

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ
ҚУМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
“МАЪНАВИЯТ ВА
МАЪРИФАТ”
ЖАМОАТЧИЛИК МАРКАЗИ

МУНДАРИЖА

НАСР

ФРАНСУАЗА САГАН. Қўлмақ сувда қуёш парчаси. Қисса 3
ИВОННА КЁЛС. Инжиқ Давиднинг опаси. Роман. Охири 52

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ҲОФИЗ ШЕРОЗИЙ. Рубойлар 122
ЕГИШЕ ЧАРЕНЦ. Янгроқ тордир юрагим менинг... 129

1999 — АЁЛЛАР ЙИЛИ

АННЕМАРИЕ ШИММЕЛ. Жонон менинг жонимда 135

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

АНДРЕЙ САХАРОВ. Эсдаликлар 161

ТАРИХ ТИЛГА КИРГАНДА

ЮРИЙ БОРЕВ. Сталиннома... 178

Май '99

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

НАИМ НОРҚУЛОВ. Шайх Кубро тушлари	195
САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА	
ХИДЕО ЯМАДЗАКИ. Виждон. Ҳикоя	199
МАДАНИЙ ҲАЁТ	
УЛУҒБЕК РАҲИМОВ. Парижда ўзбек наволари	208

Бош муҳаррир: **Озод Шарафиддинов**

Таҳрир ҳайъати: **Неъмат Аминов, Муҳаммадали Аҳмедов, Шароф Бошбеков, Жамолиддин Бўронов, Эркин Воҳидов, Одил Ёқубов, Неъматулла Иброҳимов, Мурод Муҳаммад Дўст, Мирпўлат Мирзо (Бош муҳаррир муовини), Абдулла Орипов, Ғайбулла Саломов, Жавлон Умарбеков, Шоир Усмонхўжаев, Рустам Шогуломов, Файзи Шоҳисмоил (масъул котиб), Саидбек Ҳасанов.**

Жаҳон адабиёти 5. 1999

ИНДЕКС 828,829

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасида рўйхатга олинган, № 172.

Таҳририят манзили:

700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30

Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир **Гулнора МУҲАММАДЁРОВА**

Рассом **М. КАРПУЗАС**

Техник муҳаррир **М. НИЗОМОВА**

Мусаҳҳиҳ **Т. ОРИПОВА**

Теришга берилди 15.03.1999 й. Босишга рухсат этилди 30.04.1999 й. Бичими 70×108¹/₁₆.
Офсет қоғози. Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Жами 3000 нусха. К-6941 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасининг “Ўзбекистон” нашриётида
компьютерда теришиб, ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.
Тошкент — 700129. Навоий кўчаси, 30.

© **Жаҳон адабиёти, 1999 й.**

Франсуаза САГАН

Кўлмак сувда кўёш парчаси

Қисса

БИРИНЧИ ҚИСМ

ПАРИЖ

I б о б

Эндиликда у деярлик ҳар кун шу кўйга тушадиган бўлиб қолди. Кечкурун тўйиб ичган бўлса-ку хўп-хўп-а... Унда эрталаб зўрға кўзини очади, боши қарахт, ҳамма нарса туманга чулғангандек хира. Нима қилаётганини сезиб-сезмай душ тагига киради, ғайришуурий кийинади. Бутун вужудини шунақа ҳорғинлик чулғанган бўладики, елкасидан зилдек босиб турадиган “мен”нинг юкидан сал-пал халос бўлгандек бўлади. Аммо кўпинча бошқача бўлади — бундан ортиқ азоб йўқ: тонг отар-отмас уйғониб кетади, қўрққанидан юраги ҳап-риқиб, қинидан чиқиб кетгудай бўлади. Эндиликда у яхши билади — бу — ҳаётдан кўрқувдан бошқа нарса эмас. У уйғониб улгурмай хавотир ичида кута бошлайди. Мана ҳозир унинг миясида бошланаётган куннинг ташвишлари, ғалвалари, омадсизликлари тилга кириб саннай бошлайди. Юраги така-пука; у кўзини юмиб ухлашга, ҳеч нимани ўйламасликка ҳаракат қилади. Бефойда. Шунда у тўшакка ўтиради, каравот ёнида турган бир шиша минерал сувни қарамай кўлига олиб, шишанинг ўзидан қулқуллашиб ичади. Сув таъмсиз, илиқ-қина, кўнгилни беҳузур қилади. Худди кейинги уч ой мобайнидаги ўзининг

Озод
ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси

Франсуаза Саган — француз адибаси. 1935 йилда туғилган. Парижда католик лицейини тугатган. Биринчи романи “Салом, ғусса” 1954 йилда эълон қилинган. Унда бир енгилтак кизнинг тарихи орқали муаллиф ҳаётнинг фожеий моҳиятини ифодалайди. Бундан ташқари “Табассумнамо” (1956), “Ой ўтиб, йиллар ўтиб” (1957), “Брамсни севасизми?” (1959), “Ажойиб булутлар” (1961), “Таслим бўлишга ишора” (1965) каби романлари бор.

САГАН асарлари сюжетининг ўткирлиги, драматизмга бойлиги, психологик теранлиги билан ажралиб туради. Адиба, айниқса, ҳозирги эркаклар ва аёлларнинг ички дунёсини, кечинмаларини яхши билади ва ҳаққоний тасвирлайди. Унинг асарлари XX аср одамнинг руҳий дунёси ҳақидаги тасаввурларингизни бойитади.

САГАНнинг “Швециядаги қаср” (1960), “Валентинанинг бинафшаранг кўйлаги” (1963) каби драматик асарлари ҳам бор.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

3

ҳаётига ўхшайди. Ўзининг ҳаёти ҳам кўнглини беҳузур қилар даражада. “Менга нима бўлди, ўзи? Нима?” — деб ўзига-ўзи савол беради у ночорлик ичида даргазаб бўлиб. У ўзига етгунча мутакаббир одам эди. У ўзи самимий ҳурмат қиладиган одамларда асабий тушқунлик дардини кўп кўрган. Бироқ шундоқ бўлсада, бу дард унинг назарида бировнинг тарсақисидай таҳқирли туюларди. У ёшлик йилларидан ўзи тўғрисида чуқур мулоҳаза юритиб кўришга ўрганмаган эди, унинг учун ҳаётнинг ташқи томони кифоя қиларди. Мана энди кўққисдан ўзига саросаб солиб қараса, жуда дардчил, ожиз, серзарда махлуққа айланиб қолибди. Буни ҳис этиб даҳшатга тушди. Наҳотки, тонг ёришар-ёришмас каравотига ўтириб олиб, ҳеч қандай тайинлик сабабсиз асабий қалтироқ тутиб ўтирган ўттиз беш яшарлик шу эркак унинг ўзи бўлса? Наҳотки шоду хуррамлик билан ўйнаб-кулиб, беташвиш ўтказилган ўттиз йиллик умр уни шу аҳволга олиб келди? Ахир, бу умрга ахён-ахёнда фақат ишқий можароларгина соя соларди. У бошини ёстиққа қўйди, гўё ёстиқ дардига малҳам бўладиган уйқуни тухфа этиши зарурдек, унга бетини яширди. Аммо, барибир, кўзлари юмилмади. Гоҳ у муз терга ботиб, аъзойи бадани увишар ва адёлга бурканиб оларди, гоҳ эса иситмаси кўтарилиб, нафаси тикилар ва устидаги ҳамма нарсани улоқтирарди, аммо буларнинг ҳеч қайсиси кор қилмас — ички қалтироғи тўхтамасди. Бу қалтироқ ичидаги алланечук адоқсиз бир мунгдан, бедаво бир дилхасталикдан туғилаётгандай эди.

Албатта, Элоизага ўгирилиб, ишқ билан машғул бўлай деса, унга ҳеч нарса халақит бермайди. Аммо у бундай қилолмайди. Уч ойдан бери Элоизага қўлининг учини ҳам теккизгани йўқ, уч ойдан бери бу тўғрида гап ҳам бўлгани йўқ. Соҳибжамол Элоиза!.. Қизиқ, у бунга қандай чидаётганикин? Гўё Элоиза ундаги дардни, ғалатиликни ҳис этаётгандай, гўё унга раҳми келаётгандай... Ана шуниси алам қилади-да... Элоизанинг ғазабига ҳам, ҳатто бевафолигига ҳам чидаса бўлади, лекин ичи ачиганига... Кошки эди у ҳозир Элоизани истаб қолса, унинг устига ташланса, ҳар гал янгичасига илиқ туюладиган аёл баданига чирмашиб жазавага тушса, ўзини бутунлай унутса... Лекин уйқуга алағда бўлмаса бас... Аммо айни ана шуни қилолмайди-да! Элоизанинг ўзи юрак ютиб бир неча марта уриниб кўрди, бироқ бу унинг кўнглини бадтар қолдирди. Аслида-ку бу ишни у жонидан ортиқ яхши кўрарди, ҳар қандай шароитда ҳам, ҳатто ўта ғалати ва бемаъни вазиятларда ҳам бу ишга берила оларди, энди бўлса тўшакда, ўзига ёқадиган аёл билан ёнма-ён ётиб, ожизлик қиляпти. Элоиза гўзал аёл, уни чиндан ҳам яхши кўради, лекин шунга қарамай, бўшашиб ётипти.

Лекин у маҳобат қилаётган эди. Бир гал — уч ҳафтача аввал, Жанникидаги тўкин дастурхондан кейин у Элоизанинг кўнглини ола билган эди. Бироқ бу ҳозир унутилиб кетди. Ўша куни бир сабаб бўлиб, у ҳаддан ташқари кўп ичган эди. Фира-шира эсида қолгани шу бўлдики, кенггина кўрпа устида у Элоиза билан анча олишди, эрталаб уйғонганда эса муҳорабани ютиб чиққанини ўйлаб, кайфияти чоғ бўлди. Гўёки бир лаҳзалик лаззат уйқусиз ўтказилган оғир тунлар учун, эпсиз узр-баҳоналар учун, ясама шилқимлиги учун таскин бера оладигандек... Албатта, бунақа эмас-да... Авваллари ҳаёт ундан саҳоватини аямас эди. Ундоқ бўлмаганда ҳам, унинг ўзи шундай деб ўйларди. Бу эса унинг муваффақиятларини таъминлаган сабаблардан бири эди. Энди эса соҳилдаги қояни ёлғиз қолдириб чекинган денгиздай ҳаёт кўққисдан ундан юз ўгирди. У ўзини ёлғиз қолган қоя — чол сиймосида кўриб ҳатто кулиб юборди — алам билан, калта-калта кулди. Ахир, чиндан ҳам бадандаги яширин ярадан сизиб чиқади-ган қон каби ҳаёт мендан юз ўгириб олди, — ўйлади у. Ҳозир энди вақт ўтаётгани йўқ, балки аллақайга ғойиб бўлди. Ҳозир ҳам бошқалар ҳар қанча ҳавас қилса арзийдиган жиҳатларим кўп — афт-ангорим бинойидек, туппа-тузук ҳунарим бор, ҳар хил соҳаларда анча-мунча ютуқларга эришганман дея ҳарчанд ўзига-ўзи таъкидламасин, ҳарчанд ўзини-ўзи ишонтиришга уринмасин, бу тасаллиларнинг ҳаммаси унга черков ваъзхонларининг гапларига ўхшаган маънисиз, пуч ва беҳуда туюларди... Ҳаммаси жонсиз, ўлик сўзлар...

Бунинг устига Жанникидаги зиёфатда унинг кечинмалари алланечук носоғлом ва жирканч экани аён бўлиб қолди. У бир дақиқага меҳмонлар ўтирган хонадан чиқиб, сочини тараб, қўлини чайиб келмоқ учун ваннахонага йўл олди.

Қўлини юваётганда совун қўлидан сирғалиб чиқиб полга тушди. У энгашиб, совунни олмоқчи бўлди. Совун сув қувурининг тагида ётарди — бир бўлак пушти ранг совун гўё ўша ерга яшириниб олгандай эди. Тўсатдан совуннинг пуштилиги ҳаёсизликдай кўриниб кетди, у қўлини чўзиб совунни олмоқчи бўлди-ю, ололмади. Гўёки совун совун эмас, аллақандай тунги махлуқ эди — у зулмат қаърига яшириниб олган, иложини топса, унинг қўлидан ўрмалаб кетишга тайёр эди. Жил даҳшатга тушиб, турган жойида қотиб қолди. Кейин ўзига келиб, қаддини ростлаганда, бутун гавдаси жиққа терга ботиб кетганди. У ўзини кўзгуда кўрди ва онгининг қаърида тўсатдан алланечук бамайлихотир қизиқиш уйғонди, кейин қўрқув туйғуси яна ўз жойини эгаллади. У яна чўнқайди ва трамплиндан сувга сакрайдиган одам сакраш олдидан чуқур нафас олганидек, кўкрагини тўлдириб нафас олди-да, пушти совунни қўлига олди. Қўлига олди-ю, шу заҳотиёқ қуруқ шохча деб ўйлагани мудраб ётган илон эканини билиб қолиб жон ҳолатда улоқтиргандек, совунни ҳам раковинага итқитди. Шундан кейин бутун бир минут давомида юзини совуқ сувга чайиб турди. Шунда унинг кўнглига бир фикр келди: ҳозирги аҳволининг сабабини ҳаддан зиёд толиққанидан кўриш керак эмас, бунга “ҳозирги замон”ни ҳам айбдор қилиб бўлмайди, бу сабаб бутунлай бошқа нарсада. Ана ўшанда Жил “бу”нинг чиндан ҳам рўй берганини тан олди — у хаста.

Хўш, энди нима қилмоқ керак? Одам шоду хуррам, масрур ҳаёт кечиришга, ҳамма нарсага бепарво бўлишга аҳд қилган бўлса, бундай тўхтамга энг табиий йўл билан — инстинктив тарзда келган бўлса-ю, тўсатдан икки қўли қоқ қуруқ, кўнгли хувиллаб қолса, яна бунинг устига бу Парижда, мелодий минг тўққиз юз олтмиш еттинчи йилда воқеъ бўлиб турган бўлса, дунёда бунақа махлуқдан кўра ёлғизроқ кимса топиладими? Психиатрга мурожаат қилишни ўзи учун таҳқирли деб билди — у бу фикрни қатъий рад қилди — бунга ғурури йўл қўймади. Мағрурлигини эса у ўз табиатининг энг яхши хислатларидан бири деб ҳисоблашга мойил эди. Шундоқ бўлгандан кейин фақат битта илож қолади — индамай қўя қолиш керак. Эскича яшашда давом этмоқ лозим. Аниқроқ айтганда, давом этишга уриниб кўрмоқ даркор. Бундан ташқари ҳаётга, унинг бахтли тасодифларига ишончини аввалгидай сақлаб қолар экан, у бундай аҳвол узоқ давом этмаслигидан умидвор эди. У тан оладиган якка-ю ёлғиз ҳукмдор — вақт эди. Вақт унинг ишқий эрмақларини, унинг хушнудлигини, гуссаларини ва ҳатто айрим қарашларини олиб кетди, эндиликда эса шу вақтнинг ўзи “бу дарди”ни ҳам бартараф қилажагига шубҳаланмаса ҳам бўлади. Аммо “бу дарди” алланечук қиёфасиз, исмсиз эди, моҳият эътибори билан бу дард нима эканини ўзи ҳам билмай гаранг эди. Балки ўзингнинг ақлинг етган нарсалар устидангина вақтнинг ҳукми ўтар?

И б о б

У газетанинг халқаро бўлимида хизмат қиларди. Шу куни эрталабки вақтни у таҳририятда ўтказди. Дунёда ақл бовар қилмайдиган хунрезликлар содир бўлмоқда. Улар ҳамкасаба дўстларини лол қолдириб, даҳшатга солмоқда. Буларнинг бари Жилнинг ғашини келтиради. Яқин-яқинларда ҳам — атиги уч ой муқаддам — Жил бажону дил улар билан сафарга жўнайверар, ғазабини тўкиб солаверарди, бироқ энди бундай қилолмайди. Унинг энсаси қотиб, зардаси қайнаётганининг сабаби бор: Ўрта Шарқдами ёхуд АҚШдами ёки дунёнинг яна аллақайси бурчида рўй бераётган шу воқеалар билан ҳақиқий ташвишдан — унинг ўз ташвишидан диққатини чалғитишмоқчи бўлишяпти. Курраи Заминнинг боши айланиб қолди — эндиликда унинг икки пуллик жирканч муаммолари билан шуғулланишга кимда хоҳиш уйғониши мумкин-у, ким бунга вақт топиши мумкин? Бироқ Жилнинг ўзи омади юришмаганларнинг иқрорномалари-ю, тавба-тазаруларини тинглашга озмунча вақт сарфладими? Унинг ўзи бошқаларни қутқараман деб озгина жонбозлик кўрсатди? Хўш, оқибати нима бўлди? Ана, теварак-атрофини тўлдириб юрипти одамлар ҳаяжондан кўзлари ялтираб. Фақат унинг ёлғиз ўзигина тўсатдан адашган итга ўхшаб саросима-

га тушиб қолди, баъзи бир қарияларга ўхшаб худбин бўлиб қолди, худди улар касбининг қилча қадри қолмади. Қўққисдан бир қават юқорига кўтарилгиси, Жаннинг хонасига кириб, у билан гаплашгиси келиб кетди. Унинг назарида ҳамма таниш-билишлари ичида фақат Жангина ўзининг ташвишларини бир зум унутиб, унга ҳамдард бўлишга қобилдай эди.

Ўттиз бешга кирган бўлса-да, Жил Лантье ҳамон чиройлик. “Ҳамон” дега-нимизнинг боиси шуки, йигирма ёшидаёқ у жуда ноёб бир хуснга эга эди. Шуниси ҳам борки, бу ноёб хусни у ҳеч қачон идрок этиб етган эмасди, лекин аёлларни ҳам, эркакларни ҳам (эркакларни — беғараз) мафтун этиб, хуснидан бемалол мусоида қилаверарди. Мана, орадан ўн беш йил ўтди. У анча озди, мардонроқ қиёфа касб этди, бироқ унинг юришида, хатти-ҳаракатларида голибона ёшлик йилларига хос нималардир сақланиб қолганди. Жан аввалги даврларда Жилни ҳаддан ташқари ёқтирарди. Лекин ҳеч қачон унинг ўзига бу тўғрида оғиз очган эмас. Сирасини айтганда, ўзи ҳам ичида буни тан олмас эди. Ҳозир Жил кириб келганда Жаннинг юраги ҳаприқиб кетди. Бу озғинлик, бу мовий кўзлар, бу ҳаддан ташқари узун сим-сиёҳ сочлар, бу асабийлик... Тўғрисини айтганда, у борган сари асабийроқ бўлиб боряпти, дўсти бўладиган бўлса, унинг парваришини ўйламоғи керак. Бироқ ҳа деганда бунга рағим бетагмас эди: Жил кўп вақтдан бери унинг учун масрурлик ва беғамлик рамзи бўлиб қолган; шунинг учун кўпдан бери бир қолипга тушиб қолган образга қўл уришга ботинолмагандек, бу масалада оғиз очиш ҳам малол келадиган иш эди. Борди-ю Жил кукундай сочилиб кетса нима бўлади? Отам замонларидан бери турмуш тегирмонларида обдон абжағи чиқиб кетган хўппа семиз, талакал Жан дунёда туғма масрур одамлар бўлмас экан-да, деган тўхтама келса нима бўлади? Жан аллақачон жуда кўп хом хаёлларидан мосуво бўлган, аммо ана шу хом хаёли жуда анойи бўлгани учунми, ундан ажралиб қолишни сира истамайди. Жан стулни суриб берди. Жил эҳтиёт бўлиб ўриндиққа ўтирди. Хонада столларнинг устида ҳам, полда ҳам, токчаларда, камин устида ҳам ҳар хил қоғозларга тўла папкалар тиқилиб кетган, айланишга жой йўқ эди. Жан унга сигарета тутди. Деразадан бир-бирига қалашиб кетган кулранг ва ҳаворанг томлар, турли-туман тарновлар, мўрилар ва телевизион антенналар кўришиб турарди. Яқин-яқинларда ҳам бу манзара Жилнинг завқини кўзгарди. Бироқ энди Жил у томонга қайрилиб ҳам қаролмайдиган ҳолда эди.

— Хўш, қалай? — деди Жан. — Маъқул бўлдими?

— Қотилликни айтяпсанми? Ҳа, энди, ёзишни бошлапти деса ҳам бўлади.

Шундай деб Жил кўзларини қуйи тикиб индамай қолди. Орадан бир дақиқа ўтди. Жан айтадиган изоҳини пайсалга солиб, стол устидаги папкаларни тартибга келтира бошлади ва бунинг устига улар учрашганда бир дақиқа индамай ўтириш гўё табиий бир нарсасдек, ҳуштак чалиб бир куйни хиргойи ҳам қилди. Ниҳоят, у журъат қилди — табиатан эзгулиги қолган ҳамма нарсанинг устидан голиб келди. Жаннинг хотини кетиб қолган кунларда Жил унинг теварагида парвона бўлганини, ширин гапини аямаганини эслади ва тўсатдан ўзининг ашаддий худбин эканини ҳис қилди. Мана икки ойдирки, Жилга бир бало бўлди. Жан буни сезиб юрипти, бироқ икки ойдан бери бу тўғрида юрагини очиб гаплашишдан ўзини олиб қочади. Яна дўст эмиш бу киши. Аммо ҳозир Жилнинг ўзи уни қистаётгандай бўляпти, аниқроқ айтганда, уни ҳужум бошлашга ошкора даъват қиляпти. Шундай пайтда у кичкина бир ўйин кўрсатишдан ўзини тиёлмади. Ўттиздан кейин ҳаммамиз ҳам шунақамиз: ҳар қандай ҳодиса ҳам — у бутун дунёга дахлдорми ёки фақат бизнинг туйғуларимиз дунёсига тааллуқлими — бундан қатъий назар, бизга фойда келтирмоғи ёхуд онгимизга тезроқ этиб бормоғи учун муайян даражада ўйин қилишни талаб этади. Шу сабабдан Жан чала чекилган сигаретасини кулдонга эзгилади-да, ўтириб, қўлларини кўксига қовуштирди. Жилнинг юзига синчиклаб қараб туриб, томоғини қириб сўради:

— Хўш, қалай?

— Нима қалай? — жавоб берди Жил.

Унинг чиқиб кетгиси келди, лекин билардики, ҳеч қаёққа чиқиб кетмайди, чунки бу сўраб-суриштиришларни бошлашга Жанни ўзи мажбур қилди. Энг

бадтари шу бўлдики, буларнинг баридан Жилнинг ўзи анча енгил тортмоқда эди.

- Хўш қалай? Ишларинг юришмаяптими, дейман?
- Юришмаяпти.
- Икки ойлар бўлди, а? Тўғрими?
- Уч ой бўлди.

Жак мударатни тахминан чамалаб айтди. У Жилнинг кайфиятидаги тушкунликни назардан қочирмаганини писанда қилмоқчийди, холос. Аммо шу пайтга қадар бу тўғрида оғиз очмаган бўлса, бунинг сабаби — андиша қилганидан. Бироқ шу лаҳзанинг ўзида Жилнинг кўнглидан бошқа фикр кечди: “Ўзини зийрак кўрсатмоқчи бўляпти, муғомбир. Ўзи бўлса роса бир ойга адашди...” Жил оғизда бошқа гап айтди:

- Ҳа, уч ойдан бери ичимга чироғ ёқса ёришмайди.
- Бирон сабаби бордир? — деб сўради Жан ва кескин ҳаракат билан зажигалкасини ёндириб, сигаретини тутатди.

Шу дақиқада Жилнинг кўзига ёмон кўриниб кетди: “Полиция амалдорига ўхшаб пўписа билан гапирмаса-да... Ўзини кўпни кўрган доно қилиб кўрсатмоқчи... Гўё бу кишининг раҳмини келтириб бўлмайди... Олифталик қилмоққа не ҳожат!” Лекин шу билан бирга у ичидаги бор гапини тўкиб солишга эҳтиёж сезди — аллақандай енгил бўлмайдиган бир тўлқин вужудини чулғаб олиб, уни ошкоралик сари етакламоқда эди.

- Ҳеч қанақа сабаби йўқ.
 - Бу гапинг анча жиддий-ку! — луқма ташлади Жак.
 - Ҳа, энди, қандай қарашга боғлиқ, — эътироз билдирди Жил.
- Унинг гаши келганини сезиб, Жан дарҳол гапининг оҳангини ўзгартирди. У ўрнидан туриб, столни айланиб ўтди-да, қўлини Жилнинг елкасига қўйиб, эркалатганнамо оҳангда гап қотди: “Майли, ҳечқиси йўқ, ошна!” Бу гапни эшитиб Жилнинг кўзларига ёш келди — бундай аҳволдан ўзи даҳшатга тушди. Чиндан ҳам ҳеч вақога ярамай қолипти. Роса бўлари бўлган экан. У қўлини узатиб, стол устида ётган шарикли ручкани олди-да, бошини босиб, ручканинг учини чиқарди, кейин уни чиқариб-киргизиб ўйнай бошлади.

— Қайси ишинг юришмаяпти, ошна? — деб сўради Жан. — Балки бетобдирсан?

- Йўқ, бетоб эмасман. Дунё кўзимга қоронғи кўриниб қолган, холос. Ҳеч нарса ёқмайди, бирон ишга қўлим бормайди. Тамом-вассалом. Бунақа хасталик ҳозир роса урф бўлган, шекилли?

У ҳатто тиржайишга уриниб кўрди. Ҳа, унинг бунақа тушкун руҳий ҳолати тиббиёт оламида расман кенг тарқалган хасталик сифатида тан олинган, аммо ундан бунга нима? Аксинча, алам қилгани қолади. Агар иш бунақа тус оладиган бўлса, у “ноёб дард”га чалинмоқни афзал кўрарди.

— Ана шунақа... — деб ўзини зўрлаб гапда давом этди у. — Ҳеч нарсани кўнглим тусамай қолган. Ишлагим ҳам келмайди, севгим ҳам келмайди, қимирлагим ҳам келмайди. Кун бўйи бир ўзим кўрпани бошимга ёпиб олиб, тўшақда ётаверсам дейман... Мен...

- Шунақа қилиб кўрмадингми?
- Кўрдим, албатта. Бироқ бу ҳам бўлмади. Кечқурун соат тўққизларга етар-етмас ўзимни ўлдириш иштиёқига тушиб қолдим. Рўйжа билан ёстук кўзимга кир кўриниб кетади, ўзимнинг ҳидим ўзимга жирканч туюлади, ҳар куни чекадиган сигаретларимнинг ҳидига чидаёлмайман. Нима дейсан, шундоқ бўлса ҳам ҳечқиси йўқми?

Жан англаб бўлмайдиган тарзда бир нималарни минғирлади — Жилнинг руҳий аҳволи носозлигидан далолат берувчи бу тафсилотлар унга жуда оғир ботди. Бундан кўра ҳар қандай беҳаё тафсилотларни эшитгани маъқул эди. У сўнги бор буларнинг барига ақл бовар қиладиган бирон сабаб топишга аҳд қилди:

- Элоиза билан қалайсан?
- Элоиза билан қалай бўлардим? Чидаб юрипти. Ўзинг яхши биласан-ку, сирасини айтганда, умуман бизнинг гаплашадиган гапимиз йўқ. Лекин у мени

чиндан яхши кўради. Мен эса тамом бўлиб бўлганман. Фақат хотиним билан эмас, умуман ишдан чиққанман. Деярлик ҳеч нарсага ярамай қолганман. Мабодо, бирда ярим яраб қолсам ҳам, сиқилиб кетаман. Шунинг учун...

— Кўйсанг-чи, бунинг қўрқадиган жойи йўқ. Юришиб кетади.

Шундай деб Жан кулиб қўя қолмоқчи бўлди. Шундай қилса, Жилни ҳозирги аҳволга солган баҳонаи сабаб, асосан, заифлашиб қолган хўрознинг камситилган иззат-нафси бўлиб чиқарди.

— Сен дурустроқ докторга кўрсатмоғинг керак. Унинг маслаҳати билан дармондорилар ич, ҳавоси тоза бирон жойда уч-тўрт кун дам ол — икки ҳафтадан кейин ҳаммаси ўтиб кетади. Қарабсанки, яна макиёнчаларнинг кетидан югуриб қоласан.

Жил унга ўқрайиб қаради. Ҳазаб жўшганидан овози бир парда кўтарилди.

— Ҳамма гапни шунга олиб бориб тақам. Тупурганим бўлсин бу ишга, билдингми? Тупураман. Мен ҳеч нарсани хоҳламай қолганман, тушуняпсанми? На фақат аёлларни! Умуман, яшашни истамай қолдим. Бунақа ҳоллар учун қайси дармондорини ичиш керак?

Орага сукунат чўкди.

— Виски ичасанми? — деб сўради Жан.

Столнинг тортмасидан бир шиша шотланд вискисини олиб, Жилга узатди; Жил гайришуурий тарзда ундан бир хўплади-да, сесканиб бошини сарак-сарак қилди.

— Менга энди ичкилик ҳам ёрдам бермай қўйди. Чалажон бўлгунча ичиб учиб қолсам — бошқа масала. Ичкилик мени жунбушга келтирмай қўйган. Ҳар нима бўлганда ҳам, дардимнинг шифосини ичкиликдан изламаслик керак, тўғрими?

Жан унинг қўлидан шишани олиб, лунжини тўлдириб бир қултум ичди.

— Қани кетдик, — деди у. — Жиндай сандирақлайлик...

Улар кўчага чиқишди. Париж илк баҳорий мовийлиги билан энтиктирадиган даражада гўзал эди. Кўчалар ҳамон ўша-ўша — аввалги кўчалар эди, улардаги тамадди хоналар ҳам ўша-ўша. Мана, ресторан — одатда бирор воқеани ювишмоқчи бўлишса, уларнинг ҳаммаси бир тўп бўлиб шу ерга келишарди. Манави барга эса Жил Марияни яхши кўрган замонларда унга кўнғироқ қилиш учун яширинча келиб-кетиб турарди. Ё тавба — ўша пайтни эсласанг, юрак орзиқиб кетади — дим телефон буткасига кириб олиб, Жил дағ-дағ титрар, девордаги ёзувларни ҳеч нарса тушунмай қайта-қайта ўқир, телефон бўлса тинимсиз сигнал беришда давом этар, лекин гўшакни ҳеч ким кўтармасди. Роса изтироб чекарди Жил. У ўзини бепарво кўрсатишга ҳаракат қилиб, гўшакни жойига илар, бекага буюриб, бир стакан ичкилик олар, уни шу ернинг ўзиде тикка турганича бир кўтаришда сипқорарди. Ўшанда юраги сиқилганлари-чи? Аламдан, ғазабдан отилиб кетай дерди! Лекин у тирик эди у пайтларда. Гарчи ўша мудҳиш дамларда уни эзиб, бўйсундириб олишган бўлсалар-да, гарчи уни оёқлари билан тепкилаб топташган бўлсалар-да, буларнинг бари ҳозирги тушкун аҳволнинг олдида салкам ҳавас қилса бўладиган қисмат эди. Майли, унга жароҳат етказишган бўлишсин, лекин бу оғриқнинг сабаби, лоақал, равшан эди-ку...

— Бирор ёққа бориб келсанг бўлмасмикин? — деди Жан. — Икки ҳафталамга командировка олсанг...

— Ҳафсалам йўқ... — деб жавоб берди Жил. — Самолетларни ўйласам, жадваллар, нотаниш меҳмонхоналар, олдиларига бориб интервью олишим керак бўлган одамларни кўз олдимга келтирсам... Йўқ, йўқ, тоқатим йўқ буларнинг барига! Бунинг устига, чемодан кўтариб юриш... Йўқ, сира бўлмайди!

Жан унга кўз қирини ташлаб турди-да, бир лаҳзага “бу ошнам майнавозчилик қилмаяптими, ўзи?” деган ўй лип этиб хаёлидан ўтди.

Авваллари аҳён-аҳёнда Жилнинг найрангбозлик қиладиган одатлари бўларди. Одатда кўпчилик унинг тузоғига илина қоларди ҳам. Бироқ ҳозир унинг юзида қўрқув ифодаси шунақа бир кўринишда зоҳир бўлдики, ҳамма нарсдан ижирғанаётгани шунақа куч билан намоён бўлдики, Жан буни кўриб чиппачин ишонди.

— Сафарни йўқ десанг, ёшлик чоғларимизни бир эслаб, қизлар билан дилкашлик қилақолайлик. Пойтахтга ўйнагани келган қишлоқ йигитлари каби бир мириқар эдик... Э-э, кўй, нималар деяпман... Китобинг қалай аҳволда? Америка ҳақидаги репортажларинг нима бўлди?

— Бунақа китоблардан элликтачасини одамлар аллақачон ёзиб қўйган. Ҳаммаси меникидан аъло. Наҳотки, мени шу аҳволимда лоақал икки сатр тузукроқ нарса ёза олади деб ўйлайсан?

Китоб ҳақидаги фикр уни узил-кесил абгор қилди. У ҳақиқатдан ҳам АҚШ тўғрисида китоб ёзишни ният қилиб қўйганди. Жил бу мамлакатни яхши биларди — унинг ҳақида китоб ёзишни орзу қилар, ҳатто режасини қоралаб ҳам қўйганди. Энди эса шуниси ҳам аниқки, у бирон сатр ёзаолмас ёхуд бирон фикрини охирига етказиб ифодалай олмасди. Ахир, нима бўлди ўзи? Не қўйларга тушиб қолди? Қайси катга-калон гуноҳлари учун бу жазога мустаҳиқ қилинди? Ким уни жазолаяпти? У ҳамиша дўстларига биродарларча муносабатда бўлар, аёлларнинг эса мулоимлик билан кўнглини овларди. У ҳеч қачон ва ҳеч кимга қасддан ёмонлик қилган эмас. Нега энди ўттиз беш йиллик умри заҳарланган қиличдай бугун ўзига зарба беряпти?

— Аҳволинг нима кечаётганини ҳозир сенга айтиб бераман, — деб садо берди унинг ёнида турган Жан. Унинг овозида тасалли оҳанглари сезилиб турарди. — Сен ҳаддан зиёд толиққансан, сенинг аҳволинг...

— Ўчир овозингни! — дея тўсатдан бобиллаб берди Жил бутун кўчани бошига кўтариб. — Аҳволимдан сўз оча кўрма! Негаки, менинг аҳволимни сен билмайсан. Негаки, аҳволим нима кечаётганини мен ўзим ҳам билмайман. Эшитяпсанми, ўзим ҳам... Ундан кўра, — деб узил-кесил тоқати тоқ бўлиб илова қилди Жил, — бошимни кўп қотирма! Ўз ҳолимга қўй!

Йўловчилар уларга қарай бошлашди. Жил тўсатдан қизариб кетди. У Жаннинг тирсагидан ушлади, унга яна бир нималар демоқчи бўлди, аммо бунинг ўрнига кескин орқасига ўгирилиб, дарё бўйи томон тез-тез юриб кетди.

III боб

Элоиза уни кутиб ўтирарди. Элоиза уни ҳамиша кутарди. У донгдор моделлар уйида либосларни намойиш қилувчи бўлиб ишларди. Ҳаётда унинг кўп ҳам омади чопмади, шунинг учун у икки йил аввал бажону дил Жилниқига кўчиб ўта қолган эди. Бу воқеа рўй берган оқшом Жил Мариюни эслаб роса сиқилган ва ортиқ ёлғизликка чидаёлмайдиган даражага етган эди. Элоизанинг сочлари гоҳ қарасанг қора, гоҳ малла, яна бир гал оқ-сарик ва ҳатто қизғиш рангларга кириб қоларди. Сувратларга яхшироқ тушмоқ ниятида у ҳар уч ойда сочини ҳар хил рангларга бўяб турарди. Жил унга қараб, нима бўлаётганини англаёлмай хуноб бўларди. Элоизанинг кўзлари жуда чиройли, улар осмон рангида — тиниқ мовий тусда эди. Қомати ҳам жуда келишган. Ҳамиша димоғи чоғ. Анча вақтгача улар бир-бирларига тўймай, жуда апоқ-чапоқ яшашди, лекин эндиликда Жил у билан оқшомни бирга ўтказишни, унга нималардир гапириши кераклигини ўйласа, юраги орқага тортиб кетарди. Албатта, у “бирор ўртоғим кечки овқатга таклиф қилган” деган баҳона билан уйдан бир ўзи чиқиб кетса ҳам бўларди, аммо Париж билан, унинг кўчалари, тунги зулмати билан яна учрашмоққа тоқати йўқ эди — у уйининг бир бурчагида ўзи-ўзи билан андармон, ўз ёғига ўзи қоврилиб ётишни истарди.

У Дофин кўчасида уч хоналик квартирада яшарди. Лекин ҳафсала қилиб, квартирани тузукроқ жиҳозламади ҳам. Аввалига у зўр иштиёқ билан тоқчалар ўрнатди, стереофония радиолар учун сим ўтказди, китоб жовонига, телевизорга жой танлади — қўйинг-чи, кенг расм бўлган рўзгор буюмлари харид қилишга берилиб кетди. Бу буюмлар турмушни ёқимлироқ қилади, уни бойитади деб ҳисобланарди. Энди бўлса, у бу буюмларнинг ҳаммасига энсаси қотиб қарар, жовондан-ку бирорта китоб оладиган ҳоли қолмаганди. Ҳолбуки, яқин-яқинларда ҳам Жил ҳар қандай китобни тўймай, қўлидан қўймай, ютоқиб ўқиб юрган одам эди. У кириб келганда Элоиза қўлида газета билан телевизор кўриб

ўтирарди. У бирон тузукроқ кўрсатувни ўтказиб юбормаслик учун бот-бот қўлидаги газетага кўз югуртириб қўярди. Элоиза Жилни кўриши ҳамон ўрнидан сапчиб туриб, югуриб ёнига борди ва қувноқ табассум билан уни ўпди — хотинининг сапчиб туриши-ю, апил-тапил ўпишгани унга сунъий ва кулгили туюлди — “сенинг жажжи хотинчанг” қабалидаги ясамалиқдан ўзга нарса эмас. У барга, аниқроғи, бар ўрнида хизмат қиладиган гилдирак оёқли столча томонга йўналди, гарчи ичкиси келмаётган бўлса ҳам стаканга виски қуйди. Сўнгра Элоизаникига ўхшаш ўриндиққа ўтириб, юзини телевизор экранига бурди. Элоиза ажойиб томошадан бир лаҳза нигоҳини олиб, унга ўгирилди.

— Қалай, ишларинг тузукми?

— Жуда ҳам. Ўзинг-чи?

— Мен ҳам.

Элоиза енгил тортгандай бўлди ва яна экранга кўзини қадади. Экранда диктор жувон жон олғич табассум билан йигитларнинг олдига ёғоч ҳарфларни сочиб ташлапти, йигитлар эса улардан сўз ясашга уриниб ётишипти. Жил сигра рета тутатди, кўзини юмди.

— Менимча, “дорихона” бўлиши керак, — деди Элоиза.

— Тушунмадим.

— Улар излаётган сўзни айтаман. “Дорихона” бўлиши керак.

— Бўлиши мумкин, — деб қўяқолди Жил.

У яна кўзларини юмди. Кейин вискидан яна бир қултум ичмоқчи бўлди. Виски аллақачон илиб қолипти. Жил стаканни полга тўшалган поёндоз устига қўйди.

— Никола кўнғироқ қилди. Кечқурун кечки овқатни у билан бирга клубда қилишга таклиф қилди. Нима дейсан?

— Кўрармиз, — деб жавоб берди Жил, — жиндай нафасимни ростлаб олай.

— Агар кўчага чиққинг келмаётган бўлса, холодильникда бузоқ гўшти бор. Телевизорда детектив кўриб ўтириб овқатлана қоламиз.

“Жуда соз, — деб хаёлидан ўтказди Жил. — Хоҳлаганингни қилавер: иста-санг, ана, Никола билан кечки овқат қил. У юзинчи марта, киномиз бу қадар сотқин бўлмаганида, у, яъни Никола аллақачонлар дурдона фильм яратган бўларди, деб қулоғингга қуяди. Ёки уйда қолиб, совуқ бузоқ гўштини танаввул қилиб, телевизорда бемаънидан-бемаъни кўрсатувни томоша қил. Қандай даҳшат-а!” Лекин авваллари у кеч бўлиши билан кўчага ошиқарди, кўчада дўстлари кўп эди, улар билан кўнгилхушлик қилишар, янги одамлар билан учрашишарди. Хуллас, ҳар бир тун мисоли бир байрам эди... Қани ўша оғайнилари? Жил оғайнилари қаерда эканини яхши билади — телефонга қўлини узатса, кифоя. Уч ойдан бери улар Жилга самарасиз кўнғироқ қилавериш жонларига тегиб кетди — бор гап шу! Хаёлан у дўстларининг номларини бирма-бир эслаб чиқди, улардан қай бири билан кўришмоқни кўнгли тусаётганини аниқламоқчи бўлди. Ҳеч қайсисини кўргиси келмаётган экан. Фақат анави бетамиз Николагина ҳали ҳам унга елимдай ёпишиб олган. Сабаби аниқ: ичкиликка пули йўқ. Телефон жиринглади, лекин Жил ўтирган жойида қимирламади. Бир вақтлар телефон жиринглаши билан сапчиб туриб гўшакни оларди — билардики, уни жононларидан бири чорлаяпти, ёки бирон-бир саргузаштми, омадли ишми кутяпти. Энди телефонга ҳам бепарво. Гўшакни Элоиза кўтарадиган бўлди. Ётоқдан Элоизанинг қичқиргани эшитилди:

— Сени сўрашяпти. Жан кўнғироқ қияпти.

Жил дудмаланди. Нима десайкин?

Кейин кундуз куни Жанга кўпол муомала қилгани эсига тушди. Кўполлик ҳамиша жуда хунук кўринади, бўлмағур нарса. Ахир, инсоф қилиб айтганда, ўзининг ғам-андўҳларини кўтариб, Жаннинг олдига борган ўзи эди-ку, кейин уни кўчанинг ўртасида қолдириб кетворди. Жил гўшакни кўтарди.

— Сенмисан, Жил? Ҳа, қалайсан?

— Ҳаммаси жойида, — деб жавоб берди Жил.

Жаннинг овозида илиқлик бор эди, унинг хавотир олаётгани билиниб турипти. Чин дўстнинг овози. Жил ийиб кетди.

— Бугун бўлиб ўтган ишлар учун узр, — деди у, — биласанми, мен...

— Жиддий гапларни эртага гаплашамиз. Кечқурун нима қилмоқчисан?

— Билмасам... Мен... Кечқурун уйда ўтирамиз, шекилли. Совуқ бузоқ гўшти еб...

Бу ёрдам сўраб қилинган чинакам илтижо эди. Шундан кейин қисқагина сукунат чўкди. Сўнг Жак мулойимгина деди:

— Менга қара, уйда ўтирганнинг фойдаси йўқ. Бугун “Бобино”да премьерa бор. Истасанг, менда ортиқча билет бор. Берсам бўлади...

— Йўқ, раҳмат, — деб жавоб берди Жил. — Уйдан чиққим келмаяпти. Ундан кўра эртага бир тўйиб ичақолайлик...

Жил ҳеч қанақа зиёфат-у, тўйиб ичишларни хаёлига ҳам келтираётгани йўқ эди. Жан буни биларди. Лекин театрға боришга кеч бўлган эди. Жан уйига бориши керак, кийимини ўзгартирмоғи шарт, сўнг яна уйдан чиқиб келиш... Ундан кўра эртага бўладиган мужмал зиёфат унга кўпроқ маъқул бўлган эди. Шунга кўнақолди, ҳар эҳтимолга қарши икковларининг орасида қўлланилмай-диган бир тақаллуф билан “Бўлмаса, эртагача...” деди-да, гўшакни илиб қўйди. Жил ўзини аввалгидан ҳам бадтарроқ ёлғиз ҳис қилди. У меҳмонхонага қайтиб чиқиб, ўриндиққа ўтирди. Элоиза аввалгидай маҳлиё бўлиб, экрандан кўзини узмай ўтирарди. Жил бирдан портлаб кетди:

— Наҳотки шуни кўришга қурбинг етади, а?

Элоиза унинг гапига жиндай ҳам ҳайрон бўлмади, фақат ўзининг хомуш ва юввош тортиб қолган юзини унга ўгирди.

— Шунақа қилсам тузук бўлар деб ўйлаб эдим. Унда мен билан гаплашмай кўя қолардинг.

Таажжубдан Жил ҳайрон бўлиб, нима дейишини билмай қолди. Аини чоқда, Элоизанинг сўзлари шунақа бир таҳқирли оҳангда эшитилдики, Жил ўзига яхши таниш бўлган гира-шира даҳшатни ҳис қилди — демак, у туфайли биров изтироб чекаётган экан-да. Шунда у тушундики, сири фош бўлипти.

— Нега бундай деяпсан?

Элоиза елкасини қисди.

— Ўзим, шундоқ... Менимча... Менга шундай туюляптики, сен ҳолиликни истаб қолгансан, бировнинг дахл бўлишига тоқатинг йўқ. Шунинг учун... телевизор кўриб ўтирибман...

Элоиза унга илтижо билан мўлтираб қараб турарди. У Жилнинг “Йўғ-е, нега бундай деяпсан, яхшиси, бемалол менга тиқилинч қилавер, гаплаш мен билан, сен менга кераксан!” дейишини хоҳлар эди. Жил бир кўнглида Элоизани хурсанд қилмоқ учун унга шундоқ демоқчи ҳам бўлди. Лекин бу — ёлғон бўлар эди, яна битта ёлғон! Хўш, бунақа демоқча унинг қандай ҳаққи бор?

— Кейинги кунларда ўзимни анча лоҳас ҳис қиляпман, — деди Жил бўшашган овозда. — Мендан хафа бўлма! Менга нима бўлаётганини ўзим ҳам билмай қолдим.

— Мен хафа бўлаётганим йўқ, — жавоб берди у. — Бунинг нима эканини ўзим яхши биламан. Йигирма икки ёшимда менинг ҳам бошимдан ўтган эди. Асаб тушқунлигига учрагандим. Туну кун йиғлаганим йиғлаган эди. Онам шўрлик мени ўйлаб роса хавотирланган эди.

Ана холос! Шундоқ бўлишини кутмоқ керак эди. Таққосни қаранг! Ҳамиша ҳамма нарса Элоизанинг бошидан ўтган бўлади!

— Хўш, охирида нима бўлган?

Савол қаҳр билан истеҳзоли оҳангда берилди. Ҳақиқатан ҳам, унинг хасталигини Элоизанинг майда-чуйда ташвишлари билан солиштириб бўлар эканми? Бу фикрнинг ўзи таҳқирли эмасми?

— Ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ — ўзи ўтиб кетди. Бир ой мобайнида аллақандай дори ичдим — оти эсимдан ҳам чиқиб кетди. Кунлардан бирида тўсатдан аҳволим ўзидан-ўзи яхши бўлди-қолди...

Элоиза ҳатто жилмаймади ҳам. Жил унга еб қўйгудай бўлиб ўқрайиб қаради.

— Дориларнинг номини унутганинг чакки бўлибди-да. Ё телефонда онангдан сўраб кўрасанми?

Элоиза ўрнидан туриб, унинг ёнига келди-да, бошини кафтлари орасига олди. Жил унинг хотиржамлик уфуриб турган зебо чеҳрасига, ўзи неча марта-

лар ютоқиб ўпган лабларига, ҳамдардлик тўла мовий кўзларига синчиклаб тикилди.

— Жил!... Жил! Биламан, менинг ақлим унчалик ўткир эмас; сенга ёрдам бериш қўлимдан келмаса ҳам керак. Аммо сени яхши кўраман, Жил, азизим!..

Элоиза унинг пиджагига юзини буркаб йиғлаб юборди. Буни кўриб Жилнинг ичлари ачиб кетди, аммо айна чокда буларнинг бари уни ҳамон диққинафас қилишда давом этарди.

— Кўй, йиғлама, — деди у. — Бехуда йиғлама! Ҳаммаси ўрнига тушиб кетади... Ўзим ҳам жуда шалоғи чиққандайман. Эртага докторга бораман.

Элоиза бир нарсадан юрак олдирган боладай пиқиллаб йиғлашда давом этарди. Жил эртага, албатта, докторга кўриниш беришга ваъда қилди, хуррамлик билан бир бўлак бузоқ гўштини еди ва Элоиза билан жиндай гаплашиб ўтиришга уринди. Кейин тўшакка ётганларидан сўнг у Элоизани эркалаб, суйиб бетидан бўса олди ва ичида бошқа ҳеч қачон тонг отмаслигини тилаб, биқинига ўгирилиб олди.

IV боб

Доктор жуда закий одам экан, лекин бу аҳволни енгиллатишга сира кор қилмади. У Жилнинг кўкрагига уриб, ўпкасини текшириб кўрди, юрак уришига қулоқ солди, жонига тегиб кетган одатдаги саволларини сўради. Лекин бу саволларга зигирдек аҳамият бермаётгани шундоққина кўриниб турарди. Энди Жил докторнинг рўпарасида Людовик XIII услубидаги чуқур ўриндиқда ўтирарди. У врачдан кўзини олмайди. Унинг нигоҳида ғира-шира умид бор — врачнинг бетакаллуф оҳанги, комил ишонч билан ҳаракат қилаётгани унинг беморни даволашга қурби етмаслигини яширувчи бир ниқоб бўлмаса гўрга эди.

“Охир-пировардида врачлар ҳам ҳамма нарсани биладиган одамларга хос бетакаллуф қиёфа касб этишни ўрганиб олишган. Оқловчилар ҳам шунақа, бўлса бўлмаса, комил ишонч билан иш юритишади. Ўзим-чи? Ўзим ҳам улардан қолишмайман. Баъзида мен ҳам журналистга хос тарзда ўзимни масалага жуда чуқур қизиққан ва жуда чуқур тушунган қилиб кўрсатаман”. Шундоқ бўлса ҳам, унинг кўнглидаги умид бутунлай сўниб битгани йўқ. Борди-ю чиндан ҳам шунақа дори бўлса-чи? Уни жиндай ичишинг билан, ҳаётдан тўйиб кетганинг тутундек тарқалиб кетса! Нега шундоқ бўлиши мумкин бўлмасин?! Эҳтимол, унинг, яъни Жил Лантъенинг организмида жиндай калцийми, темирми ёки яна бошқа бирон алланимабаломи етишмас-у, фақат шу вайдан ўзини шу қадар бахтсиз ҳис қилаётгандир. Шундоқ бўлиши ҳам мумкин-ку, ахир! Одам ўзининг иродаси, эрки, мияси тўғрисида аллақандай сафсаталарни тўқиб чиқаради, кейин эса тўсатдан маълум бўладики, арзимаган бир “В” витамини етишмаслиги вайдан у қўл-оёғи боғлангандай ночор ҳолатга тушиб қолипти. Ана шунақа! Айна шу гапни мяннга сингдириб олишинг керак. Ўзингни шунга ишонтирмоғинг зарур. Инсон организми бамисоли мураккаб бир фабрика ва...

— Хуллас, сиз ўзингизни ёмон ҳис қиялпсиз, шунақами? — деди доктор. — Сиздан яшириб ўтирмайман — бирон нарса билан сизга фойда беришим қийин.

— Нечук?

Жил ўзини таҳқирланган ҳис қилиб, аччиғи келди. Ахир, у ўзини руҳан шу врачнинг хукмига топшириб қўйди, унга ишонди, кўнглини очди, энди бўлса, бир соат ўтар-ўтмас бу муттаҳам бамайлихотир “менга умид боғламай кўяқолинг” деб ўтирипти. Ахир, сен врачсан-ку! Нима бўлганда ҳам, бу сенинг касбинг. Бирор чорасини кўришга мажбурсан. Гаражлардаги машиналарга механикларнинг тиши ўтмайдиган бўлиб қолса нима бўларди? Ёхуд...

— Жисмонан сиз соппа-соғсиз. Ташқи белгилар шундан далолат берапти. Истасангиз, анализлар қилишимиз мумкин. Умумий ҳолатингизни бардамроқ қилиш учун дори ёзиб беришим мумкин. Овқат олдидан ҳар куни беш маргадан ичасиз...

Докторнинг оҳангида анча-мунча истехзо бор эди. У Жилнинг кўзига совуқ кўриниб кетди. У болажон отанинг ҳузурига келдим деб ўйлаган эди, ҳолбуки бадфеъл, турқи совуқ бир одам экан.

— Сиз ёрдам беради деб ҳисобласангиз, мен ҳар қандай дорини ичишга тайёрман. Кунига ўн марта бўлмайдимиз, — деди у қуруққина.

Доктор жилмайди.

— Нима дори берсамикин? Сизда умумий лоҳаслик бор. Биз бунга тушқунлик деб атаймиз. Ўзингиз айтганингиздек, бу дард ақлий фаолиятга ҳам, жинсий ишларда ҳам, яна бошқа масалаларда ҳам таъсирини кўрсатади. Истасангиз, мен сизни психиатрга жўнатай. Баъзан фойдаси тегади. Баъзан тегмайди. Доктор Жиро деганимиз бор — бу ишларни яхши билади.

Жил кўлини силкиб, бу таклифни рад қилди.

— Сизга сафарга бориб келишни тавсия этишим мумкин. Яхшилаб дам олинг. Ёки, аксинча, обдон чарчанг. Очиғини айтсам, мен бу соҳада дуруст мутахассис эмасман. Шундоқ бўлгач, билмаган нарсамни айтишга журъат қилолмайман. Фақат битта нарсани маслаҳат беришим мумкин — бардош қиламиз, кутинг.

Шундай деб у ёрдамчи жувонни чақирди ва гўё Жилга туҳфа этаётгандек, дорининг рецептини айтиб туриб ёздирди. Дори одамга зарар бермайдиган, айна чокда, таркиби анча мураккаб эди. Жил докторга разм солди — бу одамнинг истараси иссиқ, юзида нури бор, шу билан бирга, ҳорғин эди. Рецептга имзо чекиб доктор уни Жилга узатди.

— Келинг, бир уннаб кўрайлик. Ҳарна бўлганда ҳам уйланган бўлсангиз, хотинингизни хотиржам қилиб кўйинг.

Жил ўрнидан турди, турди-ю чиқиб кетишга ботинолмай тарадудланиб туриб қолди. У “Хўш, энди бу ёғига нима қилай?” деб сўрашни истарди. У врачларга камдан-кам қатнар эди. Шунинг учун ҳозир ёрдам сўраб мурожаат қилган врачнинг лоқайдлигини кўриб ҳанг-манг бўлиб қолганди.

— Миннатдорман, — деди у ниҳоят, — биламан, жуда банд одамсиз. Жаннинг илтимоси билангина...

— Жан билан жуда қадрдонмиз, — деди доктор. — Ҳар ҳолда, оғайни, сизга ўхшаган касаллардан ҳафтада камида ўн бештасини кўраман. Замон шунақа бўлиб қолди-да, на илож?

У Жилнинг елкасига қоқиб, эшикдан чиқариб юборди. Шундай қилиб, кечки соат бешларда Жил ўзини дарғазаб ҳолда йўлкада кўрди. Гўё биров унга “яқинда ўласан” дегандек бутунлай тарвузи қўлтиғидан тушиб, ҳанг-манг бўлиб қолган эди. Жан унга “Шу докторга бир кўрингин, жилла бўлмаса, у бошингни қотириб, лақиллатмайди-ку сени” деган эди. Аммо хасталикларни даволаш билан шуғулланадиган врач одамларнинг бошини қотиришга ҳаққи йўқми? Жил сезиб турипти — у бирорта сохта пайғамбарни ёхуд беморнинг ичини дори-дармонга тўлдириб ташлайдиган бирор бетамиз доктор биланми иш юритишни афзал кўрган бўларди. У ҳозир шу даражада паст кетганки, ўзини очиқчасига алдашларини, юзига ёлғон гапиришларини маъқул кўради — ишқилиб, бу ёлғонлар унга далла берса бўлгани. Жил шу кўйга тушиб қолди. Одам шунчалик ҳам тубан кетадими? Шунга ўйлаганда у ўзига ўзи бадтар ёмон кўришиб кетарди.

Нима қилмоқ керак? Албатта, таҳририятга қайтиб борса ҳам бўлади. Аммо озиб-ёзиб бир марта ишга бормасликка узрли сабаб чиқиб турипти: “Докторга кўрингани бориб эдим”. Бу қанақа болаларча қилиғ-а? Нега ҳамиша узр қидирмоқ керак, алдаш керак? Бошқа ёши улуғларда баркамол номирларни кўриш одати нимаси? Бунинг устига, уларни осонгина лақиллатиб кетса бўлади. Жил ана шу кайфиятга кўникиб қолмоқда ва бу эса уни тобора кўпроқ эзмоқда. Унинг иши-чи? Авваллари қандоқ яхши кўрарди ишини! Энди бўлса, ишини адо этишга, майли, ёмон бўлса ҳам бажаришга қурби етмай ўтирипти. Унинг учун ҳамма ишни Жан бажаряпти. Ҳадемай бутун таҳририят бундан хабардор бўлади. Уни газетадан ҳайдаб соладилар. Ҳолбуки, у газетани яхши кўрарди ва бу ерда кўп қийинчиликлар билан ҳозирги мавқеига эришган эди. Ҳайдаб юборсалар бирон-бир арзимас газетада ҳеч ким икки пулга олмайдиган қаламкашга айланади-қолади. Бадтар бўлсин. Бунақа “матбуот органларининг таҳририятларида бундай ебтўймас, очофат ярамаслар тикилиб ётипти. Жил ҳам шуларнинг бири бўлади, биригина эмас, улфати бўлади, муккасидан кетиб ички-

ликбозлик қилади, оқшомлари эса тунги майхоналарда ўзининг тақдирига ачи-ниб кўз ёши тўкиб умрини ўтказади. Тамом-вассалом!!

На чора? Тубанлашиш бўлса, чўзиб юрмай бир йўла тубанлашиб кўяқолиш керак. Жильда бир йўлини қилади. Жильда ҳамиша уйда. Жильда ҳар доим бошқаларга лаззат бахш этишга ҳам, ўзи лаззатланишга ҳам ёки икковини ба-равар қилишга ҳам тайёр. Жильда кўп йиллардан бери битта ювошгина брази-лияликнинг жорияси. Бразилиялик унинг ҳеч нарсадан тап тортмаслигига маф-тун бўлиб қолган. Жильда Пассидаги квартирасидан чиқмайди ҳисоб; баъзилар қора дори кайфига чўмиб яшаганидек, Жильда ҳам ҳирсий лаззатлар уммонига шўнғиб яшайди. Қирқ саккизга кирган бўлса ҳам, ҳали гавдаси таранг, сўлиб бораётган чехрасида шерникига ўхшаш ифодалар бор. Айниқса, газаби кўзи-ганда чинакамига шер бўлиб кетади. Жан бу аёлни Барде д'Орвильининг сўнгги қахрамонларидан бири деб айтган эди. Жил унинг фикрига қўшилиб кўя қолса ҳам бўларди, бироқ у хотинларни миридан-сиригача яхши биладиган одам-да: ахён-ахёнда Жильданинг тантанавор дағал қиёфаси замирида алланечук жўн, жиндай китобий масхарабозлик сезилиб қолади. Лекин ҳар нима бўлганда ҳам, у дуруст хотин эди ва Жилни жуда яхши кўрарди. Жил такси тўхтатди — чунки мана икки ойдирки, Париж кўчаларида машина ҳайдаш унинг учун битмас-туганмас азоб-уқубатдан иборат бўлиб қолганди. У ҳайдовчига Жильданинг адресини айтди.

Бу гал Жильда истисно тариқасида уйда ёлғиз бир ўзи эди. Жил кириб бор-ганда Жильданинг эгнида уйда киядиган гулдор кўйлаги бор эди. Кўйлак унга жуда ярашиб тушганди. Жилни кўриши биланоқ у бир дунё нозу карашмалар қилиб, уни таъна-дашномларга кўмиб ташлади. У каравотнинг бир четига омон-натгина ўтириб, Жильданинг жаврашини тинглашга чоғланди. Жильда уни ўлгу-дай соғиниб қолипти. У яқинда Багам оролларида келипти. Иссиқ мамлакат-ларга сира ҳам тоқати йўқ эмиш. Ундоқ деса, шимол мамлакатларини ҳам ёқтир-майди. Ҳозир янги ўйнаш топиб олган — ўн тўққиз яшар сўтак бола. Уни эркалатиб, ҳар мақомга йўрғалатиб юрипти. Лекин унинг онаси ҳам Жильдага ёқади. Виски куйсинми, мартиними? Авваллари у мартини ичарди. Икковлари дон олишиб юрган кезларда. Уларнинг аймоқланиши неча кун давом этди ўзи? Жильда уни яхши кўриб қолишига сал қолган эди-я! Ҳа, ҳа, чинакамига яхши кўриб қолай деганди. Ун дақиқалардан кейин у жаврашдан тўхтади ва Жилга жиддий нигоҳ ташлади.

— Ҳа, яна нима дардисарни бошлаяпсан?

Бу гапга икковлари ҳам кулиб юборишди. “Ҳа, яна нима дардисарни бош-лаяпсан?” деган иборани улар анчадан бери кўллаб юришарди. Жилнинг бе-зовталиги ўтиб кетди, у хотиржам бўлиб қолди, оёғини узатиб қулайроқ ўтириб олди ва жимжимадор қилиб жиҳозланган хонани лоқайд бир нигоҳ билан кўздан кечирди.

— Ҳозир доктордан келяпман, — деди у.

— Сенми? Ҳа, нима бўла қолди сенга? Ростдан ҳам озиб кетибсан. Ё бирор касални юқтириб олдингми?

У касалининг отини очиқ айтмади, лекин пичингли бир ўй Жилнинг кўнгли-дан ўтди. Жильда тилга олмаган сўз у ошқора айтишдан истиҳола қиладиган бирдан-бир сўз бўлса ажаб эмас.

— Хотиржам бўлавер, менда рак йўқ. Менда умуман, ҳеч нарса йўқ. Юра-гим сиқилади, холос.

— Ундай бўлса гўрга, — деди у мамнунлик билан. — Жуда кўрқиб кетдим-а! Анчадан бери шунақами?

— Чамаси уч ойлар бўлди. Аниқ билмайман.

— Менга қара, — деди Жильда насиҳатомуз оҳангда, — сенинг касалинг шунчаки юрак сиқилиши эмас. Сен тушкунлик дардига йўлиққансан. Ўзинг эслагин, олтмиш иккинчи йилда мен қанақа аҳволга тушган эдим...

Афтидан, бу хасталикни бошидан ўтказмаган биронта одам қолмаганга ўхшай-ди. Бу бир. Иккинчидан, уларнинг ҳаммаси бу тўғрида жон-жаҳди билан гапи-риб беришга тайёр кўринади. Ана шуниси алам қилади-да... Жил Жильданинг асабий тушкунлик касаллигини қандай кечиргани тўғрисида ҳикоясини тинг-

лашга мажбур бўлди. Бу хасталик гўзал кунлардан бирида ўз-ўзидан ўтиб кетипти. Бу воқеа Капри оролида бўлган эканми-ей... Жил бу хасталик билан ўзи, яъни Жил Лантье кечираётган бетоблик ўртасида бирон муштарак жиҳат борми-йўқми эканини англашга тиришди. Ҳеч қандай ўхшашлик йўқ эди.

— Биламан нимани ўйлаётганингни, — деб қолди кўққисдан Жильда. — Ўйлаяпсанки, сендаги хасталик буткул бошқача. Бундай деб ўйласанг, адашасан. Сеники ҳам баайни менинг хасталигимнинг ўзи. Ҳеч фарқи йўқ. Гўзал кунлардан бирида сўлим тонг чоғи сен ҳам жиблажибондек хуррамлик билан уйқудан уйғонасан... Аввалгидан фарқ қилмайдиган кайфиятда... Эки ўзингни ўзинг пешонангдан отасан. Сен, албатта, мендан ақлироқсан, аммо сенга ҳозир ақлингдан нима фойда?

Жильда қўлини унинг тиззасига қўйиб, жиндай унга энгашиб, эркалагандай майин оҳангда гапирарди.

Жил ҳайрон бўлди — нечук бу сўлим аёлнинг тикмачоқ бадани уни ўзига жалб қилмаяпти? Авваллари Жильда билан кўришганда дарҳол унинг ҳирси жунбушга келарди. У Жильданинг қўйлагигаги очиқ жойига қўл узатмоқчи бўлиб эди, аёл унинг қўлидан тутиб қолди.

— Йўқ, — деди у, — кўриб турибманки, заррача хоҳишинг йўқ.

Шунда у бошини хотиннинг елкасига қўйди ва ёнига чўзилди. Жил кийимларини ечмай, чўзилиб ётарди. Қимир этмайди. Жильда сукут ичида унинг бошини силайди. Жил ҳеч нарсани кўраётгани йўқ. Жильданинг шоҳи қўйлагининг бурмаларига тумшугини тиқиб олган, нафас олиши ҳам қийин, кўнгли жиндай беҳузур, аммо қимир этгани мажолли йўқ. Жильда тўсатдан уни силкитди — Жил алланималарни минғирлар, гапини англаб олиш қийин эди.

— Менга қара, Жил, ҳозир Арно келади. Мен кийинишим керак. Арно мен билан аллақайси қасанги бир қаҳвахонага бормоқчи эди. Сен шу ерда қолаверишинг мумкин. Истасанг, мен Вероникани жўнагай. У ҳинди қиз, жуда зўр, ҳаддан ташқари куйдирмажон. Жиндай кўнглинг ёзилармиди дейман-да. Нима, ҳали ҳам Элоиза билан биргамисан?

У бу гапни энсаси қотиб, ижирганиб айтди. Одатда собиқ ўйнашларининг бошқа бирон аёл билан алоқаси чўзилиб кетса, буни маъқулламастикларини кўрсатиб қўймоқчи бўлган хотинлар шунақа оҳангда гапирарди.

— Демак, хўп-а?

Жил фақат бир нарсани хоҳлар эди — ҳеч ким тегмаса-ю, қимирламай ётаверса... Ҳозир туриб кўчага чиқишни, Парижнинг ола-говур кўчалари қўйнига шўнгишни, кечқурунги соат еттида такси излашни, атлақяёқларга шошиб кетаётган одамларнинг турткиларига чидашни ўйласа, юраги безиллайди.

— Майли, қолақоламан.

У Жильданинг пардоз қилаётганини, кийимини ўзгартираётганини, телефон қилаётганини кўриб туриб, чинакам ҳузур қилди. У ҳатто Арнонинг қўлини сиқиб кўришди ҳам. Арно деганлари чиндан ҳам фирт сўтак экан. Лекин ўзига етгудек олифта экан.

Сокин хонада ваъда қилинган жувоннинг келишини кутиб ётар экан, у ҳатто ўзини детектив романнинг қаҳрамони деб ҳис қилди. Ва бу унга ғалати туюлди. Жильда кетгандан кейин у меҳмонхонадаги диванга жойлашиб ўтириб олди, устига эркакларнинг халатини ташлаб олди — кимдир уни бу ерда қолдириб кетган экан, жуда қўл келиб қолди, сигарета тутатди, расмли журнални қўлига олди, ўзининг ёнига гилам устига вискили стаканни қўйди, кейин кулдонни топиш учун туришга тўғри келди, кейин Жильда жуда баланд қилиб қўйиб кетган мусиқани пасайтириш учун турди, кейин деразанинг бир табақасини очиб қўйиш учун ўрнидан турди, негаки иссиқдан бўғилиб, нафас ололмайд қолган эди, кейин деразани ёпиб қўйиш учун туришга тўғри келди, негаки, бадани жунжикиб, совуқ қотиб қолганди, кейин Жильданинг ётоғида унутиб қолдирган сигаретини олиб келиш учун туришга тўғри келди; кейин илиб қолган вискига бир бўлак муз солиб қўйиш учун туришга тўғри келди, кейин кетма-кет уч марта қайта айтган пластинкани алмаштириш учун туришга тўғри келди, кейин яна туришга тўғри келди — бу гал энди телефон жиринглаб қолганди, сўнг бошқа журнал олиш учун туришга мажбур бўлди. Бу туришларнинг

ҳаммаси чунонам Жилнинг хунобини оширдик, қўяверасиз. Хуллас, бир соат ўтгандан кейин ташқари эшикнинг қўнғироғи жиринглаганда, Жилнинг фиғони шу даражада авж нуқтага кўтарилган эдики, бориб эшикни очмоқ учун ўридан турмади.

Ҳ б о б

У кўчалар бўйлаб уйига кетиб борар экан, тўғри, равон юрмасдан, айланма йўллардан ўтиб борарди. Сабабки, у на тўхтаётган оларди, на орқасига қайта оларди. Қалласи бўм-бўш хумга ўхшаб гувиллайди, назарида, ҳамма ўгирилиб унга қараётгандай ва унинг нечоғлик бемаза бўлиб қолганини, аянчли эканини кўраётгандай. Ўзига ўзи ҳам шундай кўриниб борапти. Гоҳ у назарида, бир жойда депсиниб тургандай туюлади, гоҳ эса қараса, кенг майдонни кесиб ўтипти-ю, буни ўзи ҳам пайқамай қолипти. Нима учундир у Тюильрига бориб қолди. Шунда бир воқеа эсига тушди: ўз вақтида Дриела Рошель ҳам бу ерга гўё сайр қилиш учун — умрида сўнги марта сайр қилиш учун келган эди. Буни эслаб, Жилнинг кулгиси қистади: ўз жонига қасд қилишга унинг ҳеч қачон юраги бетламайди, унда бундай истакнинг ўзи ҳам йўқ. У лоақал шунга ҳам қобил эмас. Унинг ожизлигини истаганча таърифлаш мумкин, фақат “мардона” ёхуд “романтик” деган таърифларгина унга тўғри келмайди. Очиғини айтганда, агар унда ўзини-ўзи ўлдириш хоҳиши туғилганда, бу таърифлар тўғри келиши мумкин эди. Умуман олганда, истаган нажот йўлини у жон-жон деб қабул қиларди.

“Балки менинг ишим ҳам ўзимни баргараф қилиш билан тугар, — деб ўйлади гўё ўз-ўзига таскин бермоқчи бўлгандай. — Бундан кейин ҳам аҳвол шу бўлса, мен дош беролмайман, албатта. Бирор тадбирини кўрмоғим керак-ку? Ахир, мен...” Жил ана шу “мен” тўғрисида бир-бирига қоришиб кетган умидворлик ва кўрқув туйғуси билан гўёки унинг ўрнига ҳаракат қилаоладиган аллақандай бегона одам тўғрисида ўйлагандек ўйлади. Фақат ҳозир эмас, ҳозир бундай қилолмайди, чунки ҳозир тўппончани оғзига тиқиб, ўзини ўзи отиб ташлашга қодир бўлган “мен”и йўқ. На фақат отиш, анави жойдан пастга — Сенанинг тўқ зангори сувларига ўзини ташлайдиган “мени” йўқ. Ҳозир у на қандай ўлмоғини, на қандай яшамоғини тасаввур қила олади. Ҳозир у ҳеч нарса охирига етказа олмайди. Ҳозир у фақат нафас ола билди, бир амаллаб кунини ўтказди, изтироб чекади.

Бирдан унинг вужудида қалтироқ турди ва у клубга бориб, тўйиб ичишга аҳд қилди. Албатта, бу чоралар ичида энг аълоси эмас, бироқ у совуқотган кўллари ни плашининг чўнтагига яшириб, кафтларидан елкасига, у ердан юрагига, ўпкасига борадиган ҳар бир асабини ҳис этиб, ҳар қадамда ток уришини кутгандай индамай сандирақлаб юравермайди-ку! Ҳа, роса бурнидан чиққунча ичиш керак. Уйига бўлса, бирортаси олиб бориб қўяр. Шундай қилса, лоақал кўзи уйқу кўради-ку! Элоиза бўлса устини одеял билан ёпиб қўяди.

У клубга кириб борди, бармен билан саломлашди. Жоэлни ўзига яқин кўриб, бир туртиб қўйди, Пьер билан бир-икки оғиз мутуйба қилишди, Андре, Билл, Зогга қўлини силкиб қўйди — хуллас, таомилга кўра қилиниши керак бўлган ишларнинг барини қилди, сўнг кўп ошналари ҳузурларига чорласалар-да, барнинг ёнига бориб, узун курсига бир ўзи ўтирди. У шотланд вискисини ичди, кейин яна бир марта ичди, бироқ вискисини сувдай ичди. Кейин Тома пайдо бўлди. У ҳам роса маст эди, маъносиз илжайди. Келиб Жилнинг ёнига ўтирди. Таҳририятда — мана, тўрт йилдирки, улар зимдан бир-бирларига душман эдилар. Аллақандай бир қиз вазидан, аллақандай бир репортаж баҳонасида бир можаро бўлиб ўтганда — бунинг тафсилотлари ҳозир Жилнинг эсида йўқ. Уларнинг ёвлашиши шундан бошланган. Жилнинг билгани шуки, улар уришиб қолишган. Пакана бўйли, озгин, чўзиқ башарали Тома Жилнинг гашини келтирадиган ингичка овозда чийиллаб гапирди:

— Ие, ие, сенмисан, жонон йигит? — деб хитоб қилди у. Унинг оғзидан қўланса ичкилик ҳиди гупиллаб турарди. Жил бу ҳиддан беихтиёр сесканиб

кетди. Бугунги оқшомни муносиб яқунлаш учун шу учрашув етмай турганди. — Ҳа, нега бурнингни жийрияпсан? Ёқмадимми? Айт, мен ёқмадимми?

Пьер олисдан туриб, бир нима ишоралар қилди. Бу оқшом клубда у навбатчи эди, шунинг учун Томанинг гирт мастлигини билдириб, Жилни огоҳлантириб қўймоқчи бўлди. Ҳолбуки, бу шундоқ ҳам равшан эди. Тома ҳамон хархашасини давом эттирмоқда.

— Ҳой, жонон йигит! Нега жавоб бермайсан?

Шундай деди-ю, кўққисдан, атайинми ё беҳосданми — кескин ҳаракат қилиб, қўлидаги бир стакан ичкиликни Жилнинг қўйлагига ағдариб юборди. Стакан полга тушиб чил-чил синди. Ҳамма жимиб қолди.

Шу лаҳзада Жилнинг ичида бир нарса узилиб кетгандай бўлди. Ҳамма нарса — рўшнолик кўмсаётгани ҳам, одамларга эҳтироми ҳам, ўзини босиб тургани ҳам ғойиб бўлди, ҳамма нарса чок-чокидан сўкилиб, ғазаб алангасида ёниб кетди; Жил тўсатдан ўзини четдан туриб кўраётгандай бўлди — мана, Пьерни уряпти. Шўрлик биринчи зарбаноқ ағдарилиб тушди. Жил бўлса унинг ёнида тиззалаб ўтирганича, чўзинчоқ башарасига мушт урмоқда. Жил ўзининг турмушини, яшашдан қайтган ихлосини, ўзини саваламоқда эди. Кимдир бақувват қўллари билан унинг елкасидан тутди, уни Томадан ажратиб олишди. Жил бўлса ҳамон муштлашишда давом этар, ўзини тутолмай фарёд чекаётгандай бўларди. Кейин унинг қулоғига “Қутурмай ўл!” деган сўзлар эшитилди, кимдир жағига бир мушт туширди. Шундагина Жил ўзини босди, қўлдан чиқаман деб юлқинмай қўйди. Ҳамма тинчиди. Жил теварагида ўнтача дарғазаб, энсаси қотган одамни, жуссаси кичик Томанинг эмаклаб, ўрнидан тураётганини кўрди, лабларида қон ва кўз ёшининг шўртак таъмини ҳис қилди. У гандираклаганча эшик томонга юрди. Ҳеч ким унга ҳеч нарса демади. Ҳатто Пьер ҳам. Ҳолбуки, Пьер билан бутун ёшликларини ичишиб ўтказишган. Аслида, жағимга туширган ҳам Пьер бўлса керак, — деб кўнглидан ўтказди Жил. — Тўғри қилди, боплади. Сирасини айтганда, бу унинг бурчи-да! Ҳар кимки бор, аравасини ўзи судрамоғи керак.

Уйда ҳар хил овозлар эшитилмоқда эди. У ҳайрон бўлиб остонада тўхтаб қолди. Вақт ярим кечага етиб қолганди. У чўнтагидан дастрўмолини олиб, лабларининг чеккаларида қотиб қолган қонни арди: у уйига сон-саноксиз даҳшатли фильмларнинг қаҳрамони Франкенштейн қиёфасида кириб бормоқчи эмас. Аввалги замонлар бўлганида-ку бу ролни ўйнаб, кўнгили очишдан тўймасди, лекин бир вақтлар унга хуш ёққан кичкина масҳарабозликлар эндиликда унинг учун маъносини йўқотган эди. Меҳмонхонада Элоиза дераза олдида турарди. Ёнида Жан дўмбоққина ширин сўз дугонаси Марта билан туришипти. Элоиза Жилни кўриб сесканиб тушди. Жан ёлғондакам хотиржам қиёфада унга ўгирилди, Марта эса:

— Вой, шўрим... Жил, сизга нима бўлди? — деб хитоб қилди.

“Ҳақиқий оилавий кенгаш, — деб ўйлади у. — Меҳрибон одамлар, самимий дўстлар вафодор дугонаси билан бирга менинг ташвишимни чекишяпти... Бунинг устига, омадни қаранг — қаҳрамон жароҳат билан кириб келди”. Элоиза пахта олиб чиққани ваннахонасига югурди.

— Мен муштлашдим. Албатта, одатлагидек, қойил қилиб қўйганим йўқ. Ким билан муштлашганимни биласанми, Жан? Тома билан.

— Тома билан? Лекин афт-башарангни ҳойнаҳой Тома абжақ қилмагандир?

Шундай деб Жан бепарвогина кулди. У билагон одамдай Жилнинг гапига ишонқирамади. Ахир, ҳар душанбада бекорга боксга қатнайдимми?

— Йўқ, — деб жавоб берди Жил. — Бизни ажратаётганда Пьер тушириб қолди.

Шундоқ деб ўша аянчли можарони, ўзининг қаҳри кўзиб кетганини, бир одамни мириқиб урганини эслаб, тўсатдан даҳшатга тушди. “Ўзимга ўзим жирканч кўринаётганим кам эди. Энди бошқаларга ҳам жирканч кўринадиган бўлдим...” У қўлини кўтарди.

— Бўлди, бу тўғридаги гапни бас қилайлик. Эртага тахририятда мени “ҳайвон” деб сўкишади, индинга бўлса ҳамманинг эсидан чиқиб кетади. Қайси ваздан сизларни кўриш лаззатига мушарраф бўлиб турибман?

Саволни у Мартага берган эди, лекин у жавоб бермай, очиқ чеҳра билан жилмайди-қўйди. Афтидан, Жан унга “Жилнинг аҳволи ночорроқ” деган бўлса керак. Албатта, Марта “аҳволи ночорроқ” деган гапнинг тагига етолган эмас, “ночор аҳвол” қанақа бўларкин?” деб ўз кўзи билан кўргани келган.

Элоиза ваннахонадан чиқди — у эътиборини бир нуқтага жамлаган, жиддий қиёфада эди — аёллар ўзларини тиббиёт ҳамширалари қилиб кўрсатишни ўлгудай яхши кўришади. Чиқиб келибоқ, Жилнинг бошини орқага қайирди.

— Тек ўтир. Жиндай ачиштиради, холос.

“Энди бўлса, ўзини гамхўр она деб тасаввур қияпти: “Болагинам шўхлик қилиб қўйипти-ку!” Бунақа бемаъни масҳарабозликларга мунча ўч бўлишмаса булар? Ҳозиргина “Паканаларни урмадилар” деган мавзуда соф эркакча ўйин кўрсатишган эди, энди бўлса “Жил Лантьенинг оила бағрига қайтиши ва унинг ўзининг манфаати йўлида яқинлари томонидан уюштирилган фитна” деган мавзуда томоша кўрсатишяпти. Жан бир насиҳатгўй ролида муштлашган оғайнисини койимокда: “Ай-ай-ай, яхши эмас!” Элоиза рўзгорга муккасидан кетган бека ролини ўйнаяпти. Марта ҳеч қанақа рол ўйнаётгани йўқ, чунки баайни тўнкадай бефаросат. Акс ҳолда, у спирт солинган шишачани кўтариб, Элоизанинг ёнига югуриб келарди”.

Ёрилган лаби чиндан ҳам жуда ачишди. Жил инқиллаб, минғирлай бошлади.

— Хўш? — деб сўради Жан. — Даниел нима деди?

— Даниел?

— Ҳа-да. Доктор.

— Ўзинг у билан телефонда гаплашмадингми?

Жил бу гапни энсаси қотиб, тусмоллаб айтди — у дўстининг ўзига нисбатан одатдаги муомаласига шама қилаётган эди. Жан одатда Жилга нисбатан оталарча, ҳомийлик билан муомала қилар, баъзан эса ҳаддан ошириб юборар эди. У Жаннинг хижолатга тушиб қизариб кетганини кўрди ва билдики, шамаси мўлжалга тегибди. Жан чиндан ҳам қаттиқ ташвишда эди; бу гаплардан у бирдан хавотирга тушиб қолди, алланечук ваҳшиёна кўрқув туйғуси унинг ичини кемира бошлади — агар бу гапларнинг ҳаммаси жиннихона билан тугаса нима бўлади?

— Ҳа-я, тўғри, — деб унинг гапини маъқуллади Жан ёлғонга ҳожат қолмаган бир шароитда алдашни истамаган одамга хос сиполик билан. — Мен унга кўнғироқ қилгандим.

— Демак, сен ҳам ташвиш қилипсан-да?

— Жиндай. Яхши ҳам кўнғироқ қилганим — у мени анча хотиржам қилди.

— Шунчалик хотиржам қилиптики, сен ярим кечада келиб, мени кўришга аҳд қилибсан-да!

Жан бирдан туюқиб кетди.

— Менинг келганимнинг боиси шуки, сенинг соат тўртда докторга кетганингдан Элоиза хабардор эди. Шу кетганча, аллақача гумдон бўлибсан. Элоиза безовта бўлиб, ўзини қўярга жой тополмай қолипти. Мен уни холи қўймай далда бериб туриш учун келдим. Телефонда Даниел билан гаплашдим. Унинг фикрига кўра, сенинг асабларинг чарчаган. Шунинг учун эзгин аҳволга тушиб қолгансан. Ҳозир ўнтадан тўққизга одам Парижда шунақа аҳволда. Лекин шунақа экан деб, сен майхоналарда Тома биланми ё бошқа биронтаси биланми муштлашиб юрсанг, бошқалар бу ерда сенинг ташвишингни қилиб, изтироб чекиб ўтириши шарт эмас-ку!

Орага жимлик чўқди. Кейин Жил жилмайди.

— Узр, мени кечиринг, дадажон! Ошнанг сенга яна нималар деди?

— Шароитни ўзгартирмоғинг керак экан.

— Шунақами? Газета менга бепул чипта олиб беради-ю, мен Багам оролларига туристик сафарга жўнайман, тўғрими? Сен бу масалада хўжайин билан гаплашиб кўрасанми?

У бемаъни гапларни гапираётганини, бекорга зарда қилаётганини, бу гапларнинг ҳеч қайсиси ўринли эмаслигини сезиб турар, лекин сира ўзини тўхта-толмас эди.

— Багам оролларини жуда чиройли дейишади, — деб гапга аралашди Марта, аммо Жан унга шундай ўқрайиб қарадики, Жил хохолаб кулиб юборишдан ўзини зўрға тийиб қолди.

У лабларини қимтиб олди, ҳар қанча оғримасин, тишлаб тураверди, яқинда қаҳр-ғазаб ичидан қандай қуюлиб келган бўлса ҳам, ҳозир томоғига тиқилган кулги зўрлик билан ташқарига ёриб чиқмоқчи бўлаётганини ҳис қилса-да, чидади. У кучи борича ўзи билан ўзи олишди, чуқур нафас олишга ҳаракат қилди, аммо Мартанинг оғзидан чиққан ибора унинг миясига ўрнашиб қолган ва нима учундир унга ҳаддан ташқари кулгили кўринарди. У томоқ қирди, кўзларини юмди ва бирдан хохолаб кулиб юборди.

У қаҳ-қаҳ уриб энтикиб-энтикиб куларди. “Багам ороллари, Багам ороллари, — дерди у кулги орасида минғиллаб гўё узр сўраётгандек. — Багам ороллари, Багам ороллари. Кўзини очганида эса қаршисида учта башаранинг саволчан назар билан анграйиб турганини кўриб, яна баландроқ овозда хохолаб кулишга киришди. Лабидаги яраси ёрилиб кетди ва иягидан қон ирмоқча бўлиб оқиб туша бошлаганини ҳис этди ва ғира-шира англадики, шу аҳволда — қонга беланган, гоҳ кўзидан ёш чиққунча қаҳ-қаҳ ураётган, гоҳ чийдухоба қопланган ўриндиқда кулгидан силкиниб тиришаётган ҳолда нақ телбага ўхшайди. Бирдан ҳамма нарса бемаъни, ёввойи, кулгили тус олди. Бугунги кун-чи? Ё тавба, оқшомни ҳам шунақа ўтказадими одам?! Канизагини кутган пошшодай устида бировнинг халати билан диванда тарвақайлаб ётса, кейин кутгани эшик қоқиб келганида туриб эшикни очмаса... Оҳ, қани энди, буни Жанга айтиб беришнинг имкони бўлса... Аммо кулги жазаваси сира ўтиб кетмаяпти — у ўзини тўхтатолмаяпти, бирон оғиз гап айтишга ожиз. Ниҳоят, у кулгининг зўридан инқиллаб юборди. У телба, бутун туриш-турмуши ҳам телбанамо. Шошма, нега буларнинг учови кулмайди-я?

— Бас қил! — деб буюрди Жан. — Тўхтат!

“Ҳозир мени бир тарсаки тушириб қолади, ҳа, бир тарсаки уриши турган гап, бундай ҳолларда шунақа қилиш керак деб ҳисоблайди. Ҳамма ҳам ҳаётдаги ҳар бир ҳодисанинг ўзига муносиб қоидаси бор деб ҳисоблайди. Агар одам қаттиқроқ кулса, унинг юзига тарсаки тортишади, агар у қаттиқроқ йиғлаб-сиқтаса, унга ухлатадиган дори беришади. Ёки Багам оролларига жўнатишади”.

Лекин Жан уни тарсакиламади. У деразани очиб қўйди, аёллар ўзларини ётоққа олишди, даҳшатли қаҳқаҳа жазаваси аста-секин тўхтади. Жил ҳатто нега бунақа кулганининг сабабини ўзи билмасди. Жил, энди эса нима сабабдан юзидан илиқ ва сокин, кети-охири кўринмайдиган кўз ёшлари оқаётганини ҳам билмасди. Шунингдек, нима учун Жан костюмининг кўкрак чўнтагидан катак гулли оч кўк дастрёмолни олиб унга узатаётганини, қўли эса нима сабабдан дағ-дағ қалтираётганини ҳам идрок этмас эди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

ЛИМОЖ

І б о б

У майса устида ётганича олисда — адир устида қуёшнинг чиқишига қараб ётипти. Бу ерга келганидан бери ҳар куни жуда эрта туради, кечаси ҳам тузукроқ ухлаёлмайди, чунки Парижнинг ғала-ғовур суронлари нечоғлик унинг жонига теккан бўлса, қишлоқдаги сокинлик ва осойишталик ҳам шунчалик гашлантирар эди. У опасиникига келган, ҳозир шу ерда турипти. Опаси Жилнинг гашланганини кўриб, унга билдирмай, хуфиёна хафа бўляпти. Унинг фарзанди йўқ эди, шунинг учун энг кичкина укаси Жилни ўғли ўрнида кўрарди. Унинг назарида икки ҳафта мобайнида укасини оёққа турғизиб юбора олмагани Лимузенга тўғридан-тўғри ҳақорат эди. Жонажон ўлканинг мусаффо ҳавоси ва, умуман, уларнинг оиласи шаънига доғ эди. Албатта, “асабий хасталик” тўғри-

сида газеталарда босиладиган мақолаларга Жилнинг опасини ҳам кўзи тушиб турарди, лекин буни у жиддий бир хасталик деб ҳисоблама, балки баъзи бир нозиктаъб одамларнинг инжиқлиги деб биларди. Мана, қирқ йилдирки, Одилия ҳавас қиладиган бир фидойилик билан бутун борлигини эри билан рўзғорига бахш этиб яшарди. У жуда меҳрибон аёл эди, лекин хаёлот дунёси йўқ эди, ҳисоб. Шунинг учун истироҳату семиз бефштектлар кундалик сайрларга кўмилиб ҳар қандай беморни ҳам даволаб тузатиб юбормаслигига сира ишона олмасди. Жил эса шифо топиш ўрнига озиб кетяпти. У индамас бўлиб қолди, баъзан эса ҳатто уйдан чиқиб, кетиб ҳам қолади. Масалан, Одилия эри Флоран билан ҳозирги воқеалар тўғрисида гап бошлаганида шундай бўлди. Одилиянинг яқинда харид қилинган жуда зўр телевизори бор эди, у бир эмас, иккита программани қабул қилади. Одилия шу телевизорини қўйса, Жил ўзининг хонасига кириб, ичилан беркитиб олади-да, эртасига эрталаб чиқади. Ўзи-ку ҳаммаша ҳар нарсаларни чалкаштириб юргувчи эди, энди ўзининг Парижида бутунлай ақлдан озиб қолган кўринади. Шўрлик Жил!.. Энг ажабтовур жойи шундаки, Одилия унинг бошини силаганида Жил юлқиниб туриб кетмади, ўзини эркалатишга йўл қўйиб берди, опаси тўқиши билан андармон бўлиб ўтирганда Жил ҳам унинг ёнида курсичада индамай мўлтираб ўтирди. Гўё опасининг шу ердалигидан унинг ичига чироқ ёқилаётгандай эди. Одилия ҳар балоларни жавраб ўтирди. Гира-шира сезиб туриптики, бу гапларнинг ҳеч қайсиси укасини қизиқтирмайди, лекин нечукдир унга хотиржамлик бағишлайди, фаслларнинг алмашishi, ҳосилнинг чўғи, кўни-қўшниларга ўхшаган доимий мавзулар каби хотиржам қиляпти.

Жил Парижда кечирган ўша изтиробли кундан кейиноқ дарҳол жўнаб кетишга қарор қилди. Лекин қарз дегани унда бисёр эди-ю, пули йўқ эди. Бундан ташқари ҳар қандай нотаниш одам унда қўрқув уйғотарди. Шунинг учун у Одилияникидан бошпана топишга қарор қилди. Уйи анча нураб, тўкилиб қолган эди. Бу уй ота-оналаридан қолган бўлиб, улар вафот этганларидан кейин эри Флоран билан бу ерга кўчиб ўтган. Флоран нотариус эди, аммо болалардай ювош ва иш юритишга уқувсизроқ эди. Тирикчилиги ижарадан оладиган жиндай маблағ-у, рентадан келадиган арзимас даромад ҳисобига эди. У кундалик ҳодисалардан ажралган ҳолда, ўзи билан ўзи овора бўлиб ҳаёт кечирадиган одам эди. Жил опасиникида ўлгудай зерикшини биларди, лекин бу ерда лоақал ўз-ўзидан қочиб қутулмоғи мумкин-ку! Агар Парижда қоладиган бўлса — сезиб турипти — анави тутқаноқлари борган сари кўпроқ тутади. Опасиникида лоақал шу бемаъни тутқаноқлари тутмаслиги мумкин. Ҳар ҳолда, у яна ўзини ерга отиб тириша бошласа, бунга Лимузен яйловларида ўтлаб юрган қўйларгина гувоҳ бўлади-ку! Ҳар ҳолда, ўз дўстларинг ва ўз маҳбубангинг кўз ўнгида йиғлаб-сиқтаб нола-фигонлар қилгандан кўра, қўйлар даврасида қилган маъқулроқ-ку! Бундан ташқари, туғишган опасининг ҳузурда бўлмоқ, бошқача айтганда, сен билан табиий, қондош ришталар орқали боғланган ягона одамнинг суҳбатини олмоқ — унинг назарида самоларнинг унга юборган неъматига бўлиб кўринди. Ҳар қандай сунъийлик, ҳар қандай зўракилик уни даҳшатга соларди. Энди ҳеч кимнинг олдида ўзига ўзи дашном беришига ҳожат қолмади. Париждаги уйни Элоизага қолдирди, газетада унинг ишини Жан бажариб туради — уларнинг икковига ҳам Жил бир ойдан кейин соғайиб қайтиб келишга қатъий ваъда берди.

Мана, у икки ҳафтадан бери опасиникида, лекин тузалиш ўрнига, тобора умидсизликка тушиб бормоқда. Бу ернинг табиати жуда ажойиб — буни кўзлари билан кўрди, лекин юракдан ҳис этмади. Ота-онасининг уйи — ҳеч шакшубҳасиз — унинг учун жуда қадрли, лекин бу уйда у тасалли топмади: ҳар бир девор, ҳар бир бурчак унга қараб, гўё “Авваллари сен бу ерда бахтиёр эдинг, унда сен яхши эдинг” деяётгандай, энди бўлса, у боғнинг хиёбонларида ёхуд уйнинг йўлакларида ўғрига ўхшаб қисиниб-қимтиниб, ёнламасига юради. Ўғри бўлганда ҳам, қароқчага таланган ўғри — унинг бор-йўғини ҳатто болалигини ҳам ўғирлаб кетишган.

Қуёш кўтарилиб, яшил ўтлоқни нурга кўмди. Жил юзини шудрингли майсага ботирди, бошини ўнгга, сўлга буриб, шошилмасдан ернинг ҳидини сими-

ришга ҳаракат қилди. Шу билан у кўнглида ўзини бахтиёр ҳис қилишдан туғилдиган ҳузурни тирилтирмоқчи бўлди. Авваллари бу ҳузур ўз-ўзидан пайдо бўлар эди. Лекин на илож — шунчалик жўн туйғулар ҳам буюрган билан пайдо бўлавермас экан! У ўзига-ўзи жирканч туюларди — гўё у ўзини табиатни севадиган одам қилиб кўрсатиб, учига чиққан масҳарабозлик қилаётгандай. Бир вақтлар бир аёлни ёниб севган эркак кўксигаги эҳтироси сўнгандан кейин шу аёл билан бир тўшақда ётиб қолса, шунақа ёқимсиз туйғуларни кечиради, юраги юмулиб қолган бўлса, ундан севги садолари эшитилмай қолган бўлса-ю, эркак киши ўша аёлга бир замонлардаги каби муҳаббат сўзларини айтса, эски қилиқларини такрорласа, ўзига ўзи шунақа жирканч кўриниб кетади. Жил ўрнидан турди, устидаги полувери намиқиб кетганини кўрди ва уйга йўл олди.

Бу уй анча кўҳна эди. Томи ҳаворанг, устига иккита жажжигина отнинг шакли қўндирилган, олд томонида айвончаси бор, орқасида адр кўриниб туради. Йилнинг ҳамма фаслида ва ҳар соатида бу уйдан арғувон гулининг ҳиди анқиб туради. Ҳар ҳолда Жилга доимо шундай туюлган. Мана ҳозир ҳам Жил каллаи саҳарлаб, эрталабки аёздан бадани жунжикиб, ошхонага кириб келар экан, шунга ўйлади. Одилия аллақачон уйқудан турган ва халатини елкасига ташлаб олган кўйи қаҳва қайнатмоқда эди. Жил уни ўпди. Опаси саҳари мардондан шудрингли майса устида ётса, зотилжамга чалиниб қолиш ҳам ҳеч гап эмас, деган маънода гудранди. Шундоқ бўлса ҳам у опасининг ёнида ўзини яхши ҳис қилар, кофе ҳидини туйиш, унинг атрини искаш, ўчоқда тутаб ёнаётган ўтин ҳидини ҳидлаш унга хуш ёқмоқда. Кўкқисдан Жил анави каттакон малла мушукнинг ўрнида бўлгиси келиб кетди: мушук сандиқнинг устида чўзилиб ётипти. Мана, эндигина уйқудан уйғонишни ихтиёр этдилар. “Ё тавба, ё Парвардигор! Мана буни ҳақиқий яшаш деса бўлади — бирам оддий, бирам тинч...” Надомаглар бўлсинким, ана шу ошфутажон кўҳналик кўйнига Жил бир неча дақиқагина ташлана олади — шу заҳотиёқ ҳаёт ўзининг жамики ташвишлари ва ғалвалари билан уни бошдан-оёқ чулғаб олади. Бамисоли тозилар галаси қувиб бораётган кийикка уч дақиқагина нафасини ростлаб олишга имкон бергандек. Кейин қувиш яна давом этаверади. Шу пайт ошхонага Флоран кирди. Унинг устида халат бор эди. У ҳам паканагина, хотинига ўхшаб тўладан келган. Бироқ унинг катта-катта кўзлари қўлни эслатар ва лоларанг юзига адашиб ўрнатиб қўйилганга ўхшарди. Унинг ғалати одати бор эди — теварагида бўлаётган ҳодисаларнинг ҳаммасини алланечук қилиқлари билан шарҳлаб турарди. Масалан, уруш ҳақида гап кўзиб қолса, у тирсагини букиб қўли билан юзини тўсиб оларди. Ёки муҳаббат ҳақида гап кетганда бармоғини лабига қўярди. Шунинг учун Жилни кўриши билан бир қўлини баланд кўтариб, у билан шу қадар баланд овозда саломлашдики, уларнинг орасида камида юз метр масофа бор деб ўйлаш мумкин эди.

— Хўш, қалай? Яхши ухладингми, азизим? Яхши тушлар кўрдингми?

Шундай деб унга муғомбирона назар ташлади. У қайнисининг беморлигига асти ишонгиси келмас, унинг аҳволига ўнгидан келмаган бирор ишқий саргузашт сабаб деб ҳисобларди. Жилнинг “унақа эмас” деб тихирлик қилиши заррача фойда бермади. Ёввош нотариуснинг назарида Жил ашаддий хотинбозу, бу гал биронта ялмоғизнинг тузоғига илиниб қолган. Шунинг учун Жилнинг ялпайиб ётганини кўрганда унга тасалли бермоқ мақсадида “Биттасини бой берсанг, ўнта янгисини топасан” деганга ўхшаш бирон илмоқли гап қиларди ва бу гапни айтатуриб иккала қўлининг панжаларини куч билан кериб оларди. Бунақа ҳазилларни эшитганда Жилнинг қаҳ-қаҳ уриб кулгиси келар ва айни чоқда жаҳли чиқарди, шунинг учун индамай қўя қоларди. Бироқ жиндай мулоҳаза қилиб кўриб, Флоран унинг аҳволини шунчалик ёмон билишини кўриб хурсанд бўларди. Нима деяоласиз, эҳтимол, суриштириб келса, унинг гапида ҳам ҳақиқат бордир. Шу чалкашликларнинг бари ишни бир мунча юмшатди. Ўзи шунақа бўлади — бирор кимса юқумли сариқ касали билан оғриб қолса, оғайниси уни кўргани келади-да, ёстиққа бош қўйиб ётган одамнинг ранги лимондай саргайиб кетганини кўриб, беморнинг сочи тўкилиб кетганига ёзғуради.

— Соат неча бўлди? — деб сўради Флоран хуррамлик билан. — Саккиз бўлди-ми? Кунни қара-я! Мунча сўлим бўлмаса?!

Жил бир сесканиб, деразага ўтирилди. Дарҳақиқат, уни жуда сўлим кун кутарди. Бозор қилиб келгани опасини қўшни қишлоққа олиб бориб келмоғи керак, ўзи ҳам газета, журнал, сигареталар харид қилади, қайтиб келгач, айвонда ўтириб, тушликкача ўқийди, кейин ўрмонни сайр қилиб келади, сўнгра кечки овқатдан олдин Флоран билан виски ичишади-да, эртароқ бориб ухлайди. Ҳа, жуда эрта ухлашга йўл олади, ахир, кечки соат саккиздан бери тиниб-тинчимаётган опаси ҳам бир оз ҳордиқ чиқарсин-да! Ниҳоят, телевизорини қўйиб, жиндай кўрсин. Нима сабабдан эканини ўзи билмайди, лекин Жил телевизорни жуда ёмон кўриб қолган. Буни бировдан яшириб ҳам ўтирмайди. Бир дақиқа унинг виждони қийналди — опасини ҳузур-ҳаловатдан маҳрум этишга унинг нима ҳақи бор? Наҳотки, телевизор қаршисида ўтириш шунақа гуноҳи азим бўлса? Ахир, опасининг турмуши ҳам яйраб-яшнаб кетган эмас-ку? У Одилияга энгашди.

— Бугун кечкурун сизлар билан бирга телевизор кўраман.

— Вой, йўғ-е! — деб эътироз билдирди опаси. — Фақат бугун эмас. Биз ҳаммамиз бирга Руаргларникига борамиз. Тунов куни сенга айтувдим-ку.

— Ундай бўлса, телевизорни бир ўзим мазза қилиб кўрарканман-да, — деди у ҳазиломуз.

— Вой, эсинг жойидами? — деб хитоб қилди Одилия. — Сен ҳам борасан! Руарг хоним илтимос қилган. У сени беш ёшингдан бери билади...

— Мен сеникига меҳмонма-меҳмон юргани келганим йўқ! — дея даҳшатга тушиб қичқирди Жил. — Мен бу ерга дам олгани келганман. Руаргларникига бормаيمان, тамом.

— Йўқ, борасан, нодон! Меҳр деган нарса борми сенда ўзи, безори?

Гўё болалик кезларидаги талашиб-тортишишлари бирдан янгидан жонланиб қолгандай, уларнинг икковлари ҳам овозлари борича бақира бошлашди, кўрқиб кетган Флоран эса кулгили тарзда қўлларини силкитиб, икковларини тинчитишга беҳуда уринарди. У гоҳ маромини йўқотиб қўйган дирижёрдай жонжаҳди билан иккала қўлини силкитар, гоҳида эса жазавага тушган роҳибдай бармоғини насихатомуз тарзда юқорига ниқар эди. Лекин буларнинг бари беҳуда эди. Бўрон кам деганда беш минут давом этди. Жанжал мобайнида кимлар тилга олинмади-ю, қандай таъна-дашномлар айтилмади! Марҳума оналари ҳам, Жилнинг сууюқоёқлиги ҳам, одоб-ахлоққа риоя қилиш кераклиги ҳам қолмади. Ҳатто Одилиянинг ўта бефаҳмлиги ҳам ўртага тушди, буни, албатта, Жил айтди. Буни эшитиб Одилия хўнграб йиғлаб юборди. Флоран уни қучиб олди ва мушгини кўрсатиб, Жилга таҳдид қилди, ҳатто у томонга боксёрлардай бир қадам ташлаб ҳамла ҳам қилди. Шунда ханг-манг бўлиб қолган, мағлуб бўлган Жил ҳам Одилияни кучди-да, опаси билан истаган жойига боришга тайёр эканига қасам ичди. Буни эшитиб, эру хотин “ҳар ҳолда ёмон бола эмассан-да” деган эътироф билан Жилни тақдирлашди. Кейин кечки соат саккизда уччовлари Флораннинг шалағи чиқиб кетган “ситроэн”га ўтиришиб йўлга чиқишди. Аммо Флоран машинани шунақа бир чапдастлик билан ҳайдадики, эру-хотинлар унинг уйдан Лиможгача бўлган ўттиз чақиримлик масофани босиб ўтгунларича Жилнинг руҳий ташвишларини ўйлашга буткул имкони бўлмади — у жонининг омон қолишини ўйлаш билан банд эди.

II б о б

Лиможда қадимий ҳаворанг меҳмонхоналардан бир нечтаси сақланиб қолган эди. Ҳозир улар борган сари кам учрайдиган бўлиб қолган. Жаноб Руаргларнинг меҳмонхонаси шунақа сўнги нусхалардан бири эди. Кўпгина йиллар муқаддам Лимож аҳли ёппасига ҳаворанг барқутга ўч бўлиб қолди; фақат баъзи бир оилаларгина кўпинча молиявий сабаблар билан ёхуд ўтмишга садоқатлари юзасидан жиҳозларини янгилламади. Жил Руаргларнинг меҳмонхонасига қадам қўйиши биланоқ болалик хотираларига чўмди — юзлаб марта бўлган оқшомги

чойхўрликлар неча марталаб юмшоқ ўриндиқда ўтириб, ота-онасини кутганлари, оқиш ҳаворанг кўринишдаги хаёлот парвозлари... Аммо Жил ўгирилиб улгурмасдан унинг бекаси — оқ сочили, икки бети қип-қизил кампир уни кучоқлаб бағрига боса кетди.

— Жил, азизим, жонгинам Жил! Сизни кўрмаганимга йигирма йил бўлдиёв! Лекин сиз ўйламанг, эрим билан иккимиз сизнинг мақолаларингизни ўқиб борамиз, чиқишларингизни кузатиб турамыз... Албатта, биз сизнинг ҳамма фикрингизга ҳам қўшилавермаймыз, чунки икковимиз ҳаммиша бир оз эскичароқ одамлар бўлганмыз, — деб қўшиб қўйди у гўё беозор шўхликларини тан олаётгандай, — лекин сизни қизиқиш билан ўқиймыз... Биз томонларда ҳали кўп бўласизми? Одилия айтгандай бўлувди — камқонлик хасталигига чалинган эмишсизми?.. Келганингиз бирам яхши бўлди-ей... Қани, юринг, мен сизни ҳаммага таништирай.

Ҳанг-манг бўлган, лол қолган Жил кампирнинг кучоқлашларига, пайпаслашларига, мақтовларига лом-мим демай чидаб туриб берди. Меҳмонхонада одам кўп, ҳамма тик туриб гурунглашмоқда эди, фақат учта мўйсафидгина стулларга ўтириб олганди. Жил буни кўриб ваҳимага тушди. У опасига еб юборгудай ўқрайди, лекин опаси жуда шоду хуррам эди. У қанот боғлагандай меҳмонхона бўйлаб елиб-югурар, фақат ўқтин-ўқтин аллақандай нотаниш одамларнинг олдида тўхтаб, хурсандлик билан уларнинг бўйнига ташланар эди. “Бу ерда бўлмаганимга қанча бўлди-я? — деб ўйлади Жил. — Ё тавба, отам ўлгандан бери бу ерда бўлмаман. Демак, ўн беш йил бўлипти. Лекин ҳозир нима қилиб юрибман бу ерда?” У уй бекасига эргашиб, меҳмонларни айланиб чиқяпти, ўнтача хонимнинг кўлидан ўпди, ўнтача эркакнинг кўлини қисди ва ҳар гал уларнинг ҳар бирига илжайиб қарашга ҳаракат қилди, лекин аслини суриштирганда бу одамларнинг деярлик ҳаммаси Жилга нотаниш эди. Лекин тўғриси айтганда бу нотаниш одамлар ичида хушрўй ва башанг кийинган аёллар кўп эди. Охир-оқибатда у ўриндиқда ўтирган қайси бир мўйсафиднинг ёнига жойлашди. Мўйсафиднинг айтишича, у Жилнинг марҳум отасининг эски дўстларидан экан. Кейин у мамлакатнинг сиёсий аҳволи тўғрисида Жил нима деб ўйлашини сўради ва шу заҳотиёқ ўзи сиёсий аҳволни ҳижжалаб тушунтиришга киришди. Мўйсафиднинг устига жиндай эгилиб олган Жил ўзини эшитётганга солиб турди. Шу пайт Руарг хоним унинг енгидан тортиб қолди.

— Эдмон, — деб хитоб қилди у мўйсафидга қараб, — қўйсангиз-чи, йигит бечорани қўйиб нима қиласиз? Жил, мен сизни Сильвенер хоним билан таништирмоқчиман. Натали, танишинг: Жил Лантье.

Жил ўгирилди. Рўпарасида новчагина гўзал жувон унга жилмайиб турарди. Унинг сочлари малла эди, зангори кўзлари дадил боқарди, юзида шаддод ва шу билан бирга меҳрибон бир нигоҳ сезилиб турарди. У ўзига ярашган табассум билан паст овозда: “Яхшимисиз” деди-да, шу заҳотиёқ нари кетди. Бунга ҳайрон бўлган Жил унинг орқасидан қараб қолаверди. Унинг бутун қиёфаси ловлов ёниб турган алангага ўхшар эди. Бу аланга кўҳна меҳмонхонанинг ранги уникиб кетган ҳаворанг баркутига сира мос эмас эди.

— Бу мамлакатнинг иззат-нафси масаласига бориб тақалади... — деб яна гўнғиллашга тушди толмас мўйсафид. — Ие, Сильвенер хонимнинг ҳусни жамолига маҳлиё бўлиб қолибсиз-ку! Шаҳримиз маликаси!.. Кошки эди мен сизнинг ёшингизда бўлиб қолсам... Ўзим билардим-а! Бизнинг ташқи сиёсатимиз масаласига ўтадиган бўлсак, Франциядек улуг бир мамлакат...

Кечки тамадди чўзилгандан чўзилди. Соҳибжамол Сильвенер хонимнинг рўпарасида столнинг нариги бошида ўтирган Жил ўқтин-ўқтин жувоннинг ўзига йўналтирилган хотиржам, хаёлчан нигоҳини пайқаб қоларди. Бундай нигоҳ унинг ўзини тутиш тарзига мос келмасди. Жувон кўп жаврар, унинг теварагида қаҳқаҳа тинмасди. Жил уч-тўрт марта енгил киноя билан унга қараб қўйди. Кўринишидан, у чиндан ҳам ўзини Лимузеннинг маликаси деб ҳис қилар ва Париждан келган журналист йигитга манзур бўлишни истарди. Аввалги вақтлар бўлса вилоят судидаги бир мансабдорнинг хотини билан икки ҳафталик дон олишиш унинг учун зўр бир эрмак, ажойиб саргузашт бўларди. Пойтахтга қайтгандан кейин бу саргузаштни Бальзакна тафсилотлари билан ҳикоя қилиб

бериб, роса ошналариининг ҳавасини келтирган бўларди. Лекин ҳозир унда ишқий саргузаштларга тариқча ҳам иштиёқ йўқ. У ўзининг дастурхон устидаги қўлларига қаради — озгин, ожиз қўллар. Уларни кўриш билан Жил тезроқ бу ердан кетишни истаб қолди.

Дастурхондан туришлари биланоқ у кичкина боладек Одилияга ёпишиб олди. Одилия укасининг юзи бир бурда бўлиб қолганини, қўллари қалтираётганини, кўзлари тўла илтижо эканини пайқади. Укасининг аҳволидан биринчи марта чинакамига қўрқиб кетди ва Одилия Руарг хонимдан узр сўради, ширакайф Флоранга “орқамдан юр” деб ишора қилди. Улар “инглизчаси”га хайр-маъзурни нася қилиб жуфтакни ростлашди. Машинада Жил жунжикиб, дағ-дағ тит-рар ва ҳадеб тирноғини ғажирди. У ич-ичида ҳамма худолар номига қасамёд қилиб борарди — йўқ, бошқа кўнгилчанлик қилмайди, ортиқ ҳеч қаёққа бормайди.

Натали Сильвенер масаласига келсак, у биринчи қарашдаёқ Жилни яхши кўриб қолган эди.

III б о б

Жил Лантье балиқ овламоқда. Тўғрироғи, Флоран балиқни қандай овлаётганини беписанд томоша қилиб ўтирипти. Флоран эса минг хил найранг ишлатиб, ўлакса чувалчанглари билан балиқни алдаб, ушлаб олиш умидида. Лекин балиқ мугомбирроқ экан. Вақт пешинга яқинлаб қолган эди, кўёш забтига олиб қиздира бошлади, балиқчилар свитерларини ечиб қўйишди ва Жил анча вақтдан бери биринчи марта чинакамига роҳат қилаётганини ҳис қилди. Сув ҳаддан ташқари тиниқ эди. Жил қорнига ётиб олиб, анҳор тубидаги турфа хилдаги юмалоқ тошларни томоша қилди. Тўда-тўда балиқларнинг сеҳрли сузишларини кузатди. Улар Флораннинг қармоғига ташланишар, эпчиллик билан чувалчангни ажратиб олишарди-да, бамайлихотир қочиб қолишарди. Флоран эса пўкак қимирлаганда, қармоқни силтаб тортар, лекин балиқ илинмаганини кўриб чангитиб сўкишга тушарди.

— Қармоғинг жуда йўғон экан, — деди Жил.

— Зоғора балиққа шунақаси керак-да! — деди аччиғи келиб Флоран. — Масхара қилаверма! Ундан кўра, ўзинг тутишга урнаб кўр.

— Саломат бўлсинлар, — деди Жил салмоқлаб, — шундоқ ҳам аҳволим ёмон эмас. Шошма, бу ким бўлди?

У юраги така-пука бўлиб ўрнидан турди: сўқмоқдан аллақандай бир аёл тўғри улар томон келарди. Жил қаерга бекинсамикин деб теварак-атрофига кўз югуртирди. Лекин соҳилда ястаниб ётган теп-текис, силлиқ ўтлоқда яширинадиган жой йўқ эди. Аёлнинг сочлари офтобда ялтирарди. Жил уни дарров таниди.

— Бу Натали Сильвенер! — дея хитоб қилди Флоран ва қип-қизариб кетди.

— Нима бало, жигарингдан урганми? — деб ҳазиллашди Жил, аммо поччасининг ғазабдан чақнаган кўзларини кўриб, тилини тишлаб қолди.

Натали Сильвенер уларга анча яқинлаб қолди. У жуда ҳам жозибали эди — қадди-қомати келишган, табассуми ўзига ярашган, чарақлаган кўёшда кўзлари қисинқираган, тунов кунни оқшомдагига қараганда кўзлари янада зангориоқ кўринарди.

— Сизларни олиб келгани мени Одилия юборди. Ўтган гал мен унга “кириб ўтарман” деб ваъда бергандим. Ваъдамнинг устидан чиқдим. Қалай, илиняптими?

Балиқчилар ўринларидан туришди. Флоран ўсал бўлиб пақирчасини кўрсатди — унда биттагина балиқча бор эди, холос. Мадам Сильвенер хохолаб кулиб юборди ва Жилга ўгирилиб сўради:

— Сиз-чи? Ёки сиз томошабин, холосми?

У жавоб бериш ўрнига кулди. Натали балиқчиларнинг рўпарасига ерга чўнқайиб ўтирди. У эгнига жигаранг чарм юбка, жигаранг полувер кийган, оёғида паст пошна туфли бор эди — аввалгига қараганда анча ёш кўринарди. “Ёши

ўттиз бешларда чиқар” деб чамалади Жил. Ҳозир у Наталидан унча ҳадиксирамай қўйган эди — тўғрироғи, энди у ортиқ бегона туюлмади қолганди.

— Қани, санъатингизни намоён қилинг-чи, — деди жувон Флоранга. Яна аввалги аҳвол айнан такрорланди: сузгич сувга шўнғиди, Флоран қармоқни силтаб тортди, аммо ипнинг учиди қармоқдан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Жил хохолаб кулиб юборди, Флоран эса қармоқнинг дастасини ерга улоқтирди-да, ясама ғазаб билан уни топтай бошлади.

— Бўлди-ей! Кетаман уйга! — деб хитоб қилди у. — Хоҳласангиз уйга бориб, сизларга “Порто-флип” коктейли қилиб бераман.

— “Порто-флип” дейсизми? — деб ҳайрон бўлди Жил. — Бунақа коктейл ҳали ҳам борми?

Жил билан мадам Сильвенер жиндай кулишиб, Флораннинг орқасидан қараб қолишди. У иккита қармоғи, йиғма курсиси ва пақирчаси билан лапанглаб адирга ўрмалаб борарди. Ниҳоят, кўздан ғойиб бўлди. Жил билан Натали ёлғиз қолиб, бир оз ўнғайсизланишди. Жил бир майсани узиб олиб, навданинг белидан тишлади. У жувоннинг ўзига синчиклаб қараб турганини ҳис қилди ва кўнглидан ғира-шира фикр лип этиб ўтди — мабодо ҳозир кўлимни чўзсам... Аёл нима деб жавоб бераркин — бир гарсаки туширадими ёхуд иш бўса билан тамом бўладими — Жил буни билмасди. Лекин нимадир рўй беради. Бунга ишончи комил. Аммо мужмал ҳолатларни у аллақачон унутиб юборган, Парижда ҳамма савдо очик-ойдин, ошқора, кўтара бўларди, ҳаммаси осонликча қўлига кира қоларди. У томоқ қирди, нигоҳини кўтарди. Жувон ўтган ўша зиёфатдагидек унга хаёлчан назари билан термулиб турарди.

— Опам билан кўпдан дугонамисизлар дейман?

— Йўқ. Очиғини айтсам, менинг келганимни кўриб, у ҳайрон бўлди.

Шундай деди-ю, индамай қолди. “Жуда соз, — деб ўйлади Жил, — демак, жавоби бўса бўларкан. Пойтахтдан олис жойдагилар ҳам анойи эмас. Аммо бу жувоннинг нимасидир бор эдики, у Жилнинг сурбетлигини жиловлаб турарди.

— Нега келдингиз, бўлмаса?

— Сизни кўрмоқчи бўлдим, — деб бамайлихотир жавоб берди у. — Ўша куни дафъатан менга ёқиб қолдингиз. Шунинг учун сизни яна бир марта кўриб кетай деб келдим.

— Жуда яхши қилибсиз-да...

Жувоннинг овозидаги хуррам ва хотиржам оҳанглардан Жил анча-мунча хижолатга тушди. У калавасининг учини йўқотиб қўйган эди.

— Ўша оқшом дабдурустдан кетиб қолганингиздан кейин ҳамма сизни ғийбат қила бошлади. Турмуш тарзингиз, асабларингизнинг хасталиги тилга олинди... Бу жуда ғалати кўринади менга. Шундоқ авлоқ жойда Фрейд бўлса, чиндан ҳам ғалати кўринади-да.

— Хасталик белгилари тўғрими-йўқлигини текширгани келдингизми?

Энди у яна ғазабдан қутуриб, тутақа бошлаган эди. Ахир, инсоф ҳам керак-да, уни бемор деб роса ғийбат қилишса, яна бу хотин тап тортмай унинг ўзига айтиб ўтирса...

— Мен, ахир, айтдим-ку, сизни кўргани келдим деб. Сизнинг дардларингиз билан нима ишим бор менинг? Юринг, бориб, “парто-флип” ичамиз.

Жувон енгилгина сапчиб ўрнидан турди, Жил эса ётганича қолаверди ва ҳаммаси бирдан узилганига энсаси қотди. У юмулган киприклари тагидан аёлга қараб турар, қараганда ҳам зарда билан, хафа бўлгандай қарарди ва билардики, мана шундай қарашини унга жуда ярашиб тушади. Шу чоқ аёл кўққисдан унинг ёнига чўккалади ва бошини қўлига олиб, унга энгашди, юзларига жуда яқинлаб борди-да, сирли бир табассум билан жилмайди.

— Мунча ҳам озғинсиз-а! — деди жувон оҳиста.

Улар бир-бирларига синчиклаб тикилишди. “Агар у мени ўпадиган бўлса, ҳаммаси тамом! — деб ўйлади Жил. — У билан сира бошқа учрашмайман. Лекин афсус, чатоқ бўлади-да”. Бу бемаъни аҳмоқона фикр хаёлидан лип этиб ўтди ва бирдан юраги ўйнаб кетди. Бу орада жувон сапчиб туриб, Жилга қармай, юбкасини қоқиб тузата бошлади. Жил ҳам ўрнидан туриб, унинг кетидан эргашди. Ярим йўлга етганда у бир лаҳза тўхтаб қолди ва жувон унга ўгирилди.

— Менга қаранг, балки сиз жиндай жиннироқдирсиз?

Бирдан жувоннинг чеҳраси жиддий қиёфа касб этди ва у бирданига ўн ёшга қариб кетди. Жувон бошини чайқади.

— Сира ҳам-да...

Шундан кейин то уйга етиб боргунларича бир-бирларига лом-мим деб оғиз очишмади. “Порт-флип” анчагина совутиб қўйилган экан. Бу жойларда Натали Сильвенернинг шуҳрати анча баланд экан — ҳаяжондан қизариб кетган Одилля унинг теварагида гирдикапалак эди, Флоран эса меҳмоннинг шарафига тоза курткасини кийиб олипти. Меҳмон жувон яна ярим соатча ўтирди, хушмуомалалик билан гап сотди, кейин Жил уни машинасигача кузатиб қўйди. Агар шаҳар музейидаги Матис кўргазмасига боргингиз шунчалик қистаб кетаётган бўлса, эртага кундузи кириб сизни олиб кетаман, — деди у Жилга.

Жил кечга қадар жуда тунд кайфиятда, зардаси қайнаб юрди ва ҳар доимгидан ҳам эртароқ ухлагани кириб кетди. “Нима жин урди яна менга? Нега бу ортиқча юкни елкамга ортиб олдим? Биладан, ҳаммаси Лиможнинг теварагидаги бирон қишлоқ ишратхонасида тамом бўлади, ҳали мен вазифамни эпполмай шарманда бўлмасам гўрга эди. Бундан ташқари, эртага музейида икки соат роса диққинафас бўлмоғим керак. Жинни-пинни бўлиб қолмадиммикин?” У жуда эрта турди, бугун қилиши керак бўлган ишларни эслаганда, юраги гурсиллаб уриб кетди. Сўнгги кунларда у қишлоқдаги зикликка ўрганиб қолганди. Барқарор бир аҳволга келиб қолган бу зиклик унинг кунларини тўлдириб турган эди. Афсус, энди у бузиладиган бўлди. Уйда телефон ҳам йўқ эди. Натали Сильвенерни огоҳлантириб ҳам бўлмайди. Уни кутишга тўғри келди.

IV боб

— Хўш, қалай? — деди у. — Мамнунмисиз?

Бутун гавдаси терга ботган, ҳансираган, таҳқирланган қўйи у чалқанча ётиб олди. Наталига ноўрин таъна қилгани учун ўзини яна бадтар таҳқирланган ҳис қилди — ахир, уни бу тўшакка ўзи етаклаб келди-ку! Улар йўл бўйидаги чойхонада бир оз тамадди қилишди, Жил бўлса хўжайинга бир даста пул тутқазиб, мана шу зорманда хонага эга бўлди. Натали бўлса Жил бу гапни унга маълум қилганида миқ этиб оғиз очмади. Унга бирор оғиз гап қайтармади, лекин унга ёрдам бермоқ учун ҳеч нарса қилгани ҳам йўқ. Ҳозир эса Жилнинг ёнида қип яланғоч, хотиржам ва ҳатто лоқайддай ётипти.

— Нимасига мамнун бўлай? Қиёфангиз бирам қаҳрли...

Натали жилмайди. Жил зарда билан хитоб қилди:

— Хўп деяверинг, эркак учун бу унча ёқимли эмас.

— Аёл учун ҳам, — деди у хотиржам оҳангда. — Лекин сен ҳаммаси айнан шунақа бўлишини аввалдан билган эдинг-ку. Унақа десам, мен ҳам аввалдан билганман. Сен атайин шу хонани ижарага олдинг. Ўзи, сенга омадсизлик ёқади, шекилли. Тўғрими?

Ҳа, бу гап рост эди. Жил унинг яланғоч елкасига бошини қўйиб, кўзини юмди. У бирдан ўзини ичи хувиллаб қолгандай ҳис қилди, тунги эркалашлардан кейин таранглиги кетиб, ювош тортиб қолгандай эди. Бир бурчига совуқдан-совуқ сандиқ қўйилган олабайроқ дарпардали хона ҳеч нарсага қиёс қилиб бўлмайдиган эди — Жилнинг ўзи каби, ҳозирги вазият каби уй ҳам вақтдан ташқарида, маъносиз бир ҳолатда эди.

— Унда нега ўзинг кўндинг? — деб сўради у боши қотиб. — Агар билган бўлсанг...

— Ўйлайманки, сени деб мен ҳали яна кўп нарсаларга кўнадиганга ўхшайман, — деди у.

Орага жимлик чўкди. Кейин Натали секингина “гапир” деди ва Жил гапира бошлади. У бор гапни айтиб берди: Париж, Элоиза, ошна-оғайнилари, иши, сўнгги ойлар тўғрисида сўзлади. Унинг назарида буларнинг ҳаммасини гапириб бериш учун, ҳозирги “ҳечлик”ни ифодалаб бермоқ учун йиллар керак эди. Натали унинг гапини бўлмай тингларди, фақат ўқтин-ўқтин иккита сигаретани

ёндирадиди-да, бирини Жилга тутар эди. Соат еттига яқинлаб қолганди, лекин Натали бу тўғрида бутунлай ўйламаётгандай кўринарди. Натали унга тақалмай, бошини силамай, қўли билан сочларини ўйнамай тек ётарди. Албатта, елкаси аллақачон уюшиб қолган бўлса керак.

Ниҳоят, у ўзини бир оз ноқулай ҳис қилиб гапдан тўхтади, тирсагига таяниб, бошини кўтарди-да, Наталига қаради. У қимирламай ётганича, диққат билан Жилни кўздан кечириб чиқди. Унинг юзи жиддий, бутун фикри-зикри бир нуқтага жам бўлгандай кўринарди. Қўққисдан у жилмайди. “Яхши аёл, — деб кўнглидан ўтказди Жил. — Жуда ҳам меҳрибон экан”. Ўзига йўналтирилган ана шу меҳр ва мушфиқликни ўйлар экан, кимдир унга чинакамига қизиқаётгани тўғрисидаги фикр кўнглидан кечар экан, Жилнинг кўзларига беихтиёр ёш келди. Уларни яшириш учун Жил энгашиди, унинг жилмайиб турган лабларидан, ёноқларидан, юмуқ қовоқларидан майин-майин бўсалар олди. Сирасини айтганда, ҳали белидан қуввати кетмаган экан. Наталининг бармоқлари унинг елкасига санчилди.

Кейинчалик анча ўтгандан сўнг Жил Наталининг васлига эриша олганди. Унинг учун шаҳвоният ҳеч қачон мушфиқлик билан боғланган эмас эди, аксинча, “бу жуда зўр қиз-да”, деган гапнинг ўзиёқ уни жунбушга келтириши мумкин эди. Кейинчалик, орадан анча ўтгандан сўнг, гапнинг индаллосини айтадиган бўлсак, ҳаддан ташқари кечикиб Жил биров бепарвогина оҳангда “бу меҳрибон аёл” деганини эшитиб қолса, сергакланадиган бўлди. Ҳозир эса у жилмайиб Наталига қараб ётар ва ўзидан-ўзи жиндай мамнун бўлган ҳолда эркалатишлари кўпол бўлгани учун узр сўрарди. Натали каравотнинг оёқ томонида туриб кийинар экан, бирдан бошини буриб, унинг гапини бўлди:

— Жуда ҳам қойилмақом бўлди деб айтолмайман-у, лекин сен ўзингни яхшироқ ҳис қилабошладинг, тўғрими? Тавқи лаънатингдан қутулиб олдингми? Жил сапчиб тушди. Хафа бўлсамикин, йўқми?

— Сен ҳар доим шунақа гапларни айтишни бурчинг деб ҳисоблайсанми?

— Йўқ, — деб жавоб берди у. — Биринчи марта айтяпман.

Кулиб юбориб у ҳам ўрнидан турди. Соат етти ярим бўлипти. Афтидан, Натали кеч қолаётган эди.

— Сен бугун зиёфатга борасанми?

— Йўқ, уйда тамадди қиламан. Франсуа хавотир олиб ўтирган бўлса керак.

— Франсуа деганинг ким?

— Эрим.

Буни эшитгандан кейингина у таажуб ичида хаёлдан ўтказди: “Ие, унинг эри борлиги менинг хаёлимга ҳам келмабди-ку!” Жил унинг ҳаёти тўғрисида, ўтмиши ва бугунги куни тўғрисида ҳеч нарса билмайди. Тунов куни Одилия унга зодагонлар даврасидаги Натали тўғрисидаги гийбатларни айтиб бера бошлаганди, у эътибор бериб тингламади. Гийбатни эшитишни ўзига муносиб кўрмади.

— Мен сенинг тўғрингда ҳеч нарса билмайман, — деб гудранди у.

— Бир соат аввал мен ҳам сен тўғрингда ҳеч нарса билмас эдим. Ҳозир ҳам кўп нарса биламан деб айта олмайман.

Натали унга жилмайди ва Жил унинг табассумига маҳлиё бўлиб анграйиб қолди. Йўқ, йўқ, агар зарур бўлса, ҳозир, шу дақиқанинг ўзида бу ишни тўхта-тиш керак. Зарурликка-ку зарур: у ўзини яхши кўришга ноқобил бўлганидек, бошқа биронта одамни ҳам яхши кўришга қобил эмас. Жил бу аёлни фақат изтиробларга дучор қилмоғи мумкин. Бирор марта кўполроқ ҳазиллашиб-не-тиб қўйса, кифоя, бу аёл Жилдан нафратлана бошлайди. Бироқ эндиликда бу тўғрида ўйлаш унга ёқмай қолган эди, айни чоқда Жил унинг дадил, самимий, замирида кўп ваъдалар яширинган табассумидан чўчир эди. У минғирлади:

— Мен, ахир, биласанми...

— Биламан, — деди Натали бамайлихотир. — Бироқ мен сени севиб қолдим-да...

Бир дақиқа яна унинг ғазаби ўт олгандай, ҳатто фиғони кўкка чиқадигандай кўринди. Ахир, бу нимаси? Кечирасиз-у, муҳаббат дегани бунақа бўлмайди — биринчи дуч келган одамга бутун қуроли яроғ, аслаҳаю анжом, тўпу тўпхона-

си билан таслим бўлиб кетаверадимиз? Йўқ. Натали — қип-қизил жинни! Ўзи ўзини йўлдан урилдим деб тан олиб турган бўлса, уни йўлдан уришнинг нима қизиғи бор? Ахир, биринчи дақиқадан у ўзининг севгиси масаласида заррача шубҳага ўрин қолдирмади, шундоқ бўлгач, Жил уни қандай қилиб яхши кўради-ю, ундан нечук умидвор бўлади? Ҳаммасини расво қилди. Қоидаларни пиласанд қилмай иш юрита бошлади. Айни чоқда, Жил унинг саҳоватли табиатидан, унинг алланечук чапанича мардлигидан қойил бўлмоқда эди.

— Сен қаёқдан ҳам била олардинг? — деди у ҳамон бир оз енгилтак ва эркалатувчи оҳангда. Кейин унга тикилиб туриб, бирдан сездик, Натали — жуда чиройлик аёл. У фақат муҳаббат учун яратилган. Эҳтимолки, у ҳозир Жилнинг устидан кулаётгандир ҳам. Натали эса унга сира кўз узмай қараб турарди. Кейин қўққисдан кулиб юбориб шундай деди:

— Сен менинг гапим рост чиқишидан кўрқясан, айни чоқда, бу гаплар ёлғон бўлмасин деб чўциясан, тўғрими?

Жил ичидагини Натали сеза олганига хурсанд бўлганини билдирмай, бош ирғади.

— Ҳа, шунақа. Билиб қўй. Мен тўғриси айтдим. Бирон замон рус романларини ўқиганинг борми? Тўсатдан, бир-икки учрашувдан кейиноқ йигит қизга “Мен сизни севаман” деб икром бўлади. Унинг бу гапи рост бўлади ва бу воқеани тўғридан-тўғри фожиавий интиҳога олиб боради.

— Бизнинг икковимиз учун Лиможда қанақа фожиавий интиҳо кўрясан?

— Билмадим. Бироқ худди рус романларининг қаҳрамонлари каби мен учун ҳам бунинг фарқи йўқ. Қани, бўлақол.

Жил Натали билан бирга чиқди — у бирмунча таскин топгандай эди — ҳар ҳолда, ўқимишли аёлнинг садағаси кетсанг арзийди-да, у гира-шира бўлса-да, ўзини нима кутаётганини ҳам, шеригининг қисмати қанақа бўлишини ҳам биллади. Ботаётган қуёшнинг қийғоч нурида соялар узайгандай кўринар, пичан фарамлари пушти ранг шуълаларга кўмилган эди. Жил янги маҳбубасининг нафис юз чизиқларига қараб, ичида сал-пал бўлса-да, мағрурланиб борарди. Ҳар нима бўлганда ҳам, Натали чиройли эди, майсазорлар, бутазорлар ҳам чиройли эди, Жил эса жуда қойилмақом қилиб бўлмаса ҳамки, ўзининг эркаклигини намоён қила олди ва Натали уни яхши кўраман, деди. Асаблари қақшаб ётган одам учун чакки эмас. У кулиб юборди. Натали унга ўгирилиб қаради:

— Ҳа, нимага кулясан?

— Ўзим. Мамнунман.

Натали тўсатдан шикинани тўхтатди, куртқасининг иккала ёқасидан маҳкам ушлаганича уни силкита кетди. Буларнинг бари шунақа тез содир бўлдики, Жил ҳанг-манг бўлганича қолаверди.

— Яна бир марта айт. Қайтар. Мамнунман де!

Натали бу гапларини бутунлай бошқача, янгича бир тарзда — талабчан, ҳокимона, ҳаяжонли оҳангда айтди. Буни эшитиб, Жилда беихтиёр иштиёқ кўзғолди. Жил унинг тирсақларини қисиб ушлади ва қўлларини ўпар экан, ўзгарган овоз билан “Мен мамнунман, мамнунман, мамнунман” дея такрорлади. Натали бармоқларини ёзди ва индамай машинани ҳайдаб кетди. Нақд уйга етиб боргунларича улар бир-бирлари билан гаплашмадилар. Дарвоза олдида Жил машинадан тушганида улар кейинги учрашув вақтини келишиб ҳам олишмади. Аммо кечқурун Жил ётоғида каравотида ётиб, йўл четидаги ғаройиб тўхташни қайта-қайта эслар экан, буларнинг бари жуда ҳам эҳтиросли муҳаббатга ўхшаб кетаётганини ўйлаб, жилмайиб қўйди.

V б о б

Бир неча кун давомида Наталидан ҳеч қанақа дом-дарак бўлмади ва Жил бунга ҳеч қанча ҳайрон қолмади. Афтидан, у Сельвинер хоним учун шунчаки бир ўткинчи эркак бўлгандир, бунинг устига унчалик ёқимли хотирот қолдирмаган ҳам бўлиши мумкин, муҳаббатдан гапирган бўлса, шунчаки одоб юзасидан, ўша бемаъни буржуа одоби юзасидан гапирган, балки унинг доимий одати

ўзи шунақадир. Шундоқ бўлса ҳам қай бир даражада унинг тарвузи қўлтиғидан тушган ва бу унинг доимий хуноблигини янада кучайтирган эди. У уйидагилар билан деярлик гаплашмай қўйди, соқолни ҳам кун ора олишга ўтди, китоб ўқишга уриниб кўрди. Лекин рус ёзувчиларининг асарларини қўлига олгани йўқ.

Бешинчи куни соат ўн иккидан кейин ёмғир шаррос қуйиб турганида, соқоли ўсиб кетган Жил меҳмонхонадаги диванда гужанак бўлиб ётганида тўсатдан Натали кириб келди ва унинг ёнига ўтирди. Натали унга тикилиб қаради. Жил унинг бақрайган кўк кўзларини кўрди, унинг устидаги қўйлақдан анқиб турган ёмғир исини туйди. Ниҳоят, у йиғламсираган овозда гапира бошлади ва Жил шу лаҳзанинг ўзида жуда ҳам энгил тортганини ҳис қилди.

— Нима бало, менга кўнғироқ қилишинг мумкин эмасми? Ё борақолсанг нима бўларди?

— Менда телефон ҳам, машина ҳам йўқ, — деб қувноқ оҳангда жавоб берди Жил ва унинг қўлини олмоқчи бўлди.

Натали энсаси қотиб қўлини тортиб олди.

— Беш кун кутдим-а, — деб шивирлади у. — Ана шу сочи тўзиган, соқоли ўсган одамни беш кун кутдим-а! Бу киши бўлса, кроссворд ечиб ётиптилар.

Наталининг фиғони фалаккаа чиққан эди. Бу эса Жилни ўзи кутганидан ортиқроқ хурсанд қилди. Қизик, эҳтимол, у умрида биринчи мартадир, маҳбубасини моҳирлик билан қақиллата олгани учун ўзини ўзи табриклади, балки Наталининг феъли-атворига баҳо беришда адашганини шунчаки ўйлай бошлади. У ўзини оқлашга уннади.

— Мени кўргинг келганига ишончим комил эмасди.

— Ахир, мен сени яхши кўраман дегандим-ку! — деб жавоб берди у қовоғини уюб. — Айтганмидим, йўқми?

Шундай дея сапчиб турди-да, эшикка қараб шунақа жаҳд билан шипиллаб қолдики, Жил уни қўлдан чиқариб юборишига сал қолди. Жил унга етиб олганда, Натали даҳлизга чиқиб улгурган ва ёмғирпўшини кияётган эди. Ҳар дақиқада Одилия ёхуд ошпаз хотин кириб қолиши мумкин эди. Шундай бўлса ҳам Жил уни кучоқлади. Деразага тарақлатиб турган ёмғир шовури, бу дарғазаб аёл, унинг кутилмаганда кириб келгани, зина тагига тахлаб қўйилган ўтинларнинг ҳиди, уйдаги сукунат — ҳаммаси қўшилиб уни жиндай сархуш қилган эди. Жил Наталини авайлаб ўпар, у эса ўжарлик билан бошини кўтармас эди. Кейин бирданига бошини кўтарди-да, ўзи унинг бўйнига осилди. У Наталини ўзининг хонасига етаклади, деярлик ҳеч кимдан ҳадиксирамай, иштиёқ туфайли туғиладиган алланечук шаддолик билан етаклади. Улар чинакамига ошиқ-маъшук бўлишди. Фақат севги учун яратилган ва севгида кўпни кўрган одамларгина шунақа ошиқ-маъшук бўлиша олади. Шу тарзда Жил яна қайтадан лаззатнинг таъминини ҳис қила бошлади.

Оқшом чўка бошлаганди. Жил пастда одатдагидан баландроқ овозда аллақандай фармойишлар берилётганини эшитди, кейин бирдан бунинг сабабини англаб етди-да, Наталига ўгирилиб, овоз чиқармай кулиб юборди. У эринибгина кўзини очди ва шу заҳоти яна юмиб олди. Жил сўради:

— Машинангни қаерда қолдиргансан?

— Дарвозанинг олдида. Нега сўраясан? Вой, шўрим қурсин, опанг билан Флоранни бутунлай эсимдан чиқарибман-ку! Сени уришаман-у, дарҳол орқамга қайтаман деб ўйлагандим. Энди улар мени нима деб ўйлашади?

Натали одатда висол дақиқаларидан кейинги ҳорғин, хотиржам овозда гапирарди. Жил шундоқ овозни эшитмай, тўрт ой қандай яшаганига ҳайрон бўлди. У жилмайди.

— Сенингча, улар нима деб ўйлашади?

Натали жавоб бермай ўгирилди.

— Мен билардим, — деди у. — Иккимизнинг орамизда шу иш бўлишини билардим. Сени кўришим биланоқ билгандим. Қизик-а!..

— Қизик ҳам гапми? — деди у. — Юр, “парто-флип” ичайлик.

— Қайси юз билан уларнинг олдига тушамиз? Нимани ваз-қарсон қилиб кўрсатамиз?

— Бирдан-бир илож шу, — деди Жил. — Ҳеч қачон ҳеч нарсага ҳеч қандай ваз-қарсон кўрсатиш керак эмас. Қийин.

У буйруқ оҳангида кесиб-кесиб гапирди. Анчадан бери ҳеч кимга бунақа оҳангда гапирмаган эди. Ўзидаги бу ўзгаришни сезиб ҳайрон бўлди. Ҳали ҳам кўрпага ўралиб ётган Натали унга пичинг билан муғомбирона назар ташлади. Жил энгашиб, унинг елкасидан ўпди.

— Ҳа, — деди у, — биз ожиз бандалармиз. Биз тўсатдан шунақа нарсанинг асоратига тушиб қоламизки, уни ўзимиз ҳам назорат қила олмаймиз. Раҳмат сенга, Натали.

Улар кичкина меҳмонхонага бепарвогина кириб келишди. Одатда ўттизлардан ошган ошиқ-маъшукларда ҳал қилувчи шодумон висолдан кейин шунақа беғамлик пайдо бўлади. Бунинг эвазига Флоран билан Одилия хижолатдан қизаришиб ўринларидан туриб кетишди. Флоран қўлларини икки ёнига чўзиб: “Ие, қайси шамол учирди!” дея хитоб қилди. Одилия эса тилидан бол томиб, Наталини мақташга тушди. Хўп азамат аёл-да, шундоқ ёмғирдан тап тортмай келипти-я; Одилия бўлса-ку бунақа жалада эшикдан тумшугини чиқаришга бетламасди. Албатта, бу тилёғламаликнинг маъноси шу эдики, на Флоран, на Одилия бу билан икки соатдан бери дарвоза олдида қантарифлик турган автомобилни кўрганимиз йўқ дея шама қилишмоқда эди. Бунақа инжа зодагоний одобни намойиш этишгач, Одилиянинг кўриш қуввати бениҳоя заифлашиб қолгани маълум бўлгандан кейин у укасининг кайфини чоғ қилиб, бунақа об-ҳавода жиндай исиниб олмоқ учун бирор нарса ичмаса сира бўлмаслигини айтди. Айтди-ю, шу заҳоти ўзи яна қизариб кетди. Флоран бўлса оёғини қўлига олиб шароб олиб келишга югурди. Натали озғин билакларини худди жонсиз буюмдай тиззасига қўйиб диванда ўтирарди. У жилмайиб саволларга жавоб берар ва баъзан Жилга назар ташлаб қўярди. Жил эса каминнинг тоқчасига суяниб олганича, бу қишлоқча томошани жиндай мутакаббирлик билан томоша қилиб турарди.

— Об-ҳаво чатоқ. Касиньяклар зиёфатини очик ҳавода ўтқазолмаса керак, — деб хуноб бўларди Одилия.

— Уларникага бормоқчимисизлар? — деб сўради Натали.

— Жил боргиси келмайдими деб кўрқувдим, — деб ўйламай жавоб берди Одилия. — Лекин энди бўлса... — Бир лаҳза Одилия даҳшат ичида қотиб қолди-ю, дами ичига тушиб кетди, унга қадаҳ узатаётган Флоран эса кўзлари бақрайганича туриб қолди. Жил хохолаб кулиб юборишига сал қолди, аммо вақтида ўгирилишга улгурди, — лекин энди бўлса, анча тузук бўлиб қолди, — дея дудукланди Одилия, — эҳтимол, биз билан бирга боришга кўнар...

Одилия укасига илтижо билан термулди, Жил уни тинчителиш учун бош ирғади. Наталининг кўзлари жиққа ёш эди, афтидан у ҳам кулгисини зўрға тўхта-тиб турарди. “Ё парвардигор, — деб ўйлади Жил бирдан, мен бу аёлдан жуда миннатдор бўлмоғим керак. Мен кўпдан бери бунақа ҳорғинликни кечириб ҳузур қилмаган эдим. Бунақа ҳорғинлик висолдан кейин пайдо бўлади ва гоҳ кўз ёшларини чиқаради, гоҳ тўхтатиб бўлмайдиган кулги қўзғайди”.

— Бормай нима қилардим. Албатта, бораман! — деб шодмон жавоб берди у. — Лекин фақат икковларинг билан танца тушаман.

Шундай деб у Наталига бирам майин жилмайдики, Наталининг киприклари пирпираб кетди ва ўгирилиб олди.

— Хўп, мен энди кетай, — деди у. — Демак, эртага кечкурун Касиньякларникада учрашамиз-а?

Жил унга ёмғирпўшини кийишга ёрдамлашди. Натали машинага ўтиргач, Жил унинг кетидан машина эшигини ёлди-да, бошини деразадан ичкарига суқди.

— Эртага кундузи-чи?

— Иложим йўқ, — деб жавоб берди у ночорлик билан. — Эртага мен Қизил Хоч жамияти аъзоларининг мажлисини ўтказишим керак.

Жил кулиб юборди:

— Ҳа-я, тўғри. Сен катта амалдорнинг хотинисан.

— Кулма, — деди бирдан Натали титроқ овозда, — кулма. Кулиш тўғри келмайди сенга.

Шундай деб у жўнаб кетди. Жил эса унинг гапларига ҳайрон бўлганича, турган жойида туриб қолаверди.

Бутун оқшом давомида опаси унинг кўнглини яна нима билан олишни билмай, теварагида гирдикапалак бўлди. Бу — Жилнинг кулгисини қистатди. Аёллар ўзларини омади чопган абжир одамлар ўрнида кўришни яхши кўради. Айниқса, уларнинг турмушлари Одилияники сингари парвозсиз, руҳсиз ўтган бўлса, қўяверасиз. Бу билан улар гўё ўзларининг идрок этилмаган омадсизликларининг аламини олгандай бўладилар.

VI б о б

Об-ҳавонинг Касиньякларга раҳми келди. Жил, Одилия ва Флоранлар етиб келишганида, улар боғда уюштирган зиёфат авжида эди. Июнь ойи бўлса-да, уйнинг олдидаги кенг майсазор майдон жуда чиройли, иссиқ йўқ, анча салқин эди. Аёлларнинг бири-биридан ўтадиган ясан-тусанлари, эркакларнинг хоҳлаб кулишлари, гуллаб ётган зайтунларнинг хушбўй ҳидлари Жилга ҳозир хаёлга айланиб қолган урушдан аввалги замонларни эслатди. Пойтахтдан олисда яшайдиган бу одамларнинг ўзаро муносабатларида аллақандай самимият ва соддалик сезилиб турарди, ҳозирги байрамона кайфиятнинг ўзида ҳам алланечук майинлик бор эди. Буларнинг қаршисида Жилга ўзи жон-дилидан яхши кўрадиган Парижи ўта мудҳиш бир жойдай кўриниб кетди. Укасини қўлтиқлаб олган Одилия ўнгу сўлига таъзим қилиб Жилни меҳмонларга таништириб борарди. У бу оломон орасида уй бекасини топиб олишдан умидвор эди. Тўсатдан Жилга опасининг қўли титраб кетгандай туюлди. Одилия хушрўйгина новча бир эркакнинг олдида тўхтади — Франциянинг ғарби-жанубий қисмида истиқомат қиладиган меҳмонлар орасида у ўзининг инглизча тавозеси билан ажралиб турарди.

— Франсуа, укам билан танишмисиз? Танишиб қўйинглар, Жил — мсье Сильвенер.

— Жуда хурсандман, лекин биз илгари учрашганмиз — Руаргларникидаги зиёфатда бирга бўлган эдик, — деб жавоб берди таажжуб билан Сильвенер.

— Ҳа, ҳа, албатта, — деди Жил ғарчи бу одам билан учрашгани мутлақо эсида бўлмаса-да. Бир зумда унинг миясида ҳар хил фикрлар ғужгон ўйнади: “Унинг эри шу одам экан-да! Дуруст, шакли-шамойили чакки эмас. Мишмишларга қараганда, анча бадавлат бўлса керак. Лекин унчалик ювош одамга ўхшамайди. Унчалик қувноқ ҳам кўринмайди. Қизиқ, Натали менинг қулоғимга гапирадиган гапларидан унга ҳам гапирармикин? Йўқ, албатта, гапирмайди!” Шуларни ўйлаб Сильвенер билан қўл олишар экан, Жил тўсатдан Наталини ўтган кунгига ўхшаб кучиб, бағрига босгиси келаётганини ҳис қилди.

— Сиз Парижда турасизми? — деб сўради Сильвенер.

— Ҳа, ўн йилдан бери. У ерга тез-тез бориб турасизми?

— Имкони бор қадар камроқ боришга ҳаракат қиламан. Хотиним, албатта, Париж деса жонини беришга тайёр, аммо мен Парижни кўрсам кўнглим айнийди, холос.

Одилия рақиблар бир-бирини дуэлга чақирмаганини кўриб хотиржам бўлди, шекили, мамнун қиёфада бошқа меҳмонлар тўдаси томон йўл олди. Жил бажону дил опаси билан ўша томонга кетарди — унинг қалбида ахлоқми ёхуд эстетика ақидаларининг қолдиқлари алланечук сақланиб қолганди — шулар маҳбубаларининг эрлари ёхуд яқин дўстлари билан дилкашлик қилишига йўл қўймас эди. Аммо Сильвенер бир ўзи ёлғиз эди, шунинг учун уни қолдириб кетиш ноқулай эди. Жил Сильвенер билан Париждаги кўча ҳаракатининг қийинчиликлари, меҳмонхоналарда номерларнинг қимматлиги, катта шаҳарлардаги шовқин-суронлар тўғрисида суҳбатлашиб турар экан, нигоҳи билан Наталини излади. Бирдангина у тўлиб кетгандай бўлди ва хаёлан бир тўхтамга келди: “Ҳозироқ кетаман уйга, жонимга тегди бунақа зиёфатлар. Наталига ҳам ҳайронман — мени излаб топса бўларди-ку...” Сильвенерни тарк этмоқ учун эп келадиган бирон баҳона излаб турган ҳам эдики, бирдан Натали келиб қолди.

Унинг эғнида жуда бежирим тикилган зангори кўйлак. Кўйлаги ҳам кўзларининг рангида. У жиндай ранги оқаринган, аммо табассумдан чеҳраси ёришган кўйи Жилга қаради. Жил шу заҳотиёқ қолишга қарор қилди.

— Сизлар танишиб олган бўлсаларингиз керак, — деди Сильвенер.

— Биз Руаргларникида кўришган эдик, — деб унинг гапини такрорлади Жил. Натали қаршисида таъзим бажо келтирар экан. Жил ўзининг жавобидан хурсанд бўлди, чунки у ҳақиқатни айтган эди, бу жавобда ҳеч қанақа шама-ю киноя йўқ эди. Жил сергак тортган ошиқ-маъшуқларнинг бу найрангини жиндан баттар ёмон кўрарди. Натали жилмайди.

— Худди шундай. Мсье Лантье, уй ёғсининг онаси юролмайди, ўриндиққа михланиб қолган. У киши сизни кўриптилар, мендан сизни ҳузурларига олиб боришимни илтимос қилдилар. Қани, юринг, борайлик.

Жил унга эргашди. У ёнларидан ўтиб бораётган меҳмонларнинг башарасини гира-шира танигандай бўлар, гўё таниганларига енгил таъзим қилиб салом берарди. Ҳозир уни бу ерда Жан кўрса борми — башаралари бужмайиб кетарди, шўрликнинг. Шуни ўйлаб Жил жилмайди. Шу йўсинда улар Натали билан айвондан ўтиб, соя-салқин томонга йўл олишди. Боғ ичида занглаган сим чивилқаридан ясалган, гирдини ям-яшил кўкатлар қоплаган шийпонда кекса уй бекасининг тахти равонга ўшшаган гилдирак оёқли ўриндиғи турарди. Кутилмаганда Натали ҳуркиб кетган тойчоқдек бир томонга ташланди, у Жилни ҳам ўзи билан судраб, бир дарахтнинг панасига турди. Ўша заҳоти унинг сочлари Жилнинг ёноқларига тегди, Наталининг ўзи бутун вужуди билан унга ёпишди. Наталининг бу ҳардамхаёл қилиғи Жилни шу қадар тўлқинлантириб юбордики, у лов этиб ёниб кетгандай бўлди, юраги гурсиллаб, қинидан чиқиб кетгандай бўлди. Жил ўзини тутиб туролмади, мажнун мисол уни севадигандай, эҳтирос билан уст-устига ўпа бошлади.

— Бас қил, — деб шивирларди Натали. — Бўлди, бас қил!

Йўлкада одамлар кўринди, Натали паришон қўл ҳаракати билан сочини тўғрилар экан, Жил гўё ечилиб кетган ботинка ипини тузатмоқчидай энгашишга зўрға улгуриб қолди. Натали ўтиб кетаётган меҳмонларга қувноқлик билан салом берди, Жилни таништиради. Кейин у ҳали ҳам юраги ўйнаб турган ҳолда кекса хонимнинг ҳузурига бориб қўлидан ўпди ва бека унинг мақолалари шаънига — ўқимаган бўлса ҳам — мақтов гаплар айтди. Кейин улар Натали билан бирга таомилга риоя қилиб, бир-бир босиб уйга қайтишди. Оқшом туша бошлаган эди. Касиньяк хонимнинг невараси эскириб кетган радиоласини ишга солди, “Шейк” оҳанглари янгради. Ёш меҳмонлар гавдаларини бир маромда ҳар томон чайқатиб, сонларини силкитиб рақс туша бошладилар, озми-кўпми боди бор қариялар эса ийиб, илжайиб, уларни томоша қилиб туришди. Жил ўзини ўзи тиёлмаганига ғаш келиб кетди.

— Менга қара, эринг бинойидек-ку, а? — деди у истехзоли оҳангда.

Натали унга ўқрайиб қаради.

— Менга эримдан гапирма! Умуман, унинг тўғрисида гаплашмайлик...

— Мен ҳолисона гап айтяпман, холос, — деди Жил ҳамон ўша мазаҳ оҳангида давом этиб.

— Мен сендан ҳолис бўлишингни сўраётганим йўқ, — деб қуруқ жавоб берди Натали ва нари кетди.

У сигарета тутатди, қикирлаб кулди ва бирдан ўзига-ўзи жуда совуқ кўриниб кетди. Нега олифтагарчилик қиялпти Жил? Нега энди ҳамма нарса кўнглига урган паришлик беҳаё, сурбет ва беписанд журналист ролини ўйнамоқчи бўлиб қолди? Наҳотки, Дон-Жуанча олифта қилиқлар ишлатмасликнинг иложи йўқ? У дарахтга суянди. Йўқ, кетиш керак, гойиб бўлмақ зарур, бу аёлни ўз ҳолига қўйиш керак — билганича яшасин. Жил унинг тирноғига ҳам арзимади. Жил шўрпешона бир бетамиз махлуқ бўлса, мана энди ёлғончи ва масхарабоз бўлиб ўтирипти. Натали ўзини тутиб олган аёл, унга хайф. Буларнинг барини унга айтиб тушунтириш зарур — дарҳол, ҳозирнинг ўзида.

Бироқ у Наталини топганда кўрдик, у ёлғиз эмас экан. Шўринг қурғур Натали учта эркакнинг қуршовида эди. Улардан бири жуда хушсуврат, учовларини ҳам Наталига ошиқу беқарорга ўшашади, ҳаммалари бир гапириб, ўн

кулиб туришипти. Жил Наталини танцага таклиф қилди, лекин нотаниш хушсуврат йигит такаллуф билан унинг гапини қайтарди.

— Наҳотки сиз Наталини унинг мушкетерлари қўлидан ўғирлаб кетсангиз? Биз ҳаммамиз унинг мушкетерларимиз. Ижозатингиз билан ўзимни танитай; менинг исмим Пьер Лакур, мана булар Жан Нобль билан Пьер Гранде. Келинг, биз билан бирга бирон нарса ичиб, бизга Париж тўғрисида гапириб беринг.

Пьер Лакурнинг кўзларидан анча муғомбирлиги билиниб турарди. У ҳам иккала ошнасига ўхшаган, Наталига ўхшаган ўзига ишонган, хотиржам бир йигит кўринарди. Навқирон соҳибжамол Лакур, ҳеч шубҳасиз, Наталининг ўйнаши ёки илгари ўйнаши бўлган, шунинг учун ҳозир ўта беписандлик билан чўлдай озғин олифта парижликни кўздан ўтказмоқда. Жил бўлса, Наталини изтиробга солиб қўймай деб кўрқиб, виждонан эзилиб юрипти. У жилмайди ва қўшни стол устидаги вискили стаканни қўлига олди.

— Ҳозир Натали бир китобни танқид қилиб дабдаласини чиқарди. Мен бу китоб тўғрисида матбуотда яхши фикр айтган эдим, — деди ўзини Лакур деб таништирган йигит. — Сизга айтиб қўймоғим керак — мен Лиможда адабиётдан дарс бераман ва ўқтин-ўқтин юрак ютиб маҳаллий матбуотда чиқиб турман.

— Ундай бўлса, сиз билан ҳамкасаба эканмиз, — деди хушмуомалалик билан Жил.

Унинг ҳаддан зиёд ўзидан жаҳли чиқди — нега мунча ғирт аҳмоқ бўлмаса! Нечук у Натали тўғрисида шундай ўйга борди? Бу аёл, ахир, унинг бўйнига ўзи осилди-ку! Биринчи учрашувдаёқ ҳеч тап тортмай унинг қўйнига кирди-ку! Эҳтирос илми бобида шу қадар катта билим эгаси бўлган аёл келиб-келиб шу жинқарчага кўнгил қўядими? Бунақа гапни қандай қилиб хаёлига келтирди у? Э-э, Натали ўтакетган шаҳватпараст бир аёлдир-да... Зоҳиран ўзини зиёлинамо кўрсатиб юради-да... У анчадан бери бунақа дарғазаб бўлгани йўқ эди.

— Ҳар ҳолда сизни шу танцага таклиф қилгани ижозат бергайсиз, — деди у. — Бу ерларда фокстротга кам тушишадиган кўринади. Умбалоқ ошиб танца қилишга ёшим тўғри келмайдими дейман-да...

Натали жилмайди, қўлини унинг елкасига қўйди ва икковлари тўғридан-тўғри ернинг устига қурилган думалоқ паркет майдончага киришди. Улар бир неча муддат индамай танца тушишди, кейин Натали бошини кўтарди.

— Сен бошқа қилмайсанми?

— Нима қилмайманми?

— Франсуа тўғрисида гапирмайсанми?

Жил Натали билан ораларида бўлиб ўтган можарони бутунлай унутиб юборган эди. Кошки эди гап фақат шунда бўлса... У юввошгина жилмайди...

— Йўқ, бошқа гапирмайман. Биласанми, сенинг биринчи номерлик мушкетеринг жуда кетворган йигит экан. Анави-чи... Адабиёт ўқитувчиси... Сени жонидан ортиқ кўради, шекилли?

— Кошки эди шундоқ бўлса. У менинг укам-ку! Лекин роса барно йигит-да! Тўғрими? — Бир дақиқадан кейин шивирлади: — Мени ҳадеб ғижимлаб қисаверма. Ҳамма қараб турипти. Жил, сен бахтлимансан!

— Ҳа, — жавоб берди у.

Шу дақиқада Жил ҳақиқатни айтаётган эди.

VII боб

Эрталаб Жил Жандан телеграмма олди. Зудлик билан қўнғироқ қилишни илтимос қилипти. Мана энди у Белланинг каталакдай почта бўлимида пешинги жазирамада димиқиб ўтирипти. Жил Жаннинг нима гапи борлигини билолмай бир оз хавотирга тушганди, шу билан бирга унинг “қўнғироқ қил” дегани Жилнинг ўз соҳасида ҳали қадрли борлигидан гувоҳлик берарди. Жанни чақириб бергунларича учта котиба билан гаплашишга тўғри келди — улар Жилнинг

овозини эшитишиб, хурсанд бўлишди. Ниҳоят, гўё бошқа сайёрадан гапираётгандай олис-олислардан унинг овози эшитилди.

— Алло, Жилмисан? Ишларинг қалай? Анча тузалиб қолдингми? Лаббай? Ҳа, ўзим ҳам билгандим-а... Хурсандман, жуда хурсандман, дўстим...

“Вой, каллаварам сўтаг-ей, — деб дўстини ноўрин койиди ичида Жил. — Нимани билгандинг сен? Бу ерда бўладиган воқеалар етти ухлаб тушингга кирган эмас. Опамга ўхшаб, Лимузеннинг тоза ҳавосига катта умид боғлаган эдим дема. Аҳволим яхшироқ бўлиб қолганининг боиси шуки, бу ерда бир аёл бор экан. У мени севиб қолди. Мен ҳам унинг севгисини қабул қиламан. Сен буни олдиндан билган бўлишинг мумкин эмас-ку!”

Бироқ ўзининг ўйини ўйлашда давом этар экан, Жил оғир жароҳат олган-у, ниҳоят ҳаёти сақлаб қолинган ва жароҳати билан дўстларини ёмон қўрқитганини тушунадиган одамга ўхшаб ихчам-ихчам жумлаларда хотиржам оҳангда дўстига жавоб бериб турди.

—... Менга қара, — деб давом этди Жан. — У шеф билан жуда ёмон сўкишиб қолди. Халқаро бўлимни сенга топширмақчи бўлишяпти. Худо ҳақи, гапим рост. Бу ишга мен аралашганим йўқ, гапимга ишонавер... Хўш, сен нима дейсан бу гапларга?

Жан севинчдан боши осмонга етгани сезилиб турарди, аммо Жил унинг севинчига шерик бўламан деб беҳуда уринди. Бунақа мансабларни бошига урадими Жил? Рост, бир замонлар шу мансабни эгаллашни орзу қиларди, лекин ҳозирга келиб, бунақа мансаблар унинг учун ҳар қандай қимматини йўқотди.

— Бу, албатта, октябрдан олдин бўлмайди. Мен бетакаллуф тарзда сенинг бир гўрга ғойиб бўлганингни айтдим. Асабий тушкунлигинг тўғрисида оғиз очганим йўқ, албатта. Ўзингдан қолар гап йўқ, ҳозир бу гап ўртага тушса анча нохуш таассурот туғдириши мумкин. Имкони борича тезроқ қайт. Жилла бўлмаса, бир-икки кунга бўлса ҳам келиб кет... Шеф ўзи кўрсин сени... Ўзинг биласан-ку, тилига кучи етмаган дўстларимиз ҳам сероб...

“Демак, менинг асабий тушкунлигим ёмон таассурот қолдирар экан-да? — киноя билан ўйлади Жил. — Бундан чиқадики, тузук одам касал бўлишга ҳақи йўқ экан-да?.. Яхши журналист, албатта, масрур, мамнун, қувноқ ва ҳатто жиндай бузук, фосих одам бўлмоғи керак. У ким бўлса бўлаверсин-у, фақат асаблари бўшашган бўлмасин. Ўлай агар, буларнинг бари шунга олиб келадики, бир эмас, бир кун юраги торларнинг ҳаммасига заҳар беришади. Ўшанда заҳар берадиганларнинг хўп иши кўпаяр эди-да!”

— Қалай, хурсандмисан? — деган Жаннинг эркалатувчи майин овози эшитилди. У ўзининг самимийлигидан ҳаддан ташқари мамнунга ўхшарди. — Қачон етиб келасан?

— Эртанги поезд билан, — мужмал жавоб берди Жил. — Ўзинг биласан, самолёт йўқ. Эртага кечки соат ўн бирда экспресда бораман.

— Бугун йўлга чиқа қолганинг яхши эди.

Бирдан Жилнинг жаҳли чиқди.

— Нима, ўт тушиб кетдимиз? Агар шеф чиндан ҳам мени тайинламоқчи экан, наҳотки бир кун кутиб туролмайди?

Орага жимлик чўкди. Кейин Жан бўшашибгина гапни калта қилди:

— Сен учун бу ёнғин бўладими деган эдим. Бўпти, бўлмаса! Вокзалга кутгани чиқаман. Хайр, оғайни.

У гўшакни кўйди, Жил терлаб кетган пешонасини артди, кабинадаги ҳаво чидаб бўлмайдиган даражада дим. Кундузи соат учда Натали билан учрашмоғи лозим эди. Наҳотки, у шу учрашувни деб кетишини кейинга қолдирди? Ахир, у яхши билади-ку — уларда таҳририятда бирон муҳим мансаб бўшаб қолса, чиндан ҳам ёнғин бошланади. Ҳозир таҳририятда ҳамма нарса остин-устиб бўлса керак, ҳаммаёқ югур-югурдир. У бўлса хотин кишини деб қўлига кириб турган ўлжадан қолиши мумкин. Ҳозирнинг ўзида Жанга кўнғироқ қилиб, “бугун йўлга чиқаман” дейиш керак. У телефончи аёл олдида тараддуланиб турарди. Кейин бирдан деразадан шамолда чайқалиб турган ғаллазорни, ям-яшил майсаларни кўрди. Наталини кўз олдида келтирди, унинг ширин эркалатишлари,

ўткир кўзлари эсига тушди ва тезгина почтадан чиқди. Флоран уни почтанинг эшиги олдида, машинада кутиб ўтирарди.

— Хўш, қалай? Хушхабарлар борми? Ё ёмон гапларми?

Унинг чиндан ҳам ташвишланаётгани қиёфасидан сезилиб турарди. Одатда уни пайқаб-пайқамайдиган Жил катта-катта мовий кўзли бу очиқ кўнгил одамни бир лаҳза ёқтириб кетди. У Флоранга жилмайди, — унга мардона жилмайди деса ҳам бўлаверди, чунки шу дақиқада Флоран кўчадаги каттакон юк машинасига тегай деб кетиб борарди.

— Менга газетада анчагина юқори бир мансабни таклиф қилишяпти.

— Жуда яхши-да, ҳаммаси бир йўла юришиб кетади, — хитоб қилди Флоран. — Ҳаммаси жойида бўлади. Мен доим айтаман — ҳаёт денгиздаги тўлқинга ўхшаган гап. Биттаси юқорига кўтаради, биттаси қуйига олиб тушади...

Шундай деб у қўли билан денгизлар ҳаракатини кўрсатди, бу орада машина йўл ёқасидаги ариққа ағдарилишига сал қолди. Бироқ Жил Флораннинг гапига жавобан шахсан ўзи кўтарадиган тўлқиндан ҳам, туширадиган тўлқиндан ҳам ҳадиксирашини, янги мансабда унинг зиммасига юкланадиган масъулиятдан қўрқшини, Наталининг муҳаббатидан, жўнликдан, ёлғизликдан чўчишини айтишга журъат қила олмади.

VIII б о б

— Шундай қилиб, эртага кетадиган бўляпсанми? — такроран сўради Натали.

У устидаги кийимларини ечмай, Жилнинг каравотида нималар тўғрисида-дир хаёл суриб ётарди. Натали келиши биланоқ Жил унга ҳамма гапни гапириб берди. Наталининг назарида асаблари қақшаган пажмурда ҳол бир бемор бўлиб кўринишдан кўра амалга иштиёқманд, бу йўлда зафар кучадиган ғолиб бўлиб кўриниш яхшироқ эди-да. Берилиб кетиб, у ҳатто янги ишнинг муҳимлиги тўғрисида, китобхонлар олдидаги маънавий бурч тўғрисида, китобхонлар ўртасида ташқи сиёсат ҳамиша катта қизиқишлар туғдириши ҳақида анчагина баландпарвоз оҳангларда гапира кетди. Қўйинг-чи, бу гапларини шунақа кўтаринки руҳда боя телефонда Жан билан гаплашганда айтса жуда ўринли бўларди. Ҳатто Жилнинг миясига жиндай кинояли яна бошқа бир фикр ҳам келди — эҳтимол, у маъшуқасининг ақлини шошириб, кўзларини қамаштириб қўйиш учун атайин шунақа оҳангга гапираётгандир. Шундай қилса, дўстининг умидларини оқламагани учун маломат қилаётган виждон овози жиндай ўчармиди?! Лекин Наталининг кўзлари заррача ҳам қамашгани йўқ. Аксинча, алланечук қарахликдан улар бақрайгандек эди.

— Мен бир ҳафтага кетаман, — деди Жил. — Бир ҳафта ёхуд нари борса, икки ҳафтага. Кейин қайтиб келаман. Ишни октябрда бошлайман.

— Мактаб болаларига ўхшаб-а? — деди Натали парижонхотир.

Жил янги мансабда қандай ишлаши тўғрисида гапиргани сари бу таклиф жуда ҳам маъқул ва ўринли таклиф бўлганига ўзи ҳам кўпроқ ишона борди ва бугунги учрашув вазидан шундай мансабдан қуруқ қолиши мумкинлигига ўзидан ҳам, Наталидан ҳам жаҳли чиқди. Лекин кўнглидаги бу гапни овоз чиқариб айтишга юраги бетламади. Бу тўғрида Наталининг ўзи гап очди.

— Агар буларнинг бари шу қадар муҳим бўлса, нима учун бугун йўлга чиқмадинг?

— Бугун икковимиз учрашмоғимиз керак эди-ку.

Гарчи у чин ҳақиқатни гапирган бўлса-да, Жил ўзининг сўзларида алланечук сохталикни ҳис қилди. Натали унга синчиклаб қаради.

— Балки сен танишганингга эндигина икки ҳафта бўлган аёлга икки энлик хат ёзиб узр сўраб, ташлаб кетаверишга хижолат бўлгандирсан?

Натали буни хотиржам оҳангга гапирди. Жил бўлса, “йўқ” дегандай бошини сарак-сарак қилганини ва ҳатто ёлғон гапиргандай сал-пал қизарганини ҳам ҳис қилди. Борди-ю Натали ҳақ бўлса-чи? Жил бошқа ҳеч қачон қайтиб келмаса-чи? Парижга бориши билан унинг мафтункор ёрининг сеҳрига бери-

либ, ошна-оғайнилари, денгиз, сайру саёҳатлар билан андармон бўлиб кетса, Натали унинг хотирасида Лимузенда ёз фаслининг бошланишидаги икки ҳафталик машина ҳақидаги бир эсдаликдай қолиб кетаверса нима бўлади? Кўққисдан Жил ўзига Наталининг кўзлари билан назар солди — мана у эркин, довурак, бутун умри давомида бўлгани каби бир оз енгилтак ва ўзига ишонган. Унинг бутун вужудини илиқ мулойимлик чулғаб олди. Бу илиқлик қаердан келиб қолганини у билмайди — балки бу Натали унинг аввалги, қувноқ, деярлик ўзи ҳам унутиб юборай деган сиймосини қайта тиклагани учун миннатдорлик юзасидан туғилгандир. Ёки бу илиқлик Наталига раҳми келиб кетганидан, ўзининг қайтиб келмаслигини олдиндан ҳис қилганидан туғилгандир. Жил Наталига энгашди.

— Агар мен қайтмасам, нима қилардинг?

— Олдинга ўзим борардим, — деди Натали мурасасозлик билан. — Мени кучгин.

Жил уни кучоқлади-ю, шу заҳоти Парижни ҳам, сиёсатни ҳам унутди. У беҳаёлик билан Парижда унга шунақа мафтункор маҳбуба етишмаяжигини ўйлади, кейин шу заҳоти буни ҳам эсидан чиқариб, бошини унинг елкасига қўйиб, қисқа муддатга бўлса ҳамки Наталидан ажралиши кераклиги ҳақидаги фикрдан эзилиб, анчагача қимирламай ётди. Натали унинг бошини силади, қўли билан бўйнидаги сочларини ўйнади. Жил англадики, бу лаҳзани ҳеч қачон унутмайди. Бундан кейин нима воқеа рўй бермасин, ҳаёти қай қўйга тушмасин, ҳамиша эсида туради.

— Сени вокзалга олиб бориб қўяман, — деди Натали. — Лекин Лиможга эмас, Вьерзонга олиб бораман. Қайтиб келганингдан кейин, келиб, ўзим сени олиб кетаман.

Унинг овозида аллақандай ғалати хотиржамлик оҳанги сезиларди. Бу хотиржамлик ночорлик алаmidан туғилганга ўхшаб кетарди...

УЧИНЧИ ҚИСМ

ПАРИЖ

І б о б

Элоизани Жил Парижга етиб келгандан кейин, вокзалда уни ўзига томон югуриб келаётганини кўрибгина эслади. Унинг орқасидан Жан келяпти. Ичимдагини топ дегандай сипо. Элоизани буткул унутиб қўйганига ҳанг-манг бўлган Жил у билан кучоқлашиб, ўпишиб кўришишга мажбур бўлди. Сирасини айтганда, Элоиза унинг учун бутунлай ёт аёл эди. “Ахир, бу аёл мавжуд-ку, яшайпти-ку! Ахир, у меникида туради. Қандай даҳшат-а! — деб ўйлади у. — Нима қиларди Жан уни менга эслатиб қўйса...” Бу фикрдан унинг кулгиси қистади. Нима, энди ҳар гал сафардан қайтганингда яқин дўстинг “сенинг ўйнашинг бор, у сеникида туради” деб эслатиб туриши керакми?.. Ҳозир Элоизанинг атири ҳам, лабларидан бўса олгани ҳам унга жуда ёқимсиз туюлди. У Наталининг Вьерзондаги уч соат аввалги бўсасини эслади, жон-жаҳдлари билан ўзларини унутиб жазавача ичида хайрашганларини эслади ва бирдан иримчи одамдек кўрқиб кетди: улар келган йўл бошдан-оёқ иланг-биланг эди, Натали қайтиб кетаётган фалокатга учраган бўлса, нима бўлади? Ахир, унинг кўзлари жиққа ёш эди — буни Жилнинг ўзи охириги дақиқада кўриб қолди. Унинг ўзи ҳам ҳаяжонини босолмай роса қийналди. Беш дақиқа мобайнида кўзларини бир нуқтага тикиб, индамай ўтирди, кейин бир амаллаб эс-ҳушини бир жойга йиғиб, гурс-гурс қадам ташлаб ресторанга йўл олди. Бунақа аҳволда унинг ўзи ҳам машинани бошқара олмаган бўларди, ҳолбуки Натали машинани олди-кетига қарамай ҳайдайверади. Албатта, у машинани зўр ҳайдайди, бунга гап йўқ. Лекин бу аҳволда ҳайдаш... Йўқ, у борган сари бетамиз бўлиб боряпти. Жил Элоизадан ўзини секин нари олди-да, Жаннинг елкасига шапатилаб,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

жилмайишга уриниб кўрди. Вокзал қурум босиб қорайиб кетган, одамларнинг сурони кулоқларни қоматга келтирарди. Фақат машинага ўтиргандан кейингина Жил ўзининг севимли шаҳарини — ялқов ва мовий Парижни кўрди. Ёзги тунлар Парижи. Ўн йил мобайнида Парижда қанчадан-қанча нашидали кунларни бошидан кечирганини эслаб, Жилнинг юраги орзиқиб кетди, гўёки бу нашидали фурсатларнинг ҳаммаси унинг учун умрбод ғойиб бўлгандай эди. У кўрқиб кетди, яна қайтадан ўзини саросимага тушган, эзилган ҳис қилди. Ҳозир Лимузендаги ям-яшил майсазорда бўлиб қолиш учун, бирор соя-салқинда Натали билан ёнма-ён чўзилиб ётмоқ учун у бутун жони-жаҳонини беришга тайёр эди.

— Демак, қайтиб келганингдан хурсандсан? — деб сўради Жан.

— Жуда. Ўзининг ишларинг қалай?

У ўзини беғам кўрсатишга уринди.

— Яхши ҳамки, менга келишингни Жан айтди, — деб хуш кайфиятда жавраб келарди Элоиза. — Мени мактубга кўмиб юбординг деб гина қилолмайман...

— Сени кутиб олиш учун Элоиза такси олиб юрмасин дедим-да, — деди Жан. — Шунинг учун йўлдан кириб, уни ҳам олиб келдим. Сенинг келаётганингни эшитиб оғзи очилиб қолди...

Жан ҳам шоду-хуррам эди, аммо унинг шодонлигида жиндай бўлса-да сунъийлик сезилиб турарди.

Жан Жилга кўзининг қирини ташлади. Яқин дўстинг бирон ишнинг чатоғини чиқариб қўйганда унга шунақа назар билан қарайдилар.

— Мен сенга бир-икки кўнғироқ қилдим, — деди Жил Элоизага ўгирилиб, — лекин ҳеч ким жавоб бермади.

— Ажабланидиган жойи йўқ, мен кун бўйи расмга тушиш билан банд эдим... Биласанми, қайси журналга? “Вог” журнаliga! — Севинчдан унинг боши осмонда эди.

“Майли, бадтар бўлмайми? — деб ўйлади Жил. Ҳеч бўлмаганда бу томондан тинч бўлади-ку!” Лекин кўнгли аллақачон бошқа бир фикрнинг асоратида эди — Наталига ўзи кўнғироқ қилсамикин ёки Жандан кўнғироқ қилишни илтимос қилсамикин? Улар Натали билан эртага телефонлашишни келишиб олишганди, ҳозир кечки соат ўн бир, демак, эрига рўпара келиб қолиши ҳеч гап эмас, лекин Жил авария ҳақидаги аҳмоқона фикрни ҳеч миясидан қувлаб чиқара олмаяпти. Албатта, у Наталини яхши кўриб-негиб қолган эмас, ўзини хотиржам қилмоқ учунгина, унинг эсон-омонлигини билиб қўймоқчи, холос. Лекин Элоиза қараб турса, уйдан қандай қилиб кўнғироқ қила олади? Элоиза ундан бир қадам ҳам нари кетмас энди. Жаннинг олдида ҳам кўнғироқ қилолмайди — Жан унга редакциянинг ишларидан ҳикоя қилишдан бўшамайди...

— Кўринишинг анча дуруст, — деди Жан. — Ҳатто офтобда жиндай қорайибсан. Шуниси жуда яхши бўлипти — мен шефга сени ўсиб келаётган янги бир итальян кино юлдузини олиб, Ложувард соҳилга кетди деб эдим.

— Мен бу гапларнинг барига чидашим керакми? — деб кулиб юборди Элоиза, Жил бўлса хижолатдан ўриндиқнинг ёстуғига ёпишиб олди.

Жил шу заҳотиёқ Наталини ўсиб келаётган итальян кино юлдузи ўрнида тасаввур қилиб кўрди ва қалби ифтихор туйғуларига тўлиб кетди — Натали ҳар қандай итальян кино юлдузидан чиройлироқ эди ва итальян кино юлдузларида йўқ нарсалар унда бор эди.

Квартираси ўзгармапти, хотинининг нуқси кўпроқ уриб қолипти, холос. Аллақандай фотограф Элоизага каттакон духоба айиқ совға қилипти. Айиқни кўриб Жилнинг тутоқиб кетишига сал қолди, лекин ўзини босиб олди ва тезгина бошқа томонга ўгирилди. Тупургани бўлсин-е буларнинг ҳаммасига! У ўз уйида ўзини бегона ҳис қиларди. Улар ўриндиққа ўтиришади-ю, мен уларнинг кўзини шамғалат қилиб, киши билмас ҳолда ётоққа чиқиб кетаман ва ўша ердан бемалол кўнғироқ қиламан деб ўйлади у. Аммо Элоиза саришта аёл эмасми — аллақачон унинг чемоданини ётоққа кўтариб кириб, тарақ-туруқ қилиб,

деворга ўрнатилган жовоннинг эшикларини оча бошлаган эди. У нима қилишини билмай, ночорликдан қисиниб ўтирар, Жаннинг гаплари қулогига кирарётгани ҳам йўқ эди. Бир оздан кейин у дўстининг паришонхотирлигини сезиб, саволчан назар билан унга тикилганича индамай қолди. Жил ўрнидан турди.

— Узр, дўстим, бир дақиқа ёлғиз қолдираман. Мен опамга етиб боришим билан кўнғироқ қиламан деб ваъда бергандим. Узинг биласан-ку, жуда куюнчак аёл...

Шу ерда гапи бўлинди. Жан мулойим жилмайиб, бош ирғади. Тўсатдан Жилнинг эски ошнасига меҳри жўшиб кетди. Жил беихтиёр унга жавобан жилмайди, ёнидан ўтаётганда сочларини чангаллаб эркалатган бўлди ва ётоққа кирди. У ерда бамайлихотирлик билан телефонни қўлига олиб, каравотга ўтирди ва телефон китобини варақлай бошлади. Наталига кўнғироқ қилиш учун ўнтача рақам териш керак эди.

— Кўнғироқ қилгани кеч бўлмадими? — сўз қотди Элоиза унинг кўк курт-касини илгичга иларкан.

— Опамга, — деб гапни калта қилди у.

У номерни терди. Агар дастакни эри кўтарса, уни осиб қўйиш мумкин. Узун-узун сигналлар эшитилди, кейин жуда яқиндан Наталининг бир оз уйқусираган овози келди. Жил телефон дастагини ушлаб турган қўли бир оз намланганини энди пайқади.

— Алло! — деди у. — Бу менман. Эсон-омон етиб келганимни айтиб қўяй дегандим. Сен уйгача эсон-омон етиб келдингми? Шуни билмоқчи эдим.

У лоқайд оҳангда жуда тез бидирлаб гапирди. Орага жимлик чўқди, кейин Наталининг бир оз бўғиқ, ҳаяжонли овози эшитилди:

— Адашган кўринасиз, — деди у. Бир лаҳзадан кейин анча мулойим оҳангда қўшиб қўйди: — Йўқ, йўқ, мсье, мен сира безовта бўлганим йўқ.

Жил бир дақиқа қотиб қолди, кейин Элоиза эсига тушиб, тиниб қолган дастакка “Икковингизни ҳам ўпаман” деди-да, уни илиб қўйди. У терга ботиб кетган эди.

Демак, эри уйида. Ёнида турипти. Натали ҳеч нарсани гапира олмади. Лекин йўлини тез топганини қаранг. “Йўқ, мсье, мен сира безовта бўлганим йўқ!” дегани бирам гаройиб, бирам таъсирчан чиқдики... Демак, ҳаммаси жойида, у эсон-омон, бешикаст етиб олипти. У Жилни яхши кўради. Ҳар ҳолда бир нарса қизиқ — нима учун баъзи-баъзида унинг асаблари бу қадар қақшаб ишдан чиқаркин?.. У меҳмонхонага енгил, эркин, шахдам қадамлар билан қайтиб кирди, энди Наталидан бутунлай хотиржам бўлганди. Элоиза унинг фикрини қанча банд этаётган бўлса, Натали ҳам ундан ортиқ банд этаётгани йўқ эди. Лекин бир дақиқа бўлса ҳамки, унинг хаёлига бир фикр келмади — модомики, у хотиржам бўлган бўлса, демак, ўзининг хотиржам қилинишига эҳтиёж бўлган экан-да...

— Мана, ҳамма нарса яна қайтадан аввалгидек, — деган Элоизанинг овози эшитилди қоронғида. — Биз узоқ йиллар мобайнида бирга бўлишимизни билардим...

Жил жавоб бермай, бошқа биқинига ўтирилди, у ўзидан-ўзи ғашланиб ётарди. Улар Жан билан бирга бугун жуда кўп ичишди, улар уччовлон бугун жуда кўп ичишди — унинг қайтгани учун ҳам, келажакдаги улуғ ютуқлари учун ҳам қадаҳ кўтаришди. Кечаси соат учларга яқин Жан кетди. Жилнинг уйқуси келарётгани йўқ, у хушнуд, ўзига ишонган бир кайфиятда эди.

Хуллас калом, Жил ғирт маст эди. Белидаги қувват аллақандай қайтиб келдими — у, ҳарқалай, хотини билан ётиб турди. Аммо бу ишни деярлик ғайришуурий бир тарзда бажарди. Шу кезде унинг тўшагида Элоиза эмас, бошқа аёл бўлганида ҳам худди шундай бўларди. Хуллас калом, у Наталини алдади, лекин бундан кўп ҳам ташвишланаётгани йўқ, чунки Натали буни ҳеч қачон билмайдди. Уни бошқа нарса кўпроқ безовта қиляпти — у ўзини ўзи алдамоқда. Мана, кайфда олган лаззати ҳам алланечук зўраки, асабий лаззат бўлди. У Элоизани

ҳам аллади, негаки бугунги ишратларини Элоиза унинг муҳаббатининг далили деб ўйлади. Буларнинг барини Элоизага тушунтирмақ керак, унга Натали тўғрисида гапириб бермоқ лозим, ҳозирнинг ўзида гапириб бермоқ лозим, чунки Жилнинг айби билан Элоиза эрининг ўзига нисбатан иштиёқи ҳали сўнмаганига янгидан ишонч ҳосил қилди. Кўққисдан у чироғини ёқди, сигарета тутатди, Элоизага қаради. Кўнглидан сочлари ёстиқда шунақа ёйилиб ётганида Элоиза ҳам жуда жозибдор кўринади деган фикр ўтди ва унга айтмоқчи бўлган гапини қандай бошлаш кераклигини ўйлай бошлади.

Унинг боши ёрилиб кетар даражада оғрир, ўзини эзиб ташлангандай абгор ҳис қилар, ичкиси келар эди.

— Жуда ажойиб бўлди-да, — деди Элоиза хаёлчан, — ҳамма ишимиз бирдан юришиб кетди. Анави америкалик фотограф туфайли мен “Вог”да доимий ишлайдиган бўлдим. Сен ўзинг орзу қилиб юрган мансабни эгаллайдиган бўлдинг. Мана, бутунлай соғайиб ҳам кетдинг. Бир ой олдин шунақа бўлади деб ким ҳам ўйларди. Биласанми, мени жуда кўрқитиб юбординг-да! Жуда кўрқдим. Жуда, жуда, жуда...

Ҳар доимдагидек севги онларидан кейин Элоиза болаларча жаврай бошлар эди. Авваллари бу Жилга хуш ёқарди, кейин-кейин энсасини қотирадиган бўлди. Ҳозир эса Жил виждони қийналиб кетганини ҳис қилди.

— Ишларнинг юришиши сен ўйлагандек осон эмас, — деди у бўғиқ овозда. — Мен ҳали бутунлай соғайиб кетганим йўқ. Иш масаласи бир ёқлик бўлиши биланоқ, мен яна опамникига кетаман.

— Мен бўлсам бутун ёз мобайнида моделлар намоишида иштирок этман, — деди у. — Аммо намоишлар орасидаги танаффус вақтида сенинг олдинга бориб келсам бўлади. Ҳозир Лиможга самолёт қатнайидиган бўлган-ку...

“Шуниси камлик қилиб турувди”, — деб ўйлади Жил. Ишга техник тараққиёт бурнини суқа бошлади. Йўқ, ҳозирнинг ўзидаёқ унга ҳамма гапни айтиш керак. Аммо у ҳаминша аёл кишидан ажралишни ўйлашнинг ўзидаёқ нечундир кўрқиб, даҳшатга тушарди... Йўқ, йўқ, фақат бугун эмас. Бугун эмас. Келганидан бери биринчи дафъа у Элоизага синчиклаб назар ташлади, унинг умидвор нигоҳини кўрди, бадани нақадар сўлим эканини кўрди ва шу заҳотиёқ ана шу ҳар қаричи яхши таниш бўлган бадан, ундан анқиб турувчи латофат, зеболик унга ортиқ керак эмаслигини ҳис қилди. Тўсатдан Элоизага ҳам, ўзига ҳам, Наталига ҳам раҳми келиб кетди. У муҳаббатга ачиниб кетди, эртами-кечми йиғи-сиғилар ва афсус-у надоматлар ичида сўнишга маҳқум бўлган ҳар қандай муҳаббатга ачиниб кетди. Кейин кўзидаги шашқатор ёшларини Элоиза кўриб қолмаслиги учун юзини ёстиққа яширди. Элоиза унга энгашди.

— Нега маъюссан? Ҳамма ишларимиз юришиб кетди-ку!

У жавоб бермай чироқни ўчирди. Жил қўлларини бошининг тагига қўйиб чўзилди, яна кўз ўнгида дарё соҳилидаги майсазор, яқинлаб келаётган Натали пайдо бўлди, қуёш тафтида илиган майсалар бўйини туйди, боши устида аста тебраниб турган терак новдаларини, Наталининг нурли кўзларидаги сирли даъватни кўрди.

И Б О Б

Газетанинг бош муҳаррири Фермон баланд бўйли, қотма, бесўнақай ва жуда меҳнаткаш одам эди. У бадавлат оиладан чиққан бўлиб, ҳаммани таажжубга солиб, ўз маблағига сўл газета чиқарар эди. Бу газета чиндан ҳам ўша алғовдалғов кезларда шароит имкон берган даражада сўл эди. Шунга қарамай у ўзини ҳокимона тутар, жуда қаттиққўллик билан иш юритарди. Газета ходимларининг ҳаммаси яхши билардики, у истаган шаклдаги ҳар қандай имтиёзларни қоралаган ҳолда, бир неча йилдан бери ўзи учун граф де Фермон унвонининг қайта тикланишига ҳаракат қилиб келарди. Бу унвон Карл X замонида бекор қилинган эди. Жил Жан билан бирга унинг кабинетига ўтириб, бундан буён унинг, яъни Жил Лантьенинг зиммасига юкланадиган мажбуриятлар тўғриси-

даги ҳаддан зиёд жиддий мулоҳазаларни диққат билан эшитиб, уқиб олишга интиларди.

— ... саргузаштларингизга чек қўйишингиз зарурлиги ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, — дерди Фермон. — Америка билан Вьетнам сулҳ тузадиган бўлиб қолса, мен сизни Сен-Тропезда излаб юришни истамайман. Биламан, сиз бу мансаб учун ҳали анча ёшлиқ қиласиз, лекин айти шу сабабга кўра ҳам ишга жуда жиддий киришмоқ керак бўлади. Айтганча, бир нарсани ҳисобга олинг — агар Гарнье анави ғалвага аралашиб қолмаганда, биз, албатта, уни тайинлаган бўлардик.

Жил сергакланди. У Жанга қаради, Жан хижолат ичида бош чайқади.

— Менинг унча хабарим йўқ-а бу ишдан, — деди Жил. — Ҳақиқатан ҳам, Гарнье бу бўлимда кўпдан бери ишлайди. Пишиб кетган...

— Гарньенинг бошига тушган можаро анча жиддий. Аллақандай бола туфайли у энди полициянинг рўйхатида тушиб қолди.

— Бу гапларнинг иш масаласига нима дахли бор? — деб хитоб қилди Жил.

Унинг гаши келди, ғазаби кўзиди. Жан унга “ўзингни бос” деган маънода қараб кўйди. Аммо Жил ўзини тўхтатолмай қолганди.

— Бундан чиқадики, агар мен вазиятни тўғри англаётган бўлсам, бу мансабга мен намунали хулқим учун эришаётган эканман-да?

Фермон тешиб юборадиган даражада совуқ назар билан унга ўқрайиб қаради:

— Гап сизнинг феълу-атворингизда эмас, меникида. Мен бу масъул вазифага бировнинг кутқусига учадиган, ғалвали ишларга аралашиб юрадиган одамни кўёлмайман. Сентябрдан ишни бошланг.

Жаннинг кабинетига Жил ғазабини тўкиб солди. Жан унга бепарвогина қараб ўтирар, у бўлса қўлларини силкитиб хона бўйлаб елиб-югурарди.

— Қабул қилолмайман мен бу мансабни. Ўғирликдай бир гап бўлади-ку! Бу воқеа нима деган маънони билдиради? Мунча тегма-нозик бўлмаса одамлар? Кимларнингдир аллақандай майллари бор экан деб, бизнинг давримизда биров уларни соғиб ичармиди? Рози бўлолмайман... Сен-чи? Сен нима деб ўйлайсан бу тўғрида? Менга айтиб қўйишинг мумкин эди-ку? Гарнье бутунлай хотирмандан кўтарилиб кетипти.

— Гарнье эсингдан чиқиб кетипти. Элоиза ҳам, мен ҳам эсингдан чиқиб кетганмиз, — деди муроса оҳангида Жан. — Майли, хавотир бўлмай кўяқол. Сен таклифни рад қилсанг, бошқа одам топишади. Масалан, ошнанг Томани кўйишади.

— Э-э, тупурдим, Томани кўйишадими, бошқасиними, менга — барибир. Лекин мен Гарньега нисбатан бунақа ишни қилолмайман. Гарнье менга жуда маъқул одам. Ишни мендан кўра ёмон билмайди.

У хона бўйлаб тўхтамай юрар экан, тинмай устма-уст сигарета чекарди. Жан уни тўхтатди.

— Қани, ўтир-чи! Бошим айланиб кетяпти. Мен Гарнье билан гаплашганман. У сени энг маъқул номзод деб ҳисобляпти. Ўзи тўғрисида ҳеч қанақа хаёлга бораётгани йўқ. Учрашиб, гаплашиб кўр.

— Бирам осон-а ҳаммаси! — деди хуноб бўлиб Жил. — Бирам осон-а!

У ҳорғингина ўриндиққа ўтирди. Жан жилмайди.

— Сени фавқулодда иқтидорларинг учун ишга олишмаганига хафа бўляпсанми?

— Ҳеч балони тушунаётганинг йўқ, — деди Жил. — Бунда очиқдан-очиқ адолатсизлик қилиняпти. Мен бундан фойдаланишни истамайман.

Лекин айти чоғда чиндан ҳам унинг кўнглида алланечук алами бор эди. Алам билан бирга нималардандир жирканяпти. Парижнинг бети курсин жамики гийбатлари, найранглари, тартиблари, мунофиқликлари билан. Унинг қишлоққа қайтгиси келиб кетди. Лимож меҳмонхоналарини кўмсади. Поччасининг кўзига ўхшаш бу мовий меҳмонхоналар нақадар сокин, нақадар сўлим! Наталига кўнғироқ қилиб, ундан маслаҳат сўраш керак. У тайинлик маслаҳат беради. Унда аллақандай табиий покизалик бор. Ҳозир унга айти шунақа покизалик керак.

— Ҳозир қўнғироқ қиламан, — деди у ғайришуурий тарзда.

— Кимга?

Кўндаланг қўйилган бу савол уни ажаблантирди. Одатда Жан сертакаллуф бўларди, бировни хижолатга қўйишни ёқтирмас эди.

— Нега мендан буни сўраяпсан?

— Қизиқяпман-да. Париждан кетаётганинда елкасига осилган тирикчилик бўйинтуруғини зўрга кўтариб юрган, жонидан тўйган бир маҳбусга ўхшардинг. Қайтиб келиб, самоларда парвоз қиляпсан. Қизиқ, ким сабаб бўлсайкин бунга?

— Йўқ, сен адашяпсан? — деб хитоб қилди Жил ранги қумдай ўчиб. — Мен мутлақо уни яхши кўрмайман, — содалик билан давом этди у. — У билан эндигина танишиб улгурдим. Жозибали аёл, тамом-вассалом!

Жан кулиб юборди.

— Тамом-вассалом дегин! Хўп ажойиб-а! Ундоқ бўлса, бутун умринг давомда ўзинг интилган мансабни тақлиф қилсам, ўша куни эмас, эртасига йўлга чиқасан. Элоиза билан учрашсанг, энсанг қотади. Келиб улгурмасингдан ўша хотинга қўнғироқ қилишга ошиқасан. Илк бор қийинчиликка учрашинг биланок бу аёлдан маслаҳат сўрашинг зарур бўлиб қолади. Ана энди тамом-вассалом десак бўлар. Менга бунақа қарама, гўё бошимга масхарабознинг қалпоғини кўндириб қўйгандай. Аввал ўзингга қара, турқинг шунақа бемазаки, кўрган одам кўрқиб кетади.

— Жуда ҳаддан ошиб кетдинг, — деди Жил. Ҳазаби зўрлигидан у ҳатто дудқлана бошлади. У Жанни ҳам, ўзини ҳам ўзининг ҳақлигига ишонтиришга беҳуда уринарди. — Мен сенга айтяпман-ку, у менга жуда манзур бўлди. Тамом, бошқа ҳеч гап йўқ. Нима бало, ичимдагини мендан кўра яхшироқ биладиган бўлиб қолганмисан дейман?

— Эндигина эмас, — деб жавоб берди Жан, — ўн беш йилдан бери сендан яхшироқ биламан. Қани, юр, бирор жойда жиндай ўтирайлик. Балки менга жиндай ёриларсан...

Улар “Шлюп”га киришиб, айвонда ўтиришди. Ҳаво жуда майин, қуёшнинг илиқ нури юзларни силаб эркалаётгандай бўлади. Жан қистовга олавериб қўймагач, Жил ўзининг қишлоқдаги саргузаштларини лўнда қилиб айтиб берди. Ўзининг иқрономаси самимий эканига, тўғрироғи, носамимий эканига Жанни ишонтирмоқ учун Жил гапларига пичинг ва киноя оҳанглари қўшиб юбормоғи керак эди. Аммо Жил бундай қилолмаганини кўриб ўзи ҳайрон бўлди. Лекин шундай бўлса ҳам ҳикоясини охирига етказиб қўйди. Жан эса мудроқ қиёфада трубкасини чекиб ўтирарди.

— Агар бу гапларингнинг ҳаммаси тўғри бўлса, — деди у, — сен нега Лиможга қайтмоқчи бўляпсан? Ундан кўра, ҳар доимдагидек, Элоиза билан жанубга борақол-да.

— Ахир, тушунсанг-чи, гап қаерга боришда эмас! — хитоб қилди Жил узил-кесил ҳазаби тошиб. — Бу аёл мени қизиқтириб қолди! Психологик жиҳатдан...

— Мана, қирқ беш дақиқадан бери сен менга бу аёл тўғрисида гапиряпсан, — деди Жан, — соатимга қараб турдим, роппа-роса қирқ беш минут бўлди. Ўлгудай димлигига қарамай, юрагинг ўртаниб кетганига қарамай, пивога қўлинг-ни ҳам теккизмадинг. Элоизанинг шўри курсин. Франсузанинг ҳам шўри курсин. Ҳа-ҳа, эрининг. Ана кўрдингми, мен ҳатто унинг исмини ҳам биламан.

Жил анграйганча унга қараб қолди. Бир дақиқа боши айланди. Назарида унинг ичидан бир нарса ўсиб, катталашиб келаётгандай бўлди, бутун вужуди даҳшатга тўлиб-тошди ва айни чоғда у ҳаддан ташқари енгил тортиди, қўлини узатиб кружкадаги пивони олди-да, тантанавор тарзда лабларига олиб борди. Қўзларини ярим юмиб, бошини орқасига ташлаб, “култ-култ” қилиб, лунжини тўлдириб-тўлдириб ича бошлади. Илиқ пиво томоғидан ўтар экан, унга ҳозир қанча пиво бўлса ҳаммасини ичиб юборадигандек ва бундан кейин ҳаммиша шунақа ҳузурланиб чанқоғини қондирадигандек туюлди... У бўшаган кружкани стол устига қўйди.

— Гапинг тўғри, — деди у. — Мен бу аёлни севиб қолганга ўхшайман.

— Ана, кўрдингми, ҳар қалай, сенга фойдам тегиб қолар экан-ку, — деб хулоса ясади Жан жиддий қиёфада.

III б о б

Бутун кунни тушдагидек ўтказди. Тезроқ Наталига кўнғироқ қилиб, муҳаббатидан тантанали равишда огоҳ қилиб қўйиш истаги уни ўртаб юборди. Шу билан бирга, у бу гапини Наталига қутилмаган бир тарзда, худди ноёб ва ажойиб бир тухфадек тақдим этмоқчи, бу тўғрида унга гапираётганда Наталининг чехраси қандоқ бўлишини кўзи билан кўрмоқни истарди. Ишқилиб, яна бир неча кун бардош қилмоқ керак. Натали уни кутиб олгани вокзалга келадиган фурсатни кутиш керак... Улар шаҳар ташқарисига чиққанларида Жил Наталидан машинани тўхтатишни илтимос қилади, унинг юзини кафтига олади-да, унга дейди: “Биласанми, мен сени жону дилимдан яхши кўраман!” Бу сўзларни эшитиб Натали нечоғлик масрур бўлишини ўйлаганда Жилнинг қалби ифтихорга тўлар, бутун вужудини ажойиб бир мулойимлик чулғаб олганини ҳис қиларди. Бундай пайтларда у ўзининг олижаноблигини гўё ташқаридан туриб томоша қилаётгандай бўларди. Олижаноблиги кўзиб кетган шу лаҳзада у заргарлик дўконига кирди ва ёнида бор пулнинг ҳаммасига чиройлик тақинчоқ олди. Бундан яна бадтар ийиб кетди ва келишиб олганларига биноан соат бешда юраги ҳаприкиб, гурс-гурс ургани ҳолида уйининг ёнидаги кичкина кафеда Наталига кўнғироқ қилди.

Натали телефонга дарҳол келди, лекин овози қуруққина, ҳатто лоқайдгина эди. Бундан Жил аввалига ҳайрон бўлди, кейин алам қилди. Лекин шу заҳотиёқ “Майли, ўзи шунақа бўлади, бу табиий” деб ўзига тасалли берди. У яхши биларди: севгида ҳамиша охир-пировардида бир томон иккинчи томонни изтироб чекишга мажбур қилади ва фақат аҳён-аҳёндагина камдан-кам ҳолларда роллар алмашинади. Лекин ҳозирнинг ўзида даб-дурустан унинг зулмидан изтироб чекиб ўтирса, қандоқ бўлди бу? Уни яхши кўришини Жилнинг ўзи эндигина тан олди, буни у ҳали билмайди ҳам! Бу инсофдан эмас, айна чоғда, бу дардинг оғриги жуда қаттиқ экан. Лекин айна шу оғриққа қараб у Наталини чиндан ҳам яхши кўриб қолганига амин бўлди.

— Нималар бўляпти? — деб сўради у қувноқ оҳангда.

— Нима бўларди, кун ҳаддан ташқари дим. Эрталабдан бери момақалди-роқ гумбурлайди. Мен бўлсам... момақалди-роқдан ўлгудай кўрқаман. Қулма! — Шундай деб Натали дарҳол илова қилди. — Ўзимга сира кучим етмаса, нима қилай?

Лекин Жил кулиб юборди. Наталининг гапини эшитиши билан унинг хафалиги дарҳол тарқаб кетди, айна чоғда у таажжубга ҳам тушди. Натали биринчи марта ўзини болалардек тутмоқда эди. Шу пайтгача унинг ҳамма қилиқларини — шаддодлиги, мардлиги, бидъату хурофотларга буткул бепарқлигини Жил кўпроқ унинг ёшлигига йўйган эди, лекин зинҳор-базинҳор бу сифатлар мешчанлар муҳитида ўсиб-улгайган ҳуркак болага хос деб ўйлаганди.

— Мен сенга совға олиб қўйдим, — деди у.

— Мунча яхши... Менга қара, Жил, мен гўшакни қўйиб қўймоқчиман. Момақалди-роқ вақтида электр асбобларга қўл теккизиб бўлмайди. Жуда хатарли. Эртага кўнғироқ қиларсан.

— Менга қара, — деди Жил. — Телефоннинг электрга ҳеч қанақа дахли йўқ. Бу...

— Ўтинаман, — деди Натали кесиб. Унинг овози кўрқувдан ўзгариб кетган эди. — Ўпаман... Хайр.

Натали гўшакни қўйиб қўйди, у бўлса саросима ичида, қўлидаги гўшакни жойига қўймай, илжайишга тиришиб туриб қолганди. Унинг хаёлидан бир фикр ўтди — Лиможда янаги момақалди-роқ вақтида Натали унинг кучоғида бўлади — ана ўшанда кўрамиз нима зўр экан — кўрқувми ёки лаззат. Бироқ Жил яна ғуссага ботди, у ўзини ташландиқ одамдай ҳис қилди. Кўча қуёшнинг чарақлаган нурларига тўла эди, энди унинг Наталига олган совғаси латофатини йўқотиб бемаъни бир нарсага ўхшаб кўринди. Унинг дарҳол Наталини кўргиси келиб кетди. Албатта, дунёда “Эр-Интер” бор. Машҳур “Эр-Интер”. Агар у ҳад-

дан зиёд қийналиб кетса, шу заҳотиёқ учиб кетиши мумкин. У Орлига қўнғироқ қилди — эртагача самолёт бўлмас экан. Поезд кетиб бўлган, машинасини сотиб юборган, ёнида эса ҳемирининг тайини йўқ. Бунинг устига у эртага таҳририятга бориб, янги маоши масаласини аниқлаб олиши керак, Элоиза билан гаплашмоғи зарур. Э-э, умуман, ҳаёт деганлари қип-қизил дўзахнинг ўзи. Сирасини айтганда, ўзи шунақа бўлишини кутиш керак эди. Бугунги кунда унинг хурсандчиликлари ҳаддан зиёд кўпайиб кетди. “Ҳамма нарса учун ҳақ тўлаш керак” деган фикр унинг қалбида ўз-ўзидан жирканиш туйғусини туғдирар эди. Йў-ўқ, у заррача ҳам соғайгани йўқ. Аксинча, эндиликда унинг касалига яна касаллик қўшилди. У ҳам тушкун кайфиятда, ҳам таниб-танимайдиган бир аёлнинг асоратига тушиб ўтирипти. “Ўламан саттор, сени яхши кўраман” деб қасамлар ичса-ю, момақалдиروқнинг илк қалдираши биланоқ гўшакни улоқтирса! Қанақа аёл бўлди бу! У ўзининг гуссаларига андармон бўлиб ўтирар экан, кафенинг бекаси унга меҳрибон назар билан қаради. Ниҳоят, бу аёл ўзига қараб турганини пайқаб, Жил зўрма-зўраки илжайди.

— Зўр ҳаво бўляптими? — деди у.

— Иссиқ қаттиқ бўляпти, — деб бажонидил жавоб берди бека. — Момақалдироқ бўладими дейман.

Жил шу гапни илиб олди.

— Менга қаранг, сиз момақалдироқдан кўрқасизми?

Бека кулиб юборди.

— Момақалдироқдан? Ҳазиллашяпсизми? Биз кўрқсак, солиқлардан кўрқамиз.

Бека бу мавзуда яна анчагина гапирмоқчи эди-ю, Жилнинг қиёфаси ўзгариб кетганини кўриб, гапни бошқа ёққа бурди. Чиндан ҳам бека табиатан меҳр-шафқатли аёл эди, бировнинг дардини ҳис қиладиган бенуқсон туйғуга эга эди. Кўпинча кичкина кафеларнинг бекалари биринчи қарашларидаёқ ёлғиз одамларни ҳам, шоду-хуррамларни ҳам, йўлдан адашиб, разиллашган одамларни ҳам таниб олади.

— Мана, масалан, менинг жиянимни олайлик. У Морважда туғилиб ўсган. У жойларда даҳшатли момақалдироқлар бўлади. Жияним шўрлик сира-сираларга кўниколмайдди. Айтайлик, у тамадди қилиб ўтирган бўлади, бирдан момақалдироқ гумбурлаб қолади, жияним кўрққанидан каравотнинг тагига кириб кетади. Нима қила олардинг — асаб.

— Ҳа, — деб такрорлади Жил мамнун оҳангда. — Нима қила олардинг — асаб.

Жил ўйланиб қолди — шу пайтга қадар Натали ўз асабларини қўйиб, унинг — Жилнинг асаблари билан шуғулланди. Мана, энди улар ўринларини алмашдилар. Инсоф юзасидан қараганда, бунда адолат бор. У бека билан анчагина чақчақлашиб ўтирди, уни портвейн билан меҳмон қилди, бу ширин шарбатдан ўзи ҳам бир неча қадаҳини ичди. Авваллари бу шарбатни кўргани тоқати йўқ эди, лекин ҳозир у поччасининг уйдаги коктейлни эсига соляпти. Хуллас, Жил бирмунча ширакайф аҳволда баҳри-дили очилиб кафедан чиқди. Энди бориб Элоиза билан гапни бир ёқли қилиш керак эди. Эртага у кун бўйи таҳририятда бўлади, бир оз пул топишга унаб кўради, топса, кечқурун йўлга чиқиши мумкин. У ҳозирнинг ўзиданоқ машинада Натали билан ёнма-ён ўтириб босиб ўтадиган юз чақирим йўлни кўз олдига келтира бошлади. Юз чақирим мўъжизакор йўлни, юз чақирим севги дафтарлари ўқиладиган йўлни... Нима учун Жил Наталига бир ҳафтадан ёхуд икки ҳафтадан кейин кўришамиз деди? Афтидан, бу ўз-ўзини ҳимоя қилишга уриниш эди, ўзига ҳам, Наталига ҳам “бир ҳафта мобайнида бемалол сенсиз яшай оламан” деган фикрни сингдиришга уриниш эди. Эҳтимолки, у ўзига ўзи мана, Париж ҳам бор, шуҳрат йўлини очиб берадиган амаллар бор, ёру-дўстларинг, ошна-оғайниларинг бор деган ишончни ҳам сингдирмоқчи бўлгандир. Лекин шу муғомбирликларининг ҳаммаси беҳуда чиқди, чунки мана — икки кундирки, унинг учун буларнинг ҳеч қайсиси йўқ, у ҳеч нарса-

ни кўраётгани ҳам, ҳеч нарсани сезаётгани ҳам йўқ, унинг ичида яшаётган бирдан-бир нарса Лимузен адирлари-ю, Наталининг чеҳраси. Аммо Натали Жилнинг ҳовлиқиб, шоша-пиша қайтиб борганини кўрса нима деб ўйлайди? Унинг Наталига аллақачон боғланиб қолганини англаса, нима дейди? Унда шубҳа-гумонлар гумдон бўлиши биланоқ муқаррар тарзда пайдо бўладиган ўта хотиржам ишонч пайдо бўлмасмикин? Ёки у хурсанд бўлганидан эс-ҳушини йўқотиб қўярмикин? Кейин Жил унинг тунов кунги вокзалдаги ёш тўла мўлтираб турган кўзларини эслади, бугунги телефондаги эҳтироссиз овозини эслади ва бир-бирига ўхшамаган иккита аёл борга ўхшайди деган тўхтама келди, кейин Наталининг турли сиёқларини бир-бирига таққослаб, кўшиб, мураккаблаштириб, хиралаштириб, ҳақиқий муҳаббат ҳудудига келиб қолганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Жил кириб келганида Элоиза телевизор кўриб ўтирар эди. Аммо эри кириши биланоқ, ўтирган жойидан сапчиб туриб, унинг бўйнидан кучоқлаб олди. Жил бир замонлар худди шунақа аҳвол рўй бериб турганини эслади. Лекин ўшандан бери бор-йўғи бир ой ўтипти, холос-ку. Буни эслаб хайрон бўлди. Ҳолбуки, ўшандан бери жуда кўп вақт ўтгандек эди... Ўшандан бери озмунча воқеалар рўй бердимми?.. Қани, бир саралаб кўрайлик-чи — нима-лар рўй берди ўзи? Икки ҳафта мобайнида у опасиникида ўлгудай сиқилиб, диққинафас бўлиб юрди, кейин ўн кун мобайнида аллақайси аёл билан севги айшини сурди. Истасанг, шу ерда нуқта кўйсак ҳам бўлаверади. Аммо у нуқта кўйишни сира истамаётган эди, ҳа, нуқта кўйишга мутлақо хоҳиши йўқ эди.

— Қалай, ишларинг тузук бўлдими? Фермонни кўрдингми?

— Ҳа, — деб жавоб берди у. — Кўрдим. Ҳаммаси жойида.

Жилнинг батафсил гапиргиси, Гарнье воқеасини айтиб ўтиргиси келмади. Бу тўғрида Наталидан бошқа ҳеч ким билан гаплашишга ҳуши йўқ эди. Балки баъзида муҳаббатга кўнглингдагининг борини фақат битта одам билан баҳам кўриш истагидир деб таъриф берса ҳам бўлармикин?

— Ичишга портвейнинг йўқми, мабодо? — деб сўради у. Сўради-ю, дарҳол дами ичига тушиб кетди — у ўзини меҳмондай тутмоқда эди.

— Портвейн дейсанми? Портвейнга тоқатинг йўқ эди-ку?

— Мен уч қадаҳ портвейн ичиб келяпман. Аралаштирмай деяпман. Мен... — деди у томоқ қириб, — яна ичмасам бўлмайди.

Ана — бўлди. Гапнинг муқаддимаси айтилди. Ҳозир Элоиза “Нима учун?” деб сўрайди, Жил бўлса, “Сен билан гаплашиб олишим керак” деб жавоб беради. Бироқ Элоиза ҳеч нарсанинг фаросатига бормаётган эди.

— О, тушунаман, — деб хитоб қилди у. — Шўрликкинам, роса чарчагансан. Жиндай сабр қил, югуриб пастга тушиб чиқаман. Фир этиб магазинга бориб келаман.

— Кўй, керак эмас, — деди Жил энсаси қотиб.

Аммо Элоиза аллақачон хонадан чиқиб кетганди.

У деразанинг олдига бориб, Элоизанинг танча тушаётгандай йўрға юриш билан кўчани кесиб ўтиб, магазинга кириб кетаётганини кўрди. У худди ёв қувгандай теваарак-атрофига аланглади — пастаккина стол устида унинг яхши кўрган сигарети. Унинг ёнида саришталик билан тахлаб қўйилган кечаги газета. Вазада янги узилган гуллар. Ётоққа кириб кўрмаса ҳам Жил билдики, унинг оқ кўйлаги билан енгил кулранг костюми каравотининг оёқ томонига илиб қўйилган. Ҳатто анави сўхтаси совуқ духоба айиқ ҳам аллақайси гойиб бўлипти. Бўлмаса, Жил айиқ тўғрисида лом-лим деб оғиз очгани йўқ. Афтидан, Элоиза унинг индамаганини андишга йўйган, шекилли. Ҳолбуки, бу лоқайдликдан ўзга нарса эмас эди. Жил бўлса кеча кечаси ҳеч нарсани ўйлаб ўтирмай у билан ишрат қилди ва умуман, унга нисбатан бетамизларча муомалада бўлди. Жил ўзига ўзи жирканч кўриниб кетди. Булар тўғрисида ҳам оқизмай-томизмай Наталига гапириб беради, ундан ҳеч нарсани яширмайди. У ҳозирданоқ ўзининг ошкоралиги билан, ўзини ўзи аямай са-

валаб расво қилгани билан гурурлана бошлаганди, аммо ўз айбини юмшатиш истаги ва Элоиза билан ажралишига Натали назарида кўпроқ қиммат беришга уринаётгани унинг тавба-тазаррусида қанақа роль ўйнашини Жил ўйлаб кўргани йўқ эди.

Хаёл оғушида ўтирган Жил бир қадах портвейн ичди-да, Элоиза билан бўладиган гап-сўзни телевизион журналнинг тугашига қолдирди. Журнал тугагандан кейин Элоиза телефильмнинг навбатдаги сериясини кўраман деб туриб олди — у ҳам бу фильмни Жилнинг опаси Одилия каби бир ойдан бери мириқиб томоша қилмоқда эди. Шундай қилиб, кутилмаганда Жилга яна эллик беш дақиқалик муддат тегиб қолди, аммо бундан унинг саросимаси кучайди, холос. У Элоизани бирор ёққа, масалан, клубга олиб бориб, одамларнинг тала-тўполони орасида, музиканинг шовқин-сурони остида унга ҳамма гапни айтишни истаган эди. Шундай қилса, гапириш енгилроқ бўлармиди? Лекин буларнинг бари — сийқаси чиққан.

— Қорнинг очми? — деб сўради Элоиза телевизорни ўчирар экан.

— Йўқ, Элоиза... Сенга айтадиган гапим бор эди... Мен... мен... У ерда... кишлоқда бошқа аёлни учратиб қолдим... Мен... мен...

У гапирадиган гапини йўқотиб қўйди. Ранги ўчиб кетган Элоиза унга бақрайганча қотиб қолди.

— Бу аёл менга жуда ҳам ёрдам берди, — деб шоша-пиша илова қилди у. — Ростини айтсам, мен шу аёл туфайли ўзимга келдим. Мени кечир... Кечаги тун учун ҳам кечир... Бундай қилмаслигим керак эди...

Элоиза бир оғиз гапирмай, аста ўриндиққа ўтирди.

— Мен яна ўша ёққа кетаман. Сен бўлсанг, албатта, бу уйда истаганча туришинг мумкин... Ўзинг яхши биласан-ку, сен билан биз ҳамиша дўст бўлиб қолаверамиз...

“Гапларим мунча тутуриқсиз бўлмаса? Шунчалик ҳам бесўнақай бўладими? — деб ўйлади Жил. — Учига чиққан бемаъни қилиқ. Роса бағритошлик қиляпман. Бошқа нима иложим бор? Ҳамма гапимни айтдим!” Унинг вужудини алланечук карахтлик эгаллаб олди.

— Сен уни севасанми? — деб сўради Элоиза.

Элоиза унинг гапларига ишонмаган кўринади.

— Ҳа. Ҳар ҳолда ўзимча шундоқ деб ўйляпман. У ҳам мени севади, — деб шоша-пиша қўшиб қўйди у.

— Ундоқ бўлса нима учун... Нима учун кеча кечаси...

Элоиза Жилнинг бетига қарамади ҳам. У ҳатто йиғламади, телевизорда гўё фақат унинг кўзигагина кўринаётган алланечук фильм намойиш қилинаётгандай экрандан кўзини узмай тикилиб ўтираверди.

— Мен... мен... кўнглим сени тусади, шекилли, — деб минғирлади Жил. — Мени кечир, ҳамма гапни ўша заҳоти айтмоғим керак эди.

— Ҳа, — деб луқма ташлади Элоиза. — Керак эди.

Элоиза индамай қолди. Сукут борган сари чидаб бўлмайдиган тус олмоқда эди. Бундан кўра Элоизанинг фарёд кўтаргани, уни саволларга кўмиб ташлагани, ҳатто бирон қалтисроқ иш қилгани ҳам яхши эди — унда Жилга енгилроқ бўларди. Ҳа, Жилга! У бошдан-оёқ терга ботиб ўтирган жойида, қўли билан сочини силади. Аммо Элоиза ҳамон индамай ўтирарди. Жил ўрнидан туриб, хона бўйлаб юра бошлади.

— Бирор нарса ичгинг келяптими?

Элоиза бошини кўтарди. У йиғламоқда эди, Жил ғайришуурий тарзда унга таппинди, лекин у ўзини орқага ташлади-да, қўллари билан юзини яшириб олди.

— Кет, — деди Элоиза, — сендан ўтиниб сўрайман, Жил, ҳозирнинг ўзида чиқиб кет... Эртага мен чиқиб кетаман, йўқ, чиқиб кет, илтимос қиламан сендан.

Гурс-гурс урган юраги қинидан чиқиб кетай деб Жил зинадан югуриб тушди ва кўчага отилди. Нафаси бўғилиб дарахтга суянди, уни қўллари билан кучди.

У ҳаддан ташқари сиқилиб, хуноби чиқиб кетган, уялганидан ўзини қаерга кўйишни билмай қолганди.

— Айни сизни тайинлашганидан беҳад хурсандман, — деди Гарнье.

Улар “Қирол кўприги” деб аталган меҳмонхонанинг барида ўтиришарди. Бар ертўлада жойлашган бўлиб, уни электр чироқлари кечаси-ю кундузи бирдек ёритиб турарди. Жил тунни меҳмонхонада ўтказди. Унинг соқоли қирилмаган, кўйлаги ҳам мижиғланган, уни қийнаган даҳшатлардан ҳали ўзига келгани йўқ. Ҳар қанча ғалати бўлмасин, новча ва бақувват, сочлари оппоқ, тева-рак-атрофга майин нигоҳ билан боқадиган Гарнье Жилга қараганда ўзини хотиржамроқ ҳис қиларди, шекилли.

— Бу жой... инсоф юзасидан қараганда сизники эди, — деди Жил. — Мен сизни ундан бенасиб қилишни истамайман.

— Бу масалада сизнинг ҳеч қандай айбингиз йўқ. Фермонга менинг маънавий қиёфам маъқул эмас. Ҳамма гап шунда.

Гарнье кулиб юборди, Жил қизарди.

— Биласизми, — деб юмшоқ оҳангда давом этди Гарнье, — буларнинг бари унчалик жиддий эмас. “Номусдан бошқа ҳамма нарса қўлдан кетди...” Мен бемалол ҳаммасини инкор қилмоғим мумкин эди. Уларнинг қўлида ҳеч қанақа далил-исбот йўқ эди. Аммо обрўйимни ҳимоя қиламан деб, номусимдан ажралиб қолардим. Кўп ғалати гаплар-а, шундай эмасми?

— Нима иш қилмоқчисиз энди? — деб сўради Жил.

— Олти ойдан кейин болани колониядан чиқаришади. У балоғат ёшига етади. Ўшанда мен билан кўришиш-кўришмаслигини ўзи ҳал қилади.

Жил Гарньега завқланиб қаради:

— Борди-ю у сиз билан кўришишни истамаса, — деди у, — сиз ҳамма нарсадан маҳрум бўласиз-ку, эвазига ҳеч нарса олабилмайсиз...

— Мен ўз ихтиёрим билан берган нарсам учун ҳеч қачон афсусланган эмасман, — хотиржам жавоб берди Гарнье. — Фақат ўғирлаб олган нарсамизгина жуда қимматга тушади, буни эслаб қолинг, азизим... — Шундай деб у жилмайдди. — Мендай фосих бир одамдан ахлоқ бобидаги бунақа баландпарвоз мулоҳазаларни эшитиш ғалати кўринса керак, албатта? Лекин гапимга ишонаверинг, бир кун келиб севган нарсангиздан уяла бошласангиз, ўша куни ҳалок бўлдим деб ҳисоблайверинг. Ўз-ўзингиз учун ҳалок бўласиз. Келинг, энди иш тўғрисида гаплашайлик.

Гарнье Жилга кўпгина жўялик маслаҳатлар берди, бироқ унинг гаплари Жилнинг қулоғига кирмади, ҳисоб. У Элоизани қароқчидай тўнаб кетганини ўйларди, Наталига бўлган муҳаббатидан ҳеч қачон хижолат чекмаслигини ўйларди. Гарчи анави болани қандай яхши кўрган бўлса, Жил ҳам Наталини шунчалик самимият билан, шунчалик нафис севажанини ўйлар эди. У буларнинг барини Наталига айтади, унга, албатта, Гарнье тўғрисида сўзлаб беради. Унинг ҳаддан ташқари Наталини кўргиси келиб кетди. Ярим соатдан кейин у таҳририятда бўлади, пул масалаларини тезроқ бир ёқлик қилишга ҳаракат қилади, Жан билан бирга тушлик қилади, унга Элоизанинг ташвиши билан шуғулланишни топширади, чемоданини жойлайди-да, соат бешдаги поездга бир амаллаб улгуради. Ҳозир эса меҳмонхонанинг ўзидан Лиможга қўнғироқ қилади.

Наталининг овози жуда мулойим, қувноқ эди. Жил қўққисдан ўзини чинакамига бахтиёр ҳис қилди.

— Кечаги гаплашганимиздан бери мен ич-этимни еб бўлдим, — деди Натали гапининг аввалиданоқ. — Лекин кеча мен ҳақиқатан ҳам ёмон кўрқдим. Бу, асаб.

— Майли, хафа бўлма, — деди у. — Натали, агар бугун кечқурун борақолсам, нима дейсан?

Орага жимлик чўкди.

— Бугун кечкурун дейсанми? — деб қайтариб сўради Натали. — Йўқ, Жил, бу ҳаддан ташқари яхши бўларди. “Кел” десам, келоласанми?

— Ҳа. Париж жонимга тегиб кетди. Менга сен етишмаяпсан, — деб овозини пасайтириб илова қилди у. — Поездда бораман. Мени Вьерзонда кутиб оласанми?

— Ё парвардигор! — деди у саросима ичида. — Биз бугун Кудеркларниккига зиёфатга бормоғимиз керак. Нима қилсам экан-а?

Унинг овозида чиндан ҳам ночорлик оҳанглари яққол сезилиб турарди. Буни эшитиб, Жил хотиржам бўлиб қолди ва бардам оҳангда деди:

— Лиможгача бораман-да, у ёғига такси оламан. Эртага учраша қоламиз. Мен билан тушлик қила оласанми? Эртага Қизил Хочнинг мажлиси йўқми?

— Оҳ, Жил... — деди Натали. — Жил, тушимми-ўнгимми! Эртага сени кўраманми, а!.. Қандай бахт-а! Ўлгудай соғиндим сени...

— Эртага соат ўн иккида опамникига келиб мени олиб кетасан. Хўпми? Опамга айтиб қўйишинг шарт эмас.

Бирдан у ўзини одатдагидан бошқачароқ — мард, қатъиятли, фаол одамдай ҳис қилди. У Париж деб аталмиш ақл бовар қилмайдиган ола-ғовуру, тўпалонлар уясидан халос бўлиш арафасида турипти. Унга янгидан жон кирапти.

— Мен ҳозирнинг ўзида Одилиянинг олдига бораман, — деб жавоб берди Натали. — Эртага пешинда эса сени олиб кетгани бораман. Сенинг ҳамма ишинг жойидами?

— Баъзи бир мураккабликлар бўлди, ҳатто жиддий қийинчиликлар ҳам юз берди, бироқ мен... Мен ҳаммасини бартараф қилдим, — деди Жил қатъий оҳангда гапини якунлар экан.

“Бартараф қилдим эмиш... Гапга қара-ю, — деб хаёлидан ўтказди у кўққисдан. — Бировнинг ўрнини эгаллашга рози бўлдим, аёл кишини изтироб чекишга мажбур қилдим дегин”. Бироқ у бахтиёрлик билан ҳамиша ҳамқадам юридиган кишини маст қилувчи, сира енгилмайдиган, шафқатсиз шодмонлик туйғусига қарши кураша олмас эди.

— Эртагача хайр, — деди Натали. — Сени севаман.

Жил “мен ҳам” деб улгурмади — у гўшакни илиб қўйди.

ТЎРТИНЧИ ҚИСМ

ЛИМОЖ

І б о б

Бу гал поезд ҳаддан ташқари имиллаб узоқ юрди. Вокзал тугаши биланоқ Парижнинг чекка жойлари чўзилиб кетди. Ботаётган ёз куёшининг шуълаларида улар ҳам бетакрор бир латофат касб этган эди. Кейин Луарага етишга сал қолганда ям-яшил семиз ўтлар билан қопланган дастлабки майсазорлар бошланди. Уларни узундан-узун соя ташлаб турган дарахтлар қуршаб олганди. Сўнг буралиб-буралиб оқаётган Луаранинг ўзи кўринди. Кейин қоронғи тушиб, ҳеч нарсани ажратиб бўлмади қолди. Жил деразадан юзини бурди-да, ҳамроҳларининг хотиржам юзларига қарай бошлади. Жил бу поездда ўзини яхши ҳис этмоқда эди, чунки поезд муқаррар тарзда уни опасининг уйига ва Наталига олиб бормоқда, уни муҳаббат ва осойишталик бағрига элтмоқда. Унинг назарида бутун ҳаёти давомида бирор марта ҳам муҳаббат билан осойишталик бирга намоён бўлмаган эди.

У Лиможда поезддан тушганида эндигина соат ўн бирдан ошган эди. Теварак-атроф қоронғи. Тўсатдан Натали унинг бўйнига осилиб олганда у ҳайратдан ханг-манг бўлиб қолди. У чемоданини ерга ташлаб, бирор оғиз гап айтол-

май, Наталини бағрига босди: бахтдан маст эди. Улар перронда шу аҳволда бир-бирларига ёпишиб, кема устидагидек енгил чайқалиб, ўтган-кетганларнинг синчков назарига эътибор бермай узоқ туриб қолишди. Кейин Жил бошини орқасига ташлаб унга қаради — Жил авваллари пайқамаган экан — Наталининг кўзлари бетининг ярмини эгаллар даражада катта экан.

— Қандай қилиб чиқиб келдинг зиёфатдан?

— Қочиб чиқдим, — жавоб берди у. — Ортиқ чидаёлмадим. Зиёфат эмас, турган-битгани азоб бўлди. Шўрва беришгандан кейин сени Орлеандан ўтиб қолгандиров деб ўйладим. Балиқни дастурхонга тортишганда, сен Шаторга келгансан дедим. Нақд жинни бўлаёздим. Назаримда, сал бўлса, ҳушдан кетадигандек эдим. Мени ўпиб қўй, Жил. Энди бошқа ҳеч қаёққа кетмайсан...

Жил Наталини ўпди, у билан бирга майдонга чиқди, унинг машинасини қидириб топди, машинага чемоданини ташлади, ўзини ҳам ўриндиққа ташлади-да, Наталини кучоқлади.

— Яна ҳам озиб кетибсан-ку, — деб дакки берган бўлди у. — Лоақал мени танияпсанми?

— Бу ерда бор-йўғи уч кун бўлмадим, холос, — деди у.

— Зиёфатда кечки овқатдан кейин одатда карта ўйнашди. Мен тобим қочганини баҳона қилиб, уйга кетаман деб туриб олдим. Поездга зўрға етиб келдим — Лиможнинг ярим аҳлини босиб-янчиб кетишимга сал қолди.

Жил ўзини мутлақо бахтиёр ҳис қилган ҳолда хаёлига биронта ҳам фикр келтирмасдан уни ўпди. Унинг бошқа айтадиган гапи қолмаган эди. Лекин у Наталига асраб қўйган энг улуг янгилигини — уни севишини айтиши кераклигини унутгани йўқ эди. Уни чиндан севишини ниҳоят унинг ўзи англаб етди. Лекин гапнинг рости — бу кашфиёт унга ҳозир Париждагидек муҳим, лол қолдирувчи янгилик бўлиб туюлмади қолди. Шунга қарамай, Парижда ийиб кетиб, ўзига ўзи қойил қолган ва шу ҳолатда бошдан-оёқ бир кунни ўтказган Жилга нисбатан садоқат белгиси сифатида у ўзини ўзи мажбурлаб, тантанавор овозда деди:

— Биласанми?.. Биласанми, Натали, мен сени севаман.

Лекин бу гапи ўзига кулгили кўринди. Натали ҳам буни эшитиб кулиб юборди:

— Шунини айтгин-а, — деди у заррача ҳам таажжуб белгиларини зоҳир этмай. — Бир камим — энди мени яхши кўрмаслигинг қолувди.

Жил ҳам кулди. Наталининг гапи тўғри, у — ғирт аҳмоқ. Шунақа ўз-ўзидан аён нарсалар борки, уларни сўз билан ифодалашга ҳеч қандай ҳожат йўқ. Биринчи кун у Жилни яхши кўришини айтди, кейин бамайлихотир у ҳам қачон Наталини яхши кўриб қолишини кутди. Гап йўқ, Натали кучли аёл, аниқроғи, у аёл сифатида заифликларга эга, лекин биладики, бу заифликларга қарши турмоқнинг имкони йўқ. Ҳа, у жуда таъсирчан бир тарзда муҳаббат изҳор қилмоқчи эди, лекин ишни расво қилиб қўйди, расво қилиб қўйгани учун яна ўзидан қаттиқ ўпкалади.

— Нега ҳеч нарса деб гапирмаяпсан? — сўради Натали.

— Гапирадиган гапим йўқ, — жавоб берди у. — Ўзим соппа-соғман, ишларим жойида. Йўл давомида вагоннинг деразасидан табиатни томоша қилиб келдим.

— Ҳикоянг унча бой эмас-ку...

— Мени ўпиб қўй, — деди Жил. — Эртага сенга ҳаммасини айтиб бераман. Дарё бўйига борамиз. Мен билан тушлик қиласанми?

— Ҳа. Бугун энди қайтишим керак. Франсуа уйга келиб бўлгандир. Сени кутгани келишим керак эмас эди, энди сендан ажралиш азоби ўртади.

Улар Лимож кўчалари бўйлаб кетиб боришарди; Натали машинани секин ҳайдаб борар ва деразадан оқшом салқини уриб турарди. Жил Наталининг қўлидан ушлаб кетар экан, ҳеч нарса тўғрида ўйлаётгани йўқ ва мана шу миёсида биронта ҳам фикрнинг йўқлигининг ўзи чинакам бахт эканини ғирашира сезиб борарди. Кейин у Наталининг машинасидан тушиб, таксига ўтирди ва ўша сархуш ҳолатида яна ўттиз чақирим йўл босиб, ниҳоят, опасининг

таниш эски уйига етиб борди. Уйга кириб, Одилия билан Флоранни ётган жойларидан турғизиб, тўсатдан ўзининг карахтлигини бир силкиниб улоқтириб ташлагандек бўлди ва ўзининг сафари тўғрисида ҳикоя қила кетди. Лекин ҳали уйқусираб турган эру хотин ҳеч нарсага тушунмади. Лекин шундоқ бўлса-да, Жил йўлда келаётиб вагонда Натали ҳақида ўйлаб ўтириб, унга айтишга аҳд қилган гапларининг ҳаммасини уларга чалкаштириб, узундан-узоқ қилиб гапириб берди.

Жил соҳилда, шундоққина сувнинг бўйида Наталининг ёнида ётипти. Кун иссиқ, икковлари ҳам оғиб қолган қуёш нурларига чидаёлмай кўзларини қисиб олишган. Натали Жил билан бирга бу ерда қуёшда тобланияпмиз деб ҳисоблайди, Жил бўлса унинг бу гапига кулади, фақат Ўрта Ер денгизидагина қуёшда чинакам тобланиш мумкин деб ҳисоблайди, бу ерда эса ёзнинг охирларигача ҳар куни қуёшга тоблансалар-да, нари борганда баданлари сарғаяди, холос деб баҳслашади. Аммо куйлаклари ёқавайрон ҳолатда бетларини ям-яшил майсага босиб ётишнинг ўзи роҳат эди. Авваллари Жил ана шу бешафқат қуёшни ҳам, чўгдай қизиб кетган пляжларни ҳам, осонгина қўйнингга кириши мумкин бўлган яланғоч танларни ҳам жонидан ортиқ яхши кўрарди. Энди бўлса буларнинг бари уни жиркантирмоқда. Эндиликда Жилга фақат мана шу латиф манзара-ю, мана шу мураккаб аёлгина бўлса бас эди. Натали бўлса Жилдан хафа. Жил буни сезяпти. Унинг Парижда қилган ишлари ҳақидаги ҳикояси Наталида фақат иккита туйғу уйғотди, холос: Элоизанинг қисматига жуда қаттиқ ачинди ва тўсатдан Граньега қизиқиб қолди. Айни чоқда у Жилнинг ўзининг кечинмаларига бутунлай лоқайд қолди. Аслида-ку Жилнинг назарида Натали Элоиза билан ўтказган туни учун ҳар қанча рашк қилса, ҳаққи бор эди. Натали мутлақо рашк қилмади, Фермонга нисбатан унинг ошиб-тошган ғазабларини ҳам пинагини бузмай тинглади. Буларнинг барини эшитиб бўлиб, “чакки бўлипти-ку” дейишдан нари ўтмади. Жил ҳамма гапни оқизмай-томизмай аниқ айтиб бериб, Наталини чиндан-да хафа қилиб қўяман деб ўйлаган эди, лекин шундоқ бўлса ҳам, у мени қораламайди, менга таскин беради деб кутган эди. Ҳолбуки, Натали уни қоралади, заифлиги учун қоралади.

— Менга қара, — деди Жил энсаси қотиб ва айни чоқда эрингансимон (ахир улар кун бўйи Жилнинг хонасини тарк этишгани йўқ эди), менга айт-чи, Натали, сенингча, мен нима қилмогим керак эди? Элоиза билан қолаймиди? Газетадан кетаймиди?

— Билмадим. Мен бунақа чигал вазиятларни ёқтирмайман. Менда шунақа бир тасаввур ҳосил бўляптики, турган-битганинг жанжалу ғавғога ўхшайди. Салкам алдов. Билмадим, ҳақмисан, ноҳақмисан. Ўзингни жиндай гуноҳкор деб тан оласан-да, шу тан олишингдан ўзинг мароқланасан...

— Буткул ириб-чириб кетганман, шунақами? — кулиб хитоб қилди Жил.

— Бўлиши мумкин.

Натали ҳазиллашаётгани йўқ эди. У қорнига ўгирилиб ётди-да, уни кучоқлади. Наталидан қуёшда илиган майса ҳиди келарди, у Жилдан кўзларини узмай, ҳайрон бўлиб, тикилиб турарди. Бироқ Жил унинг кўзларидаги ифодани кўраётгани йўқ, балки унинг кўзлари тагидаги севги ишрати оқибатида пайдо бўлган кўкиш ҳалқаларни кўряпти, холос. У жилмайди, бу ҳалқаларни ўпди-да, кулиб юборди:

— Ириб-чириб кетган одам бўлса, сен уни яхши кўриб қола олармидинг?

— Ёмон одамларни ҳам яхши кўришади-ку!

— Қизиқ-а, туппа-тузук ўқимишли аёлсан-у, шунақа бемаза гапларни гапиришга уялмайсанми?

— Нега энди, уяламан, — секин жавоб берди Натали. — Лекин бунақа гаплар кўпинча рост бўлади.

Жил унга қаради. Унинг чиндан ҳам кўрққани сезилиб турарди. Бир лаҳзага унинг ўзи ҳам кўрқиб кетди. Бирга турмуш қуришса, аҳволлари қандай кечар-

кин? Вақти-соати келиб, Натали ундан жиркана бошласа нима бўлади? У чиндан ҳам жирканишга лойиқ чиқиб қолса нима бўлади? Тўсатдан Натали уни ортиқ яхши кўрмай қўйса-чи? Жил бошини майсалар орасига тикди-да, чуқур хўрсинди — на дам олалади, на унга тинчлик бор. Мана у шу аёлни яхши кўради, буни тўғридан-тўғри унинг юзига айтди, у бўлса Жилдан ҳадиксираб ўтирипти.

— Агар кўрқаётган бўлсанг, мендан кеча қол, — деб шивирлади Жил. Шу заҳоти Наталининг бети, лаблари бўйнига текканини ҳис қилди.

— Кечолмайман-да, — деди Натали. — Мабодо кеча олганимда ҳам бундай қилмас эдим.

— Нега?

— Менинг ҳаётим жуда осойишта ўтган. Мени ардоқлашган, эҳтиёт қилишган. Лекин мен жуда зерикиб яшаганман, — деди у хотиржам оҳангда. — Афтидан, сенга ўхшаган бирорта одамни учратмоғим шарт эди, шекилли?

— Бу учрашув сенга омаддай туюладими ёхуд ҳалокатми?

— Ҳозир — омад, — жавоб берди у.

Улар майса устида ҳаракатсиз ётишарди. Натали унга суйкалиб ёнбошлади-да, бошини унинг орқасига қўйиб олди, ингичка, узунчоқ бир майса унинг пешонасини қитиқлади; унинг вужудини қарахтлиқка ўхшаш бир осойишталик чулғади. Ўз овозини эшитиб, ўзи ажабланди:

— Франсуани нима қиламиз?

Натали ундан нари сурилиб, ерга қараб ётиб олди. Жил бошини буриб қаради. Энди у Наталининг бошини ён томондан кўрди — Натали бамайлихотир осмонга тикилиб ётарди.

— Билмадим, — деди у. — Уни тарк этмоғинг керак.

Жил сесканиб кетди. Франсуа йўқдай гап эди, уларга ҳалақит қилаётгани йўқ, ғайришуурий тарзда Жил бу одамнинг мавжудлигига кўникиб улгурган эди. Натали билан эрининг орасида яқинлик йўқлигидан Жилнинг хабари бор, бу тўғрида Наталининг ўзи айтган эди. Жил Наталининг ҳаддан зиёд даражада ростгўйлигини билади, шунинг учун унга ишонади. Аммо бу ростгўйликнинг оқибатида аллақанча можаролар келиб чиқарди.

— Хўш, нима қилмоқчи бўляпсан энди?

Натали унга қараб жилмайди.

— Балки сен билан бирга жўнаб кетарман. Жонингга теккунимча, ёнингда бўларман. У ёғига яна кўраверамиз...

Натали ҳақ. Натали мутлақо ҳақ, улар бир-бирларини яхши кўришади. Шундоқ бўлгандан кейин бирга бўлмоқлари керак. Унинг топиши ёмон эмас, битта хотинни боқишга бемалол етиб ортади. Аллақандай мужмал эркинлигу ёлғизликка ёпишиб олмоққа не ҳожат? Қирилиб кетмайдими ўша эркинлиги ҳам, ёлғизлиги ҳам. Ахир, айни ана шу серташвиш, серғалва дардисарлар сабабли у руҳий тушқунлик дардига чалинди-ку!.. Шундоқ бўлса ҳам, одам кўрқади. Натали қўлини узатиб, унинг сочларига тегинди.

— Ташвиш қилма, Жил. Ёзгача мен ундан кетмайман. Ёзнинг охиригача! Сен билан ҳам бирга кетмайман. Ўзинг буни мендан илтимос қилмагунингча.

Бирдан Жилнинг жаҳли чиқди ва Наталига ўқрайиб қаради. Жаҳлининг чиққанига сабаб — Натали унинг фикрларини уқиб олгани эди, Наталида ҳам худди уникадай фикрлар уйғонгани эди.

— Ташвишланишни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ. Сен билан бирга бўлсам, дейман, холос. Мен билан бирга кетишингни истайман. Биз дарҳол жўнаб кетсак, дейман. Бугун кечқуруноқ сен эринг билан орани очди қиласан, эртага жўнаб кетаверамиз.

“Қаёққа борамиз? — деган ўй келди хаёлига дафъатан. — Қаёққа? Чўнтагимда атиги уч франк пулим бор. Эртага, албатта, катта жанжал қўпади. Жанжалдан кейин бу ерда қолишнинг сира иложи йўқ. Сентябргача бошимизни қайси тешиққа урамиз?”

Лекин Натали жилмайиб турарди. Шу табассум уни бутунлай жунбушга келтирди.

— Мен билан бирга кетишингни истайман.

Унинг бақириб юборишига сал қолди.

— Хўп, майли, кетаман, — деди у хотиржамлик билан. — Фақат, сенинг амри-фармонинг билан эмас, илтимосинг билан кетаман. Нега бақирасан, қара, қизариблар кетдинг. Нима, бу ерда аҳволимиз ёмонми? Қаёққа кетмоқчи бўляпсан?

— Сохта вазиятларни ёқтирмайман, — деб гап бошлади Жил мутакаббирлик билан.

Лекин Натали унга бир ўқрайган эди, Жилнинг дами ичига тушиб кетди. Аммо Натали шу заҳотиёқ хоҳолаб кулиб юборди, унга қўшилиб Жил ҳам кулди, яна унинг устига энгашди-да, ўзиники билан унинг сочларини аралаш-қуралаш қориштириб, унинг юзи, кўзи, бетлари, лабларидан бўсалар ола бошлади.

— Оҳ, Натали, — деб шивирларди у. — Натали, қаёқдан мени шунчалик яхши биласан-а!.. Оҳ, сени яхши кўраман. Жуда яхши кўраман, Натали!

Натали унинг кучоқларида тўлғониб, қикир-қикир кулар, кўзлари ёниб, ўзини тўхтатолмай мириқиб-мириқиб куларди.

(Давоми бор)

ДОНОЛАР БИСОТИДАН

* Кўп билган эмас, балки билими фойда келтирган донодир.

Эсхил

* Билимсизлик — фалокатдан қутилишнинг энг ёмон воситасидир.

Сенека

* Кўп нарсани билиб олиш билангина ақл ўсмайди.

Ҳераклий

* Шон-шараф умри қаҳрамон умридан ҳам узоқдир.

Еврепид

* Эҳтиёткорлик ҳеч қачон ортиқчалик қилмайди.

Ҳораций

* Ҳаёт — асал билан заҳарнинг омуктасидир.

Апулей

* Ҳар бир кишининг тангриси — унинг виждонидир.

Менандр

* Пок виждон — зийнатлар зийнатидир.

Плавт

Ивонна КЁЛС

Инжиқ Давиднинг онаси

Роман¹

Герри ва Том билан муносабатларимиз мутлақо ёмонлашиб кетди. Ўғлининг ишлари қанақалигини билиш учун Геррига телефон қилганимда у алам билан:

— Наҳотки бу сени қизиқтирса? — деб сўради.

— Ҳа, бўлмаса-чи, акс ҳолда қўнғироқ қилмаган бўлардим.

— Менга қара, Лен, унинг ишлари қандайлигини сенга икки оғиз қилиб айтиб қўя қолай. Тўғриси, бу сенга нима учун кераклигидан бошим қотиб турибди. Лекин бундан кейин сен билан на телефонда гаплашишни истайман, на ўзингни кўришни. Барча фалокатларнинг сабабчиси Давид эканини мен ҳечам унутолмайман. Агар Давид мушуклари билан Беннинг олдига келмаганида, унинг тузалиб кетишига ишонса бўларди ва у ҳозир эҳтимол...

— Герри, — қичқирдим мен ўзимни йўқотгандек бўлиб, — бунинг фирт бе-маънилигини ўзинг биласан-ку!

— Бўлиши мумкин, лекин мен ўзимдан ўтганини айтаяпман сенга.

— Бировнинг наркоман бўлишига бошқа биров гуноҳкор эмаслигини тушунарсан, деб ўйлагандим. Бунда биз ота-оналарнинг ҳам гуноҳимиз йўқ, мен ўзимни гуноҳкор санаганимда сен ўзинг тинимсиз шу гапларни айтар эдинг-ку. “Лен, ахир сен унга, ма болам, мана бу гиёҳвандлик моддасини истеъмол қил, деб айтмагансан-ку” деган ким эди? Ҳар доим шу гапни такрорлаганинг эсингдами?

— Жим бўл, — деди у, — ақдли гаплар менинг миямга сиғмайди. Ҳозир мен ўзимдан ўтганини айтаяпман, холос.

Лекин мен жим бўлмадим. Мен ночор аҳволга тушиб қолганимда Герри миямга қуйган гапларни такрорлайвердим:

— Давид билан Бенни гиёҳвандларга ўзлари бориб қўшилишган. Булардан ёмонроқ аҳволда яшашса ҳам минглаб унга ўхшаганлар бу номаъқулчиликни қилишмаган-ку. Улар ўзлари бошлашди ва ўзлари ташлаши керак, ҳаммаса бараварига эмас, битта-битта ташласин.

— Менга ақлингни пеш қилаверма! Жонимни бўғзимга келтириб юбординг! — деб қичқирди у ва гўшакни итқитиб юборди.

Мен бир соат пойлаб турдим-да, яна қўнғироқ қилдим:

— Энди гапир, Беннинг аҳволи қалай?

— Ёмон, албатта. Бир ҳафтадан бери Кризис марказида, уни руҳий касалликлар шифохонасига юборишяпти, Блумендалга бўлса керак. Охири марта ошириб юборганиданми ё йиллар давомида тўпланиб қолганиданми, у жазавга тушиб қолибди. Маниакаль жазаваси деб айтишаркан буни, оҳ, худойим, кошки бу нарсаларга ақлим етса! Уззукун каравотда ётиб нималарнидир ёзга-

¹ Охири. Боши ўтган сонларда.

ни-ёзган. Бутун-бутун дафтарларни тўлдириб ташлайди. Ўз ҳаёти ҳақида, нимани ўйлаб, нимани ҳис қилса, шуларни ёзади. У ёзувдан бош кўтармайди, у билан гаплашишнинг сира иложи йўқ. Хайриятки, ўзини текширтиришга ва даволатишга рози бўлди. Ҳар ҳолда Блумендалда шуни бошлашса керак. Бундан бошқа ҳеч нарса билмайман. Том бутунлай чўкиб кетди. Мен ҳам. Бизлар Беннингнинг олдига бир неча марта бориб келдик, лекин у бизни кўришни истаймайди. Биз яна уйга кетяпмиз. Ўтирамиз-да, нукул ўйлаймиз. Оҳ, Лен, мен сени бошқача кўришни истайман...

— Кўриб турибсан, — деди Симон, — у бу ерда, уйда яшаса ҳам, бошқа бирон жойда турса ҳам, барибир гиёҳвандлигини қўймапти. Шунинг учун ҳам мен уни ҳайдаб чиқараяпман. Бўлди. Сабр косам тўлиб кетди. Эртага у кетади. Бизда ҳозирча унга аталган уй бор, у ерда каравот ҳам бор, қолган ташвишларни эса ўзи бир ёқлик қилсин. Энди унга ҳеч нарса олиб бермаслик керак, у яна кетишидан олдин ҳаммасини сотади ё ташлаб юборади. Сабр косам тўлиб кетди! — такрорлади у.

— У қачон кетиши керак, эртагами?

— Ишдан келаман-да, ҳайдаб чиқараман, фақат сен аралашмайсан.

— Унда сал эртaroқ келишинг керак, чунки у бешга яқин ҳар доим кетиб қолади...

— Тўғриси айтивер: гиёҳвандлик моддалари билан савдо қилгани кетади, дегин. Бешга яқин бу ярамаснинг кайфи тарқаб бўлади, кейин лаънати оғуни сотиб оладиган жойларга қараб йўлга тушади.

— Йўқ, Симон, у бундай қилмайди. У гиёҳвандлик қилса қиладики, лекин у билан олди-сотди қилмайди.

— У олди-сотди қилади, у жирканч чакана олибсотар, ахир Беннидаги бир боғлам қорадори мисолида ўз кўзинг билан кўрдинг-ку буни. Ўзининг гиёҳвандлик моддаларидан ўзи тўйиб ичиб-чекиб олиш учун ҳам шу ишни қилади.

Симон одатдагидан бир оз барвақт ишдан қайтиб келди. Давидни уйдан ҳайдаб чиқариш учунгина. Афтидан, бу Давиднинг парвосига ҳам келмади. У қандайдир буюмларини йиғди-да, қисқагина қилиб сўради:

— Хўш, мен кетишим керакми?

— Ҳа, кет, — деди Симон. — Мана, янги уйингнинг калиди. Ижара ҳақини биз тўлаймиз. Ҳафтада бир марта биздан овқат пули олиб туришинг мумкин, шанба кунни кундузи, мен уйда бўлганимда. Бу пайтда кайфинг тарақ бўлиб келмаслигини сўрайман, акс ҳолда мен сени уйга қўймайман. Янги уйингга сени кўргани эса биз бормаймиз.

Давид эшикни ёпди ва кўздан ғойиб бўлди. Титраб-қақшаганча мен унинг орқасидан қараб қолдим.

— Худо ҳаққи, Симон, — дедим мен, — яхши иш қиляпмизмикин?

— Билмадим, мен фақат бир нарсани биламан: уни бу ерда ортиқ ушлаб туриш ҳам яхши эмас. Қара, Жюльетга нима бўляпти: боёқиш қарийб уйда бутунлай ётмай қўйди...

Бир неча марта Давид уйга шанба кунлари кундузи келди, бироқ кайфи тарақ бўлганидан уни уйга қўйишмади. Бу мени бепичоқ сўйди. Симоннинг унга пул беришини ва ҳайдаб юборишини кўриш мен учун ўлимдан оғир эди. Яна бир нарса менга тинчлик бермасди. Бизнинг паспортларимиз йўқолганди. Паспортлар ҳар доим менинг столим ғаладонида турарди, энди бўлса бирданига ғойиб бўлганди. Мен ҳозирча Симонга бу ҳақда оғиз очганимча йўқ эди. Давиднинг олдига бориб, ундан сўраб кўрай дердим-у, аммо бунга сира журъат қилолмасдим. У ерда нималарни кўришим мумкинлигидан кўрқардим. Лекин бир кун эрталаб ғалати бир ҳиссиёт билан уйғондим: мен Давидни кўришим керак, мен унинг олдига боришим керак, унга нимадир бўлган, мен унга керакман, мен Симонга лом-лим демайман, ҳа, мен ўғлимнинг олдига бораман. Мен кундузи соат уч бўлишини кутдим, чунки бундан олдин боришдан маъно йўқ эди. Мен Симон буюртма билан ясаттирган иккинчи калидни олдим-да, термосга қаҳва қуйдим ва Давиднинг олдига йўл олдим.

Давиднинг кўчаси ғуборли бўлиб, нафас олиш оғир эди. Гараж, унинг олдида машинанинг қуруқ гавдалари, картон қутилари қалашиб ётар, ахлат уюмлари, эгасиз уйлар кўзга ташланарди, уларда жон асари кўринмас, бу ерларда одам зоти яшашига киши ишонгиси келмасди. Кўчада зоғ учмасди. Биронта ўйнаб юрган бола-бақра ҳам кўринмайди. Бадбўй ҳид димоқни тешаман дейди. Уйнинг таги қуруқ ер. Суғуриб ташланган тахталар фарам бўлиб ётибди. Мен зинадан юқорига кўтарилдим. Иккинчи қаватнинг йўлагиди эски газета боғламлари ётарди. Девор ёнида ўраб қўйилган гилам қаққайиб турибди. Шифтдан лампочкали қора сим осилиб ётибди. Мен учинчи қаватга чиқдим. Бадбўй ҳид тобора кучаймоқда эди, бирдан бу аҳволда бировни учратишим амри маҳоллигини англадим. Бу уйда ўзи ҳеч одам боласи яшаганмикин? Тепага кўтарилгач, қанақадир пардага дуч келдим. Уни озгина бир томонга сурган эдим, меҳробга ўхшаган бир нарасага кўзим тушди, у ерда шундоқ ернинг ўзига ахлат тўкиб ташланганди. Моғор босган нон, бўшаган сут халтачалар, жигарранг банан пўстлоқлари, йиртиқ шиппак, чой қадоқлари — хуллас, одатда ахлат челагини тўлдирадиган жамики нарсалар бор эди. Бир ойлик ахлатлар ачиб-бижиб кетганди... Мен эшик дастагидан тутиб, Давиднинг хонаси олдида тўхтадим. Давиднинг шу ердалигини кўнглим сезиб турарди. Бироқ журъат қилолмаётгандим. Журъатим етмаётганди. Аста дастакни бурадим. Эшик йигирма сантиметрлар чамаси очилди. Хонанинг бир қисми кўринди. Хона тахта полли эди. Полда латта-путта эканини ҳам, кийим-кечак эканини ҳам билиб бўлмайдиган эскилар ётарди. Мен эшикни каттароқ очдим. Ҳамма жойда бўш шишалар сочилиб ётибди. На стулдан, на столдан, на печкадан, на гул ё ўсимликдан дарак бор. Аччиқ рутубат мияга уради. Мени даҳшат чулғади. Ерда, фанер қоқиб қўйилган каттакон синиқ деразанинг тўппа-тўғрисида Давид ўтирибди. Менга орқа ўгириб олган. Елкасига адёл ташлаган, чор атрофида иблиснинг боши чизилган сувратлар.

— Давид! — қичқириб юбордим мен.

У эшитмади.

Мен аста унинг ёнига бордим.

— Давид, бу мен! Мен келдим олдинга.

У аста ўгирилиб қаради. Адёл остидан унинг қип-яланғоч бадани кўриниб турарди. Башараси ҳам. Юзлари кирлаб, озиб-тўзиб, кўзларининг таги қорайиб кетганди. Маъносиз афти сира ўзига ўхшамасди. Бироқ бирданига мана шу афт асил ҳолатига қайта бошлади. У бамисоли чақалоқдай суюниб кетди, қувғинлик ва бадбахтликда кечган мана шу бир неча ойдан кейин у менга қараб қўлини чўзди ва қичқириб деди:

— Ойижон, вақтида келдингиз! Жуда вақтида келдингиз, биласизми, ойижон!

У ҳам йиғларди, мен ҳам йиғлардим. Мен адёлни унинг устидан олиб ташладим ва термосни олдим.

— Қаҳвадан ич, аввал қаҳвадан ич... одатдаги нарсалар, биласанми, болажоним, ҳар кунги нарсалар, шулар сенинг жонингга ора кириши мумкин, — мингирлардим мен. Давид ҳам тушунгандай бош ирғарди. У иккала қўли билан кружкани тутамлаб олди ва қаҳва ича бошлади.

У мутлақо “тоза” эди, бироқ ёлғизлик ва қашшоқлик гирдобига фарқ бўлиб, атрофида қалашиб ётган иблис сувратлари орасида телбанамо бўлиб қолганди. Яна бир кун шу алпозда қолса борми, бутунлай жинни бўлиб қолиши тайин эди, буни ўзига очиқ айтдим.

— Тур ўрнингдан, болажоним, мен билан юр. Сен бу ердан кетишинг керак; кўчага, офтобга чиқишинг керак. Аввал иккаламиз уйга борамиз, чўмилиб оласан, овқатланиб, ухлайсан, эртага эса кейинчалик нима қилиш кераклигини ўйлаб кўрамиз...

Эртасига Симон билан Давид кийим-кечак олгани шаҳарга кетишди. Улар бош-оёқ янги кийимлар сотиб олишди. Пайпоқ, ботинка, ички кийимлар, кўйлақлар, шим, свитер ва куртка. Харажатлар тўғрисида мен ўйламай қўйган-

дим: агар пулдан сиқилиб қолгудек бўлсак яна гаров пулини оширамиз. Давидга деб олган кийимларни Симон дўконларда қолдирибди — акс ҳолда Давид уларни ахлат қутисига улоқтириши ҳеч гап эмасди, — улар уйга қайтиб келишганда, кўзимга ишонмадим: боягина аделга қип-яланғоч бўлиб ўраниб ўтирган бола қаёқда бу қаёқда! Давид хушрўй бўлиб кетганди, у куларди ва ҳатто бизга миннатдорчилик билдирди:

— Жуда хурсандман. Бунақа кийимда мен энди ўзимни сираям “тизим”га қарашли деб билмайман.

Бу гапи билан у яна кўнглимда умид чироқларини ёқиб юборди, ҳа, у энди гиёҳвандликни ташлайди, чунки “тизим” дегани айни ўша гиёҳвандлар қандини урадиган муҳитнинг ўзи эди. Биз яна у билан жонга ором бахш этувчи суҳбатга киришиб кетдик. Яна мактабга, Эркин академияга боришни истайсанми ёки бўлмаса ишлашга ҳаракат қилиб кўрасанми, деб сўрадик. Ахир, бекордан худо безор, деганлар...

— Ўқишдан ишлаганим маъқулроқ, аммо қаерда ишлайман?

Биз газеталардан эълонларни қирқиб олдик, бироқ биронта ҳам иш тўғри келмади.

“Йўқ, газета тарқатишга сира тоб-тоқатим йўқ... Маҳсулотларни фақат тоқчаларга териб қўядиган бунақа супермаркетда мен нима ҳам қилишим мумкин. Маджоранданга сураткашга ёрдамчи бўлишни ўла қолсам ёқтирмайман, у ерда итдай санқийсан, холос”, дея инжиқлик қиларди у.

Ниҳоят Рюднинг акаси яхши таклиф билан мурожаат қилди:

— Мен омбордаги ишга одам қидириб юргандим. Хохласанг, душанбадан ишга тушишинг мумкин.

— Бўпти, — деди Давид, — уриниб кўраман.

Модомики у ишга чиқмоқчи экан, ҳамма нарсани ораста қилиб қўймаса бўлмайди.

— Бу уйнинг ўзига яраша қоидалари бор, — деди Симон, — ҳаммамиз унга риоя қилишимиз керак, шу жумладан сен ҳам. Айниқса, ишлайдиган бўлганингдан кейин. Биз ўз вақтида ётиб ухлаймиз, сен ҳам шундай қиласан. Биз ўз вақтида ўтириб овқатланамиз, сен ҳам шундай қиласан. Агар бу сенга тўғри келмаса, марҳамат, тўрт томонинг катта йўл.

Ҳа, Давид буларнинг ҳаммасини тушуниб турарди.

— Мен яна бир нарсани билмоқчиман: қанча қарзларинг бор? Уларни ўзингнинг маошингдан тўлашингга тўғри келади.

Дарҳол қоғоз-қалам келтирилди ва биз бошимизни эгиб, қарзларни ҳисоблашга тушиб кетдик. Соддалигимизга бориб биз барча қарзлар нари борса бир неча юз гульден бўлар деб ўйлагандик.

— Нима ҳам дердим, — деди Давид, — қулоғимдан қарзга ботганман. Лекин булар ичида мен ростданам жуда тез тўлашим керак бўлганлари ҳам бор, йўқса, менга жуда ёмон бўлади. Амстердамлик бир болага мен беш юз гульден беришим керак, у аяб ўтирмайди, кейин яна биттасидан етти юз гульден қарзман, у ҳам... э-э... умуман, иложи борича тезроқ беришим керак, кейин яна...

Биз бутун яқшанбани Давиднинг қарзларини ҳисоблаш билан ўтказдик ва натижада қарзларнинг умумий миқдори тахминан олти минг гульденга бориб қолди.

— Кўрдингми, — деди Симон, — мен шартта юзига, қарзларингни ўзинг тўла, дейишим мумкин, лекин бунда биз уни яна ўша “тизим”га қайтиб боришга мажбур қилган бўламиз. Мен унга яна бир марта ёрдам бераман. Агар у банкдан қарз кўтарса, ҳомийлик қилишимга тўғри келади, бу эса ақлга сиғмайдиган иш бўлар эди. Ундан кўра пулни ўзимдан олгани маъқул. Лекин у қарз мажбуриятига имзо чексин. Қарзни менга тўлай бошлайди, чунки у бу ерда бемалол яшайверади. Агар бугундан бошлаб ҳеч қандай қарз олмай турса, ўн беш ойда бемалол узиши мумкин.

— Аммо бу олти минг гульденни қаердан топамиз?

— Худодан сўраймиз, яна ўша гаров пули-да...

Беш иш кунидан кейин Давид ўзининг дастлабки маошини олди, икки юз гульдендан сал ошиқ, шу ҳам маош бўлди-ю, деб ўзича менсимеди.

— Менга ҳеч нарса қолмайди-ку, — деди у, — ҳали бундан сизларга ҳам беришим керак.

— Сенда юз гульденга яқини қолади.

— Тўғри, лекин ундан мен ҳали қарзларимни тўлашим керак.

— Қанақасига? Ҳали барча қарзларинг хатга тушмаганмиди?

— Умуман олганда тушмаган, лекин баъзилари эсимдан чиққан экан. Амстердамдаги ошнамга икки юз гульден, бу ердаги ошнамга эса икки юз эллик гульден беришим керак.

— Амстердамдаги ошнам? Ахир уни хатга киритган эдик-ку?

— Йўқ, буниси бутунлай бошқа, буни эсимдан чиқарибман, агар бу ҳафта унга маошимдан тўлаб қутулсам, сизларга ҳозирча бермай турсам, деб ўйлагандим. Агар бу ҳафта харажат пулини сизлардан олиб турсам...

— Бўпти, бизга пул беришдан олдин, ўзингнинг қарзларингни тўла. — Бирдан паспортларимиз эсимга тушди. — Паспортларимиз-чи? Сен уларни ўғирлаб чиқиб, сотиб юбормаганмисан?

— Паспортларингиз? Нима деяпсиз ўзи? Энди ўғирламаганим сизларнинг паспортларингиз қолувди! — У шунақанги хафа бўлиб гапирдики, шубҳа қилганимдан ўзим уялиб кетдим. Ҳа-да, агар мен эски ярани очадиган бўлсам, бу болакай яна ўша йўлга тойиб кетади-да, биз чапак чалиб қолаверамиз...

Орадан бир ой ўтди. Давид ўша-ўша бизга бир чақа ҳам тўлашининг уддасидан чиқолгани йўқ. Унинг қарзи кунма-кун, соатма-соат “болалар”, гоҳ унисини, гоҳ бунисини ҳозир тўламасам бўлмайди, йўқса, бошим балога қолиши тайин, деб бизни алдаб қўрқитар, қотмаган бошимизни баттар қотирарди. Бундан ташқари у бизнинг ҳалиги “қоидалар”имизни сариқ чақага олмасди. Уйга кечроқ қайтиш учун у “кредитор” билан учрашишни ўйлаб топар (“Қарзни бергани Амстердамга боргандим, охирги поездга етолмадим, шунинг учун такси тутишга мажбур бўлдим”), гўёки яна ишга кечика бошлаганига ҳам фақат ўша сабаб бўлмоқда эди. Тушликка ҳам сира вақтида келмас эди, борди-ю, тасодифан уйда бўлиб қолганда ҳам унга ҳеч нарса ёқмас ва дастурхондан туриб кетиб, ошхонага борарди-да, ўзига бўтқа пишира бошлар эди. Яна ўша таниш ҳолат пишиб етилмоқда эди, битта фарқи шундаки, бу ҳалиги бизнинг кўрқувимиз илгаригига қараганда анча кучли эди. Чунки унинг узоқ-узоқ телефондаги суҳбатларидан тахмин қилардики, Давид қадам-бақадам қандайдир қора ишларга кириб бормоқда эди. Бундан ташқари, адёлга ўраниб ўтиргани устидан чиқиб қолганимда қандай аҳволда экани миямизга маҳкам ўрнашиб қолганди.

— Ҳеч бўлмаса гиёҳвандлик қилмаяпти-ку, — тасалли берадим ўзимга, — чунки менинг назаримда у энди-энди бунга кўника бошлагандек туюлмоқда эди, бўлмаса-чи, тирноқча бўлса ҳам мен унда яхшилик аломатини кўришга уринардим-да.

— Вақти-вақти билан у қўлбола папирос чекиб турибди, — жавоб берди Симон, — умуман олганда эса, менимча, шу ўтган вақт давомида у “тоза” юрди.

— Қирқига чидадик, кел, қирқ бирига ҳам чидаб берайлик, нима дейсан?

Бироқ бу насиб қилмаган экан. Роса бир ой ишлагач, Давид бир соатнинг ичидаёқ ишдан ҳайдалган эди, чунки у ўз хўжайинининг... паспортини ўғирлаётганда жиноят устида қўлга тушиб қолганди. Кейин яхшилаб сўраб-суриштириб кўрилса, яна олти одамнинг паспорти ўғирланганлиги маълум бўлибди. Ҳазабдан тутаққанча Рюд бизникига келди. Қандай тўнғизни биз унга рўпара қилибмиз-а! Акасига Давидни у тавсия қилган эди-да, чунки у бизга ёрдам қилмоқчи бўлганди; Давид эса... Пировардида у биздан астойдил хафа бўлганини ошкора айтди. Давид энди ўзи ўзига бошпана қидиришга тушди. Олти минг гульденлик қарз тўғрисида энди гап-сўз бўлиши мумкин эмасди. Уйга бир мартагина келиб кетди. Шунда ҳам уй топганини, биз ўша миқдорда уй ҳақи тўлаб туришимиз мумкинлигини хабар қилгани келди. Шундан кейин у ўзининг барча янги энгил-бошларини кўтариб жўнаб қолди.

— Келаси ойдан бошлаб мен сизлардан пул олмайман, мен мутлақо мустақил бўлишни хоҳлайман, фақат нафақа бериб турасизлар, холос, чунки ҳамма дўстларим ҳам ота-онасидан нафақа олади, — деди сурбетларча.

— Хўп, тойчоғим, — деди Симон, — шунинг учун ҳам еганимиз олдимизда, емаганимиз кетимизда. Ҳар гал бизни аҳмоқ қилавериб, жонимиздан тўйдириб юбординг.

Уй ҳақи тўланадиган идорадан биз янги адресни билиб олдик, бироқ у ерга боришдан бормасликни ўзимга маъқул топдим. Бундан ташқари уйда янги муаммо пайдо бўлганди. Жюльет, дугонаникида яшай бошлайман, деб туриб олганди.

— Унинг ота-онаси ҳам шундай қилганинг яхши, дейишяпти, ахир улар мени уйимизда яшашим мумкин эмаслигини тушунишади-да. Улар шунақанги яхши одамларки, улар билан гаплашганда мен шунақанги маза қиламанки...

— Лекин, қизалоғим, Жюльет... Давид кетди-ку. Энди ростданам ҳаммаси бошқача бўлади...

— Давид неча марта келиб, неча марта кетади? Яна қайтиб келади-да, ҳамма нарсани дабдала қилиб ташлайди. Умуман, сизларга нима фарқи бор — мен борманми ё йўқманми бу уйда...

— Жюльет, сенсиз мен бир дақиқа ҳам яшолмайман. Сен ҳар доим ҳамма нарсани яхши тушунасан, сен ҳар доим ҳар бир сўзни топиб, ўз вақтида гапирасан, эй худо, шунинг учун ҳам мен сени ҳали ёш бола эканингни унутиб қўйган эдим.

— Сизлар мени бутунлай эсдан чиқариб юборгансизлар. Сиз бўлсангиз уйдаги машмашалар қанчалик жонимга текканини мутлақо билмайсиз. Сиз нималарни гапиришим, ҳаммасини тушунишим ҳақидагина ўйлайсиз. Лекин сизларнинг қанақанги бўлмагур нарсалар билан шуғулланишингизни озгина кузатган ҳар қандай одам ҳам бетингизга шу гапни шартта айтади. Давиднинг синглиси бўлиш жудаям кўнгилли деб ўйлайсизми? Мактабда менга Гиёҳванд қиз деб от қўйиб олишган, бундан ортиқ шармандалик бўладими ахир! Ҳеч ким бизникига келишни истамайди, мен ҳам бировни уйга таклиф қилолмайман; агар тасодифан уйда Давид бўлиб қолса, уятдан ерга кириб кетаман, бўлмаса сизларнинг кўзларингиз қип-қизариб турган бўладими-ей... Лекин менга алам қиладиган томони шундаки, сиз фақат Давид тўғрисида гаплашасизлар, мен тўғримда эса чурқ этмайсизлар. Брамметье билан Йосин бўлса апил-тапил овқатланишади-да, тезгина кўрпа остига кириб кетишади, бу ҳам уларга ёқмайди. Наҳотки, бу ерда, шу уйда сенга эътибор қилишлари учун, албатта, тўполон қилиб ўзингни кўрсатишинг керак?

Гиёҳванд қиз, эй худо, ўзинг асра... Наҳотки, тўполон қилишинг керак... Наҳотки, эътибор қозонишинг учун ўзингни томдан ташлашинг керак? — бу гаплар миямга яшиндай урилди. Акам бахтсиз ҳодисага учраганда мен ойимга ана шундай қичқириб гапиргандим. Наҳотки, ўзингни томдан ташлашинг керак...

— Жюльет, — ялиндим мен, — имтимос, бир гал кечир. Биздан жуда кўп хатолик ўтди. Биттагина хатони биз албатта тўғрилаймиз. Илтимос, бизни ташлаб кетма. Мен даданг билан гаплашиб кўраман, сен ҳам гаплашиб кўр. Ишон, энди мен Давиднинг орқасидан чопишни бас қиламан. Чин сўзим, бундай қилмайман. Энди у ўзи учун ўзи ҳаракат қилсин. Унинг дастидан сен уйдан чиқиб кетсанг, бунга мен чидолмайман.

— Нега унинг дастидан бўларкан? — деди у. — Сизларнинг дастингиздан кетяпман! Наркоман аканг бўлса уяласан, албатта, лекин наркоман ўғлини тўғри йўлга сололмаган ота-онанг борлигидан баттар ерга кириб кетасан...

Эр-хотин икковимизнинг капалагимиз учиб кетганди. Биз кўлимиздан келганча ҳаракат қилдик ва ўша заҳоти энг сўнгги чорани кўришга жазм этдик, чунки Жюльетдан айрилиб қолмаслик учун кўзимизга пул ҳам, дунё ҳам кўринмасди. Симон қизимизга яхтани баҳона қилиб тўхтатиб қолишга уринди:

— Айтмоқчи, ўзинг билан дугонангни ҳам олишинг мумкин.

— Ҳаммамиз бирга борсак бир нима бўлиб қоладими? — сўрадим мен. — Агар сув бўйида бирон жойда насияга “карвон” олсак, яхтада унга сузиб борардик-да, дам олиш кунини қойилмақом қилиб ўтказардик...

Ҳотамтойликда ойим биздан ҳам ўтиб тушди:

— Биласанми, сизларга мана шу “карвон”ни мен сотиб олиб берсам-чи? Банкдаги пулим бекоргаям ис босиб ётибди, барибир бир кунмас-бир кун ўша пул сизларга қолади-ку. Бу пулдан ҳозир фойдаланиб қолган яхши...

Нақ сув ёқасига келтириб қўйилган “карвон” шу тариқа сотиб ҳам олинди. Шу тариқа оиламизга яна қанақадир севинч кириб келгандай бўлди. Лекин бу табиий эмас, сунъий севинч эди. Биз Симон иккаламиз оиламизни бамисоли ҳавода муаллақ тутиб турардик, чунки Давид ҳақида ортиқ биронта сўз айтиш-ни истамасдик. Симон ўғлидан узил-кесил ҳафсаласи пир бўлгандан бўлса, мен фақатгина гулдай қизим Жюльетдан айрилиб қолишни истамасдим.

Бироқ юрагимнинг аллақасерида ғашлик бор эди. Энди унга нима бўлади? Унинг идроки охир-оқибатда не аҳволга тушади? Қанча вақтгача бардош бера олади? Хуллас, бирмунча муддатдан кейин ўзимни тўхтатиб тура олмадим. Менда унинг адреси бор эди, мен яна йўлга тушдим. Қўлимда егуликларга лиқ тўла сумка. Янги свитер ҳам бор. Янги шим билан. Олти жуфт ички кийим ҳам олволганман. Ўғридай тунда уйдан чиқдим, чунки энди буни Жюльетдан ҳам сир тутиш керак эди-да.

Давиднинг шу ерда, шу уйда туриш-турмаслиги ҳақида заррача тасаввурга эга бўлмаган бир қиз эшикни очди.

— Ҳа, юқорида, назаримда, бир киши туради. Бориб ўзингиз қарай қолинг.

Турли эшикларни черта-черта тахминан уч зина кўтарилдим-ов. Бир эшикдан менга Давиднинг хонасини кўрсатишди. Ичқарига кирдим-у, унинг полда, шарти кетиб, парти қолган курсига суяниб ўтирганига кўзим тушди. Тиззасида пишириқлар солинган ғоғоз кути бор эди. Иккинчи пишириқ қўлида бўлиб, телевизорда болалар учун кўрсатувни томоша қилганча тановул этарди. Телевизор? — миямдан лип этиб ўтди ногаҳон. Қаердан ола қолди экан?

Мен бориб аста ёнига чўқдим, тавба, у гўё мен нариги хонага чиққанман-у, қайтиб жойимга келиб ўтиргандай бир қараб қўйди, холос.

— Нима олиб келдингиз? — сўради Давид мендан.

— У-бу нарсалар.

Мен атрофга қўз югуртирдим.

— Ҳа, бир саришта қилиб олишим керак, — деди ўғлим. — Ҳали ҳеч нарсага қўл урганимча йўқ.

Мен лол бўлиб қолгандим. Наҳотки бу Давид бўлса? Наҳотки, “саришта” сўзини тилга олган у бўлса? Мен яна унга яхшилаб разм солиб қарадим. Йўқ, ҳарқалай гиёҳвандлик қилмабди... Йўқ, хайриятки гиёҳвандлик қилмабди.

— Мен мушугимни олиб келмоқчиман, йўқ демайсизми, ойи!

— Мушукни? Майли, хоҳласанг олиб кела қол. Аммо кунни билан ўзинг қаерда бўласан?

— Мен ишляяпман... — У чапиллатиб иккинчи пишириқни кавшай бошлади. — Бир кекса аёлникида, унинг эри ўлган, итлари бор, отлари бор, мен уларни айлантираман. У ерда менга велосипед ҳам беришди. Ана шу ҳайвонларни сув ҳайдаш минораси ёнида айлантириб юраман. Менга телевизор ҳам беришди. Антеннаси уйники, шунинг учун тасвири тиниқ эмас. Лекин телевизор ўзи миҳдай. Бундан ташқари: у ерда ҳар хил ишларни бажараман, уйдаги, боғдаги синган нарсаларни тузаман. Хуллас, устачилик қиламан. У ерга эрталаб соат ўнда бораман, итларни деб, улар кутиб туролмайди. Аввал улар билан сайр қиламан, кейин сочиқ билан панжаларини артаман. Битта итнинг кўзи касал, кунда уч марта дори суртиш керак, бу ҳам менинг вазифам. Юнгларини ҳам тарайман. Улар бирон жойни ифлос қилса, тозалайман. Кундуз соат учда яна уларни айлантиргани олиб чиқаман. Бу жониворлар билан гаплашиш шунақаям гаштлики, қўяверасиз, дунёда менга бундан маза нарса йўқдай. Бека ҳам мен билан жуда хушмуомала. Хуллас, ҳар кунни, шанба ҳам, якшанба ҳам аҳвол шу — бу иш кўнглимга ёқади, бу жониворлар билан сира зерикмайман.

Ўғлим чап-чуп қилиб бармоқларини ялади. Эрталаб соат ўнда Давид иш жойига бориши керакми? Унинг уйқуси нима бўлаётганикин? Давид, шу бизнинг Давид ниманидир ҳис қилаётибдими? Ё тавба, бошқалар билан диллашмоқчи бўлаяптими? Наҳотки, Давид сўкиб сўзлаш ўрнига осойишта суҳбатлашапти?

Мен ўзимга ўзим тасалли бердим:

— Ҳа, сен албатта мушугингни олиб келасан. — (Шўрлик қорамош, бу кимсасиз “кошона”га келиб ҳоли не кечишини билармикан?) Уни ўзим олиб келиб бера қолай? Қачон олиб келай?

— Тахминан шундай вақтда, кечқурун, мен овқатланаётганимда...

Мен пишириқ қутисига қарадим. Кошки, ҳар оқшом шундай, лекин тилимни тийдим.

— Қандай қилиб... э-э, бу ишга қандай кириб олдинг?

— Кееснинг тавсияси билан, мен уни яқинда учратиб қолдим, шунақа, у ана шу холати танир экан.

Жинси кийимдаги, ўзининг волесипедига эга руҳий касалликлар врачлари Кеес унга ёрдам бергани. Бу сафар, худога шукур, яхши ниятлар билан пайдо бўлганди у.

— Мушукнинг қутисини эсингиздан чиқармайсизми? Келинг, яхшиси, унинг ўзини келтира қолинг, чунки уйга қайтиб боришимга арзимайди, шунда дуруст бўлади... — Бирданига у қалт-қалт титраб, безовталана бошлади. — Гиёҳвандликни ташламоқчиман, ҳа, ўзим қилмоқчиман буни, ҳеч қанақа гувоҳнинг кераги йўқ. Кетинг бу ердан сиз ҳам!

— Давид!

— Кетинг деяман сизга! Мени тинч қўйинг бу ерда! Уйга боргудек бўлсам ҳам ичкарига қўйманг мени! Мен ўзим чидайман, бу аҳволимга, шу ерда.

— Мен мушукни келтириб бераман...

— Э, йўқолинг дедим-ку сизга!

Мен сал бўлмаса ағдарилиб тушаёздим ва базўр ўрнимдан туриб, тирсагим шилинганча эшикка йўналдим.

— Эртага келаман, Давид! — қичқирдим мен. — Худди шу пайтда. Ўзингни қўлга олишга қарамак қил...

Эшик ёпар-ёпмасимдан унга қандайдир қаттиқ нарса қарсиллаб келиб урилди. Ҳа-а, ўйладим мен, она ҳам кўзига балодай кўриниб қолса-я, тавба...

Мен мушукни, мушук ётадиган қутини ва бир ойлик емишини олиб келдим. Бироқ Давид мени ичкарига қўймади.

— Яхши, энди йўлингиздан қолманг, — деди у ва қўлимдан нарсаларни олиб, сурбетлик билан мени эшикдан итариб чиқарди. Кўнглим ранжиб, ҳафсалам пир бўлди, бироқ ўзимни қўлга олдим, у қорамошини суйиб-эркаламоқчи бўлган бу ерда мен бутунлай ортиқчалик қилганман, деб қўйдим.

Мен Давид ҳақида гапирмасдан туrolмасдим, ижобий томонга силжиш бўлаётганини ўзимча ичимга сиғдиrolмаётганим. Симон эса ўз гапида туриб олганди, бунга зиғирча ишонмаётганди, менга тузган шартномамиз ҳақида эслатиб ҳам қўйди. Жюльет бўлса... йўқ, энди бундай ишни такрорламаслик керак. Мен ўзимни мутлақо ёлғиз ҳис этаётганим, бунинг устига яна ғалаги телефон қўнғироқлари бошланганидан юрагим ғаш тортаётганди. Илгари ҳеч ким Давидга қўнғироқ қилмасди, энди бўлса бир ҳафта ичида роса тўрт марта сўрашса борми? Икки марта қўнғироқ қилган кимса ўзини танитмади, икки марта эса Майк деган йигит қўнғироқ қилди ва Давиднинг қаерда туришини суриштирди.

— Билмайман, — ёлғонладим мен, — Давид нега керак бўлиб қолди-а?

— У мендан пул қарз олган, анчагина, қайтарсин, иложи борича, тезроқ. Борди-ю, агар сиз тўлашга рози бўлсангиз, мен унга тегмайман.

— Қанча? — сўрадим мен.

— Бир минг икки юз гульден.

— Бир минг икки юз гульден?

Менинг капалагим учиб кетди, бироқ сир бой бермадим.

— Давид сендан кўра менга кўпроқ керак, — дедим мен, — унга пул қарз бериб бўлмаслигини мен жуда яхши билиб олдим. Сенга ҳам бундай қилмасликни маслаҳат бераман.

— Ҳе, йўқ, мендан осонликча қутуламан деб ўйламанг, — деди у.

Иккинчи суҳбатда у менга ошкора дўқ қилишга ўтди.

— Агар пулни тўлаб қўймасангиз, болаларингизга ёмон бўлади...

Кун бўйи ўзим билан ўзим олишиб юрдим. Бу ҳақда Симонга айтайми ё йўқми? Оиламиз эндигина ором ола бошлаган эди-я. Мен сукут сақлардим, аммо ҳар телефон жиринглаганда сакраб тушардим. Лекин “бу” телефон қўнғироқлари фақат кундуз кунни жиринглади, “уларга мен керакман, чунки кундузи уйда фақат мен бўламан-да, Симон билан гаплашишга улар журъат қилишмайди, бинобарин, бундан чўчимасам ҳам бўлади”, деб ўйлардим.

Бироқ охири чидолмадим. Ички норозилик ва силтаб ташламасмикин деган қўрқув туйғусини бир амаллаб босдим-да, Кеесга қўнғироқ қилдим. Мен унинг гапиришига бир дақиқа ҳам имкон бермай, бошимга тушган мусибатни бир йўла тўкиб солдим. Одамзот кириб бўлмайдиган ҳавоси ачиб-бижиб кетган хона борми, Симоннинг қулоғидан қарзга ботгани борми, паспортнинг ўғирлангани, мушуклар, иблис бошларининг сувратлари, ўғлим ўраниб ўтирган аёл, гиёҳванд қиз, биз Давидсиз яшашга азму қарор қилганимиз, унинг олдига яширинча бориб-келиб турганим ва ниҳоят, телефон қўнғироқлари — ҳамма-ҳаммаси ҳақида оқизмай-томизмай, миридан-сиригача гапирдим.

— Ё қудратингдан! — деди Кеес. — Жуда тўғри қилибсиз. Табриклайман, сингилжон, мен сиз билан ишлашим мумкин экан.

Мен унинг нима демоқчи эканини тушунмадим.

— Нимани назарда тутаяпсиз?

— Гапларингиздан кўриниб турибдики, сизлар Давидни ўз ҳолига қўйиб қўймоқчисизлар, бу ажойиб нарса-ку. Ахир сизлар энди Давидсиз яшаяпсизлар, шундай эмасми?

— Шундай-у, аммо мана бу телефон қўнғироқлари...

— Агар улар яна қўнғироқ қилишса, шартта узиб қўйинг. Сўраб-суриштириб ўтирманг, ахир бу сизнинг ишингиз эмас-ку. Шунчаки, мен унинг қаерда туришини билмайман, денг-қўйинг.

— Давид гиёҳвандликни ташлагани ҳақиқатми? Бу унинг қўлидан келармикан?

— Агар қўлидан келмаса, ўзи ёрдам сўрайди, ана шунда ёрдам бериш керак бўлади. Лекин сизлар эмас, сизлар унга ўта раҳмдиллик билан қарайсизлар. Сизлар уни бутунлай ўз ҳолига қўйиб қўйганингиздан кейин, у бошқа одамдан ёрдам сўрайди. Демак, уни қаёққа борсанг боравер деб бутунлай қўйиб юбориш керак, ҳеч қандай кўрсатманинг, ҳеч қандай эслатманинг кераги йўқ, энг асосийси, унга таъсир кўрсатишга уринмаслик керак. Сиз таъсир кўрсатишингиз мумкин бўлган биргина жон бор — у ҳам бўлса ўзингизнинг жонингиз. Агар сиз мана шунини тўлалигича англаб етсангиз — энди-энди англай бошлабсиз ҳам — ҳеч шубҳа йўқки, Давид ҳам йўлини топиб олади.

Мен “ух” тортдим.

— Қўйиб юбор дейсиз, агар у тўғри уйга кириб келса-чи? Биласизми, у менга нима деди? Агар уйга келгудек бўлсам, мени ичкарига киритманг, дейди. Мен ўзим эплайман бу ишни, дейди.

— Тўғри, бардоши етмаслигидан қўрқади у, кейин тўғри уйга боради. Агар уни уйга қўйсанглар, ҳаммаси чиппакка чиқади. Бундай бўлмаслиги учун уни уйга киритмаслик керак.

— Шошманг! — қичқирдим мен унинг суҳбатига хотима ясаётганини сезиб. — Мана бу телефондаги дўқ-пўписалар тўсатдан қаёқдан пайдо бўла қолди экан?

— Менимча, Давид ҳар доим бориб турадиган жойларига боришни тўхтатган. У энди гиёҳвандлик моддалари сотиб олмаяпти, улар эса бундан зарар кўришмаяпти. Бунақа майда-чуйда, жонга тегадиган икир-чикир гапларга тупуришдан бошқа давоси йўқ.

Кеес билан суҳбатлашганимдан менга сал жон киргандай бўлди ва ўзимнинг ёлғизоёқ йўлимдан кетаверишга аҳд қилдим. “Сиз таъсир қилишингиз мумкин бўлган биргина жон бор, у ҳам бўлса ўз жонингиз”, юрагимдан садо берарди

бир овоз. Бўлмаса-чи, Давидни бу хатарли йўлдан қайтариш учун биз нималар қилмадик! Кўрмаган чорамиз қолмаган бўлса ҳам ажаб эмас. Оппоқ ички кийимлар, овқат тўла сумкалар, янги кийим-кечаклар, “отхона”ларини тозалашлар, қарзларини тўлашлар, у билан қайта-қайта суҳбат ўтказишлар — нима қилиб бўлса ҳам уни ҳар гал қийин аҳволдан олиб чиқиб кўяр эдик-ку. У қилиши керак бўлган нарсаларни биз қилар эдик, тўғрироғи, унинг гиёҳвандликни давом этдириши учун биз ота-оналар ўлиб-тирилиб, жонимизни жабборга бериб келямиз. Лекин натижада биз ўйлаган нарсанинг тескарисига эга бўлмоқда эдик. Биз фақат унинг гиёҳвандлик қилиши учун шароит яратиш билан банд бўлиб, бу дунёда ўзимиз ҳам яшашимиз кераклигини, ўзимизнинг ҳам жонимиз ўнта эмас, битта эканини унутиб кўймоқда эдик. Мен ҳар қанча сочимни юлсам ҳам кам эди. Бирданига ҳамма нарса менга аён бўлди. Бу қанақаси? Бу ҳақиқатни англаб етиш учун шунча вақтимни сарфлаш менга нима зарур эди? Икки йил — бу умримнинг нақ қаймоғидан катта бир бўлаги-ку! Энди бўлса ҳаммасини кўз очиб-юмгунча ўзгартирмоқчи бўлаяпман. Бу, ўз-ўзидан маълумки, ҳеч қандай натижа бермасди. Кеес айтгандай, мен тўғри йўлдан бораяпман, бироқ ўғлимга ёрдам беришга яроқли бўлишим учун мен ҳали яна бирикки марта дўзах азобидан ўтишим керак. Бу Кеес деганини эса, ўйладим ўзимча, ниҳоят, энди-энди тушуна бошладим. У мендан эмас, балки мен унга таърифлаган ва у аввало ўзининг воситаларини унда қўллаб кўриши керак бўлган қурбондан нафратланар экан.

Полициядан, Давидни калтаклаб кетишганини ва у “тез ёрдам”да касалхонага элтиб кўйилганини хабар қилишди. Ўғлимни “ўз ҳолига кўйиб кўйиш” борасидаги менинг эзгу ниятларим ҳам шу билан барҳам топди-кўйди.

— Ё худойим, — дедим мен, — нима бўлибди унга? Қайси касалхонага? Аҳволи оғирми? Ким калтаклабди?

— Ҳар ҳолда ҳаммаси жойига тушиб кетади, хоним. У боши билан деворга урилиб йиқилган ва кўп қон йўқотган. “Тез ёрдам” шунинг учун керак бўлган. Сиз Қизил Хоч касалхонасидан ахборот олишингиз мумкин.

— Калтаклаганлар кимлар?

— Номаълум.

— Майк, бу Майкнинг иши! — дедим-да, телефон кўнғироқлари ҳақида батафсил сўзлаб бердим. Бироқ ёруғ оламда Майк дегани минглаб топилади, бунинг устига унинг башарасини ҳам қанақалигини билмайман. Полиция учун бунинг ҳеч бир қизиғи йўқ. Мен касалхонага кўнғироқ қилдим, қайта-қайта улашди, охирида эса ўзимиз кўнғироқ қиламиз, дейишди. Мен кута бошладим. Ўзимга-ўзим, тўғри касалхонага бораверсаммикан, деб савол берардим. Йўқ, агар бирон жиддийроқ иш бўлганида улар мени огоҳлантирган бўлишарди. Симонга кўнғироқ қилсаммикан? Йўқ, яхшиси, сабр қилай, балки ҳаммаси аста-секин изга тушиб кетар. Оҳ, худо, мен уларга ўғлим гиёҳвандлик қилишини айтишни унутибман-ку. Бундан беҳабар улар тагин унга наркоз беришса борми! Мен тагин касалхонага кўнғироқ қилдим. Бу гал ҳам тушишим жуда қийин бўлди.

— Ҳа, хоним, ўғлингиз гиёҳвандлик қилади. Илтимос, бир оз сабр қилсангиз. Ҳа, хоним, бу ҳақда ўғлингизнинг ўзи айтди.

Бу ҳақда ўғлимнинг ўзи уларга айтибди. Бу ҳақда аллақачон айтиб... Менинг ўзимдан қаттиқ жаҳлим чиқди. Нега ўғлимнинг қўлидан бирон-бир иш келиши мумкинлигини ҳеч ҳисобга олмайман-а? Бўлмаса-чи, у бу ҳақда ўзи сўзлаб берган, у аҳмоқ эмас-ку! Герри, ҳа-я, нега Геррига телефон қилмаяпман ўзи? Ҳалиги аҳмоқона жанжалдан кейин биз бир-биримиз билан мутлақо борди-келди қилмай кўйган эдик. Лекин ич-ичимдан ҳеч кимга кўнғироқ қилмаслигим кераклигини англаб турардим. Мен касалхонадан қандай хабар келишини пойлашим ва ўз ишларим билан машғул бўлиб туришим керак эди. Телефон жиринглаб қолди.

— Ўғлингизнинг жароҳати тикилди. Бу ерда узоқ тутиб туришга ҳожат йўқ. Мияси чайқалмаган. Бир неча кун тинч ҳолатга риоя қилса, кифоя. Энди уйига қайтиши мумкин.

Уйига? Қайси уйига? Мен сўраб ўтирмадим, лекин Давид хойнаҳой ўзимизнинг олдимизга келишини билиб турардим. Хўш, мен уни ҳайдаб чиқаришим

керакми? Бу ёғини ўзинг биласан, болам, сени калтаклашган бўлишса, бу сенинг ишинг, менинг эмас...

“Мен Давиднинг уйга яқинлашиб келаётганини ва эшик томон югурганини кўрдим. Унинг кўриниши даҳшатли эди. Лаби ёрилган, ёрилган жойи тикилган, бурни устида елим малҳам, кўйлаги қип-қизил қон. Унга бирров нигоҳим тушди-ю, ҳаммаси ўз ўрнига келди-қўйди. Пўртахол шарбати. Тоза кийимлар. Мушугингни олиб келайми? Сени келмайди деб ҳалиги хотинга кўнғироқ қилайми? Ётиб жиндай дам оларсан? Мен унинг атрофида гириттон бўлиб, Давид энди ётишга ҳозирланаётганда бирдан миямга бир нарса урилгандай бўлди: ҳой, нима қилаяпман ўзи? Уни уйга жўнатишибди, демак, унга ҳеч нарса қилмаган. Уни уйга қўйиш учун мен ўзим баҳона қидирмоқда эдим.”

— Давид, — дедим мен, — мени кечир, лекин ҳамма ишим нотўғри. Сенга ҳеч нарса қилмаган, мен буни энди билдим. Яхшиси, сен ишингга қайтиб бор, истаган вақтингда ўз хонангга келаверишинг мумкин. Қани, кўзичоғим, тура қол ўрнингдан. Нимасини айтай, икковимиз ҳам жиннимиз, она-бола жиннилар...

Давид нима қилишини билмай, туриб ўтирди.

— Ана холос, тентакликни йиғиштир, — дедим мен, — бир оз турдинг, энди бутунлай тур-чи.

У оёғини тушириб, ўрндан турди.

— Зўр, — дедим мен, — энди эшикка қараб “қани олга!” Ташқарига! Бугун нимани режалаштирган бўлсак, шуни бажар. Мен сенга айтсам, менинг ҳам ишим бошимдан ошиб-тошиб ётибди. Ҳа, болажоним, икки кўлим бутунлай боғлиқ — дунёнинг иши қараб турибди менга.

Йўлақда Давид тўхтаб қолди.

— Нима бўлганини кўра-била туриб мени уйдан ҳайдаяпсиз, шундайми? Улар мени калтаклашди, эрта-индин яна келиб калтаклашади, мени шунақа калтаклайверишсинми? Сиз шуни хоҳлайсизми? — Кейин бирданга ёлворишга тушди: — Ойижон, илтимос, беш юз гульденгина пулингиз бўлса бериб туринг. Қайтиб бераман. Ахир, мен ҳозир ишлаяпман-ку. Ишонинг, мен пулингизни қайтараман. Ўзингиз биласиз-ку, гиёҳвандларга энди қўшилмаяпман. Лекин улар мени таъқиб қилишяпти, мен буни кўтаролмайман. Илтимос, беш юз гульденгина бериб туринг. Мен қарзимни узишим керак.

Унинг алмойи-алжойи гаплари жонимни суғуриб олгудек бўлмоқда эди. Ана, у гиёҳвандлардан воз кечаяпти эмиш, ана, унга шу пулни бермасам, уни яна калтаклашар эмиш... Бериб бўпман, у пулни олади-да, тўғри гиёҳвандлик моддалари сотадиганнинг олдига жўнайди...

Давид кўнглимдан нималар кечаётганини билиб турарди ва буни қандай ўз фойдасига ҳал қилишни яхши биларди: ташвишланиб турганимдан ютиб қолиши керак. У оғриқ азоб бераётгандек кўзини қисиб қўйди ва қўли билан мангалайини ушлади. Кўйлаги манжетидаги тугмача қадалмагани ва энги бирданга сирғалиб тушиб кетди. Шундагина кўриб қолдим мен. Уқоллар. Елкасига яқин жойларда укол излари бор эди. Менинг кўриб қолганимни Давид сизди. Енгини кўтариб, тугмачани қадаб олди. Мен карахт бўлгандек тош қотиб қолдим. Шу пайтгача Давид укол қилдирмасди. У ҳаммасини қилиб кўрган эди-ю, аммо сира укол қилдирмагани.

— Ҳа, буми, касалхонада бўлувди, — деди у, — қоқшолга, яна бир балога деб бир жуфт нина тиқишганди. Демак, менга пул бергингиз келмаяпти, майли, нима ҳам дердим.

У мени туриб юборди-да, худди илгари бўлганидек, эшикни тарақлатиб ёпиб чиқиб кетди.

Мен на кўлимни, на оёғимни ҳаракатга келтиришга мажолим етмай, йўлақда туриб қолдим. У ўзига укол қилаяпти, миямга урди ногоҳ, мана, шерикларидан воз кечаётганининг сабаби қаерда экан.

Мен Симонга ҳеч нарса демасликка аҳд қилдим. Бу сирни юрагимда сақлаб турар эканман, назаримда у бўлмаган гапдек туюлмоқда эди. Мен яна Кеесга телефон қилган эдим, у ўзини қаттиқ таажжублангандек қилиб кўрсатди.

— Наҳотки билмаган эдингиз? — сўради у. — У яқиндан бери ўзига укол қилади, ҳар ҳолда тез қайтиб кетиши мумкин. Бунинг устига Мираникида у жуда яхши яшаяпти.

— Яна қанақа Мираникида?

— Итлари бор хотинникида. У врач, антропософия усуллари бўйича ишлайди. Ўғлингиз билан оралари жудаям зўр. Сиз қила олишингиз мумкин бўлган ягона иш — бу зинҳор-базинҳор аралашмаслик. Уни уйга қўйманг, шунда яхши бўлади. Пул берманг, раҳмингиз келмасин, эркаламанг, у бориши мумкин бўлган ягона хонадон Миранинг уйи бўлиши керак, вассалом.

Симонга ётиғи билан гапирдим:

— Давидни кеча калтаклашганга ўхшайди, касалхонада жароҳатини тикишибди.

— Қаердан билдинг?

— Ўзи келиб айтиб кетди.

— Ишқилиб, уни уйга киритмадингми?

Мен тутақиб кетдим. Унинг беғам овозига қачонгача тоқат қиламан? Гапларимни лоқайд эшитганини кўриб фиғоним фалакка чиқди. Мен шанғиллаб бердим:

— Менга деса, ўша ўқининг билан қўшмозор бўл! Илгари бизни йўқ деб билардинг, энди бўлса ўғлингни йўқ деб билаяпсан. Агар эртага унинг ўлгани тўғрисида эшитсанг, ишқилиб, тобутини уйга киритмадингми, дейишдан ҳам тоймайсан сен тошбағир! Мен энди бошқача иш тутмасам бўлмас экан, чунки бундай нарсалар биринчи галда менга дахл қилади. Сен уччига чиққан худбинсан, сен бутунлай ўзининг яхтанг билан бўлиб қолгансан, кейин сени сира ташвишга солмайдиган анови болаларни биласан, ё бўлмаса ўзининг ишинини пеш қилиб, бекиниб оласан. Менинг ғам-ташвишим билан сенинг тариқча ҳам ишинг йўқ!

Симон пинагини бузмай турарди.

— Биз келишиб олган эдик-ку, — деди у, — ҳаётимизни барбод этишимиз керак эмас, дегандик-ку. Унинг гиёҳвандлик қилишини сен ҳам хоҳламайсан, мен ҳам. Борди-ю, у ўзини балога гирифтор қилмоқчи экан, бу унинг шахсий иши. Мен ўлишни истамайман, мен тирик қолишни истайман.

Уни ўз ҳолига қўйиш учун ўлиб-тирилиб ётибман, қичқирдим мен лекин сенга ўхшаб ҳаётимдан кимнидир юлиб олиб, итқитиб юборолмайман, ахир бу жаллодлик-ку! Бу одам боласининг эмас, йиртқич ҳайвоннинг иши-ку!

— Афтидан, сен ҳали ҳам ён беришга тайёр кўринасан... Мен эса — зинҳор. Энди ортиқ чидаб бўлмаслигини мен англаб етдим: ўлик бўлиб, ўликмассаң, тирик бўлиб, тирикмассаң. Ё ўлиш керак, ё қолиш керак, агар сен ён берсанг, ҳалок бўлишинг аниқ.

— Қаёққа? — унинг эшик томон йўналганини кўриб чинқирдим мен.

— Яхтада сузгани. Об-ҳавонинг ажойиблигини қара. Дам олиш кунларимни бой беришга кўзим қиймайди — Давидга ҳам, ён берадиган сенга ҳам.

— Болалар-чи?

— Ҳозир қидириб топаман-да, ҳаммасини ўзим билан олиб кетаман.

Мен газабдан ўкирдим. Назаримда ҳаммаси куни кеча бўлган-у, юрагимда қайтадан жунбишга келгандек туюлмоқда эди. Мен чақалоғим Давид, дўббоғим Давид билан яна ўзимни танҳо сеза бошладим, бу пайтда Симон муттасил ўзининг навбатдаги имтиҳонига тайёрланмоқда эди. У ўзига халақит беришларига йўл қўймас эди. Унгида ҳам йўл қўймасди, ҳозир ҳам йўл қўймаётганди. Албатта, Симоннинг ҳозирги хатти-ҳаракатлари мутлақо тўғрилигига ақлим етиб турарди. Бироқ менинг қалбим учун булар барчаси номақбул эди. Шу боис ўша узоқ ўтмиш йиллардан бери юрагимда йиғилиб қолган газабга ҳозир тўла эрк бермоқда эдим.

Ўша кун кечқурун Симон уйга қайтиб келмади, болалар билан “карвон”да тунаб қолди. Менга Давид кўнғироқ қилди.

— Менга қаранг, э-э... мушук учун уйда бирон нарсангиз борми? — дадил сўради у. — Гўштни ё шунга ўхшаган бир нарсани, сотиб олиш эсимдан чиқибди.

— Бор, — дедим мен ўзимни вазмин тутиб, унинг дадил овози менда заррача ишонч уйғотолмади.

— Яхши. Малол келмаса, олиб келиб беролмайсизми?

Мен иккиланиб қолдим. Ҳа, нега олиб бориб беролмас эканман, нега энди бечора мушук жабр тортиши керак экан?

— Бўпти, олиб бораман, — дедим мен.

Фақатгина мушук учун, ўзимга-ўзим дер эдим. Бироқ музхонадан қолган наси-горек¹ни ҳам олиб олдим.

— Олиб бораман-у, беш дақиқадан ортиқ турмайман, — дедим мен.

У мени худди ўшандай ғалати жонланиш билан кутиб олди.

— Буни қаранг-а, бутунлай эсимдан чиқиб кетибди, бунинг устига шанба куни ҳамма дўконлар эрта ёпилади. Мана бу башарам билан кўчага қандай чиқолардим ҳам...

Мен унинг Мираникига бормаганини англадим-у, аммо ҳеч нарса демадим.

— Бу мушукка. — Мен унга қоғоз халтачани тутдим. — Буниси эса сенга, очқасанг ерсан.

— О, мазали нарса-ку, — деди у ўша заҳоти овқатни тушириш учун шартга ўтириб.

— Иситса бўлармиди, музхонадан олиб келаяпман.

— Йўқ, кераги йўқ, — деди Давид ва овқатни ейишга киришди.

— Давид, болажоним! Қўл билан эмас, қошиқда есанг-чи.

У ўрнидан турди ва атрофга аланглади. Ниманидир бир жойдан олиб бошқа жойга қўйди, ниманидир оёғи билан бир тепди ва охири полда ётган пичоқчага кўзи тушди.

— Мана-е, нимадир топилди-ку, — деди у. Кострюлка устига энгашганча қошиқ ўрнига овқатни пичоқчада олиб ея бошлади. Шундоқ ҳам у овқатнинг чангини чиқариб юбораётганди.

Мен ўтириб, томоша қилар эдим.

— Ростдан ҳам қошиғинг йўқми? — сўрадим мен ва сўнгги йилларда унга деб сотиб олиб берганимиз барча идиш-товоғу ошхона анжомларини кўз олдимдан ўтказга бошладим.

— Йўқ, нима фарқи бор? Шундоқ ҳам кетаяпти-ку.

У кострюлдан бош кўтарди-да, менга қараб жилмайишга ҳаракат қилди. Бироқ уддасидан чиқолмади. Жилмайиш ўрнига юзи ғалати буришиб кетди — балки, бурни устидаги елим малҳам туфайлидир? Мен кўрқиб кетдим.

— Йўқ, ҳозирча кулги чиқмаяпти, — деди у ва бирданига йиғлаб юборди.

Шунда менинг ҳам юрагим оқиб кетди. Буни қай кўз билан кўриб, чидаб тура олай? Бу болапақир ўғлим бўлади-я... Уни қандай қилиб бу ерда ёлғиз ташлаб кета оламан? Мен уни кўлидан тутдим-да, худди биров эшитиб қолишидан кўрққандек, шивирлаб дедим:

— Бугун уйда ҳеч ким йўқ, Давид. Кетдик, мен билан юр, бугун ўзингнинг каравотингда ухлайсан...

У йиғлашдан тўхтади.

— Қаёққа кетди бари?

— Яхтада сайр қилгани кетишди, улар “карвон”да туриб қолишади. Кетдик, ҳеч ким билмайди.

У имилларди, лекин кейин “йўқ” дегандек бошини чайқади.

— Мен... э-э... мен ҳали бу ерни тартибга солишим керак...

— Бугунча қўя тур, — дедим мен.

— Йўқ, ахир... йўқ, мана бу аҳволда кўчага чиқолмайман-ку... — Тўсатдан у қўлини юлқиб олди-да, менга қараб бақира кетди: — Мен кўчада умуман кўринмаслигим керак, наҳотки шуни тушунмасангиз? Мен умуман Гагадан бош олиб кетишим керак, чунки улар мени яна тутиб олишади.

¹ Нидерландияда расм бўлган гуруч, гўшт, сабзавот ва тухумдан қилинган индонезия таоми.

— Гиёҳвандликни ташлашга ёрдам берадиган марказга бор, ёки шаҳар таш-қарисигами. У ерда хавфсизроқ турасан.

— Йўқ! — қичирди у. — Буни ўзим ҳал қиламан, сиз эмас! У ёққа изимни босмайман, ўзим тўғрилайман. Менга беш юз гульден берсангиз бўлди, қарзимни тўлашим керак.

— Давид, — дедим мен, — мен сенга бошқа пул бермайман. Бермайман, чунки сен унга гиёҳванд моддалар сотиб оласан.

— Бекор гап, қарзим бор дедим-ку, қарзим, мен уни тўлашим керак.

— Менинг сенга берадиган пулим йўқ. Ўзимда бори тамом бўлди. Энди отангдан сўрашга тўғри келади, у эса бермайди.

У кастрюлни қўлига олди-да, деворга қараб улоқтирди.

Мен ўрнимдан турдим ва эшик томон йўналдим.

— Ҳеч иложим йўқ. Давид, менда пул йўқ.

У ердан бир нима олиш учун эгилди ва мен эшикни ёпар-ёпмас унга нима-дир келиб урилди.

Ётиб ухлай дейман-у, асабларим ҳаддан ортиқ таранглашиб кетганди. Кеесга ортиқ қўнғироқ қилгани юрагим қолмаганди. Агар Давиднинг олдига борганимни билиб қолса, мен билан бир оғиз ҳам гаплашмаса керак. Нечук бундай қилдим-а? Бундан фақат ёмон бўлишини билар эдим-ку? Нима учун уни ўз ҳолига қўёлмайман? Яна Симондан жаҳлим чиқа бошлади. У “карвон”да болалари билан маза қилиб ўтирипти. Лекин мен ҳам у ерда бўлишим мумкин эди-ку... Ҳа, лекин боланг бу ёқда мана бунақа аҳволда турган бўлса, юрагингга яхтада сайр қилиш сиғармиди...

Мен бутунлай калаванинг учини йўқотгандим.

Бир машина келди-да, ундан иккита эркак одам тушди ва бизникига кирди. Мен қўрқиб кетдим: шундай бемаҳалда ким келиши мумкин? Кейин мен Давидни танидим-у, сал ўзимга келдим. Худога шукур, анови Майкми ё шунга ўхшаган биронтаси эмас экан. Мен чироқни ўчириб қўйгандим, эшикда янги кулф осиглиқ. Давид киролмасди. Мен тез юқорига чиқиб кетдим. У қўнғироқни босса, балкондан, кет деб бақирмоқчи эдим.

У қўнғироқни босди ва мен панжарадан энгашдим. Мен оғзимни очишга улгурмасимданоқ у қичқириб деди:

— Ойи, тез эшикни очинг, остонадан беш юз гульденни чўзиб қўйинг менга. Мен уйга кирмайман. Агар пулни бермасангиз, ўзим биламан нима қилишни...

Мен иккинчи болага қарадим, бироқ у эшикка жуда яқин турганидан башарасини яхши кўролмадим.

“Сўраб-суриштириб ўтирманг, шартга йўқ денг”, Кееснинг маслаҳатлари хаёлимдан лип этиб ўтди, бироқ барибир сўрашга жазм қилдим:

— Ёнингдаги ким? Қарз берганми?

— Ҳа, қарзим бор, сизга айтгандим-ку, у энди бир кунга ҳам муҳлат берма-япти.

Мен фикрларим чарх урганча сукут сақламоқда эдим. Пул олиб чиқай деб полиция чақирсаммикан? Гуё полиция келадигандай. Бундан ташқари, келганда ҳам Давидни буровга олади. Уйда пул йўқ десаммикан? Унда улар эшикни бузиб киришади-да, уйни ағдар-тўнтар қилишади... Йўқ, балки Симон уйга қайтиб келган, деб ёлғонласаммикан?..

— Бориб отангдан сўрай-чи, — қичқирдим мен ва балкондаги эшик томон бурилдим.

— Дадам яхтада, унинг машинаси йўқ. Пулни чўзиб қўйинг, менга пул керак...

— Менда сариқ чақа ҳам йўқ.

— Бориб бувимдан олиб келинг, биз шу ерда кутиб турамыз.

Бирдан юрагим ёрилгудек қўрқиб кетдим. Модомики, Давид шунақа қаттиқ туриб сўраяптими, демак, ростдан ҳам унинг жони хавф остида қолган кўринади. Уйда пул бор эди — рўзгор пули ва келаси ҳафтада бўладиган туғилган кунлар учун тежалган пул: Давидники — 3 июлда, Жюльетники — 8 июлда... Ҳамма-

си бўлиб роппа-роса беш юз гульден. Эй худойим, Давиднинг ҳаёти хавф остида...

— Анави бола эшик тагида турса, мен пастга тушмайман, — дедим мен. — Айт, у машинасига борсин.

Бола боғ йўлакдан аста юриб кетди ва қўлларини чўнтакка тиққанча мандан кўзини узмай машина ёнига бориб турди.

— Давид, — дедим мен шивирлаб, — нима қилишимни ўзим биламан деганда нимани назарда тутган эдинг?

Унинг тоқати тоқ бўлаётганди.

— Сизда пул бор, чўзинг бу ёққа. Нега ўзингизни овсарликка соласиз? Истасам, эшик дарчасини бузиб кираман!

Мен балкон эшигини ёпдим-да, пулни олиб, конвертга жойладим. Зинадан тушаётиб, бирдан “яхшиси конвертни пастга итқита қолай”, деб ўйладим.

— Давид, — қичқирдим мен, — агар шу пулни берсанг, у сендан нари кетишига ишонасанми?

Унинг кўзи қўлимдаги конвертга тушди.

— Ҳа. Ташласангиз-чи. Беш юз гульденми унда?

Мен конвертни итқитдим ва у бир оғиз ҳам сўз айтмасдан ҳалиги бола билан бирга машинада гумдон бўлди.

Кейинги кечган бир неча соатдаги воқеалардан менга шу нарса яққол аён бўлдики, мен яна ўзимни дўқ-пўписаларга нишон қилиб қўйибман. Мен яна бошлаб чув тушган эдим. Бу бола Давидларнинг қарзларни индамай тўлаётганини энди пайқаб қолганди. Шу билан баробарига Давиднинг “қарз кўтариш одаги” тобора авж олмоқда ва кейинги қарзни ундириш учун ҳам унча кўп вақт талаб қилинмаётган эди. Қарзни тўлаб, мен ўғлимни баттар қийин аҳволга солиб қўяётган, ўзим ҳам кўпроқ даҳшат исқанжасига тушиб қолаётгандим. Мен бутунлай ўзимни йўқотиб қўйгандим. Бу исқанжадан бир ўзим қутулиб чиқа олмаслигимни англадим. Ҳар гал уни “ўз ҳолига қўйиш”га ҳаракат қилганимда мени даҳшатга солувчи нимадир содир бўлар эди-да, мен яна нима қилишимни билмай қолар эдим. Давид мени топа олмаслиги ва шу тариқа яна дўқ-пўписалар қила олмаслиги учун мен ҳатто бирон ёққа “гумдон” бўлишни ҳам ўйлаб қолардим. Бироқ қаёққа ҳам борардим? Бу қанақа тескари дунё: ўзига “игна ураётган” Давидни деб уйдан мен бош олиб чиқиб кетишим керак бўлса! Унда болаларимга ким қарайди? Таътил кунлари бўлганидан мен болалар билан бир ойга аллақайққа кетишим мумкин эди, албатта. Лекин бисотимизда пул йўқ эди, ҳатто кейинги ойнинг рўзғор харажатларига ҳам деярли бир гульден ҳам қолдирмай қарзга тўлаб юборгандик. Кейин, барча мусибатлар йиғилиб, бошимда бало-қазодек осилиб турса ҳам мен бу ҳақда Симонга чурқ этиб оғиз очолганим йўқ. Мен ўзимни-ўзим қоронғи бурчакка ҳайдаб кирган эдим, бу ерда яккаш чир айланар ва телбалардай ўзим билан ўзим гаплашар эдим, холос. Ишқилиб, бориб-бориб ростакамига жинни бўлиб қолмасам гўрга эди. Ишқилиб, миям айниб қолмаса бўлгани. Ишқилиб, анави ёқдан келиб мени чинқиртириб, дод-войлатиб жиннилар кўйлагини кийдирганча олиб кетмасалар яхши эди.

Телефон жиринглади. Давид! — миямга келган биринчи нарса шу бўлди. Барибир уни калтаклашган ва бу гал...

— Мен яқинда ўғлингиз билан машинада борган йигитман.

— Давид ўлди, — дедим мен, — уни сенлар ўлдирдиларинг.

— Йўқ, хоним, — унинг товуши мулоийм эшитиларди.

— Унда нима экан? Нега унда телефон қиласан? Бу пул етарли эмасми ҳали? Тагин керакми? Бошқа пулим йўқ!

— Йўқ, хоним.

— Нима бўлмаса? Қоқ ярим тун бўлса, нима бало, бутунлай ақлдан озиб қолдиларингми?

Мен йиглаб юбордим, ўзимни қўлга олишга ҳаракат қилдим, бола эса менин яна бирон нарса дея олишимни пойлаб, кутиб турарди.

— Мени ўз ҳолимга қўясизларми, йўқми? — қичқирдим мен. — Ортиқ чи-долмайман!

— Мен сизни ҳечам безовта қилмоқчи эмас эдим, лекин мен ўғлингиздан қарздорман.

Мен ҳеч нарса тушунмадим. Бу йигит қарздор эканми?

— Сен қарздормисан? — такрорладим мен. — Йўқ, Давид сендан қарздор, беш юз гульден...

— Йўқ, хоним, мен ундан қарздорман, икки юз гульден, лекин мен қарзим-ни тўлаёлмадим. Давидга эса, ўзи айтганидай, пул керак бўлиб қолган экан. Шунинг учун у менга, мен билан борасан, бир томоша кўрсатамиз, мен ойм-дан пул оламан-да, сендан икки юз гульденни бер, деб ортиқ тиқилинч қил-майман, деди.

Йигитчанинг гаплари маъносини тагигача тушуниб етгунча унинг барча айт-ганларини бошқатдан такрорлатишимга тўғри келди, йигитча эса нуқул:

— Ҳа, хоним, — дерди, холос.

— Унда нега менга қўнғироқ қилиб, бу гапларни айтаяпсан? Ахир, унда ўзинг иштирок этган эдинг-ку, — қичқирдим мен.

— Мен қаттиқ пушаймонман. Мен буни ғирт разиллик деб биламан, Давид ҳаргиз бундай қилмаслиги керак эди. Мен ҳам буни истамагандим, лекин у мени мажбур қилди: ё қарзни тўла, ё мен билан мана бу ўйинда иштирок эт, деди...

Менинг гўшак тутган қўлим беҳол пастга тушди. Йигитчанинг гўшакка ҳамон қичқириб гапираётганини эшитиб турардим:

— Пушаймонман, хоним. У мени мажбур қилди. Мен буни разиллик деб биламан.

Лекин иш шу билан тамом бўлмади. Бутун тун мен гоҳ йиғлар, гоҳ товуш чиқариб ўзим билан ўзим гаплашар эдим, айниқса, тез-тез қадаҳга ружу қилар эдим. Мени алдаб Давид қанчалик жирканч ва разолатга йўл қўйди-я! Пул ўмариш мақсадида менинг қўрқувларимдан фойдаланди-я, деган ўйлар миям-да аридек гўнғиллаб айланар эди. Бироқ соат сайин юрагимни ўртаётган дард хуружи сусайиб, энди газабимни эримга соча бошладим. Симон мени мусибат қўйнида ёлғиз ташлаб кетди. Давид дардманд эди, у нимани қилган бўлса, барчаси ўша дарднинг оқибати эди, мен ҳатто уни жавобгар қилишга ҳам журъ-ат қилолмасдим. Лекин мана бу Симон кўра-била туриб ўзини четга олиб қоч-ди ва ҳаммасини менинг елкамга ағдариб кетди. Менинг бир ўзимни мана шу ҳайҳотдай уйда ташлаб кетиб, зўр ноинсофлик қилди, ахир Давид ҳар дақиқада келиб менга дўқ-пўписалар қилиши мумкинлигини билар эди-ку. Ишқилиб, уни уйга киритмадингми, деган гаплар билан ҳаммасидан қўл силкиб кетаве-риш виждондан эмас-ку! Симон, Симон, Симон... мен уни ёмон кўриб қолган-дим, у билан муносабатимни узишга бу гал узил-кесил қарор қилгандим. Ажра-шаман. Бирон-бир бошқа жойда, усиз ҳаётимни янгитдан бошлайман. Мен алоқ-чалоқ тушлар кўрар эдим, вужудимда қандайдир англаб бўлмас оғриқ ҳис қилардим. Тушимда Давид тунов кунли олиб борганим гуручли овқатни еган пичоқчани кўрибман. Пичоқчани унинг қўлидан тортиб олиш учун мен жон-жаҳдим билан олишаётиман, пичоқ чиқиб кетди-да, тўғри қорнимга келиб санчилди. Пичоқ кесгандаги қаттиқ оғриқни ҳис этиб, қичқириб уйғониб кет-дим ва баданимдаги жароҳатни қидира бошладим. Булар бари туш эканини билгач, мен ўзимни яна ёстиққа ташладим. Оғриқ. Баданим қақшарди. Кўнглим айнирди. Асаблар, ўйладим мен. Биттаси ақдан озаяпти, иккинчисида дард хуруж қилаяпти. Психосоматика. Тинчланишим, ўзимга келиб олишим керак, мен оғришни истамасдим, менга оғриш мумкин эмасди, Давид дардманд, у менсиз тулолмайди. Модомики, Симон ундан воз кечдим, унинг ўрнида ким-дир бўлиши керак. Мен бўлишим керак. Ўша “кимдир” мен бўлишим керак. Бироқ оғриқ кетмаётганди. Қусиб юбордим. Бир амаллаб телефонгача бориб ололсайдим... Докторга қўнғироқ қилиш керак.

Мен зинадан эмаклаб тушишга ҳаракат қилдим. Доктор келганида эшикни очиш учун мен пастга бўлишим керак.

Мени текшириб кўришди.

— Кучли кўричак дарди. Сизни қанчалик тез касалхонага олиб борилса, шунча яхши.

Мен йиғлаб юбордим.

— Касалхонага боролмайман! — Шундан сўнг мен Давид ҳақида сўзлаб бердим. — Зинҳор касалхонага боришим мумкин эмас, тушунсангиз-чи...

Бу навбатчи доктор эди ва ҳақиқатан ҳам кетишга унчалик шошилмаётганди.

— Балки бу сизга ногаҳоний халоскорлик бахш этар, — деди у. — Сиз ўғлингизни ўз ҳолига қўёлмаган бўлсангиз, энди эса бу ишни ихтиёрсиз равишда қиласиз. Балки у сизга энди ортиқ дўқ-пўписа қилмаса ҳам керак.

— Лекин сиз гапимни тушунмаяпсиз-да! У дардманд, дарди ҳар қачонгидан ҳам қаттиқ, ҳалиги мен берган пулга бу қилган ишни соғлом одам ҳам қилмайди...

— Сиз дардмандсиз, у дардман, сиз иккалангиз бир-бирингизни касал қилиб қўйибсиз-ку. Қачон бўлмасин, бу чиркин доира чок-чокидан сўкилиши керак. Ҳозир сизнинг жисмингизга эътибор қилмаса бўлмайди. Унга эътиборингизни жалб этинг-да, касалхонага жўнанг, ўғлингизни миянгиздан чиқариб ташланг.

Бироқ мен таслим бўлмадим. Такси келишини кўзимда ёш билан кута бошладим. Яхши, борганим бўлсин, бироқ дарҳол уйга қайтаман, чунки мен Давидга керакман. Симон эса унга ёрдам бермайди. Мен Симонни ёмон кўриб қолгандим, ҳа, ёмон кўриб қолгандим, чунки у Давидни ўз ҳолига ташлаб қўйганди.

Душанба кuni эрталаб мени операция қилишди. Соат тўртларда наркоздан ўзимга келдим. Мен қичқирар ва Давидни чақирар эдим. Симонни қарғардим. Ўзимни ҳар томонга урарканман, кимдир мени маҳкам ушлаб турарди. Симонни ташқарига чиқариб юборишганини сездим. Ажаб бўпти. Кетса, ундан нарига. Менинг ҳаётимга энди аралашмасин. Менинг ҳаётим — Давид билан ўзимдан иборат.

Ўзимга келдим демагунча йўлақда кезинишга тушдим. Доктор келгач, мен ўғлим Давид учунгина уйга боришим кераклигини айтдим.

— Тузалганингиздан кейин биз сизни уйга жўнатиб юборамиз.

Мен оёқ тираб туриб олдим, бироқ у гапларимга унамади-унамади. Жароҳат тезда тузалмаётганди, чунки мен бир дақиқа ҳам тинч ётмас эдим. Дам-бадам ҳайфсан олар, ўкраб йиғлар эдим, мени овутишарди, хуллас, охир-оқибат ҳали жароҳат тузалмасидан уйга жўнатиб юборишди.

Мен билан изма-из уйга машинада Симон етиб келди, у ўзини ғоят эҳтиёткорона тутар, бироқ бу баттар жиғибийронимни чиқарар эди.

— Идорангга бор, — дедим мен, — менга бошқа ҳеч нима, ҳеч ким керак эмас.

Лекин бунинг асосий сабаби бошқа томонда эди, мен Давидга “Пайшанба кuni кундузи уйга кел. Сен билан гаплашадиган гаплар бор”, деб хат ёзгандим.

Уйда мени янги зарба кутарди: у ерда ойим бор эди. Ойим уйни йиғиштирар, овқат тайёрлар, кир ювар, хуллас, ҳамма ишни қилар экан, мен эса ундан миннатдор бўлишим керак эди. Лекин бунинг ўрнига мен унга, иложим борича тезроқ кетинг, чунки ҳаммангиз мени жинни қилиб қўйдингиз! — дедим рўйи-рост.

Ойим Симон билан шивирлашиб олди ва кетмади.

— Бугун ҳали жуда кўп юмушларни қилишим керак, — деди у.

Симон кетгач, мен уйда ойим билан ёлғиз қолдим, уни уйдан ҳайдаб чиқаришга эса менда мажол қолмаганди.

Мен Давиднинг келишига ишонардим. У келди ҳам. Нега келганини ҳали-ҳанузгача билолмайди. Илгари мендан ҳеч қачон хат ё шунга ўхшаган бирон нарса олиб ўрганмагани учунми? Ё менинг бирданига касал бўлиб қолганимга

ачинганиданми? Ойим эшикни очгани кетди, мен эса ортидан эшиккача югуриб бордим. Давид менга яқин келди-да, юзимга разм сола бошлади.

— Нима бўлди? — сўради у, қарасам, ўғлим ростдан ҳам ташвишланган. — Нима бўлди сизга? Нега рангингиз бунақа?

Орамизда қандайдир беғубор ва шаффоф туйғу пайдо бўлгандек эди, бироқ ойим ўша заҳоти ҳаммасини йўққа чиқарди.

— Ойинг ҳозиргина касалхонадан келди. У жуда ҳам беҳол, Давид, сен у билан мулойим муомалада бўл, унга бақиршиш мумкин эмас...

Ҳаммаси сувга урди-кетди. Бир лаҳзалик соф туйғудан ном-нишон қолмади. Унинг ўрнида ғалати бир нарса пайдо бўлди. Мен унга қарар, у менга қарарди ва шу заҳоти унга беҳол она керак эмаслигини англадим. Мен ўйинни ютқазган эдим. Қаттиқ изтиробга тушган кўйи яна бир бор синашга уриниб кўрдим. Менинг ҳолим қанчалик ёмонлигини кўриб қўйишини истардим. Бироқ ўйлаганимдай бўлиб чиқмади. Унга ҳар бир ишнинг уддасидан чиқадиغان она керак эди, менга ўхшаган заифу беҳол онани у бошига урмасди.

— Жин урсин! — деди у, — бундоқ ўзингизга қарасангиз бўлмайми? Наҳотки, одам ўзини шу ҳолга етгунча қараб турса! Ё бизга қасддан шундай кўрсатаяпсизми ўзингизни? Онангнинг аҳволини кўриб қўй демоқчи бўлдингизми?

Менинг хунобим ошди:

— Мен қаттиқ касал эдим, ҳа, бунга сен айбдорсан. Сен гиёҳванликни ташлашинг керак. Сен ўзингни нобуд қилаяпсан, мени ҳам ўша чоҳга тортиб кетаётибсан.

Тўсатдан у мени тепиб юборди. Унинг ботинкаси тўғри жарроҳ тиглаган ярамга келиб тегди. — Вой! — деб обриқдан икки букилиб қолдим.

— Ойинг ҳозир касалхонадан келди, сен бўлсанг уни тепасанми, нобакор! — қичқирди ойим.

Юрагимда ойимга нисбатан нафрат кўзиди. Шу билан бир вақтда ўғлимга нисбатан ғазаб ҳам тошиб кела бошлади. Бу галги ғазаб чинакам ғазаб эди. Симонга қаратилган ғазаб эмасди, у ғазаб бошқа туйғулар билан боғлиқ эди. Йўқ, буниси Давидга қаратилган ғазаб эди. Ҳа, ҳа, ҳақиқий ғазаб! Унга нисбатан юрагимда пайдо бўлган илк туйғудек соф ғазаб. Чунки у нақ ярамни мўлжаллаб тепди-да! Чунки у мендан воз кечган эди-да! Шунда мен дафъатан англадимки, уни ўз ҳолига қўйишнинг вақт-соати ниҳоят, етиб келди. Шу лаҳзадан бошлаб мен энди ўзим учун курашаман. Бу ғазаб уни ўз ҳолига қўйишим учун менга асқотгандек эди.

IV боб

1977 йилнинг бутун июль ойи давомида мен муолажада бўлдим. Болаларнинг таътили бошланиб, Симон улар билан “карвон”га кетган эди. Жюльет дугонаси билан Испанияга жўнади. Мен уйда ёлғиз эдим ва ҳаётимда иккинчи марта аламимни “кундалик иқир-чиқирлар”дан олишга ҳаракат қилмоқда эдим. Ҳар қандай ёрдамни мен рад этмоқда эдим.

— Йўқ, йўқ, йўқ, ҳеч қанақа руҳий касалликлар врачлари, ҳеч қанақа хапдори, ҳеч қанақа даволаш гуруҳининг кераги йўқ. Ўзимдан ўтаётганини ўзим биланман, бундан кейин ҳаётимни қандай давом этдиришни ва нима қилишни ўзимга қўйиб қўйинглар.

Янги ҳаётимни тўшакда ётишдан бошладим. Мени хафа қилиш мумкин эмасди, чунки мен фикрлаш қобилиятидан маҳрум бўлгандим. Мен девордаги гулқоғозни томоша қилардим, қаттиқ чарчаганимни ҳис этардим ва дам-бадам тушларсиз қаттиқ уйқуга кетардим. Ўзимча бир нарсани тушуниб турардим: майли, нима бўлса бўлар, менинг ҳар бир қаршилигим ўзимнинг бундан кейинги ҳаётимга қасдма-қасд бўлади. Афтидан, мен каравотда нақ йигирма тўрт соат ётган бўлсам керак, чунки нур билан зулмат бир-бири билан алмашганини элас-элас эслайман. Охирги марта уйқудан кўз очганимда фикрлай бошлаганимни англадим. Очлик... Ташналик... Ҳожатхонага боришим керак... Бироқ мен турмадим. Бирмунча вақт ўз нафас олишимни эшитиб ётдим. Бунинг учун

ҳеч нарса қилмаслигим керак, деб ўйлардим мен, қорним ўзидан-ўзи кўтарилади, бунинг учун мен ҳеч қандай куч сафрламайман, мен шунчаки ҳаво сипқораяпман... Мен қўлимни қорнимга қўйдим, қорним қўлим билан бир кўтарилиб, бир тушарди. Мен ҳаво олаяпман, олаяпман, бунинг учун мен ҳеч нарса қилмаслигим керак.

Энди эса мен туришим керак.

Ҳожатхонага боришим керак.

Демак, мен туришим керак.

Ҳожатхонага боришим керак.

Ура, баданим ишляпти! Буни ўзимдан ташқари қовуғим ҳам сеза бошлаганди, пешобдан енгиллашаётганимни севинч билан ҳис қилиб турардим.

Чанқоқлик. Умивальникни маҳкам ушлаб туриб, икки стакан сувни сипқордим.

Очлик. Демак, пастга тушишим керак. Мен музхонага суқилмадим, нон идишни очмадим, балки тўппа-тўғри уй орқасидаги боғчага йўл олдим, у ерда бир бурчақда кўкатлар ўсиб ётарди. Кашнич дейсизми, укроп дейсизми, жамбилу ялпиз дейсизми — ҳаммасидан бор. Мен уларнинг ёқимли ҳидидан тўйиб-тўйиб ҳидладим, тахир новдаларини чайнадим. Мен юзимни офтобга тутдим. Кўзларимни чирт юмиб ўтирарканман, оёғим остидаги ерни ҳис этдим. Қорним бир кўтарилиб, бир тушарди. Яна англадим: мен нафас олаяпман, бунинг учун мен ҳеч нарса қилмаслигим керак...

Ниҳоят, ўрнимдан турдим. Бошим айланиб кетди, иккала қўлим билан эшикдан ушлаб қолдим. Шу дақиқадан бошлаб кундалик юмушларда таянч қидираман.

Тўртинчи кун дегандагина мен чўмилиш зарурлигини ҳис қилдим. Шундан кейин биринчи марта ойнага қарадим. Ўзимни таниб олиш учун талай вақт керак бўлди. Табассум пайдо бўлиши мумкин бўлган чеҳра ташқаридан келадиган ҳар қандай товуш учун бефарқ. Фақат бир неча кундан кейингина менинг шуурида телефон қўнғироғи ёриб кирадиган бўлди. Учинчи, тўртинчи... ие, ниманидир эшитаяпманми... бешинчи, олтинчи... телефонми? Лекин мен қимир этмадим, мен фақат тинглар ва эслар эдим — сўнгги кунлар мобайнида бу товушни бир неча бор эшитгандим. Қаёқдадир узоқда. Унинг менга ҳеч қандай дахли йўқдек эди. Менгача ҳали етиб келолмасди. Бирмунча вақтдан кейин эса гўшакни кўтардим. Овоз. Овоз? Ё тавба, бу кимнинг овози бўлди? Қўрқиб гўшакни жойига қўйдим. Телефон яна жиринглади ва шундан кейин мен ҳеч бир қўрқмасдан гўшакка исмимни айтдим. Нафас олиш, қовуқ, очлик ва ташналик, таниб бўлмас чеҳра ва ниҳоят, исмим.

— Лен, бу мен, Симонман, ишларинг қандайлигини билмоқчи эдим.

Жумла гоят узун эди ва мен унинг сўнгги қисмини такрорладим:

— ... билмоқчи эдим.

— Ҳа, ишларинг қалай? Ўзинг чиқиб кела оласанми? Мен борайми ё йўқми?

— Йўқ, — дедим мен, — яхшиси ўзим...

— Кўзинг етадими? Овқат емаяпсанми деб қўрқаяпман-да. Мен ҳеч нарса демайман, ҳеч нарса сўрамайман, мен фақат сенга ёрдам бермоқчиман, Лен.

— Яхшиси, ўзим...

Мен гўшакни қўйдим. Қўлим титрарди, юрагим ўйнарди, вужудим қилдай бўлиб борарди ва бу узундан-узоқ зерикарли телефон суҳбати сабабли, пешонам терлаб кетганини ҳис этдим.

Ҳар куни оз-оздан юрадиган йўлимни узайтириб борардим. Кийимларим кирлаб кетганини, уйдаги гуллар қуриб қолганини пайқадим. Уй олдидан почтальон ўтиб кетаётганини кўрдим ва почта қутисини текширгани бордим. Боғчада энди мен ерда ўтирмасдим, курсича олиб олган эдим. Бирдан кўнглим узум тусаб қолди ва узум сотиб олишга аҳд қилдим. Дўконда бўлди ҳангома, бўлди ҳангома, чунки мен пул олишни унутгандим. Яна совуқ тер чиқди:

— Менинг номимга ёзиб қўя олмайсизми?

— Албатта ёзиб қўямиз, хоним.

Дўкондан яйраб-яшнаб чиқдим: уддаладим! Яна ҳамма нарса қўлимдан келади! Телефонда Симон билан қилган суҳбатим бир оз суҳбатга ўхшади.

— Ҳа, бугун уйдан чиққан эдим. — Кейин қутилмаганда ўзимдан бошқаларга нисбатан қизиқиш пайдо бўлиб қолса! — Сизлар нима қилдиларинг?

Симон иложи борица қисқа жумлаларда гапиришга ўргангани:

— Яхтада сайр қилдик. Бозорга бордик. Брамметье билан бадминтон ўйнадик.

Уч ҳафта ўтгандан кейин эса мен рози бўламан:

— Хўп, майли, кела қол мени кўргани, мен бир синаб кўришим керак.

Мен “биринчи марта” қилган ҳар бир нарса мени бутунлай эзиб ташламоқда эди. Машинада бир соатлик юриш, чор-атрофда нақлиётлар жимжимаси, болалар, яхтада сайр, бир дақиқага кирган қўшни аёл. Тушдан кейин мен учун ҳамма йўқ бўлар эди, мен оромкурсига ўзимни ташладим-да, ухлаб қолдим. Кейин уйга қайтиб кетаман, бир ҳафтадан кейин яна синаб кўраман. Энди мен “тайёрланмоқда” эдим. Болаларга ул-бул нарсалар харид қилдим. Йосинга би-кинлар, Симон билан Брамметьега журнал ва кулгили расмлар сотиб олдим. Мен улар билан икки кун бирга бўлиш ва Симоннинг қанчалик ғамхўрлигини кўриш ҳолатида эдим. Унинг уйларни қандай саранжом-саришта қилаётганини, болалар билан қанчалик мулойим муомаллада бўлаётганини, доим менинг кўнглимни олишга зимдан тиришаётганини кўриб турардим ва булар барчаси, юрагимга аллақандай илиқлик бахш этмоқда эди. Демак, ниҳоят балоғат ёшига етибди. Узун юнг галстукли талабадан ном-нишон йўқ эди. Болалар ухлаб бўлиш-гач, сўради:

— Лен, Генриеттани ҳали ҳам эслайсанми?

Холаваччам Генриетта...

— Ҳа, бўлмаса-чи. Нимаиди?

— У Нидерландияда.

Мен у билан алоқа ўрнатишдан кўрқибми, сира унга хат ёзмаган эдим. Унга хат ёзишим ёки ундан хат олишим менинг муваффақиятсиз никоҳим ҳақида эслатиб туришга хизмат қилиши мумкинлиги учунми? Ҳамма нарсани ўзим қилишим шунчалик зарур эканлиги учунми? “Мен ўзим уддасидан чиқмоқчиман” — мен шундоқ деганмидим? Симон хотиржам тусда давом этди:

— У анчадан бери шу ерда, мен у ҳақда ойингдан билдим ва уни қидириб топдим. Албатта, Давид ҳақида, ўзимизнинг ҳозирги аҳволимиз ҳақида сўзладим. У билан сен ҳам гаплашсанг ёмон бўлмас деб ўйлайман. У яна бир-икки ҳафта шу ерда бўлади, менимча, сенинг вақтинг бўлар.

Мен яна роса бир ҳафта уйда танҳо бўлдим ва шундагина Симон нима тўғрида гапиргани гидрокимга етиб борди. Генриетта. Тинглашни яхши кўрадиган аёл. Аста-секин менда кимгадир юрагимни очиш эҳтиёжи пайдо бўлмоқда эди. Генриетта. Мен уни яна кўришим керак. Биз учрашув ҳақида келишиб олдик ва “тинглаш” бошланди. Мен у билан пляж ва қум тепаликлари бўйлаб сайр қилардим. У билан боғда соатлаб ўтирардик. Симон болалар билан қайтиб келганда мен у билан “карвон”да яна икки кунни ўтказдим. Мен гапиравердим, гапиравердим. У кетгандан кейин бошимиздан нималар ўтган бўлса ҳаммасини сўзлаб бердим. Худди ташқи кузатувчи сингари кўз олдимдан бутун ҳаётим сузиб ўтди. Мен ҳатто воқеаларни бир-бирига улаш ва хулосалар чиқариш қобилиятига ҳам эга бўлгандим.

Кейин эса Генриетта таклиф киритди:

— Кетдик мен билан. Бир неча ой туриб келасан. Мен сени “Номсиз оилалар” билан боғлаб қўяман.

— “Номсиз оилалар?” Ё тавба, бу нимаси бўлди энди?

— Бу болалари наркоман бўлган ота-оналар ташкилоти. Ота-оналар ҳар ҳафтада учрашиб туришади ва тажриба алмашишади. Сен айтиб берган гаплар — булар барибир ўзи куйиб-ёниб юрган аёлнинг гаплари. Америкада Давиддай болалари бўлган ота-оналар ёлғиз қолишмайди. Улар учрашиб туришади, бир-бирларига бошларига тушган мусибатларни сўзлашади, ҳис-туйғулари, мағлубиятлари ва кичик-кичик муваффақиятларини ошқора ўртоқлашади. Гап мут-

лақо уларнинг маслаҳат сўраб ё қоралаб “мутахассислар”га боришларида эмас, йўқ, улар ўзлари маслаҳат беришади, ўзлари қоралашади, ўзларига ўзлари “мутахассис”. Бола нима учун гиёҳванд бўлганлигини ҳеч ким улардан яхши билмайди.

Мен лол бўлиб қолгандим. Тўсатдан ўзимни ганч билан сувалган уйли, ўзимнинг жўмракли челагимда суғорадиган гулзорли кўчада кўрдим. “Тўхта, — деди Герри, — сен ҳаммамизни кулгига кўясан-ку!”

“Ҳамма деганинг ким?”

“Болалари гиёҳванд бўлган барча ота-оналар-да”.

“Барча ота-оналар? Қани улар?”

“Билмайман, улар яширинадилар, уятдан, аслида эса сен дучор бўлган балодан бир-бирларини кутқариш учун бир ёқадан бош чиқаришлари керак эди?”

— Демак у ёқда, Америкада, улар бир ёқадан бош чиқаришибди-да? — дедим мен.

— Ҳа, — деди Генриетта, — улар ҳар ўн-ўн бештаси битта гуруҳ бўлиб олиб, ишлашарди. Улар бир нарсани яхши билиб олишган, нафақат уларнинг болалари касал, балки уларнинг ўзлари ҳам касал, қачонки ўзлари даволаниб етишса, шунда болаларига ёрдам бера олишади.

— Генриетта, — дедим мен, — мен қаттиқ касалман, қанчалик касаллигимни энди тушунаётман, мен бундан кейин ҳам яшашни истайман, мен қандайдир чора кўришим керак. Мени ўзинг билан ола кет, мени ўша одамлар олдига олиб бор, мен улардан сабоқ олмоқчиман. Мен ўзимни қандай даволашим кераклиги тўғрисида улар менга сабоқ беришсин...

Генриетта чўзиб ўтирмади. Ўша кун кечқурун у “Номсиз оилалар” — унинг ўзи айтганидай, НО даги дугонасига қўнғироқ қилади. У бисотидаги барча адабиёт, китобчалар, брошюралар ҳамда газеталарда НО ҳақида нимаики чоп этилган бўлса, ҳаммасини юборишни сўради. Бир ҳафтадан кейин менинг почта қутимга бир боғлам газета, катта-кичик китобчалар ташлаб кетилди. Бу пайтга келиб менинг аҳволи-руҳиям шундай эдики, мен буларнинг барчасини ўқий олар ва у ердаги одамлар дучор бўлган вазият ҳақида тасаввур ҳосил қила олар эдим. Тўғрироғи, менинг вазиятим ҳақида — буни мен кўп ўтмай англаб олдим. Худди мендайин, уларнинг ҳам ўғли ёки қизи бўлган, ҳамманинг кўз олдида, ота-оналарининг кўзи олдида улар аста-секин издан чиқа бошлаганлар, ота-оналарининг назарида улардаги шахсият ўзгариб, тажовузкорликлари орта борган. Худди мендайин, уларнинг ота-оналари ҳам болалари тобора бир хил бўлиб боришаётганини кўриб туришган. Бироқ шу билан бирга ота-оналарнинг ўзлари ҳам тобора бир хил бўлиб бораверишган, яъни дўстлари ёки бошқа оила аъзолари билан олдинги яхши муносабатларига путур ета бошлаган — бир-бирларидан ўзларини олиб қоча бошлаган. Тўғри-да, ким ҳам бировнинг эпачага келтириб бўлмайдиган ҳаётига аралашини хоҳлайди? Чунки эртага ўзи унинг аҳволига тушиб қолиши ҳеч гап эмас-да. Наркоман ўғил — бунақаси ўз-ўзидан бўлмади, ҳойнаҳой бирон сабаби бўлиши керак. Айбдор ота-оналар. Худди мендайин, улар ҳам айбдорлик ҳиссидан изтироб чека-чека тунлари мижду қоқмаганлар. Булар барчаси қачондан бошланган ўзи? Ўшанда мендан қандай хатолик ўтди экан? Бу саволларга қандай жавоб беришни мен энди билардим. Ҳаммаси унинг тоқатимни тоқ қилиб юборадиган йиғиларидан бошланганди. Бизнинг ёш никоҳимиздан ва бунга ота-оналаримизнинг аралашувидан бошланганди. Бу болани ўзим учун “жазо” деб тушунган дақиқадан бошланганди. Айб менда, айб менда... Ўқидим: ҳалиги ота-оналар ҳам аста-секин соғлиқларини йўқота бошлаган ва натижада кун буйи “олди-қочди ўйинлар” билан машғул бўлишган: болаларини қидириб шаҳарда кирмаган кўчалари қолмаган, резина боғичлар ва укол қиладиган ниналар кўринишидаги жиний далил-исботлар қидириб, уларнинг хоналарини товўқдай титишган. Бундай нарсалар топилиб қолгудек бўлса, ўзларини йўқотиб қўйишган, бақира бошлаган, дўқ қила бошлаган, бу қилиқларини ташланглар, деб болаларига ялиниб-ёлворишган. Лекин болалар қулоқ солишмаган. Улар ваъда бе-

ришган, аммо ўша заҳоти ваъдаларини бузишган. Чунки улар аллақачон касалланиб бўлишган, касал эса эртага отдай бўлиб кетаман, деб ҳеч қачон ваъда беролмайди. Шунда ҳалиги ота-оналар ҳам ғазабга минганлар, чунки болалари сўзларининг устидан чиқишмаган ва “буни” улар учун деб қилишмаган, чунки ота-оналарнинг ўзлари болаларидан қўлларини ювиб, қўлтиқларига уришган, уларнинг эртанги хулқ-атворлари қанақа бўлишини ўйлаб, қўрқиб кетишган. Улар ҳам азбаройи ғазабдан болаларини уйдан ҳайдаб чиқаришган, кейин эса орқага қайтариш учун оёқларига йиқилишган, чунки ота-оналик меҳри устун келган. Болалар ҳам ота-оналарининг елкасига миниб олишганини пайқаб қолишган. Улар ҳам дўқ-пўписа йўлига ўтишган, талон-торож қилишган, ўзимни ўлдираман деб қўрқитишган, гапни айлантиришган ва алдашган, оиладаги барча қадр қимматни бир чақага олмай қўйишган ва ниҳоят, ўзларидаги ёмон хулқ-атворни бўйниларидан соқит қилиб юборишган, бошқа ишлашни хоҳлашмаган, лўттибозликка кириб кетишган, уйларга ўт қўйиш билан машғул бўлишган ёки ўғирликлар қилишган. Ота-оналар ҳам ваҳимага тушиб қолишган. Ўз болаларининг хулқ-атворлари оқибатидан уларни эҳтиёт қилиш учун улар қўлларидан келган ҳамма ишни қилишган. Вазиятни юмшатиш йўлини қидиришган ва болаларининг қилмишларини оқлашган. Хуллас, уларнинг болалари қилиши лозим бўлган ҳамма нарсани қилишган, болалар ҳам ота-оналарининг улар учун керак бўлса осмондаги ойни узиб беришга ҳар доим тайёр туришларига кўникиб қолишган. Шундай қилиб, ўзлари ҳам билмаган ҳолда ота-оналар болаларининг гиёҳвандлик қилишларини қўллаб-қувватлашган... Ё тавба, менда қандай бўлган бўлса, бу ота-оналарда ҳам худди шундай бўлибди...

Мен паспортларимиз ўғирлангани ҳақида маълум қилишга ва янгисини бериш тўғрисида ариза ёзишга мажбур бўлдим. Мен виза очдиргани бордим ва кийимларимни тартибга келтирдим. Симон менинг Америкага бориш режамни жон-дили билан қўллаб-қувватлади. У ҳам НО ҳақидаги нарсаларни ўқиб чиқди ва жавоб олмоқчи бўлган саволлар рўйхатини тузди. Яна ўртамизда ҳам-жиҳатлик юзага келди.

— Ҳа, у ерда одамлар бир-бирлари билан қандай ишлашларини батафсил айтиб бераман.

— Ҳа, болаларга бирон нарса бўлиб қолгудек бўлса, мен албатта сенга қўнғироқ қиламан, ишонавер.

Мана, чипта қўлимда. Жўнаш куни аниқ — 30 август. Бироқ эртага йўлга чиқаман деган куни ҳангоманинг зўри чиқиб қолди-ку.

— Эй худойим, ахир Давидни кўрмасдан кетолмайман-ку.

— Сен уни кўролмайсан, унинг қаердалигини билмаймиз, ахир.

— У нега келмаяпти ўзи? Тағин ўлиб қолган бўлса-чи? Бу қандай гап! Менга нима бўлган-а? Нега туриб-туриб уни энди эсладим-а?

Асабларим жунбишга келганди. Симон кўнглидаги ҳамма гапни ташқарига чиқаришга мажбур бўлди.

— Ҳа, бўпти, гапирсам гапира қолай. У Миронжидан кетган, шерикларидан айри яшашга чидолмади. У яна олдимга “карвон”га келди. Пул сўради, бермади. Шунда у яхтага борди-да, ўша ерда ётиб олди, кайфи баланд эди, албатта. Кечкурун яна пул сўраб келди. Начора, озгина беришга мажбур бўлдим.

— Ҳеч нарса емадимми? Уни оч-наҳор жўнатиб юборавердингми?

— Эҳ, Лен, бас қиласанми, йўқми, худо хайрингни бергур! Нима, мен энди бир ғужум бананини ёки сен ҳар гал сиқиб берадиган анови лаънати пўртаҳолни унинг оғзига зўрлаб тиқишим керакмиди? Худо ҳаққи, Лен, ўғлимиз — ғирт наркоман, унинг фикру зикрида фақат гиёҳвандлар, бу бор нарса. Ҳозир гап биз унинг учун нима қила олишимизда эмас, биз ўзимизни қандай қўтқариб қолишимизда. Давидни миянгдан чиқариб ташла, сен қиламан деган ишингни қилишинг керак, анови одамлар ёрдамида ҳаётдаги янги ўрнингни топишинг керак. Илтимос, Лен, энди шу йўлингдан бир қадам ортга чекинма.

Томоғимда бир нарса тиқилганча, хўп, дегандек бош ирғадим. Бошқа айтadиган гапим қолмаганди. Фақат бир маромда бошимни сарак-сарак қилардим, холос.

Америкада қарийб тўрт ой қолиб кетдим. Дастлабки икки ойни Генриеттаникида ўтказдим, у мени НО даги бир Айрин деган дугонаси билан таништирди. У раҳбарлик қиладиган гуруҳ бор-йўғи тўққиз одамдан иборат эди: Айриннинг ўзи, иккита эр-хотин — Сенди билан Боб, Энни билан Майк; иккита эри билан ажрашган хотин — Вера билан Шарли, яна Белла билан Эрна — бу хотинларнинг эрлари ишларинг ғирт аҳмоқона деб улар билан бирга турмай қўйишган. Улар ҳафтада бир марта учрашиб туришар ва жуда зарур бўлгандагина телефонда “уланишар”ди. Биринчи оқшом улар ўз бошларидан ўтганини қисқача гапириб беришди. Айрин — ёлғиз она эди: “Мен ҳаётда йўқ одамман, чунки ўғлим ўладиган даражада ўзига нина уради”, — дейди у. Сенди билан Боб — 16 яшар қизлари бўлиб, ёш фоҳиша, героин истеъмол қилар экан. “Энди уни хитойликлар қўлидан чиқариб олиб бўпсан”. Энни билан Майк — иккита ўғиллари бор — улар ҳам героин истеъмол қилишаркан: “Шу иккаласи ўлди деган гапни эшитар кунимиз бўлармикин деймиз”. Вера — наркоман ўғли қорадорифуруш бўлиб кетган: “Мен милтиқ сотиб олдим, уни учратгудек бўлсам, обоймадаги ҳамма қўрғошинни миясига жойлаб қўя қоламан”. Шерли — қизи жиннихонада экан: “Унинг учун ёруғ дунёдаги ҳаёт тугаган, ўзини ўлдиришга ўттиз марта уринган, мен уни қачон ўзини ўлдиракен деб пойлаб юрибман, ана шундан кейин одамдай яшасам керак”. Белла — героинхўр қизи бор: “Бунинг устига боласи ҳам бор, шўрлик чақалоқ онаси ўлгудай чекиб, кайфи тароқ бўлиб ётганда дунёга келган”. Эрна — уч ўғли бор: “Учаласи ҳам турли даражадаги героинхўр”.

Миямга келган биринчи фикр шу бўлди: эй худойим, мен бу ерда нима қилиб юрибман? Давид ҳақида лом-мим деб оғиз очмаганим маъқул. Лекин Симонга қуйидагидек хат ёздим: “Ақл бовар қилмайдиган ишлар-а! Аммо биласанми, шу ҳолларига бу одамлар тагин кулишни ҳам билишади. Улар бир-бирларига болалари қилган барча номаъқулчиликлар ҳақида завқ билан гапириб беришади. Ўзларининг бунга қандай қарашлари тўғрисида гапириб беришади, ҳар доим ораларидан кимдир пиқ этиб кулади-да, “Ҳа, шундай бўлмаса бўлмасди ҳам-да!” деб қичқиради, кетидан ҳаммалари қаҳ-қаҳ уриб кула бошлашади...

Бир неча оқшом мен хода ютгандай тек қотиб ўтирдим, кейин эса ўзим ҳам сал бўлмаса ҳаммадан қаттикроқ хохолаб куладиган бўлиб қолдим.

Мана, Эрна ўғли унинг беш юз долларини қандай алдаб-авраб ўмариб кетганини гапираяпти:

— Шундай қилиб, у ташлайман деб ваъда берди. У шунақанги қуйиб-пишиб гапирдики... Фақат яна биттагина қорадорифурушдан қарзи бор экан, ана шуни тўлаб қутулганидан кейин тамоман ташлайман, деди.

Шу ерга келганда Майк хихилаб кула бошлади. Эрна ўзини-ўзи оқлаб, унга томон қараб деди:

— Ахир, қачон бўлса ҳам унга ишониш керак-ку.

Бошқа томондан энди Белла билан Бобнинг хихилаб кулгани эшитилди. Эрна жаҳл билан уларга қараб қўяркан, деди:

— Ҳа, лекин шундай бўлди ҳам-да, у айтганида турди, қаторасига бир неча оқшом уйда бўлди... Ана шунақа, шунда мен ўйладимки... шунда мен, демак...

Ҳар томондан хохолашлар эшитилди. Кимдир деярли қичқириб деди:

— Сен банкка бординг!.. Таътил пулларингни унга бердинг!

Гарчи ўзим усти-устига Эрна нима қилган бўлса ўшани қилсам-да, мен бошқалардан қолишмасдим. Ўзининг овсарликлари устидан кулиш — шу ҳам халоскорлик бўлди-ю! Кейин эса хижолатдан нукул: “Эй худо, бу шундай қийин-

ки, ўрнимда сиз бўлганингизда нима қилар эдингиз?” дея такрорловчи Эрнага шодон қичқириш...

— Нима қилардик, ҳеч нарса бермасди! Эҳ шўрпешона, сенда бунақа гўрсўхта-лардан бир эмас, учта-я! Ахир бошингдан нақ иккитасини ўтказдинг!

Беш дақиқалардан кейин Эрнанинг ўзи ҳаммадан баландроқ хоҳолай бошлади. У Энни билан Майкнинг ҳикояларидан кулмоқда эди.

— Нима дейди денг: агар менга урувчи қурилма олиб берсаларинг ўлай агар, ҳаммаси ўзгариб кетади, эмиш. Мени қанақадир гуруҳга таклиф қилишди. Бу балки яхшиликка бўлса керак, деб ўйладик, ахир у мана шунақа гуруҳда бир неча йил ўйнаган эди-да.

Айрин: Лекин у айна шу гуруҳда ўзига нина уришни бошлаган эди-ку.

— Ҳа, тўғри, лекин у кун бўйи саланглаб юрарди-да.

Айрин: Унинг аввалги урувчи қурилмаси қай гўрга йўқолди?

— У уни сотиб юборганди, бунга биз аниқ биламиз.

Ҳамма хоҳолаб кулиб юборди ва Эрна баланд овозда деди:

— Қойил! Сизлар унга янги қурилма олиб бердиларинг... у эса унга бир марта қўл ҳам ургани йўқ, ўша заҳоти мана шу оғуни деб уни пуллаб юборди!

— Ҳа, лекин менга қаранглар, — деди Майк, — ўшанда биз ўйлаймизки...

Бироқ у гапини тугатмайди, атрофга аланг-жалаң қарайди-да, бошқаларга қўшилиб кула бошлайди.

“Симон, — деб ёздим мен, — мана, олти ҳафтадан бери мен бу ердан, олти кечада иштирок этдим. Кунлардан эса ҳар бир киши билан алоҳида суҳбат қилишда ҳамда муталаа қилишда, тўғрироғи НОга тааллуқли китобларни қайта-қайта ўқишда фойдаланаман. Ҳатто оқшомлари ҳам албатта китоб ўқийман, дастурни ташкил этган ўн икки босқичдан биттасини ўзлаштирмақдаман. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, фақат кеча кечқурун биринчи босқични росманасига тушуниб этдим. Ўзинг биласан, бу босқич қуйидагилардан иборат эди: “Бизлар комил ишонч билан шундай деган эдик: биз жавобгарликни ҳис қилувчи одамлар каби боламизга соғлом ва муносиб инсоннинг ҳаёт тарзини бахшида этиш учун қўлимиздан келган ҳамма ишни қилишга мажбурмиз. Биз лоақал биргина саволга жавоб олишни истаймиз: биз боламизни қандай қилиб ўзгартиришимиз ва тасаввуримизда мавжуд ҳаёт тарзига мувофиқ равишда қандай шакллантиришимиз керак? Бу ишни амалга ошириш учун бизлар нималар қилмадик. Биз жиддий суҳбатлар ўтказишга, насиҳатлар қилишга, нолишга, кесатишга, дўқ қилишга, чеклашга, пул беришга, пул бермасликка, жисмоний зўравонлик кўрсатишга мажбур бўлдик, хуллас, унга самаралироқ таъсир кўрсатиш учун ҳамма нарсани қилдик. Бироқ охир-оқибатда оилада парокандалик, муштлашувлар, кўз ёши тўкишлар, айбни отага, онага, ака-укага, опа-сингилларга, мактабга, полицияга ва давлатга тўнқашлар келиб чиқди. Бизлар нимаики қўллаб кўрган бўлсак, афтидан барчаси кўпроқ адоват ва саркашлик авж олишига олиб келди. Фикру ўйимиз “қийин бола”ни қўлга олиш билан банд бўлгани боис, бизлар ўз ишларимизни ташлаб қўйдик. Бироқ унга ёрдам кўрсатишдаги бизнинг ури-нишларимиз ҳақида, мағлубиятларимиз ҳақида эслаб турган ҳозирги пайтда НО бошқа аъзоларининг бизнинг ўз тажрибаларимизга ҳайрон қоларли даражада ўхшаб кетувчи тажриба ҳақида хабар топамиз, биз бирдан-бир далолатга иқрор бўлишимиз мумкин, биз бошқалар ҳаётини ўзгартиришга мутлақо ожизмиз, ўз ҳаётимизни эса бутунлай қўлдан чиқариб юборганмиз. Ҳаммамизнинг бошимиздан ўтмаган иш қолмади, фақат биргина нарсани қилолмадик, холос, у ҳам бўлса болаларимиздан чалиб, эътиборимизни ўзимизга қаратиш эди”.

Давиднинг мени тепганидан ва мендан юз ўгирганидан ғазабланишга тўлиқ ҳаққим бор эди, уни ўз ҳолига қўйишим учун шундай қилишим зарур эди. Бироқ ўзимнинг мутлақо ожизлигимни англаш шуни билдирар эдики, бу — ўз ҳаётимдаги ўзгаришнинг бошланишидир”.

Иккинчи босқич ҳам бор эди, учинчиси ҳам бор, мен қадам-бақадам ўзлаштириб бораётган ўн икки босқич бор эди. “Мен касалман!” деб бот-бот фарёд

урмасдим. Бироқ бундай ҳолда айнан мен даволанишим кераклиги лоақал бир марта ҳам миямга келмаганди. Йўқ, Давид даволаниши керак эди, шунда мендаги ҳамма нарса ўз-ўзидан изга тушиб кетаверарди. Ўзимни даволатишим кераклигини англатишини мен тушуниб етдим. Бу шуни англатардики, мен бутун диққат-эътиборимни ўзимга, ўзимнинг ишларимга, кучдан қолиш борасидаги ўз услубимга бутунлай жам қилишим керак. Мен режаларни қандайдир бошқа одам учун тузишим керак эмас, бироқ мени маймун қилиб ўйнатишларига, айбланишларига, қўрқитишларига, чизган чизиқларидан юрғазиларига имкон бермаслигим керак. Давидни эмас, мен ўзимни тартибга солиб олишим керак. Келажак билан юзма-юз бўлганда мен нимами кўз-кўз қила оламан? Мана, менинг хатоларим қаерда экан! Мана, мен қаерда бой берганман. Бундай хато ва камчиликларга йўл қўйганимни бўйнимга оламан, лекин бунда жиноят изи йўқ, мен ҳам бошқалар қатори бир оддий одамман. Шунинг учун қуриб кетмайдими мендаги айбдорлик туйғуси! Бутунлай жазавага тушиб қолган ва ўзини ўзи еяётган Шерлига ҳам мен шу гапларни айтдим.

— Бундай бўлишига ёлғиз мен айбдорман. Агар ўшанда эримни ташлаб кетмаганимда, агар ўйнаш ортдирмаганимда, қизим тўқис оилада вояга етган бўлар эди, унинг гиёҳванд бўлиб қолишига асло ҳожат қолмаган бўлар эди...

— Ер ютсин шу айб менда деган гапни, ер ютсин! Сен айбдор эмассан, сен бир оддий одамсан, Шерли...

Симонга шундай ёзгандим: “Энг асосийси — гуруҳ ичида доим ҳис этиб турадиганинг илиқлик бор, шу илиқлик шарофати билан ўзингни сира ёлғиз ҳис этмайсан. Ҳаммамизнинг юрагимизда юз тахлит баён этиш мумкин бўлган битта дард ётипти, унинг маъноси ҳар доим битта ва ўша-ўша. Ўша-ўша кураш, ўша-ўша алам, содир бўлган воқеадан ўша-ўша таъсирланиш. Юракларимиздаги дард битта бўлгани билан бизлар ҳаммамиз мутлақо ҳар турли одамлармиз, жамиятнинг турли қатламлариданмиз. Боб — тиш врач, Майк эса — докер, порт ишчиси. Шерли — ўқитувчи, Вера эса — официантка. Бир хиллари хотинларини яхши кўриб ўйланишган бўлса, бир хиллари — бундай эмас. Мен барчаси учун умумий бўлган бир қонуниятни қидириб топишга ҳаракат қилдим, бироқ, афсуски, айтишга тил бормади: мана шундай бир оилада наркоман болалар пайдо бўлади. Менинг гуруҳимда бир-бирига сира ўхшамайдиган саккизта оила бор. Мен бу ерда, албатта, ташқарининг одамиман, мен фақат ўз “ўтмишим”ни таҳлил қиламан, Давид мендан шунча узоқда бўла туриб ўзимни амалда синаб кўра олмаслигим аниқ. Ҳолбуки, “бугун” содир бўлиб турувчи воқеаларга қараб фикр юритишимга тўғри келади, гарчи ўзим тўлиқ ҳолда шу воқеалар гирдобида яшаётган бўлсам-да, уларни ўзимники деб айтолмайман. Уйга қайтиб боришим биланоқ худди мана шундай гуруҳ ташкил этаман — балки сен билан бирга ташкил этармиз? — чунки менинг бир нарсага имоним мутлақо комил бўлди: бола — наркоман, ўз ота-оналари учун тасаввур этадиган оғирдан-оғир муаммоларга қарамай, озми-кўпми барибир одамга ўхшаб яшаса бўлар экан. Мен бу ерда бўлган шу қисқа вақт давомида мутлақо бошқа нарса-ни кўрдим! Героинхўр қизи ва невараси бор Белла эсингдами? Гуруҳ билан биргаликда у ўз устида шунақанги ғайрат билан ишладики, қизининг ҳаётини йўлга солиш учун энди вақти ҳам бўлмас эди. Шунда охирида қизи ўзи учун ўзи жавоб беришга мажбур бўлганди. У пировардида гиёҳвандликни ташлаш учун ўзи бир қарорга келиш имкониятига эга бўлганди. Тўғри, бунинг оқибати қандай бўлиши тўғрисида ҳозирдан бир нарса дейиш қийин, лекин Белла ва унинг қизи учун илгарига қадам ташлаш имконияти тўлиқ пайдо бўлганди, уларнинг ўзаро муносабатлари яхшиланиши ҳақида ҳам дангал гапираверса бўлади”.

“Белла воқеаси” шарофати билан мен бошқа ота-оналар гуруҳлари билан ҳам алоқа ўрната бошладим. У ерда ҳам “нариги томон”нинг ижобий натижалари мавжудми, йўқлиги мени қизиқтириб қолганди. Ҳаммаси бўлиб мен қўшни

шаҳарлардаги ўн тўртта гуруҳни бориб кўрдим. Мен учрашган одамлар менга истаганча вақт ажратишар ва ўз оқшомларига бажонидил таклиф этишар эди. Мен ахборотлар йиғар эдим ва олти ҳафтадан кейин ёзиб олинган ахборотларни Симонга жўнатиб юборгач, жиддий хулоса чиқаришга муваффақ бўлдим.

Дарвоқе, мен фақат Симонга эмас, Геррига ҳам хат ёзиб турар эдим, чунки мен ўз таассуротларим ҳақида унга ҳам ёза бошлаган эдим-да. Менинг дастлабки хатларимга у қатъий равишда салбий муносабат билдирди. “Тўғри, у ёқда, Америкада, ўзларини калаванинг учини йўқотиб қўйишга имкон бермасликларини билганимдан ғоят хурсандман. Бироқ ўзим учун бундай гуруҳда иштирок этиш имкониятини кўрмаяпман. Нега? Нега мен ўзимни ўзим қутқаришим керак? Бунга не зарурат бор? Беннининг ишлари шунақанги чатокни, мен ўзимни ўзим қутқариш учун бирон-бир чора кўришдан маъно тополмаяпман. Мен уни бориб кўриб турибман, бўлди, шу билан ҳаммаси тамом. Мен дангал айтишим мумкинки, унинг касали яхши бўлишига ҳеч қандай умид қолмаган. У касалхонадан чиқиш учун зиғирча эҳтиёж сезмаяпти. У ерда ўз устидан ўрнатилган ҳимоя остида у ўзини ажойиб ҳис қиляпти. Дорилар сероб, тинмай текшириб туришади, оилангизда руҳий касалликлар билан аҳвол қандай, деб мендан ҳам сўрашганди. Нима дердим, отам ҳам шунақа оғир руҳий касаликка дучор бўлганди, у ўзини ўзи ўлдирди. Мен шуни айтиб берган эдим, улар бошларини чайқашди ва худо билсин, ўзларича нималарни бичиб-тўқишмагандир. Лекин гиёҳвандлик моддалари бўлмаганда, Бенни икки дунёда ҳам бунақа бўлмасди. Шу гиёҳвандлик туфайли унинг ичидаги шундай нарсалар ташқарига чиқиб кетдики, акс ҳолда уларни ҳеч ким билмасди ҳам, кўрмасди ҳам. Сизларнинг гуруҳингиздаги одамлар ҳақида ўқиганимда, ўйлаб қоламан: ҳа, уларда юрак бор экан-да, деб. Менда юрак қолган дейсанми? Шунинг учун мени бу дунёда йўқ деб билавер”.

Ўз хулосаларимни Симон билан Геррига қуйидаги тарзда баён қилдим:

“НО билан болалар гиёҳвандликни ташлайдиган шифохоналардаги ота-оналар гуруҳлари ҳаммаси бўлиб ўн тўртта. 142 нафар жонни ўз ичига олган. Бизнинг гуруҳимизни қўшганда 152 та. Шулардан 30 жуфти эр-хотин ва 92 таси ёлғиз ота-оналар (6 та эркак ва 86 та аёл). Шу ҳисобдан олиб қараганда 122 тўлиқ ёки тўлиқ бўлмаган оила ҳақида сўз юритилмоқда. Ота-оналар феъл-атворида содир бўлган ўзгаришлар шарофати билан 12 ҳолатда “соғломлаштириш жараёни” бошланган. Мазкур 12 ҳолатни қуйидаги воқеалар билан изоҳлашади:

“Мен белгиланган шартларга тўлиқ риоя қиламан, менинг энди заррача ён бермаслигимни ўғлим билади. Менинг ўзимнинг ҳаётим қоидаларим бор, у ҳам ўз қоидаларини ишлаб чиқишга киришмаяпти”.

“Мен энди боламни бошқа ҳимоя қилмайман. Борди-ю, у бирон нарса қилиб қўйса, азобини ўзи тартади. Бу, ниҳоят уни асил ҳолатга тўғри қарашга мажбур этади”.

“Мен энди унинг муаммоларини ҳал этмайман, мен энди у ҳақда “қайғурмайман”, натижада у ўзи учун ўзи ўйлашга мажбур бўлади”.

“Мен энди ундан ҳеч қанақа ўпка-гина қилиб ўтирмайман, чунки унинг гиёҳвандлигига энди бир касалликдай қарайман. Мен энди унга, мени не аҳволга солиб қўйдинг, ахир сенга ҳамма нарсани бериб турардим-ку, деб гапирмайман ҳам, бундай ўйларни миямга келтирмайман ҳам. Шунинг учун у энди ўзини камроқ айбдор деб ҳис қиляпти. Айни шу айбдорлик ҳисси гиёҳвандликнинг авж олиб кетишига сабаб бўлади.

122 тадан 12 та оила одамлари айтишадикки, болаларида яхшилик томон ўзгариш шундоқ кўриниб турибди. Бу эса 10 фоизни ташкил этади! Агар бунга оила суробига кела бошлаган 30 оилани ҳам (бу эса 25 фоизни ташкил этади) қўша борми, мен ҳеч бир иккиланмасдан дангал айта оламанки, шу гуруҳлар изидан борсак, биз тўғри йўлни танлаган бўлар эканмиз”.

Икки ойни Генриеттаникида ўтказдим, олти ҳафта мамлакат бўйлаб айландим. 23 декабрда уйга қайтиб келдим. Бунгача мен Шерлининг ўз машинаси томида янги йил арчасини қандай олиб келганини завқ билан томоша қилишга ҳам улгурдим. У ойнани тушириб, менга қараб қичқирди:

— Жўнашингдан олдин кириб ўтгин, хўпми? Мана, арча сотиб олдим... шунча йиллардан сўнг биринчи марта! У билан танҳо ўтириб янги йилни кутаман, устимдан кулиб юрма тагин!

Шерли жонига қасд қилган қизи билан янги йил кутади... Гуруҳнинг оқшомлари унга янги куч бағишлаб юборганди, уни танҳолик исканжасидан қутқариб қолган. Шерлининг уйида бутун гуруҳ билан хайрлашаяпман. Наҳотки бу ўша ғазаблари сўнгги нуқтага етиб, бир-бирлари билан топишган ўн нафар одамлар бўлса? Ҳар бири наригисининг заиф жойини билувчи, бир-бирига мутлақо салибий бўлган ўн нафар одам.

Майк деди:

— Болалар, мен сизга сўнгги кашфиётимни айтай: мен ўғилларимнинг хулқ-атвориغا таъсир қилишга шунчалик ҳаракат қилдимки, ҳатто она сутим оғзимга келиб кетди, йигитлар гапимга қулоқ солишни исташмаганда мен илтижо қилишга тушдим: “Эй тангри таоло, ўтинаман сендан, уларни ўзларига игна санчишдан тийилтиргил...” Ўз иродамини бўйсундиришга мен ана шундай берилиб кетган эдим.

Биз ҳам Майк устидан мириқиб кулдик. Ҳа-ҳа, бизлар шунақа эдик, аммо биз шу қадар бахтли эдикки, ҳатто энди бир-биримизнинг устимиздан кула олардик.

Сэнди қўлимга бир китоб тутқазди.

— Ма, самолётда ўқиб чиқ, мен ўзим ундан жуда кўп нарса ўргандим.

Китобнинг номи “Пайғамбар” эди ва Сэнди худди шу номдаги шеърни ўқиб берди:

Чақалоғини кўксига маҳкам босганча аёл илтимос қилди: Бизга болалар ҳақида гапир. Ва у шундай жавоб қилди: Болаларингиз — сизларники эмас. Улар ҳаёни ўзидан ўзи тўлдириб қўйган хоҳишнинг ўғиллари ва қизларидир. Улар сизнинг воситангизда туғилдилар, холос, зинҳор уларни сизлар туғмагансизлар. Гарчи улар доим қошингизда бўлишса-да, сизлар уларга ҳукмингизни ўтказолмайсиз.

Сизлар уларни қайноқ меҳр билан севишингиз мумкин, аммо уларга тафаккурингизни бахш этолмайсиз.

Зеро, уларнинг ўз тафаккурлари ўзлари биландир. Сизлар уларнинг жонларига эмас, жисмларигагина паноҳ беришингиз мумкин.

Зеро, уларнинг жони келажак қошонасидадир, сизларга эса ҳатто яхши кунларда ҳам улар томон боришга йўл ҳозирлаб қўйилган. Сизлар уларга ўхшаган бўлишга чиранишингиз мумкин, аммо уларни ўзингизга ўхшаган бўлишга зинҳор уринманг.

Зеро, ҳаёт ҳеч қачон орқага қайтмайди ва кечаги кунга маҳкам ёпишиб олмайди.

Сизлар — камонбозсиз, холос, сизларнинг болаларингиз эса улардан отилган жонли пайконларди.

Камонбоз нишонни чексизликда кўради.

Пайконлари узоқларга енгил ва тез учиб кетиши учун у сизни тобора қаттиқроқ эга бошлайди.

Пайкон эриши остидаги сизнинг эгилишингиз сизга хуррамлик олиб келсин.

Зеро, у ҳавода визиллаб учиб кетаётган пайконни ва ўзининг мустаҳкам камонини севгувчидир.

Ливан шоири Халил Жиброн¹нинг “Пайғамбар” шеъри. Мен шу шеърни қайта-қайта ўқийман ва ҳар гал ўзимга-ўзим ўша оқшом чоғи Шерлига берилган саволни бераман: “Барибир ҳам модомики Камонбоз нишонни чексизликда кўрар экан, унда гиёҳвандликдан ўлиш ҳақида гапиришнинг бу ерда нима ҳожати бор?” Бу саволга ҳеч қанақа жавоб йўқ эди. Бизлар кўзимизни ерга тиккан кўйи сукут сақлаб ўтирдик. Героиндан меъеридан ортиқ еб қўйиб ёш жони жувонмарг бўлган ўғилнинг онаси Айрин эса жўнгина такрорлаб қўя қолди:

¹ Халил Жиброн (1883—1931) — араб ёзувчиси, шоир ва рассом, кўп йиллар АҚШда муҳожирликда яшаган.

— Улар сизнинг воситангизда туғилдилар, холос, зинҳор уларни сизлар туғмагансизлар. Гарчи улар доим қошингизда бўлишса-да, сизлар уларга ҳукмингизни ўтказолмайсиз...

24 декабр куни менинг самолётим Схинхол тайёрагоҳига кўнди. Симон, Жюльет, Йосин ва Брамметье мени кутиб олгани чиқишганди. Тўрт ой — ҳазилакам муддат эмас. Тўсатдан Брамметьенинг Давидга ўхшаб қолганини кўрдим. Ўша кулранг кўзлар, ўша дўмбоқ юзлар.

— Дўмбоғим менинг, — дедим мен фақат уни эмас, гўё шу билан бирга Давидни ҳам бағримга босиб.

Ойим эшик тагида ивирсир эди.

— Юрган дарё, ўтирган бўйра! Сен у ёқдалигингда йўфингни ҳечам билдирганимиз йўқ.

Болалар қуршовида ойимнинг яна қулфи дили очилиб кетганди ва шартта-шартта буюрарди: — Жюльет, чой қўй, музхонада олма торти бор — олиб кел. — Кейин қўшиб қўйди: — Давидга бир бўлак қолдир.

Мен Симонга қарадим ва қайта сўрадим:

— Давидга?

— Бу тўғрида ҳали гаплашамиз.

— Бу қанақаси, — дедим мен. — Давид шу ердами? Унда мен билишим керак...

Симон мулойимлик билан гапимни бўлди:

— Шу пайтда бошқаларнинг дилини хуфтон қилмай тур.

Кундузи айлангани чиқдик. Ҳар доим борадиган жойимиз ўша қумтепаларга қараб кетдик, ҳар кимнинг кайфияти ҳар хил эди.

— Энди очигини айт, — дедим мен.

Мен Симоннинг гапиришга қийналаётганини кўриб турардим.

— Сентябрьда, — деб гап бошлади у, — у яна уйга танда қўйиб қолди. Аввалига ҳафтасига бир неча марталаб келиб турди, кейин эса... биласан-ку ойингнинг одатини... Ойинг унга овқат ва янги кийимлар берибди, натижада икки ҳафтадан кейин у яна бизниқида яшади. Ўша ўзининг яхши кўрган усулида: тўшак-кўрпада кўпчиб ётади-да, ҳуши келган пайтда туриб овқатланади. Жуда жонга тегиб кетди унинг бу қилиғи. Шунда мен ойингни иккала кичкина билан уйига жўнатиб юбордим, Жюльет эса дугонасиникига кетди. Бизлар яккама-якка қолгач, мен у билан гаплашишга уриниб кўрдим. Шуниси қизиқки, биз ростданам одамлардай суҳбатлашдик. Бундан кейин ҳаёти бундай давом этиши мумкин эмаслигини, ёлғизликда шерикларидан ажралолмаслигини у яхши биларди. У Зейстда қандайдир шифохона борлиғи ҳақида эшитиб қолибди ва ўша ерга бормоқчи бўлди. Биз биргаликда бу жойни билгани кетдик, бир ҳафтадан кейин эса суҳбатдан ўтиш учун у ўша ерга борди. Лекин у ёқдан юраги ёрилгудек бўлиб қайтиб келди. У ерда камида бир йил бўлиши керак экан. У “ҳеч қачон бажара олмайдиган” дастур ҳақида чайналиб гапирди. Кейинги кунларда эса у тобора иккиланиб, нима қилишини билмай қолди. Баъзан кундузлари ишхонамга борарди, Рюд ҳам у билан гаплашди ва кейин менга шундай деди: “Назаримда сен уни қаровсиз қолдирмаслигинг керак, у жазавога тушаяпти, ўзини-ўзи бир нима қилиб қўйиши ҳеч гап эмас. Шунақа гаплар, кейин менинг ҳам ўтакам ёрила ёзди. Кеесга қўнғироқ қилдим, у эса пинагини ҳам бузмай шундай деди: “Ҳа, албатта, у ўзини-ўзи бир нима қилиб қўйиши ҳеч гап эмас, бундай болалар кўпинча шунақа қилишади, уларнинг хаёлида доим бир хил фикр айланиб юради — ҳаммасига бир йўла чек қўйиш керак, тамом. Ўз-ўзидан маълумки, унинг Зейстга жўнашидан яхшиси йўқ. Лекин бу масалани сен эмас, унинг ўзи ҳал қилиши керак, акс ҳолда ҳеч қандай фойдаси бўлмайди. Гиёҳвандлик билан ортиқ яшаб бўлмаслигини ва умуман яшаш жонига текканини ўзи тушунгандан кейингина у шундай қарорга кела олади”.

У эса ҳамон олдимда уймалашгани-уймалашган, бир қарорга келолмай хуноб эди. Охири бир куни: “Бўпти, эртага ўша ёққа борганим бўлсин”, — деди ва ҳатто нарсаларини йиғиштиргани кетди ҳам. Эртасига эса яна эски ҳаммом,

эски тос: “Йўқ, бормайман”. Яна кўчама-кўча саланглашга тушди, ярим тунда уйга қайтар эди. Мен ҳам охири тоб ташлаб юбордим, унга ўхшаб нима қиларимни билмайдиган бўлиб қолдим. Бугун ўзимга-ўзим шундай дедим: бу қанақа аҳмоқгарчилик, уни кўчага ҳайдаб соламан, ана шунда нима қилиши кераклигини тушуниб етади. Эртасига эса мен бутунлай бошқача гапирардим: йўқ, бундай қилиб бўлмайди, болапақир роса каловланиб қолган, нимадир ўйлаб топиш керак, дердим. Кеесга муурожаат қилишнинг сира маъноси қолмагани, уй доктори бўлса — унинг нима деб-нима қўйиши ўзингга маълум-ку... Давидга эса ҳамма нарса бефарқ бўлиб қолганиди. Мен ишдан келганимда, у одатдагидек, уйда йўқ эди. Мен каллаварам бўлмасам унинг хонасига бирров қараш учун тепага кўтарилармидим...

Симон жим бўлиб қолди. Мен унинг нега жим бўлиб қолганини билардим ва ҳеч бир қизишмай-нетмай унинг ҳикоясини давом эттирдим:

— Бир кун ишдан қайтиб келиб тепага кўтарилгансан ва каравотда Давидни кўргансан...

У ҳайрат ичида менга боқди.

— Ҳа. Худо билсин, у нимани ютиб олган. Касалхонада айтишганиди, бола ҳаддан ўтказиб юборган, яна бир озгина бўлса, у... Улар Давидни бир неча кун ушлаб туришди ва у билан шуғулланувчи руҳий касалликлар врачлари унга Йеллинек шифохонасини маслаҳат берганиди, Давид ўша ёққа йўл олди...

Биз жимгина ёнма-ён одимлаб борардик. Симон ҳикоя қилган нарсаларни оз-оздан тушуниб бормоқда эдим. Мен Америкада назарияни ўрганар эканман, айна пайтда уйимизда аччиқ амалиёт давом этмоқда эди, мен ота-оналар гуруҳини ташкил этишга тараддуд кўриб турганимда бир фикрдан сал бўлмаса қарахт бўлиб қолаёздим: ахир гап менинг Давидим устида кетаяпти-ку! Ота-оналарни-ку бир четга қўйиб туриш-а, гап мен тўғримда ҳам, Симон тўғрисида ҳам кетмаётганиди... Мутлақо гангиб, ҳушимни йўқота бошладим. Симон мени кучоқлаб олганини ҳис қилдим.

— Биласанми, хатларинг бўлмаганда мен чидаёлмасдим, — деди у. — Биз биргаликда шундай гуруҳ ташкил этамиз. Лен. Сен айна куч-қувватга тўлган пайтинг. Эй худо, сен нималарни ўйлаяпсан ўзи?

— Ҳеч нарсани ўйлаётганим йўқ, зинҳор ҳеч нарсани...

Уч ҳафтадан кейин Давид Йеллинек шифохонасидан қочиб кетди. Қочиб кетиш унинг учун ҳамирдан қил суғурганчалик ҳам қийинчилик туғдирмаганиди, чунки у ерда ихтиёрли равишда турганиди. Бундай ўсмирни шифохонада зўрлаб тутиб туришнинг ҳамон аввалгидек иложи йўқ эди. Ноябрьнинг ўрталаригача у Амстердамдаги “дўстлари”никида яшади, улар билан кун бўйи “голлар урар”¹ эди — кундалик героинга пулни улар биргаликда ўғирлаб топишарди. Амстердамда ҳаддан ташқари “қайноқ” бўлиб кетгач эса, у Гронинаенга суриб кетди, у ерда ҳам унинг бир “ўртоқжони” турарди. Уйда у қайтишимдан бир ҳафта олдин пайдо бўла бошлаган экан. Жюльет уни кўриб қолиб, аямасдан ҳайдаб юборган экан. “Бувим болалардан ортмаяптилар. Агар сенга бирон нарса керак бўлса, бор дадамнинг идораларига”. У ёққа Давид бормаган, кечга яқин Симон уйдалик пайтида эса яна қайтиб келган, бувим эса, афсуски, болалардан ортмаган ҳам. Бу ёғини менга Жюльет ҳикоя қилиб берди:

— Давид жудаям сурбет бўлиб кетганиди, аҳволига маймунлар йиғларди. У нуқул пул беринг деб туриб оларди, лекин дадам, энди сариқ чақа ҳам бермайман, ана, бор, ўзинг нафақа сўраб олавер, деди. Лекин бувимнинг олдида у яна ўзини ғариб аҳволга солиб кўрсата бошларди. Ейишга овқат сўрарди ва ўлгудай совқотдим, чунки курткамни ўғирлатиб қўйдим, қаерда тунашимни билмайман, деб бувимнинг бошини қотирарди. Бувимни ўзингиз биласиз-ку, дарров кўз ёши қила бошлайди, дадам эса бақириб берди, яна Давидни эшикка ҳайдаб солди, биз бўлсак бутун оқшом давомида бувимни овутиш билан овора бўлдик. Лекин Давид бувимнинг олдида қайтсам бўлар экан, деган ҳаёлга келганиди.

¹ Ўзига гиёҳвандлик нинаси урмоқ (тарж.).

Бувим ҳеч қайсимизга қарамай ҳар куни унга овқат олиб қўяди, бу ишни у яшириқча қилмасди, йўқ, очиқ-ойдин қиларди, дадамнинг гапларига эса парво ҳам қилмасди. Бувим уйдалик пайтда Давид ҳар куни келарди. Биз дадам билан бу тўғрида гаплашиб олдик-да, шундай қарорга келдик: ҳеч нарса қилмай-миз, яна бир оз сабр қиламиз, яна бир неча кундан кейин сиз келасиз-да, бувимни уйига жўнатиб юборамиз. Шунда бизникида кўп деганда учта одам бўлади. Сиз эса бу гуруҳда шунчалик кўп нарсаларни ўрганибсизки, дадам сиз ёзган хатларнинг ҳаммасини ўқигани менга берарди. Энди биз унинг гиёҳвандлиги орқасидан ўлиб кетишни хоҳламаслигимизни Давидга тушунтириб қўйишга албатта муваффақ бўламиз.

Жюльет мени яна бўшлиқдан судраб олиб чиқиб қўйди, Давид билан биринчи учрашувимиз эса менга дадиллик бағишлаганди. Рождествонинг иккинчи куни соат тўртларда у айвонда турарди. Мен иккиланардим.

— Агар ақли-ҳуши жойида бўлса, ичкарига кирит уни, Симон. Мен уни қачондан бери кўрганим йўқ.

Унинг “ақли-ҳуши жойида” эди, бу ақли-ҳуши жойидалик то биз дастурхонга ўтиргунча давом этди, холос. Бир вақт у узоқ вақт ҳожатхонада қолиб кетди, шунда унинг “ҳидлаётгани” қулоғимга чалинди. Мен Симонни олиб келдим-да, иккаламиз бирга ҳожатхона эшиги олдида туриб олдик.

— У ҳидляпти, — дедим мен, — героин кукунидан.

Мен муштумим билан эшикни урдим.

— Давид, чиқ, сўзингда турмаяпсан!

Хонада болалар ўтиришарди. Мен байрам дастурхони тузадим. Давид ҳаммасини бир пул қилди, ҳатто овқатни охиригача еб олишимизгача ҳам сабр қилолмади.

— Чиқ, Давид, — деди Симон, — бўлмаса эшикни бузиб очаман!

Яна кўнглимизга таниш ғулғулалар тушди. Ахир Рождество кунига бундай қилиш керакмас-да, ҳарқалай... балки ҳеч нима бўлмагандай дастурхон атрофида ўтириб олсак... балки болалар ҳеч нимани сезишмас... Бироқ шу лаҳзада у мени тепганда ҳис қилганим ғазаб ва нафрат ўз-ўзидан қайта аланга олди.

— Симон, — дедим мен, — нега қараб турибсан, отверткани олиб кел-да, даф қил уни бу ердан.

Эшик очилди ва Давид бизларга қарамасдан илғич томон йўналди. У ерга бориб олдин раъйи билан ойна олдида таққан галстугини бўйнидан юлиб отди. Шундан сўнг у катта эшикни шунақанги қарсиллатиб ёпдики, Брамметье кўрққанидан йўлакка отилиб чиқди.

— Нима бўлди? — сўради у. — Яна Давиднинг ишими?

Боёқиш болакайнинг кўзлари жавдирар, юзида қон қолмаганди. Ҳамма нарса бирданига чапараста бўлиб кетишига у доим шай турарди. Давид уйга кириб келган дамдан Брамметье бизнинг ҳар бир сўзимизни, ҳар бир ишорамизни илғаб олмоқда эди. Мен уни хонага етаклаб кирдим. Сал ўзимизга келгандек бўлдик. Йигирма беш фоиз оила ҳаётини изга солиш имкониятига эга бўлди. Ун фоиз оила болалар хулқ-атворида ижобий силжишлар яшашга муваффақ бўлди. Брамметьенинг қўлчасини кафтимда қисганча мен ҳеч бўлмаганда дастлабки йигирма беш фоиз сирасига кириш ҳаракатини қиламан, деб кўнглимга тугиб қўйдим.

Симон, Герри ва мен — учаловимизнинг ишни бошлашимиз учун бир ой керак бўлди. Герри менга шундай ёзади: “Бу одамларда жасорат бор экан. Менда эса бундай жасоратдан ном-нишон қолмаган, шу боис мени ҳисобдан чиқариб ташлайвер”. Бироқ Симон уни менинг хатларим мазмунини чуқурроқ ўйлаб кўришга ҳамон даъват этгани-этган эди, мен уни кўргани борганимда эса ҳаммасини ўзимнинг оғзимдан эшитишни хоҳлаб қолди. Беннида ҳеч қандай ўзгариш бўлмабди, Геррининг ўзи ўзгарибди. Ундаги қаҳр ғойиб бўлганди, у ўз аҳволини жонли далил деб иқдор бўлган ва “юрақда дард” билан бундан кейин ҳам яшаш имкониятини кўрган итоаткор бир аёлга айланганди. Том ҳақида у шундай деди:

— Йўқ, Том қатнашмайди... шўрлик Том, унинг учун ҳамма нарса тугаган. Агар биз сизлар билан мана шундай гуруҳ тузсак, у мени этагимдан ушламайди, лекин бунда ўзи иштирок этмайди ҳам, йўқ... Бундан ташқари, у бизни кучимизни нотўғри сарфлашяпти деб ўйлайди. Биз бир-биримизга ёрдам беришимиз керак эмас, деди у яқинда, бу отни араванинг орқасига қўшган билан баравар экан. Гиёҳвандлик моддалари савдоси билан кураш олиб бориш учун биз ҳукуматга тазйиқ ўтказишимиз, талаб қилишимиз керак экан. Нега сен шу ҳаракатни бошламайсан, деб сўрадим мен. Лекин у барибир ҳаракат қилмади. Ҳаракат қилолмайди ҳам. Бенни уни бутунлай букиб, адо қилганди.

Эрталаблари биз Герри билан ишга шўнғиб кетардик. Китобларни таржима қилар ва кўпайтирар эдик. Бу босқичдан ўтиб олгач, биз Кеес билан боғландик, у бизни гуруҳ тузиш ҳақидаги режамиз билан табриклади ва бизга ота-оналарни юборишга ваъда берди. Биз Бенни ва Давидни кузатиб борган руҳий касалликлар врачлари билан ҳам гаплашдик, улар ҳам эзгу ишимизни астойдил қўллаб-қувватлашди. Нафсиламрини айтганда, худди шу сониядан ишлар ўз-ўзидан жўнашиб кетди. Бизга жонидан тўйиб кетган ота-оналар кўнғироқ қилар эди — кўпинча оналар — бизлар дарди бир хилдаги беҳисоб ҳикояларни тинглар эдик, уларга китоблар тарқатардик, кейин эса жавоблар олар эдик. Лекин жавобларнинг аксарияти мана бундай бўлар эди: “Мен бу китобни ўқийдиган аҳволда эмасман, илтимос, гуруҳдаги машғулотларни бошланглар!” Биз яна Кеесни ишга солдик, у бизга хона топиб берди ва биз у ерда ҳафтада бир марта йиғилишиб турадиган бўлдик.

Шундай қилиб, ўн саккиз кишини ўз ичига олган гуруҳ билан ишни бошлаб юбордик. Оқшом жуда шовқинли ва тартибсиз ўтди, бақириб-чақиринлар кўп бўлди, чунки ҳар ким ўз бошидан ўтказганларини тикиштирар эди, Симон, Герри ва мен учаламиз эса булар барчасини керакли ўзанга солишдан ожиз эдик. Иккинчи оқшомда энди ўн икки нафар киши қатнашди. Олти киши келмади, шундан учтаси узрсиз бўлиб, учтаси кўнғироқ қилиб, “Менга жуда оғирлик қилаяпти, балки кечроқ бориб қоларман”... дея хабар беришди. Бир ой машғулот ўтказганимиздан кейин гуруҳ барқарорлашгандай бўлди, ҳеч ким келиб қўшилмади ҳам, ҳеч ким келмай қўймади ҳам. Кейинги ой давомида эса ишимизда ҳам бир муайян тизим вужудга кела бошлади. Учов бўлиб биз оқшомни “зўр диққат-эътибор билан” тутиб турардик. Ҳеч қанақанги ортиқча тафсилотларга йўл қўймай, ҳар кимга дилидагини айтиб олиш учун имкон берардик. Оқшом аввалида жуда қийин аҳволга тушиб қолганлар юрагидаги дардини бўшатиб олар эди. Биз дарди оғирларни алоҳида ажратиб кўрсатардик: “Менимча, бугун ҳаммадан ҳам Эллага қийин, келинг, аввал Элла гапирсин”. Гоҳо шундай бўларди, биз бутун оқшомни аҳволи чидаб бўлмас даражада қийинлашиб кетган бирон кишига бағишлардик. Ҳамма ишларининг сарағини саракка, пучагини пучакка ажратиб, тезкор чора кўрилиши талаб этиларди. Ўша одам бир ўзи буни қилиши амри маҳол эди, албатта, гуруҳ эса унинг ўз аҳволи қандайлигини тўғри англаб олишида ёрдам берарди.

Апрель, май... гуруҳдаги ишлар “аъло” даражада кетмоқда, биз бир-биримизни ёддан билардик.

Ичимизда мудом ўғлининг ҳаётини изга солишга чираниб юрувчи Тини деган аёл бор эди.

— Мен ўшанда ўғлимга айтгандим, — деди у, — энди бундоқ кўзингга қараб юр, болам, уйдан вақтида чиқиб кетсанг бўлмайдимми, ахир уйга ҳаддан ташқари кеч қайтиб келаяпсан.

Гуруҳ: Нима учун сен бундай дединг?

Тини: Чунки жудаям ачинар эдим-да, унинг иши шунақанги яхшики. Ишқилиб, ишидан ажраб қолмасайди, деб кўрқар эдим.

Гуруҳ: Сен унга ёпишиб олгансан, аслида бундай қилиш керак эмас, у йигирма тўртга кирган, у ўзи ҳаммасини англаб етиши керак.

Тини: Нега ачинмай? Унда қолган ягона суянчиқ шу бўлса-чи?

Гуруҳ: Сен шунақа деб ўйлайсан, у эса, ўз-ўзидан маълум, бошқача ўйлайди. Яхшиси, ўзинг ишга бор, ўзинг уйдан вақтида чиқ.

Тини: Ҳа, агар ишга борсам, ҳаммаси барбод бўлади.

Гуруҳ: Қаердан биласан? Ҳали қилиб кўрганингча йўқ-ку.

Тини: У кейин бутунлай турмай кўяди, чунки уни уйғотадиган ҳеч ким бўлмайди, соат кўнғироғини эса у эшитмайди.

Гуруҳ: Унга эшитиш нега керак — қулоқ ўзингники-ку.

Тинининг ташвишларини ҳали ҳолва деса бўларди. Унинг ўғли ўзига игна урмас, фақат қорадори чекар эди, вақти-вақти билан халдори ютиб турарди ва деярли жамоатчиликка аралашмасди. Бироқ борди-ю, Тини ўзининг оналик мавқеини ўзгартирмаса, ҳамма нарса телба-тескари бўлиб кетиши аниқлигини гуруҳ тушуниб турарди.

Гуруҳ: Қизиқ, нега у ҳалигача сеникида яшаяпти?

Тини: Мен уни қандай қилиб ҳайдаб чиқараман? Ахир у сира ёмонлик қилмайди-ку.

Гуруҳ: Ўзига ёмонлик қилмайди-да, бўйнингда бўйинтуруқдай осилиб юраверади. Тини, барибир таваккал қилиб, қалампирни чайнамасанг бўлмайди.

Тини: Хўш, мен унга нима ҳам дейман?

Гуруҳ: Унинг ёнингда бўлиши сенга хуш ёқадими?

Тини: Йўқ, у фирт жинни-ку... Қачон қарамай, менинг хонамда ивирсийди, мен бўлсам бир четда ўтириб, бугун чекканмикан, чекмаганмикан, деб фол очаман, холос.

Гуруҳ: Яна уни “фирт жинни” деб атаяпсан, кўнглингга нима келса унга барини очиқ-ошкор айт: афтидан сен ўғлингсиз тиниб ўтиришга сира имконинг йўқлигидан заррача ташвишга тушмаяпсан, чоғи.

Ниҳоят, Тини ўғлига тўнглидагини айтиб солди, бунда у ўғлининг хулқ-атвори ё иззат-нафсига тегадиган қалтис гап айтишдан ўзини тийди, албатта. Йигитча ўзига уй қидириб кетди, бироқ ҳадеганда иши юришиб кетавермади.

Тини: Ҳеч нарса тополмаяпман, дейди. Нима қилишим керак энди?

Гуруҳ: Уйингда ивирсиб юриши сенга ёқадими?

Тини: Йўқ, чидаб бўлмайди бунга, у жиннилигини қўймайди, бу ёқда ўзим жинни бўлаётиман секин-секин.

Гуруҳ: Ўзингни қутқариш учун сен унинг олдига шарт қўйсанг бўларди. Унга бир ой муҳлат бер-да, мунтазам шуни такрорлайвер. Ўзинг учун кураша-ётганингни унга кўрсатиб қўй, лекин унинг “жиннилигини” сира юзига сола кўрма.

Ниҳоят, иш сал олдинга босди. Йигитча бошқа жойга кўчиб ўтди, лекин нарсаларининг ярмидан кўпроғини Тининикида қолдирди. У арзимаган баҳона билан уйига кириб келаверар эди: гоҳ свитер деб, гоҳ қанақадир китобча деб. Шамоллаб қолганида эса ўзининг эски хонасида ойижониси Тинига “менга қарамасангиз бўлмайди” деб эргатойликни жуда ўрнига қўйиб қўйди. Уч ҳафтагача чўзиб юрган томоқ оғриғи шарофати билан охири у яна киндик қони тўкилган уйига кириб олди.

Гуруҳ аямай уришарди:

— Тини, қандай хатога йўл қўйганингни биласанми?

Тини: Ҳа, лекин... унинг томоғи оғриб қолди-да... Касал болани уйдан ҳайдаб бўлар эканми?

Гуруҳ: Лекин у икки тарафлама касал. Биринчидан, жисмоний жиҳатдан касал — демак, сен унга яхшилаб қарашинг керак, бироқ фақат унинг уйида. Иккинчидан, у руҳий жиҳатдан ҳам касал, шунинг учун у ўз хонасида қолиши ҳамма нарсдан муҳим.

Тини: У руҳий жиҳатдан касал эмас, сизлар бу гапни қаёқдан олдиларинг?

Гуруҳ: Бунинг ёшидаги ҳар бир ўсмир ота-она қарамоғидан озод бўлишни, мустақил яшашни истайди. Кўплар ҳатто жуда эрта ота-она уйини тарк этади. Шунинг учун ўғлингнинг феъл-атворини ҳечам яхши деб айтиш мумкин эмас. Бунинг учун сен ундан домангир бўлмаслигинг керак, агар фурсат тўғри келиб қолса, ўзинг у билан бир гаплашиб кўр.

Бундай фурсат жуда тез тўғри келиб қолди. Йигитча ойисини совғалар билан сийлашни астойдил дилига тугиб қўйган экан, шу боис уни изига қайтариб юбориш осон бўлмади. Тини тобора асабийлашар, ўғил эса буни яққол кўриб-билиб турарди.

Гуруҳда Тини шундай ҳикоя қилди:

— Уша кунни менга деб яна бир китобчани кўтариб кириб келди ва мен унга қараб дедим: “Сен энди бундай қилмаслигинг керак, менимча, бу нарса одамни сотиб олишга кирди. У бундан қаттиқ хафа бўлди ва жавобан деди: “Олти йил бурун мен сизга бирон нарса олиб келсам, бошингиз кўкка етарди”. Шунда бирданига она-бола ўртамазда қизғин суҳбат бошланиб кетди. Мен ундан сўрадим: “Хўш, сен ҳамма нарса олти йил аввалгидек бўлишини хоҳлайсанми?” Бунга у “ҳа” деб жавоб берди. “Лекин бу энди мумкин эмас, — дедим мен, ҳеч ким ўтганни орқага қайтаролмайди, сен энди кап-катта одам бўлиб қолдинг, ёш бола эмассан, сен ўз аравангни ўзинг тортишинг керак”. Шунда у очиқ-ойдин сўзлай кетди, у ўзини қандай ҳис қилаётганини, илгари ҳеч қачон бундай бўлмаганини айтди, шунинг учун мен ҳам ошқора тан олишга мажбур бўлдим, ўзимни қандай ҳис қилаётганимни айтишга журъат этдим, хуллас, бизлар бир-биримизни биринчи марта тушуниб турган эдик. У шикоят қилмас, мен ҳам ундан ҳеч нарсадан домангир бўлмаётган эдим. Фақат туйғуларимиз... кечкурун у яна ўз хонасига кўчиб келди-ю, орамизда аҳиллик қарор топди.

Гуруҳдагилар ҳиринглаб кула бошлашди. Ана холос, Тини муроасага борибди...

— Энди охирига етказиб қўйсаларинг яхши бўларди. — Бу гапни Герри айтди.

Тини: Охирига етказиб қўйсаларинг дейсанми? Сен нимани назарда тутаяпсан?

Герри: Нимани бўларди... ҳозирча сен унинг хонасини сақлаб турибсан, ундаги ашқол-дашқоллари билан...

Тини: Вақти-вақти билан у ўзининг уйига келиб турса, бунинг нимаси ёмон экан?

Герри: Яхши, албатта... бироқ уни меҳмонлар учун мўлжалланган хонага ётқиз. Фақат хилватда бўлсин, бу чиндана меҳмонларга аталган хона бўлсин, у фақат тунагани келганини ҳис қилиб турсин.

Орамизда яна Бетти билан Ник дегани ҳам бўлар эди, улар гиёҳвандлардан ўзини тортган ўғилларининг аҳволини сира тушунишмас эди. Сирасини айтганда, гуруҳ уларга ёрдам беролмаётганди, чунки ичимиздан биронгамиз бундай ҳолда нима қилиш кераклигини билмас эдик. Мен Кеесга телефон қилдим ва ундан келиб шу тўғрида гапириб бера олмайсизми деб илтимос қилдим.

У ҳаммасини иложи борица жўнгина қилиб тушунтиришга ҳаракат қилди.

— Миямизда шундай бир жой бор, — деди у, — уни “сезги маркази” деса бўлади, шунинг шарофати билан биз ўзимизни “қувноқ” ҳис этамиз, бунга жўяли сабаб бўлса, албатта. Агар биз таътилни яхши ўтказсак, бирон чиройли буюм сотиб оламиз, қандайдир ажойиб нарсадан, дейлик, бадийий сувратдан завқланамиз, ёки бўлмаса биров бизни эркаласа, ёки елкамиздан дўстона қоқиқ қўйса, ёки илиқ гаплар айтса яйраб кетамиз, бундай муомалалар “сезги маркази” мизни бамисоли қитиқлагандай бўлади. Шунда руҳимиз кўтарилиб, вужудимизни ёқимли туйғулар эгаллайди. Гиёҳванд одам эса ҳеч қанақанги сабаб бўлмаса ҳам ўзини ана шундай қувноқ ҳис қилади. Унга таътил ҳам керак эмас, чиройли буюм ҳам керак эмас, бадийий суврат ҳам керак эмас, уни эркалаш ҳам шарт эмас, чунки гиёҳвандлик моддалари миядаги мана шу “сезги маркази”га қон орқали бевосита таъсир ўткази. Бу таъсирни энди оддий қитиқлашга қиёс қилиб бўлмайди, таъбир жоиз бўлса, мен бунга тирнаш деб атаган бўлардим. Наркоман ўзига игна тикқанда эса, таъсир яна ҳам кўполлашади, гўё мана шу “сезги маркази”га болга билан ураётгандек бўлаверади. Натижада вақт-соати билан бу марказ гиёҳвандлик моддалар таъсиридан ҳалок бўлади ва “одатдаги” чиройли буюмларни ҳис этиш ёки англашга мутлақо яроқсиз бўлиб қолади. Одам гиёҳвандлик моддаларидан бешиб, уларни истеъмол қилмай қўйгач, унинг сезги марказига болга зарби тушишдан тўхтади, бироқ марказ бошқа ҳеч қанақанги таъсирни ҳам сезмайдиган бўлиб қолади, чунки энди у “одатдаги” чиройли буюмлар билан иш тутмай қўяди. Бу эса йиллар давом этиши мумкин. Мана шунча вақт давомида инсон бахтга нисбатан қарахт бир ҳолда

ўтираверади, бу жинсий лаззатдан мутлақо бебахра одам аҳволига ўхшаган бир гап, демаски у лаззатланиш туйғусидан умрбод маҳрум бўлган. Унга янги уй бериш мумкин, янги иш бериш мумкин, бир-биридан чиройли буюмлар инъом қилиш мумкин, одатдаги одам бундан озмунча хурсанд бўлмасди дейсизми, лекин гиёҳвандга булар ҳаммаси сариқ чақага арзймайди. Уни яхши кўринг, эркаланг, лекин у пинагини ҳам бузмайди. У нима деб жавоб қилишни ҳам билмайди, ҳис-туйғуларининг “қитиғи” ўлмаган атрофидаги одамлар эса буни тушунмайди. Гиёҳвандликдан безган одамни яна бошқа кўнгилсизликлар кутиб туради. У бошидан ўтган азоб-уқубатларни ҳис эта бошлайди. У ёки бу даражада, масалан, ота-онасининг адойи тамом бўлганини англайди. Ўтмишга ташланган нигоҳ безган наркоманни жунбишга сола бошлайди. Кейин зое кетган йиллар азоб беради. Гиёҳвандлик моддалари истеъмол қилиб ўтказилган йиллар шамолга соурилган бўлади. Мактабни чала ташлаб кетгани борми, ҳаётидаги турли ёмон ўзгаришлар борми, калавасини йўқотганлари борми... Героин билан ўзига нина санчишдан безганларнинг ҳоли булардан ҳам бешбаттар, у ўзининг мутлақо кераксиз бўлиб қолганини бирданига англайди. Чунки героин билан игна санчиш деярли ҳаёт-мамот иши, унга бутун-бутун кунлар сарф бўлади. Бир кеча-кундуз ҳисобидан ўн икки соатлаб “гол уради” — ажабтовур иш куни деяверинг. Бундай болаларнинг бирданига тоб ташлаб юборишлари боиси шунда, уларни минг ҳимояга олманг, фойдасиз. Агар уларнинг ёнларида анчайин бундай нарсаларнинг тагига етолмайдиган мушфиқ ота-оналари бўлса борми, худо урди деяверинг. Лекин сиздаги муаммо ҳал бўлган ҳисоб, чунки сиз энди тушуниб қолгансиз-да...

— Аммо ўғлимиз гиёҳвандликни ташлашга роса саккиз марта ҳаракат қилди, — деди Ник, — ҳар сафар унга биз ёрдам берардик. Ҳозир ҳам унга ёрдам беришимиз керакми? Биз билмаймизки...

— Энг асосийси — қандай ёрдам беришни билмоқ керак. Сен уни на фақат асрашинг керак, сен қатор қоидаларга риоя ҳам қилишинг лозим. Ўзингга чегара қўйиб ол: шундан ортиғига чидолмайман, йўқса тамом бўламан, де. Наркоманлар ҳам кўп шартлар қўйсам бўлаверади, деб ўйлашади. Ҳа, гиёҳвандликни ташламоқчиман, лекин дард чекишни, ўзимни ёмон ҳис қилишни истаймайман, дейди... Сирасини айтганда, ҳамонки томошани ўзим бажараман деб ўйлар экан, наркоманларнинг яқинига йўлашнинг асло ҳожати йўқ. Томошани гиёҳвандлар кўрсатишади. Шунинг учун ота-она сифатида сизлар биринчи навбатда чегара қўйиш ғамини кўришларинг керак бўлади, болаларингизга ёрдам беришнинг энг яхши йўли шунда.

— Лекин бизнинг боламиз ростдан ҳам гиёҳвандликни ташламоқчимми? — деб сўради Бетти. — Саккиз марта уриниб кўрди, ҳатто қамоқхонада ҳам, у ерда у роса бир йил ўтирди, роса бир йил “тоза” юрди... бироқ чиққанидан кейин уч ҳафта ўтар-ўтмас ҳаммаси янгидан бошланди...

— Қамоқхонада ўз ихтиёри билан ташламаган, дарвоқе ҳалокатли эҳтироснинг ўзидан қутулишни ҳеч ким истаймайди. Қўшимча ҳодисалардан қутулмоқчи бўлишади. Бу худди чекишни ташламоқчи бўлгандай бир гап. Биз саратон касаллигидан, йўталдан, барча юрак ва томир касалликларидан қутулишни истаймиз, аммо чекишдан қутулишни хаёлимизга ҳам келтирмаймиз, чунки уни биз ёқимли нарса деб тушунамиз.

— Менинг болам-чи? — деб сўради Ханни, — бу даҳшатли эмасми?

Атрофдагиларнинг бирданига кўтарган шовқини унинг овозини босиб кетди, Кеес эса унинг гапни давом этдиришини кутиб турди.

— Менинг яккаю ягона фарзандим бор. У гиёҳвандликка берилишидан аввал ҳаммаси яхши эди. Нимасини айтай! Мана, тўрт йилдирки, дўзах азобидамиз, мен ўзим шунинг дастидан шифохонага тушдим. Мен қанча врачларга учрашмадим, бироқ уларга бошимдан нелар кечганини гапириб берганимда, менга шундай дейишди: “Хоним, болани уйдан ҳайдаб чиқаринг, наҳотки унинг сизга дўқ-пўписалар қилаётганини кўрмайсиз?...” Лекин уни ўзингиз бир кўрсангиз эди, эт бориб устихонга ёпишган, ҳеч нарса емайди, билган емиши бир

героин, холос. У тўрт марта шу билан жонига қасд ҳам қилди, охирги мартасида доктор болангизнинг жони қил устида турибди, деди. Бундай аҳволда болани мен қандай қилиб кўчага ҳайдаб чиқарай? Врачларга осон, чунки улар ота-она эмас-да. Мен, масалан, бундай қилолмайман, ўлай агар, ортиқ тоқатим ҳам қолмади. Мен мана шу гуруҳга келишимдан олдин асабларим шунақанги ишдан чиққан эдики, куни билан кўз ёши тўкар эдим, холос. Бир оғиз гаплашишга ҳам қурбим етмасди. Ўзи ким билан ҳам гаплашардим, ҳамма мендан юз ўгирганди. Энди гуруҳ билан сал енгил тортдим, лекин яшашни истамайдиган болани мен нима қилишим керак?

— Бунга мен бир нарса деёлмайман, — деди Кеес, — ахир ўзингиз айтдингиз-ку, врачларга осон, чунки улар ота-она эмас-да, деб. Лекин мен бир нарсани айтишим мумкин сизга, нега бундай болаларнинг аксарияти ўз жонига қасд қилишади? Айтимай? Эшитасизми?

Ханни йиғлаб юборди ва Кеесга “ҳа” дегандай бош ирғади.

— Одамлар доим бошқалар эътиборига эҳтиёж сезади, — деб гап бошлади Кеес, — ҳаммалари бирдек шунақа. Яхши инсоний муносабат бор жойда биз ҳар доим бундай эҳтиёжни қондиришга муваффақ бўламиз. Бу болаларнинг хулқ-атвори жойида эмас, бунинг устига улар оддий йўл билан эътибор қозонишни унутиб юборишган. Уларнинг ҳамма иши пачава, хатарли: жирканч ҳаракатлар содир этишади, ўз жонларига суиқасд қилишади. Кўпчилик учун бу ростданам эътиборни тортиш усулидек туюлиши мумкин. Лекин ҳамма учун эмас. Баъзилар ҳаётнинг маъносини йўқотиб қўяди ва шунда ўлимни афзал билади, мана, сиз ҳам ўзингизча бир йўлни танлашингиз мумкин — врачлар бу ҳақда сизга айтишган бўлса ҳам керак — сиз ўз шахсий ҳаётингизни танлашингиз мумкин.

Ҳамма тарқалганда мен ҳамон Кеес билан яккама-якка гаплашиб ўтирдим.

— Яшашни истамаган болани нима қилиш керак, хўш? — сўрадим мен. — Келаси ҳафтада Ханни мана шу саволи билан мурожаат қилади.

— Ўшанда у керакли жойга боради, чунки сизларнинг ўзингизда худди шунақа ўғиллар бор. Сизнинг ҳам ўғлингиз шунақа-ку, тўғрими? Ханнига ўхшаган аёллар йиллаб врачларга учрашади, уларнинг ҳар биридан бир хил жавобни эшитади, бироқ ўз ҳаётларида ҳеч нарсани ўзгартиролмайди. У врачлардан жиғибийрон бўла бошлайди, чунки у врачлар ўғлимга, иложи бўлса менинг ўзимга ёрдам беришга мажбур деб тушунади. У ташқаридан мўъжиза рўй беришини талаб қилади. Ҳеч бир меҳнатсиз қўлга киритиладиган мўъжизани кутади. Аммо мўъжиза содир бўлмайди.

— Бошда мен шунга ўхшар эдим, тўғрими?

— Бошда ҳамма Ханнига ўхшаган бўлади. Лекин бу ҳол тўрт йилгача давом этиши мумкинми? Ўзи учун ҳаракат қилиш пайти келганини бир кунмас-бир кун тушунтириб қўйиш албатта шартмикин?

— Унинг саволини нима қиламиз бўлмаса? Ўшанда у керакли жойга боради деб айтаяпсан-ку?

— Ҳозирча унинг бутун фикри-зикри ўғлида, ўзи эса хаёлига ҳам келмайди, унинг саволига жавоб бериш мумкин эмас. Аввал унинг ўзи эсини йиғиштириб олиши керак, гап ўғли ўз жонига қасд қилаётгани ҳақида эмас, ўзи тўғрисида кетаётганини англаши керак. Англашнинг бу жараёни эса сизларда, гуруҳда бошланиши мумкин. Сизларга мутлақо бошқача савол бериши кераклигини у охири ўшанда тушуниб етади: “Ўзим адои тамом бўлмаслигим учун мен нима қилишим мумкин?” дейиши керак. Лекин у сизларга шундай саволни бера оладиган бўлганда, бу савол кераксиз бўлиб қолади, чунки ҳаммаси жой-жойига тушган бўлади.

Ўринда ётар эканман, мен Кеес ҳақида ўйлардим. Нима учун бошда мен билан сал бўлмаса ёвларча муомала қилганини энди-энди тушуна бошладим. Мен ўғлимнинг наркоманлик одатларига бутунлай ва бутун вужудим билан ўралашиб қолган эканман. Қўлимдан барибир ҳеч нарса келмас экан. Англаш жараёни ҳали менда бошланмаган экан. Бунинг учун гуруҳ менга туртки беролмаган, чунки ўшанда гуруҳнинг ўзи йўқ эди-да. Кеес бунга ўзининг усули билан

эришишга ҳаракат қилган — мени гижгизлаган. Мен эса ҳаммасини тескари тушунганман. Бизнинг бир қадар юқори ижтимоий мақомимиз учун Кеес ўч олаяпти, дер эдим мен. Аслида мен ундан ўч ола бошлаган эдим, уни ўз уйида Давиднинг “бўкиб ичиб-чекиши”га йўл қўйиб берган “велосипедли насроний кекса хиппар” деб калака қилган эдим. Ўша оқшом мен ниҳоят унга ўзимнинг ўшандаги шубҳаларим ҳақида сўзлаб бердим. У бош ирғаб қўйди.

— Дилингиздаги гапларни билардим, — деди у, — лекин сиз менинг гапларимга кулоқ соладиган аҳволда эмасдингиз.

— Ҳозир-чи, ҳозир қай аҳволдаман?

У яна бош чайқади.

— Давид меникига ЛСД билан келди. Бунгача у буни неча марталаб тотиб кўрганди. Капалаклар ва нафис бўёқлар акс этган ғаройиб манзаралар. Кейин эса бирданига мана шу “ёмон трип” — унинг ўзи айтишича — ўлиб қолган пайти. У капалак ва нафис бўёқларни ўзига қайтармоқчи бўлди. ЛСДни шунинг учун сотиб олганди, лекин бир ўзи кўллашдан кўрққан эди. У меникига келди, мен унинг гапларини узоқ эшитдим. Шунча даҳшатга тушганига қарамай, у барибир шу ишни қилишга амин бўлмагунимча эшитавердим. Шунда бу нарса менинг назоратимда содир бўлишини таклиф этдим. Акс ҳолда у ўзи бунга қаттиқ киришиб кетар эди, у шундай бир ҳолда эдики, мен бундай таваккалга йўл қўйиб беришим мумкин эмасди.

Бизда яна Жойс деган бир аёл ҳам бор эди.

— Менинг бу ерга келиб туришимни эрим билмаслиги керак, у жуда кўрқади, ҳеч ким ҳеч нарса билмаслиги керак!

У кроссовкада келарди, унинг сумкаси ичида эса спорт костюми бўларди. Уйда, бадминтон клубига қатнаёпман, деб айтар экан. Соат ўн яримда уйга қайтаётганимизда у ойна олдида туриб олиб, сочини тўзғитарди.

— Нега бундай қиляпсан? — сўрадик биз. — Гуруҳга қатнаёпман деб тўғриси айтиб қўя қолсанг бўлмайдами?

Лекин у бошини куч билан чайқар эди.

— Йўқ-йўқ, сизлар эримнинг қанақалигини билмайсизлар, агар бу унинг кулоғига етгудек бўлсам, уйда қирғинбарон бўлиб кетади.

Биз унинг эрини билмасак-да, лекин қанақалигини яхши тасаввур эта олардик. У ташқи ишлар вазирлигида катта амалдор бўлиб ишларди. “Нек — катта одам”, дер эдик биз. У ўғлининг наркоман бўлиб чиқишига асло чидай олмас эди. Бундан адоий тамом бўлган ва расмий қабуллар чоғида йиғидан кўзлари қизарган ҳолда кўриниб қолувчи хотини бўлишига ҳам бардош этолмасди. Ўғил уйдан ҳайдаб чиқарилган ва мисоли ўлиб кетгандек, исмини ҳеч ким тилга олиб атамас ҳам эди. Ҳатто она бўла туриб Жойс ҳам ўғли ҳақида чурқ этиб оғиз очолмасди. Бир вақт меҳмонлардан бири қизиқсиниб сўраб қолганди: “Ўғлингиз қалай? Бугун уйда йўқмиди?” — Жек жилмайиб туриб шундай жавоб берганди: “Чет элда ўқиш имконияти туғилиб қолувди. Ажойиб ютуқларга эришяпти деса бўлади, у қарийб номзодлик даражасига етиб қолди”.

“Сиздай отаси бўлгандан кейин бундан бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасда, — булбулдай сайраб кетди меҳмон. — Мен ҳар доим айтаман: ҳамма нарса тарбияга боғлиқ, деб”.

Жойс хонадан чиқиб кетганда учинчи қаватдаги ошхонада у қайт қилиб юборди, шунда у узил-кесил, “Энди бу гуруҳни елкамнинг чуқури кўрсин”, деб аҳд қилди. У бизнинг ҳузуримизга ўз кроссовкасида келди, ўзини таништирди ва тез-тез келмай қолишим мумкин, деб олдиндан огоҳлантирди. Орадан икки ой ўтгач, у ғазаб ичида кроссовкасини ечди-да, хонанинг у чеккасида туриб бошимиз оша деворга қараб улоқтирди.

— Уйга пайпоқда кетишига тўғри келади, — деди Ник.

Герри ўрнидан турди ва бориб Жойсни ўпди.

— Мана бу бошқа гап, қизалоғим, — деди у, — мана шунақа, ҳаммамизни навбат билан таъзиримизни беришяпти.

Геррининг бағрига босганини ҳис қилгандан кейин Жойс охири бир амаллаб ўзини қўлга олди ва йиғлаб юборди, унинг елкалари титрар, тез-тез бурнини тортар ва енги билан упа-эликларини юзига чаплар эди.

— Ана, холос, — деди Ник, — бу сизларга зиёфатлардаги кўз ёши эмас, чироқларим. Бунга бир пиёладан қаҳва улашсак, ҳақимиз кетмайди.

Ник қаҳвали чойнак билан ҳамманинг олдидан бир-бир ўтиб бўлгунча биз Жойсга яқинроқ сурилиб бордик. Шундагина у тўлиб турган юрагини бизга бемалол очиб ташлади.

— Унинг уйда яшамаслиги унчалик даҳшатли гап эмас, чунки шундай бўлиши керак, ахир сизларнинг болаларингиз ҳам шундай-ку, ахир наркоман билан битта уйда яшаб бўлмайди-ку... Лекин бизникида у ўлган билан баробар. Мен унинг тўғрисида сўзлашим ўзи нотўғри, у ўлган, у энди йўқ. Бу ҳам етмагандай, уни қандайдир талаба билан атайлаб алмаштириб кўрсатишяпти, ахир биз бутун умр унинг ўқишини орзу қилиб яшашимиз... Майли, наркоман бўлса бўлар, лекин мен учун ўзи йўқ талаба ўғилдан ўзи бор наркоман ўғил афзаллигини Жекка қандай тушунтирса бўлади? Қандай қилиб тушунтираман? Нима дейман?..

— Қойил, Жойс, — деди Ник, — сен аллақачон кўп нарсага эришибсан, бошлаган ишингни давом эттиравер.

Жойс чуқур хўрсинди ва кўзини Никка қадади.

— Гап шундаки, — деди у, — аслида мен кўнглимдан нелар кечгани ҳақида унга бир оғиз ҳам гапирмас эдим. Сирасини айтганда, энди бундай яшай олмаслигимни мен анчадан бери билар эдим, аммо шу пайтгача бизнинг ҳаёти-мизда ҳеч қанақа туб бурилиш бўлмаганди. Мен ҳали ҳам чидаб юрaverишим мумкин эди. Лекин энди пичоқ бориб суякка қадалди! Энди бундай давом этиши зинҳор мумкин эмас. Мен ўғлимнинг наркоманлигига ўз билгимча қараб иш тутишга ўзимни ҳақли деб биламан. Бундан буён уни ўлган деб айтишга зинҳор йўл қўймайман!

— Кроссовкаларингни қайтариб берайликми? — деб сўради Ник ва уларни олгани кетди.

Жойс кўлини чўзди ва аста-аста кулишга бошлади.

— Ҳа, беринг бу ёққа, — деди у, — уни яна бир қарра кияй, кейин эса уни уйдаги шундай бир жойга қўйиб қўяманки, менга бугунги оқшомни доим эсла-тиб турсин.

Жойснинг уйда не савдолар кечаётганини ичимиздан биронтамиз билмас эдик. Кейинги ҳафтада келганида эса (бу гал у этикда эди) гапни чўзиб ўтирмади.

— Қийин эди, аммо бу ўз-ўзидан содир бўлди. Мен гуруҳга бораётганимни айтдим, бу ерда ҳамма нарса яширинча дедим. Кейин яна, ўғлим тирик бўла туриб, ўлганга чиқаришни истамайман, дедим. Жек ўзининг айтганида туриб олди, мен ҳам ўзимнинг айтганимда қолдим...

Кейинги сафар бундан кўра бир оз кўпроқ нарсаларни гапириб берди:

— Мен ўғлимни бориб кўрдим, бу мен учун чинакамига зарба бўлди. Тўғри, унинг ўзини ўзи гўрга тикаётганини билардим, лекин бу ерда бирон яхши ўзгариш бўлиб қолар деб умид қиласан-да одам... Лекин у баттар тубанлашиб кетди. Уйга қайтиб келиб Жекка ҳаммасини сўзлаб берди. У ўзини эшитмаганга солди. Шунда мен унга бу гапларни айтмасам бўлмайди, нафақат сизларга, унинг ўзига ҳам айтишим керак, дедим. Лекин у қилт этмади. Кейин эса, кўрпада, бирдан сайраб кетди-ку. У мендан катта, бир йилдан кейин олтмишга киради... Қирқ тўртинчи йилда, у йигирма учга кирганида, ўлимга маҳкум қилинганлар камерасида бир йил ўтириб чиққан экан. Ўлимга маҳкум этилиб, ўлимни бир йил кутибди. Ҳис-туйғу деган нарсалар унда ўшанда тағ-туғи билан қуриб кетган экан. У ҳеч нарсани ҳис этишга қодир эмасди. Ўша куни тунда у менга сабр қилишимни ўтиндики... — Кейин аста қўшиб қўйди: — Ниҳоят, буни айтиб берганидан мен суюниб кетдим... Менимча, энди ҳамма нарса кескин ўзгарса керак...

Жойс жуда оқилона иш тутмоқда эди. Гуруҳда у ўғли билан ҳафта ора борди-келдиларини, ўзининг юксалиш ва таназуллларини, севинч ва қайғуларини

муҳокама қиларди. Уйда эса нимани гапириб бўлади-ю, нимани йўқ — ҳамон эҳтиёткорлик қилишига тўғри келарди. Аммо нима бўлганда ҳам яранинг кўзи очилганди. Дилдаги гап тилга чиққанди.

— Кўнглим сал ёришгандай бўлди, — деди Жойс, — лекин Жек сабр қил деб жонимни ҳалқумимга келтириб юборди. Гоҳо: “Ўғлимиз наркоман!” деб қичқиргим келиб кетади. Лекин дарров шайтонга ҳай бераман. “Ўзингни бос, Жойс, аввал ўғлинг ўлимга маҳқум этилганлар камерасидан бутунлай чиқиб олсин...”

Ёки бўлмаса мана бу Нусни олайлик, у ҳам гуруҳга қатнайди. Эри бир йил олдин ўлиб кетган, ўғли эса бунинг учун ўзини айбларди. У олти йил давомида “игнада ўтирди”, отаси эса олти йил давомида уни бу ўлим жаридан олиб чиқишга ҳаракат қилди. Эрининг тобора жонини жабборга бериб уринганини кўриб турар экан, фақат шу йўл билангина улар ҳалокатдан сақланишлари мумкинлигини Нус англаб етганди. Ўзи ёлғиз-ку “халоскорлик” томон кетиб борар эди-я, аммо ёнида эри ҳам бор эди, унга бу савдолар тобора кўпроқ ёмон таъсир этмоқда эди. Нафақат руҳан — у ҳар нарсадан шубҳаланувчи ва жиззаки бўлиб қолганди — балки жисман ҳам тамом бўлаётганди, қон босими кўтарилиб кетганди, кейин инфаркт бўлди ва ниҳоят юраги қаттиқ хуруж қилиб оламдан кўз юмди. Отаси ўлимидан кейинги дастлабки пайтларда ўғил ўзига яна ҳам кўпроқ игна ура бошлади. Лекин кунларнинг бирида Нус унинг наркоманиядан даволаниш марказига кетганини эшитиб қолди. Ўзини олти ой “тоза” тутиб юргач, у онасини кўргани келди ва шу кундан Нус билан ўғли ўртасида мунтазам алоқа қарор топди.

— У келганида мен ўзимда йўқ суюнаман, — деди Нус. — Наркотиксиз у ҳаддан ташқари дилкаш йигит, сингилчалари деб эси кетади, улар ҳам акалари деб эслари кетади. Лекин мен у билан ёлғиз қолиб, суҳбатлашдик демагунимизча у мутлақо бошқача бўлади-қолади. У отаси ҳақида ҳамма нарсани, унинг сўнгги йилларда қандай яшаганини билгиси келарди. Шунда мен унга дейман: бас, бўлар иш бўлди, сен ҳозир миҳдайсан. Агар охиригача сабр қилиб, чидаб тура олсанг ва яна соғлом ҳолда ҳаётга қайта олсанг, шунинг ўзи отанг учун зўр мукофот бўлади. Бироқ у йиғлашга тушади, орқасидан, ҳа, ҳаммаси тўғри, аммо у мен туфайли ўлди-да, дейди. Мен эса ҳеч нима деёлмайман, чунки аслида ҳам шундай эди-да. Лекин мен буни, албатта, овоз чиқариб айтмайман, ҳаммаси остин-устин бўлиб кетиши мумкин, у сўзсиз яна ўзига игна ура бошлайди. Бироқ бошқа томондан менга ҳам осон тутиб бўлмасди, ахир қачонгача ҳеч нарса бўлмагандай юравераман. Шунинг учун нафасим ичимда, бу эса ҳечам яхшилиққа олиб бормади. У эса оғзимдан қачон гап чиқишини пойлаб ўтиргани-ўтирган. У тавба-тазарруга ўхшаган бирон гап айтишимни кутаяпти, кош-ки мен бундай гапни айтолсам.

— Тўғрисини айт, — деди Симон, — сен ўғлингни чиндан ҳам падаркушлик учун дунёга келган деб ўйлайсанми?

Нус. Эҳ, ўшандан бери бу бошимдан нелар кечмади. Бирининг кетидан бири, бирининг кетидан бири. Агар мен, бунга сен ўзинг айбдорсан, десам, унда ҳойнаҳой, унинг наркоман бўлишига ўзимиз айбдор бўлиб чиқардик. Кўлингдан нима келарди, шундай эмасми, яхшиси жим юриш. Агар у ўзини тутиб олганда-ку, олам гулистон эди-я. Унинг келиб турганидан ҳозир ҳам ўзимни бахтиёр ҳис қиламан. Фақат анавиндақа қилиқлари билан жонимиздан тўйдирмаса-ку...

Симон. Лекин у қилиғини ташламайди. Ҳозир сен иккита ишни қилишинг мумкин: аввало, ўзинг янги ҳаётни бошлашингга ҳожат йўқ деб айтишинг керак, бироқ унда бунинг учун мен айбдорман деган фикр пайдо бўлади. Ёки бўлмаса, бу нарсанинг бошидан то охиригача иккаламиз бирга юриб ўтамиз дейишинг керак. Лекин унга заррача таъна қилмайсан, албатта, буни ўзинг ҳам яхши тушунасан, сен унинг юрагига қариб олишинг керак.

Нус узоқ жим қолди ва охири бу жимликни Тинининг овози бузди:

— Ёки иккинчи йўлдан боришга журъат қилолмайсанми? Ахир бу ўз-ўзидан равшанки, сен ҳам унга юрагингда борини тўкиб солишинг керак бўлади.

— Тўкиб солишга-ку тўкиб солдим юрагимни, — деди Нус, — кўп гаплар ўтди, кўп ёмон нарсалар бўлди, лекин барибир ҳам... мен бундан ёмон бўлганим йўқ. Аксинча. Чиройли сўзлар, ҳар қалай “бойроқ” қилади одамни, нима бўлганда ҳам менда худди шунақа бўлди. Мен энди бундан етти йил аввалги аёл эмасман, мен бошқача бўлиб кетдим, ўсдим, худди шу бошимга тушган кўргуликлар туфайли шундай бўлдим. Хулласи калом, менда яширадиган нарсанинг ўзи қолмаган.

— Лекин сен айтган гаплар ўғлингга катта фойда келтириши мумкин эди-ку, Нус! — деди Симон. — Ҳатто ҳаётдаги қийинчиликлар ҳам одамга ижобий таъсир кўрсатиши мумкинлигини у билиб олган бўларди. Айниқса, юрагидагини сен билан бирга баҳам кўриши мумкинлигини англаб етарди. Айбдорлик ҳиссини ҳам яширмаган бўларди.

Икки ҳафтадан кейин Нус шундай ҳикоя қилди:

— Ҳамма иш чаппасига айланиб кетди, уни суҳбатга чорлаш учун “қулай фурсат”ни пойладим. Лекин бундай “қулай фурсат” келавермади. Бугун эса бу ерга келишимдан атиги ўн дақиқа аввал тўсатдан у олдимга кириб келди. Мен унга, “афсус, лекин у ёққа бормасам бўлмайди”, дедим, кейин гуруҳ тўғрисида, бу ерда нималар қилишимиз тўғрисида гапириб бердим, шунда у бутунлай бошқача бўлиб кетди. “Демак, шунинг учун сира ён бермай келаянми экан-да, — деди у. — Сиз нималардир қилаётган экансиз-да! Бунда ўз ҳаётингизни сақлаб қолишда фойдаланаётган экансиз-да!” Ана шундан кейин кўринг томошани. Сочимни тараб бўлгунча ва ошхонадаги юмушларни тиндиргунимча изимдан қолмади, мана шу ўн дақиқа ичида мен ҳам бор гапни айтиб ташладим, ўша ўтган сафар гаплашган гапларни-да. Ўсганим ҳам қолмади, ҳеч бир тазйиқсиз бойиб кетганим ҳам қолмади. Кейин, биласизми, дам-бадам соатга қараб оёғимни кийиб, пальтони елкамга илар эканман, у: “Демак, ота ўлими учун айбдор бўлиш мумкинлигига сиз ишонмайсизми?” деди. Мен, ўлай агар, юрагимни тошдай қилиб унга шундай деб жавоб бердим: “Кел, келишиб олайлик, сен менинг ўлимим учун ҳеч қачон айбдор бўлмайсан. Ахир, сенинг ҳамма қилиқларингга кўникиб қолдим-да. Ўзинг айтасан-ку, бундан ўз ҳаётингизни сақлаб қолиш учун фойдаланасиз, деб”. Кейин эшикдан отилиб чиқдим, чунки кеч қолаётган эдим-да. У эса орқамдан: “Идишларни ювиб кўяман!” деб қичқирганича қолаверди. Овози шунақанги гумбурлаб чиқдики, ё тавба, худди тогдан кўчки ағдарилгандай...

Июнь келди. Давид ҳақида ҳеч қандай янгилик эшитмадик. Қарийб ярим йил ўтди. Вақти-вақти билан у Кеесникига келиб турарди, бу ҳақда унинг ўзи телефондан, ортиқча гап-сўзларсиз, хабар қиларди. Кеесдан эса Давиднинг нафақа олишини, гиёҳвандлик туфайли бунга базўр тўрт кунгина кун кўриши мумкинлигини билиб олдик. Қолган йигирма олти кунда у ўртоқлари билан ўғирлик қиларкан, лекин ҳозирча қўлга тушмабди. Энди биз Симон иккаламиз Давид ҳақида бемалол гаплашар эдик. Биз ҳеч нарсага умид боғламай қўйгандик, кўрқувга тушиб, бекорга бошимизни қотирмас ҳам эдик. Бори шу бўлгандан кейин, начора! Ўғлимиз — наркоман. Биз ўзимиз устимизда ишлашимиз керак. Агар Давид қайтиб келса, кўрсин, ота-онасига жин ҳам урмаган.

Июннинг ўрталари. Мен ташвишлана бошладим. Ҳолбуки, бунга ҳеч қандай тайинли сабабнинг ўзи йўқ эди. Яна ўша қадимги ҳиссиёт: мен ўғлимнинг олдига боришим керак... унга нимадир бўлган. Шу пайтгача эришган ҳамма нарсани остин-устин қилиб ташловчи бемаъни ҳиссиёт. Мен бу ҳақда гуруҳга сўзлаб бердим:

— Гоҳо туйғу сени хушёр қилиб туради. Бунақаси менда илгари ҳам бўларди. Ўшанда мен ҳам унинг олдига боришим керак бўларди ва айна пайтида бориб қолардим.

Бу гапим Эллининг жиғибийронини чиқариб юборди.

— Сени тушунаман, мен куни билан шунақа бўлиб юраман, гўё ана-мана бир даҳшатли нарса содир бўладигандек.

У неча ойдан бери бир нарсани биздан сўрагани-сўраган эди: “Хўп, уни уйдан ҳайдаб юбордим ҳам дейлик, лекин миямдан қандай ҳайдаб чиқарай? Кечасию кундузи у фақат бир нарса ҳақида ўйларди: ўглининг қўлидан нима иш келаркин? Унинг ўзи эса ортиқ ҳеч нарса қилмасди. Гуруҳ: “Сенинг ўз ҳаётинг бор, унинг ўз ҳаёти бор. Сен ўзинг билан ўзинг бўл”, деб қулоғига куйгани-куйган эди. Шунда вужудимда ҳушёрликка чорловчи туйғу жўш уриб кетди-ю, шайтоннинг калла сувратлари, адёлга ўраниб олган қипяланғоч Давид ҳақида ҳикоя қилиб бердим.

— У сал бўлмаса ақлдан озаёзган экан, мен ўшанда вақтида борган эканман.

Нус менга гижиниброқ жавоб айтди:

— Ҳали ҳам пайтида бориб қоламан деб хомтама бўлаётисанми? Ҳали ҳам кўнглингнинг бир чеккасида унинг халоскори бўламан деб ўйлаб юрибсанми? Ахир бунинг иложи йўқлигини, ўзингнинг кимлигингни яхши биласан-ку. Ё тавба...

— Ҳаммаси тўғри, — деди Ханни, — лекин инсон билган нарсаси билан эмас, ҳиссиёти билан яшайди-ку. Ўғлингнинг олдига бормоқчи бўлаётисанми, Лен? Ўзинг ҳам билмайсан. Нима, Симондан кўрқасанми?

Мен эримга қарадим. У қўлини столга қўйди. Кўзимга тик боқди. Гапир, Лен, биз ҳеч нарсани яширмаслигимиз керак... Ҳа, бормоқчиман, чунки нимадир бўлганини юрагим сезиб турибди. Эҳтимол, яна ўша эски хатоларга йўл кўярман, лекин мен ўғлимнинг олдига бормоқчиман... Лекин мен буни сенга айтолмайман, чунки сен оёғингни маҳкам тираб оласан, мен эса ҳозир сенга қараб кўяяпман, чунки жудаям тегма нозиксан...

Орага чўккан сукунатни тўсатдан янграган телефон овози бузди. Биз тек қотиб қолдик, Симон эса ўрнидан турди.

— Ҳа, — деди у хотиржам тусда, — ҳа... ҳа... ҳа... — ҳар бир “ҳа”нинг орасида узоқ жимлик ҳукм суларди.

Симон ҳамон “ҳа” деб тураркан, Элли столдан тутганча аста ўрнидан турди. Кейин стол ортидан чиқиб, Симон тарафга одимлади-да, бирдан оғзини унсиз қичқириқ билан катта очганча унга қапишиб олди. Симон уни ўздан четлатишга ҳаракат қилди. Ник келди-да, Эллини елкасидан маҳкам ушлади. Эллидан ҳамон ун чиқмас, ўша-ўша оғзини очганча тахта бўлиб қолганди.

— Ҳа... ҳа... ҳа... — деярди Симон, — яхши... ҳа, яхши...

У гўшақни қўйди ва бурилиб менга ялинганамо қаради. Элли юлқиниб чиқди-да, ниҳоят, қичқириб юборди. У Симонга ташланди-да, муштумлари билан кўкрагига ура бошлади, ўзини у томондан бу томонга ташлар, юрагидаги даҳшатни бор овозда қичқириб сўзлар эди:

— Йўқ, йўқ, йўқ, у ўлмаган, бундай бўлиши мумкин эмас, бундай бўлиши керак эмас, бу разиллик, мен уни яхши кўрардим, шўрлик болажонимни яхши кўрардим, гавҳаримни яхши кўрардим...

Эллидан ўзини ажратмаган кўйи Симон ранги девордай оқариб, нукул бошини чайқарди. Бенни, Ник ва Жойс бир бўлиб, охири Эллини қўлга олишди. Ник уни бўйнидан кучоқлаб ўпар, Элли эса ҳамон бир гапни айтиб қичқирарди:

— Йўқ, йўқ, йўқ, у ўлмаган, мен болажонимни яхши кўрардим...

Симон гангиган ҳолда жойидан қимирламаётганди. У менга қаради, мен дарҳол тушундим: бу Давид. Мана керак бўлса! Мен боришим керак эди. Мен айни пайтида етиб борган бўлардим.

— Бу Давид, — дедим мен, лекин Симон “йўқ” дегандай бош чайқади.

— Бу Бенни, — деди Герри ва хотиржам тусда ўрнидан турди, — бу Бенни, биламан...

Симон бош ирғади-да, маъюс ҳолда унга эргашди. Эшикка етгач, Герри унга қўлини чўзди.

Нус келиб, мени ўзига тортди. У сочимдан сийпаётганини сездим ва ҳамон ўзини уриб қичқираётган Эллига ич-ичимдан ачиниб қараб қолдим:

— Йўқ, йўқ, йўқ, ўлмаган, бундай бўлиши мумкин эмас, бундай бўлиши керак эмас, мен боламни яхши кўрардим...

Гуруҳ тарқаб кетди, қайта йиғилгани мажолимиз қолмаган эди. Беннининг ўлими ўн даҳшатимизга яна бир даҳшат қўшганди. Энди ўзимиз билан эмас, болаларимиз билан шуғулланишга киришиб кетгандик. Яна бир уриниб кўришга журъат қилган ягона одамлар Вим билан Марейн бўлди. Тўрт йил бурун улар ўғилларидан жудо бўлишганди, учала қизларидан ўртанчалари ҳам наркоман эди.

— Айниқса ҳозир биз бир ёқадан бош чиқаришимиз керак, — деди Вим, — келинлар, илгаригидек учрашиб турайлик, бўлмаса яна эски хатоларга йўл қўя бошлаймиз.

У ҳаммамизга бир-бир қўнғироқ қилиб чиқди, бироқ ҳеч ким келмади.

Июль бошланди. Учинчи июлда Давиднинг туғилган куни бўлиши лозим эди. Бу кунни биз энди нима қилишимиз керак?

— Нега бирон жойга бориб, бирга овқатланиб келмайсизлар? — сўради Жюльет.

— Овқатланиб? Нега? Нима сабабдан?

— Нега бўларди, акамиз туғилган кунни эслаш керакми, йўқми? Эсламагандан элаган яхши-да, минг қилса ҳам. Сизлар эса Давид ҳақида у гиёҳвандликни бошлаган пайтдан буён ўйлайдиган бўлиб қолгансизлар.

Бироқ мен бошимни чайқадим. Бир ҳисобдан қизим ҳақ эди, лекин мен бунинг уддасидан чиқолмасдим.

— Ўзингиз биласиз, — деди Жюльет, — ўз ёгингизга қоврилиб юраверинг... ёки, биласизми, яхшиси таътилга нарсаларимни тайёрлашга қарашиб юборинг.

Қўлим нарсаларни тахлаш билан овора-ю, хаёлим узоқ-узоқларда, нигоҳимни эса дераза ортидан узолмайман. Бирдан кун қиёмга етганда бир ўспирин йигит уйимиз томон бурилди.

— Жюльет, — дедим мен, — қара, бу Давид бўлса керак... лекин ёнида қанақадир бир қиз бор...

Жюльет дераза олдида борди.

— Ҳа, Давид, — тасдиқлади у. — Ё тавба, шунчалик ўзгариб кетибдики...

Давиднинг ёноқлари чиқиб, юзига ажинлар тушган, афт-ангори ҳам ғалати тус олганди. Наҳотки ўн тўққиз яшар ўспирин йигитнинг юзи шунақа бўлса? Кўриб... ўттизга кирган дейсиз. Мен уни табрикладим, у маъюс жилмайиб кўйди ва қизни таништирди: Марлейн экан исми. Қиз ортиқча бир сўз айтмай юмушга берилиб кетди. “Карвон” ҳақида сўради. Давид қўлларини чўнтакка тиққанча бир четга қаради, афтидан гапга аралашгиси йўқ эди.

— “Карвон?” — қайта сўрадим мен.

Қиз тушунтириб берди. У йигирма тўрт ёшда экан, ўзи бирмунча вақтгача гиёҳвандлик билан шуғулланибди, лекин уни вақтида ушлаб қолишибди. Бир йил давомида даволанибди ва шундан кейин Ижтимоий академияни тугатибди.

— Унинг нималардан ўтиши кераклигини биламан. Буни бир ўзи эпполмаслигини ҳам биламан. Мен унга ёрдам бермоқчиман... врач билан бирга, албатта. Лекин у турган жирканч жойда ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Сизларда “карвон” бор экан, ўша ерда бир-икки ой туришимизга рухсат берсангизлар. Мен ҳозирча ишлаб турибман, агар унинг ёнида бўлсам, ҳарқалай бир нарсага умид қилса бўлади.

— Бунинг иложи йўқ, — дедим мен, — бир ҳафтадан кейин биз ўзимиз икки бола билан ўша ёққа кетаяпмиз.

Давид тоқатсизлик билан эшик томон йўналди.

— Кўрдингми, — деди у. — Мен сенга нима деган эдим? Кетдик, вақтни беҳуда ўтказишдан фойда йўқ.

Лекин қиз турган жойидан қилт этмади, у пинагини ҳам бузмай аввал Давидга, кейин эса менга қаради.

— Ҳаммасини яхшилаб ўйлаб кўринглар, муҳокама қилинглар. Агар имкон топсам мен эртага кечкурун яна кираман, бир ўзим...

У менга кўлини узатди, Жюльетга бош ирғаб кўйди ва Давиднинг орқасидан кетди. Эшик гуп этиб ёпилди. Ташқарида Давиднинг йирик-йирик одимлаб олдинда кетаётганини кўрдим. Қиз эса унга етиб олиш учун заррача ҳаракат қилмаётганди.

— Бекорларни айтибди, — деди Жюльет, — сизлар “карвон”га борамиз деб юрибсизлар-ку. Агар Давид гиёҳвандликни ташлашга қарор қилган экан, нима, шуни деб сизлар таътилдан воз кечишларингиз керакми? Ташлашни истаганида ҳам бу, аҳтимол, анови қаттиққўл оймқизнинг гапи биландир-да.

Биз-ку бусиз ҳам иккиланиб турган эдик, Жюльет эса шубҳамизни баттар кучайтириб юборди.

— Жюльет, — деди Симон, — бошланиши учун мана шу Марлейн билан эртага гаплашиб кўрамиз. Ойиси билан ҳам. Ҳа, сен бизни тушунишинг керак... Беннидан кейин биз кўрқиб қолдик...

— Беннигача, Беннидан кейин — худди эрамизгача, эрамиздан кейин. Қуриб кетсин, эндигина изга тушаётган эди ҳаммаси! Эй худо, қанақа ота-оналар битган-а пешонамизга...

Ҳа, қанақа ота-она бўлди биз? Йил бўйи ҳаммаси яхши кетаётган эди, энди бўлса ваҳима бизларни тагин нари олиб бориб, бери олиб келаёттир. Бунинг устига ўн олти яшар қизалоқнинг аҳволимизни тушунишидан умидвор ҳам бўлиб ўтирибмиз.

— Афтидан Брамметье билан Йосин бутунлай эсларингиздан чиқиб кетган кўринади, — давом этди Жюльет. — Унга нима демоқчи бўлаёпсизлар: бу йил уйдан чиқмаймизми биз? Дабдаласини чиқариш учун “карвон”ни Давидга бериб кўймоқчимисизлар?

— Дабдаласини чиқаришга? — бараварига қайта сўрадик таажжуб билан эрхотин иккаламиз.

Жюльет хандон ташлаб кулиб юборди.

— Ана холос, — деди у, — сизларга қараб одамнинг кулгиси қистайди, бечора пушти паноҳларим! Наҳотки, нималар бўлиши мумкинлигини сизларга гапириб беришим шарт бўлса? Деразалар чил-чил бўлади, эшик синдирилади, чунки калид бир кун ўтмасданоқ гум бўлади, “карвон” чўчқахонага айланади, ҳамма ёғини ахлат босиб кетади, чунки улар қўлларини совуқ сувга уришмайди, Давид гиёҳвандлигини ўла қолса ташламайди, бунинг ўрнига қиз ҳам унга кўшилиб, ўзига нина санчишга тушади... Ана ундан кейин ҳамма нарса остин-устин қилинади ёки ўт кўйиб юборилади. Бу ҳам фақатгина “Беннидан кейин”ги даврда яшаётганимиз “шарофати” билан, холос...

Мен сувга тушган нондай бўшашиб курсида ўтирганча Жюльетга мунгли қараб турардим. У “сизлардан ҳафсалам пир бўлди” дегандек бошини чайқаб кўйди, холос ва бир оз сукут сақлаб, деди:

— Майли, гаплашиб кўринглар-чи у билан...

Марлейн бир даста гул кўтариб келди. У чойни ҳам, қаҳвани ҳам, сигаретани ҳам инкор этди: буларнинг барчасини у гиёҳвандлик билан баравар ташлаган экан. Дарҳол мақсадга кўчди:

— Хўш, нима бўлди? Нима қарорга келдиларингиз? Бизда сизларнинг “карвон”ингиздан бошқа чора йўқ. Сиз унда яшай оласизми? Борди-ю, йўқ дегудек бўлсангиз, ўғлингиздаги имкониятни бой берасизлар.

Бу яна ўша узок йиллардан бери Давид кўллаб келаётган пўписанинг ўзи эди. Лекин биз ҳар гал тузоққа илинар эдик. Бунинг имконият эканлигига ишонса бўладими? Давидни ундан маҳрум қилишга ҳаққимиз борми? Бу қиз

Давиддан анча-мунча ёш катта ва боз устига касб жиҳатидан иштимой ёрдам ходими эди... ўлибдими, нима қилаётган бўлса у билиб қилаётгандир, ахир?

Жуда яхши биламан, деди у. Давидни севар ҳам экан. Йигирма тўрт яшар муштдеккина малласоч қиз, Давидни қўлга олиш учун бир дунё режа тузиб олган муштдеккина муштумзўр қиз.

Қиз кетгач, тўсатдан Симон шундай деб қолди:

— Тагин нима бўлаяпти ўзи? Бировнинг ундови билан гиёҳвандликни ташлаб бўларканми? Бу ғирт бемаънилик-ку!

— Бировнинг ундови билан дейсанми? — қайта сўрадим мен.

— Ҳа, бировнинг ундови билан. Режани ўша қиз тузган, Давид эмас. Ҳамма ишни қиз дўндиради-да, ўғлимиз қандини уради...

— Ўзинг ҳам ғалатисан-да, Симон, модомики унга ишонмаётган экансан, нега бўлмаса ҳўп дединг?

— Нимага ишонишимни ҳам билмай қолганман. Илгари Давид қизлар билан юрмасди ҳам... биласанми, нимагадир бу қиз менга жуда кучлидай бўлиб кўринди. У йўқ-бу йўқ, қизгинанинг омади чопиб турган экан. Сен нима дейсан бу гапга?

Мен бир нарса дейишга мутлақо ожиз эдим. Жюльет ҳақ эканлигини билиб турардим-да. Биз қаттиқ туриб “йўқ” дейишимиз ва у ерда болаларимиз билан ўзимиз дам олишимиз керак эди. Лекин мен чурқ этиб оғиз очолмас эдим, чунки бу “Беннидан кейин”ги гаплар эди.

Ўша қароримиз қарор эди — биз уйда қолдик, Давид эса ўзининг Марлейни билан “қарвон”га жойлашиб олди. Брамметье билан Йосин ҳеч нарсани тушунишмаётганди. Улар кўчада мунгли сандироқлаб юришарди — уларнинг дўстлари ҳар томонга жўнаб кетишганди — вақти-вақти билан уйга янги таклифлар билан кириб келишарди:

— Бизлар ҳам Испанияга жўнаворсак нима қилади? Наҳотки шунга ҳам қурбимиз етмаса?

— Йўқ, қурбимиз етмайди, бизда чодир йўқ.

— Самолётда учиб бориб, Испанияда уй ижарага олсак-чи?

— Йўқ, бунинг ҳам иложи йўқ, ҳамма самолётлар тўлиб кетган, уйни эса олдиндан ижарага олиш керак.

Об-ҳаво ҳам уйда ўтириб бўладиган эмасди; бир ҳафта ўтар-ўтмас мен чидаёлмадим.

— Симон, — дедим мен, — улар иккаласи нима қилаётганини бир бориб билмоқчиман, борди-ю жинимга ёқмаса иккаласининг ҳам думини тугиб кўяман.

— Борди-ю, жинингга ёқса-чи?

— Унда улар билан гаплашаман, чунки бундай ҳолда гаплашса бўлади. Ундан кейин туёқларини шиқиллатиб қолишсин. Бизда ҳам Жюльетнинг чодирини билан сайёҳлик анжомлари бор. Хоҳлашса шуларни олишсин-да, “қарвон”ни бўшатиб қўйишсин, мен тураман у ерда.

— Ҳеч бурдинг қолмабди-да.

— Бўлмаса-чи, лекин кимни аҳмоқ қилсанг, шуни билиб қўйки, ўша аҳмоқнинг бир кун келиб кўзи очилади. Худди шундайин, мени аҳмоқ қилишганди, мана энди кўзим очилди. Худога шукур. Бу дегани, улар қорасини ўчиришади, мен эса бориб жойимни эгаллайман. Ҳозироқ машинага ўтираман-да, уларга шуни маълум қилгани етиб бораман.

— Ҳозирнинг ўзида дейсанми? — сўради Симон. — Ҳозир соат тўққиз! Сен у ерга соат ўнда етиб борасан, бу иккала арзанда эса ҳали кўрпада кўпчиб ётган бўлади. Сенинг ўрнингда бўлганимда сал кечроқ борган бўлардим.

— Йўқ, ҳозир бораман, жонимни бўғзимга келтириб юборди булар!

Симондан ҳадеганда гап чиқавермади.

— Унда мен ҳам сен билан борганим бўлсин.

Машинада мен юрагимдагини тўкиб солишда давом этдим:

— Сени аҳмоқ қилишганда энг ёмон томони шундаки, бошда ҳеч нарсани пайқамайсан. Агар мендан: “Сизларнинг “карвон” ингизда турсак бўладими?” деб сўрашганида, мен: “Йўқ, у бизнинг ўзимизга керак”, деб жавоб қилган бўлардим. Лекин бундай жавоб қизни қониқтирмасди, шунинг учун у менинг туйғуларимга таъсир этишга қарор қилди: Давид гиёҳвандликни ташлаши керак, Давид шундай имкониятга эга бўлади, эҳтимол, ўзининг сўнгги имкониятига... Ё тавба, мен шу қадар қўрқиб кетган эдимки, у қандай хоҳлаган бўлса, ўшандай жавоб қилибман, ҳа-ҳа-ҳа, тезроқ “карвон”га бориб жойлаша қолинглар, дебман. Гўё Давиднинг барча муаммоларини “карвон” бир ёқлик қиладигандек. Биз қанақа ота-она бўлдик? Пешонамизга шунақа ота-она битган бўлса нима қилайлик, деди Жюльет... Симон, ўлай агар, бундан кейин мени лақиллатиб кетишларига зинҳор йўл қўймайман!

— Жуда зўр, — деди Симон, — лекин аввал бориб кўрайлик-чи, у ёқда нима гаплар бўлаётган экан.

У ёқда эса Жюльет башорат қилганидек, ҳамма нарса дабдала қилиб ташланган эди. Дераза чил-чил синган, шиша парчалари уюми ичида ташлаб қўйилган бутилка ётибди. Эшик ошиқ-мошиқларда осилиб турарди. Бадбўй ҳид ва ахлатдан кўз очиб бўлмайди. Тайёр чўчқахона! Ундаги бир жуфт жонни тепсанг ҳам тебранмайди.

Мен хотиржам бўлишга ўзимни мажбур этдим. Худди сийқаси чиққан пластинкадай қизнинг исмини такрорлар эдим, ниҳоят у ихраб-сихраб, нима бўлаётганини англамаган бир алпозда бошини тиззалари орасига олганча туриб ўтирди. Кейин менга қаради, яна ихради, бошини қўллари билан чангаллади ва мингираб деди:

— Ҳеч бўлмаса келишингизни айтсангиз бўларди.

— Кийин, — дедим мен, — ташқарига чиқайлик.

Ўн дақиқалардан кейин у қип-яланғоч баданига шалдиरोқ ёмғирпўшини илганча остонада пайдо бўлди.

— Хўш, нима гап? — Қиз Симон қўйган учта курсидан биттасига шилқ этиб ўтирди. Бу беўхшов жасадга қараганча биз ҳам ўтирдик.

— Марлейн, — деди Симон, — илтимос, тезда туёқларингни шиқиллатиб қолинглар бу ердан. Жуда қойил қилиб даволяпсан ўғлимизни, фойдасини ҳам кўриб турибмиз.

— Жин урсин, — деди Марлейн уялмасдан ферузаранг ёмғирпўшига разм солганча, — бу ёқдан ой кўришим ҳам бошланибди...

Симон ўрнидан турди-да, машина томон кетди. Бу қизалоқ билан нима тўғри-сида гаплашиш мумкинлиги ўз-ўзидан аён эди.

— Марлейн, — дедим мен, — бор, ювин-да, кийиниб ол. Биз бир соатдан кейин қайтиб келамиз — унгача бу ерда қорангларни кўрмайлик.

— Менингни? Ё Давиднинг ҳамми? Биз ажрашмаймиз.

— Иккалангиз ҳам гумдон бўлинглар, бир соатдан сўнг...

Мен машина томон кетар эканман, у орқамдан маъносиз қараб турарди.

— Ана шунақа, — деди Симон.

— Мен уларга бир соат муҳлат бердим.

— Бу бир соатда биз нима қиламиз?

— Бирон жойда қаҳва ичиб оламиз.

Ишончлироқ бўлсин деб биз икки соат кутдик. Қайтиб келганимизда ювиниб ва кийиниб олган Марлейн бир китобчани ўқиб ўтирарди.

— Э, келинлар, ўтиринлар, — деди у, — мен сира Давидни уйғотолмадим.

— Ўзинг уйғонибсан, шунга ҳам раҳмат, — жавобан дедим мен, — биз баъзи нарсалар хусусида келишиб олишимиз керак. Демак, бу ердан даф бўласизлар. Машинада чодир билан сайёҳлик анжомлари бор, хоҳласанглар ўшаларни олишларинг мумкин. Борди-ю, олмаган тақдирларингда ҳам, барибир бу ердан кетишларинг керак...

Қиз узоқ ерга қараб ўтирди-да, кейин бирдан бошини чайқаб, йиғлаб юборди.

— Бирданига ҳайдашингиз яхши эмас, — пиқ-пиқ қилганча деди у, — қаёққа борамиз?

— Чодирга, — деди Симон. — Ҳозир ёз... кейин бирон жойдан бошпана топиб оларсанлар... ёки Давиднинг хонасига қайтиб борарсанлар.

Марлейн ўғирилди-да, очиқ эшикдан ичкарига мўралади: Давид ҳамон ўша алпозда ётарди. Сўнг тезгина биз томон эгилди ва шивирлаб деди:

— Мен уни уйғотолмайман... бунинг устига пулимиз ҳам йўқ. У менга бир йўлини қилиб пул топишинг керак дейди, унинг нафақа дафтарчаси эса шаҳардаги хонасида қолибди, у дафтарчага қўл қўйиб, жўнатиши лозим эди. Лекин у ҳеч нарса қилмайди...

— Марлейн, — деди Симон, — сени у билан қолишга ҳеч ким қистаётгани йўқ. Модомики сен у билан қолибсанми, бизга мурожаат қилишингга асло ҳожат йўқ. Демак, шикоят қилишингга ҳам ўрин қолмайди. — Бир оз сукут сақлаб, Симон бутунлай бошқача оҳангда давом этди: — Пулимиз қолмади дейсанми?

Қиз бош ирғади.

— Унда мен озроқ пул бераман, уч-тўрт кунга етгулик, овқатга... лекин сен бу пулни бу ердан тезроқ гумдон бўлишингга сарфласанг, мен хурсанд бўлардим.

Марлейн пулни олди-да, шимининг чўнтагига тикди. Кейин ўрнидан турди.

— Қани ўша чодир? — сўради у.

— Машинада.

— Бўпти, беринг уни менга, қаерга тикса бўлади, қараб кўрай-чи...

Эртасига “карвон” бўшатиб қўйилганди. Марлейн бизга бир хат ёзиб қолдирибди: “Берган ёрдамингиз учун яна бир карра раҳмат”. Мен хатни қўлимда ушлаб турарканман, бирданига ўзимни жуда ёмон ҳис қилдим!

— Бу қизча энди нима бўлар экан-а? — дедим мен. — У бутунлай Давидга суяниб қолган. Худди менга ўхшаб у ҳам ўзига қаттиқ ишонади, Давидни қутқариб қола оламан деб ўйлайди.

— Барибир бу масалани унинг ўзи ҳал этиши керак, — деб жавоб берди Симон, — худди сен билан мендек.

Мен атрофга кўз югуртирдим. Ана исқиртлигу мана исқиртлик!

— Симон, қачонгача Давиднинг кетини тозалаб умримиз ўтади?..

— Кўп ҳиқилламагин-да, ишга кириш, — деди у.

Биз “карвон”да уч ҳафта турдик. “Бирон кор-ҳол” бўлмадимикин деган ўйда у ҳафтада икки мартадан уйга бориб-келиб турди. Тўғрироғи, “Давид уйга бос-тириб кирмадимикин, ойимнинг икки оёғини бир этикка тикмадимикин” деган андишада эди у, лекин биз бир-биримизни аяшга ўрганиб қолгандик. Бир куни шундай бориб-келишларининг бирида Симон одатдагидан анча кеч қайтди. Ҳаммаси ўз-ўзидан равшан эди: бирон кор-ҳол рўй берганди.

— Ойинг Давиддан хат олибди, — деди Симон, — мен борсам у хатни энди-гина ўқиб бўлган экан.

— Эй худойим, — дедим мен муздай бўлиб, — ойим роса жиғибийрон бўлгандир?

— Нима деган экан, умуман, шундай, албатта. Яхшиямки, вақтида бориб қолибман, йўқса, худо билсин, нималар бўлмасди.

Симон хатни менга берди ва мен уни овоз чиқариб ўқий бошладим:

— “Азиз бувижоним! Соғлиқларингиз қалай? Мен сизни анчадан бери кўрган-ним йўқ, аммо умид қиламанки, ҳамма ишларингиз жойида. Сизга ушбу хатни ёзишдан мақсадим шуки, менинг бир қиз дўстим бор, Марлейн деган, мен сизни у билан таништирамоқчиман. Ҳозирча биз менинг уйимда турибмиз, бироқ янаги ойда биз у ердан чиқиб кетишимиз ва ўзимизга бошпана қидиришимиз керак. Яхши бир мавзеда бир дўстимнинг биринчи қаватдаги уйдан ижарага хона олиш имкони пайдо бўлиб турибди, бироқ ундаги жиҳозлардан фойдаланганимиз учун уч ярим минг тўлашимиз керак бўлади. Аксига олиб, бизда бунча пул йўқ, демакки имкониятни қўлдан чиқаришимиз ҳеч гап эмас, ўзингиз биласиз, бу жуда ачинарли ҳол, чунки Марлейн менга жуда ҳам кўп яхши-

ликлар қилаяпти. Марлейн яқинда ишга кириши ҳам ҳеч гап эмас, у ариза берди, лекин ҳозирча аниқ бир нарса деб бўлмайди. Борди-ю, ҳаммаси кўнгилдагидек бўлса, биринчи маошданоқ биз қарзнинг бир қисмини тўлаб қутуламиз. Менинг ҳамма ишларим жойида. Мен ҳам яқинда ишга бориб қолсам ажаб эмас, ҳар ҳолда тиззаларим сал яхши бўлгандан кейин. Эсингиздадир, футбол ўйнаганимда қанақа қийналардим, ўша-да, ҳозир эса яна эски дард кўзиб, жонимни суғуриб олаяпти, агар ишга борадиган бўлсам, роса қийналиб қоламан. Бунинг устига тишим қаттиқ азоб бераяпти. Биламан, сизга гапларим жуда ғалати туюлаяпти, чунки сизнинг тишларингиз соппа-соғ-да, шу ёшга кириб ҳали битта ҳам тишим дарз кетгани йўқ деб фахрларингиз. Лекин, начора, тиш доктори айтадики, кемтик тишлар менга наслдан ўтган эмиш ва тезда чорасини кўрмаса бўлмас эмиш. Унинг гапига қараганда, ҳамма тишларимни даволаш учун тўрт минг керак экан, бу эса мени жуда қийин аҳволга солиб қўяди, чунки мен биттасини танлашим керак: ё тишларимни даволатишим керак, ё уйнинг ижара пулини тўлашим керак. Лекин сиздан етти ярим минг гульден пул сўрашга асло виждоним чидамайди, чунки мени деб сизнинг қийин аҳволга тушишингизни ҳечам истамайман. Биламан, эндигина ҳаётга қадам қўйган ёш одамлар кўпинча калавасини йўқотиб қўяди. Азиз бувижоним, агар бизга, неварангизга ва унинг бўлажак хотинига ёрдам бериш имконингиз бўлса, пулни менинг ҳисобимга ўткази оласизми? Агар имконингиз бўлса, бу иш ўн кундан ортиқ чўзилмасин, чунки бу ажойиб имконият қўлдан чиқиб кетмасин дейман. Неварангиз Давид...”

Мен хатни букладим ва шундагина Симоннинг кулавери қотиб қолганини пайқадим.

— Ижара ҳақиға уч ярим минг гульден эмиш, — такрорлади у. — Азиз бувижоним, соғлиқларингиз қалай, сиз ҳар доим тишларингиз билан фахрларангиз эдингиз, эмиш... Шундай буюк ўғлимиз бор экан-ку, билмай юрган эканмиз-а! Етти ярим минг гульден сўрашга виждоним чидамаётганмиш, бувисини қийин аҳволга солиб қўйишни истамаётган эмиш... Иложи бўлса ўн кундан ортиқ чўзилмасин эмиш... Оҳ, хотин, шундай доно ўғлимиз бор экан-ку!

Симон шунақанги завқ билан кулардики, охири мен ҳам унга қўшилиб кула бошладим. Мен хатни қайта очдим ва биргаликда Давид гапларининг қизиқ жойларидан топиб, бошқатдан кулишга тушдик.

— Шошма, — дедим мен, — мана буни эшит: “Агар иш кўнгилдагидек бўлса, биринчи маошданоқ қарзнинг бир қисмини тўлаб қутуламиз...” Ҳали бунча пулни бизга ким қарзга беради, деб ўйламайди-да, ҳамма иш хамирдан қил суғургандек осон битади, деяпти.

— Ҳа, кейин анови-чи, — кулгидан ёрилиш даражасига етиб деди Симон, — тиззалари...

— Ҳа, — дедим мен, — тиззалари жонини суғуриб олаётганмиш... бу унинг... ишга боришига... халақит бераётганмиш...

— Наслдан ўтган кемтик тишлари... наслдан ўтганмиш...

Биз яна қотиб-қотиб кула бошладик. Кўзларимиздан ёш чиқиб кетди ва охири мени қаттиқ йўтал тутди.

— Оҳ, Симон, — дедим мен, — ўғлимиз устидан кулиб бир хумордан чиқиб олдикми, а?

Ойимга пул жўнатмаслик кераклигини англитиш учун Симон озмунча сўзамоллик кўрсатишига тўғри келмади.

— Чунки бу пул на тиш врачига бориб тегади, на ижара ҳақиға.

— Яхши, лекин наҳотки Давид мени шунчалар алдашга журъат қилса?.. Гапларининг ҳаммаси ёлғон эмасдир, ҳарқалай?

— Хоҳ рост бўлсин, хоҳ ёлғон, аммо пул ҳисобига бориб тушган заҳоти бутунлай бошқа нарсага ишлатади. Давидга ёрдам бермоқчи бўлсангиз, ҳайҳот, бунинг биргина йўли бор, холос: бурнига бир чертинг-да, аравангни ўзинг торт денг, вассалом.

— Яхши, лекин у кўп ўтмай ўзига янги жағ қўйдиришга мажбур бўлади!

— Борди-ю, у шунақа қимматбаҳо муолажага муҳтож экан — бунақа гиёҳвандликдан кейин ҳар нарса бўлиши ҳеч гап эмас — мен уни ёлғизлатиб қўймай-

ман. Мен тўғри врачнинг ўзига бориб пул тўлайман, аммо Давид қўлимиздан сариқ чақа ҳам олмайди.

— Бўпти, унга худди шундай деб ёзаман, — деди ойим, — қандай даҳшат, гулдай йигит — ҳалитдан ясама жағ қўйдириб ўтирса... Нима бало, унга кальцийдан етарли бермаганмидинглар?

Айнан Герри яна янги гуруҳ йиғди. У ҳар биримизга қўнғироқ қилиб, жўнгина шундай деди:

— Биз бир-биримизга керакмиз. Бу бор нарса, чунки гуруҳ бўлмаганда мен Беннининг ўлимини кўтаролмаган бўлардим.

Бир Эллигина келиш нияти йўқлигини ошкор айтди. Унинг ўзи иқроп бўлиб дедик, қаттиқ жазавага тушганидан ҳалигача ер ёрилсаю ерга кириб кетгулик ҳолда юрибди.

Герри дастлабки оқшомда биз гуруҳдагиларга қуйидаги сўзлар билан мурожаат қилди:

— Биз Эллини ўзига келиб олишига қўйиб беришимиз керак, у келади, мен у билан алоқани узмайман, Беннига нима бўлганини мен Симон билан Ленга сўзлаб бердим. Сизлар буни улардан билиб олган бўлишингиз мумкин, лекин мен ўз оғзим билан сизларга ҳикоя қилиб бермоқчиман. Ҳаш-паш дегунча, мана, икки ойча вақт ўтибди... Бенни мутлақо кўра-била туриб ўлимни танлади. У яшашни хоҳламай қўйганди — тамом. Сўнги бир ярим йил ичида у шунчалик кўп жонига беҳуда қасд қилдики, ҳатто мен ўзимдан ўзим сўрар эдим: қизиқ, улар нима қилишяпти ўзи? Мен уни кўргани келган вақтларимда у бу тўғрида мутлақо хотиржам тусда гапириб берарди. У яна мenden, менга ёрдам беролмайсизми, деб сўрарди... чунки шифохонадан қўнгли унчалик тўқ эмасди-да. Агар у шанба ва якшанба кунлари уйига келиб турганида эди... Ўшанда мен унга, сенга бу жиҳатдан ёрдам беролмайман, акс ҳолда сенга шерик бўлиб қоламан, деб айтдим. Шифохонада вақти-вақти билан бир собиқ бемор Бенни кўргани келиб турарди ва Беннидан, бирров бориб менинг қандай яшаётганимни кўриб келсанг-чи, деб илтимос қиларди. У бу илтимосини такрорлашини қўймас, аммо ҳар гал рад жавобини беришарди. Охири бир тиббий ёрдамчи йигит шундай деди: “Бўпти, менинг навбатчилигим тугасин, биз бирга бориб келамиз, билай-чи, шундай қилсак бўладими, йўқми”. Ким унга “ҳа” дегани менга қоронғи, аммо улар ёрдамчи йигитнинг машинасида жўнаб кетишибди. Собиқ бемор ҳам уйига қайтиб келмаган экан, алламаҳалгача улар машинада кутишибди. Бироқ ярим соатлардан кейин Бенни, балки яхши қарамагандирмиз, бориб яна кўриб келай-чи, дебди. Шунгача улар бемалол, тинчгина гап сотишиб ўтирган экан, ҳатто Бенни “у ёқдан” чиққандан кейин нима бўлиши тўғрисида ҳам сўзлашибди, шунинг учун ёрдамчи йигитнинг хаёлига бошқа ҳеч нарса келмаган ҳам экан. У Беннини қўйиб юборибди. Қўйиб юборибди-ю, бир оздан кейин юрагига ғулғула туша бошлабди. У машинадан отилиб чиқибди-да, лифтда баландга кўтарилмоқчи бўлибди. Лекин бунинг иложи бўлмабди. Сабаби кейинроқ аниқланибди. Сўнги қаватда Бенни эшиги ёпилмасин деб пальтосини бўсагага ташлаб қўйган ва лифтни тугиб турган экан. Шунда ёрдамчи йигит барча умумий балконларни қараб-қараб, зинадан югуриб кетибди. Сўнги қаватга кўтарилганда... ҳа... у пастдаги автобекатда ниманингдир устига энгашиб турган халойиқни кўрибди. У қичқарибди, одамлар тепага қарабди, шунда унинг кўзи ерда ётган Беннига тушибди... У ўша заҳоти тил тортмай ўлибди... ўн иккинчи қават... Бенни ниятига етганди... Бунга унинг кўзи билан қараш ҳаддан ташқари оғир. Лекин унинг ҳаёти шундай эди ва шу йўлни танлаган эди. У касал бўлиб яшашни истамасди, бу ёғи тобора баттар бўлишини биларди. Бу ҳар қанча даҳшатли бўлмасин, тақдирга тан беришга мажбур бўлдим...

Биз узоқ ушланиб қолдик, кейин Симон деди:

— Бугунги оқшомга Том ҳам келар деб ўйлагандим...

Бироқ Герри бошини чайқади:

— Йўқ, у кўниқолмаяпти. Бундан кўрқишим керакми, йўқми, билмайман ҳам... Ҳа... гоҳо... у ростдан ҳам мени кўрқитиб юборади. Биласанми, Том қандайдир ғалати нарсалар қилади. У қанақадир жамиятни қидириб топибди, учинчи оламда туғилган болаларни асраб олиш шуғулланар экан... ҳозир у Бени номидан болаларни асраб олаяпти... Билмадим... у маълумотларни олади-да, қўлида фотосуратларни ушлаб ўтиради... билмадим... гоҳо мен бундан қаттиқ кўрқиб кетаман...

Лекин мен Герри кўрқадиган яна бир нарсани билардим. Барча мусибатларни Том энг аввало Давиддан кўрарди. Бенини гиёҳвандликка Давид ўратган дерди.

— Энди то бирон яхши баҳона топилмагунча, — деди менга Герри, — у ўзига олиб келадиган барча йўлларни тўсиб тураверарди, гуруҳдаги суҳбатлар учун кўнглидаги гапларни ҳеч қачон очиб солмайди. Унинг эски арақхўр шеригидан ва болаларни асраб олишдан нажот қидираётгани боиси шунда...

Декабрь келди. Ойимнинг жавоб хатидан кейин Давид жимиб кетди. Бизга ҳисоб рақами келмаётганидан шу нарса аён эдики, у тишларини даволатмоқчи ҳам эмас. Мана шу ойлар давомида Давид тўғрисида ҳеч нарса эшитмадик. Кейин кўққисдан, Рождество олди югур-югурлари орасида “Бейенкорф” университетига Давид билан юзма-юз тўқнаш келиб қолдик. Мен унинг қўлидан тутдим-да, кўзига қарадим. У заиф жилмайиб қўйди-ю, лекин қўлини тортиб олмади.

— Давид, — дедим ва жим туравердим.

— Ишларингиз жойидами ишқилиб?

— Менингми? Ҳа, менинг ишларим жойида.

— Дадамнинг ҳам ишлари жойида, сизлар гуруҳга қатнайсизлар!

— Қаердан биласан?

У кулди.

— Шундай... бир шеригимдан, унинг ҳам онаси гуруҳга қатнар экан...

— Ким экан? — сўрадим мен. — Жойсми? Тиними? Ханними? Нусми?

— Ҳа, Нус. Э, нима фарқи бор... менимча, сиз зўрсиз, ҳеч бўлмаганда нимадир қиляпсиз-ку... — У сумкасига ишора қилди. — Нима олдингиз? Рождество совғаларими?

Мен унинг қўлини қўйиб юбордим.

— Ҳа, болаларга у-бу нарсалар...

У “ҳм” деб қўйди.

— Ана, кўрдингизми! Сизнинг ҳамма ишингиз жойида...

— Бу ерда нима қилиб юрибсан? — сўрадим мен.

— Шундай, айланиб юрибман, Марлейн юқорида.

— Бу жинқарча ҳали ҳам сен билан биргами?

У яна кулди.

— Биз охири менинг хонамдан чиқиб кетдик. У бир жойдан ижарага хона топди. Сал кенгроқ, унга шунақаси керак, ўзи шундай дейди, ҳозир эса ҳов анави ерда, тепада янги хонага деб нарсалар олаяпти. У ҳозир ишляпти. Умуман... менимча, ҳаммаси зўр.

Мен тилимни тишлаб қолдим. Жим, аралашма. Барибир тил ўлгур суяксында: зўр бўлмай бўларканми. У ишласа, сенга уй топиб берса, ош-овқатдан насибангни бутун қилса, эрталаб уйғотса, кинггни ювса, эскиси ярамай қолганда янгисини олиб берса, жандани қачонгача илиб юрасиз деб кўғирчоқдай қилиб қўйса — худди илгариги менинг ўзимдек! У менинг олдинги вазифамни ўзига олибди. Бас, шундай бўлгач, ҳаммаси зўр дейсан-да. Зўр, аммо зинҳор сен учун эмас...

— Давид, — дедим мен, — мен боришим керак, вақтим зиқ. Ҳаммаси сен учун шунчалик яхши бўлаётганининг ўзи зўр. Марлейнга салом деб қўй.

Мен уни ўпдим ва бундан ҳайрон бўлганини пайқадим. Кейин одамлар орасига кириб кўздан ғойиб бўлдим. Лекин барибир ўзимни тутиб туролмадим, унга яна бир марта қараб қўйдим. У ҳамон ўша жойда турарди, мен у томонга

ўғирилганимда қўлини кўтариб қўйди. Кичкина қора сумкачали қўлини. Унинг бор бисоти солиб қўйилган ўша сумкача. Бунини мен ўзим учун далил сифатида дилимга тугиб қўйдим. Икки сониядан сўнг худди шундай яна бир далилнинг устидан чиқдим: бироқ у ерда ҳозир бўлганимча ёмғир бошланиб қолди.

Арафа куни Марлейн уйимиз остонасида пайдо бўлди. У ичкарига киришни хоҳламай, фақат мендан икки оғиз гаплашиб олишим мумкинми, йўқми, шуни сўради. Шундай дея у қўлимга бир конверт тутқазди.

— Давиддан, — деди у, — узугингизни у ўғирлаган.

— Узугим...

Мен конвертни очдим ва ўшанда бармоғимдан олиб қўйганим узукка кўзим тушди. Олмос кўзли узук.

— Нима, у сотиб юбормаган эканми?

— Йўқ, банкка гаровга топшириб, устидан қарз олган экан...

Биз бир-биримизга қарадик. Бизга бир оғиз сўз ортиқчалик қилар эди. Менинг айнан шу буюгимни ўмариб кетгани Давидга тинчлик бермаган. Сотиш бир дунё ғалва иш, банкдан пул қарз олиш — бундан қулайи бор эканми.

— Давид шундан роса қийналиб юрарди, сизни шаҳарда учратиб қолишидан олдин... Мен пул тўлаб, узукни қайтариб олдим...

— Пул-чи? — сўрадим мен. — Бу сенга жуда қимматга тушгандир?

У жилмайди.

— Мен ишлаяпман-ку! Битта узукнинг пулини тўлашга бемалол етади...

— Марлейн... — деб энди бошламоқчи бўлган эдимки, қиз гапимни бўлди:

— Ҳа, у ҳали ҳам ўзига игна ураяпти! Ҳар замон-ҳар замонда гийилади-ю, лекин яна бошлаб юборади. Баъзан чидолмайман. Тўғрисини айтсам, шундай пайтлар бўладики, билганингни қил, агар умрингни хазон қилмоқчи экансан, мен бунга аралашмайман, деб юбораман. Лекин жуда яхши кечган пайтларимиз ҳам бўлади. Ҳаммаси оғирлик маркази қаерда жойлашишига боғлиқ. Иш-қилиб, мен ҳам унга илашиб кетмасам бўлгани... йўқ, мен бунини истамайман...

У мени бўйнимдан кучоқлади ва ўпди. Муштдеккина, озгин бир вужуд, но-зиккина елкачалари туртиб чиққан. Давид билан кечирган олти ой ундаги сўнгги жирларни ҳам ситиб чиқарган эди.

Мен уни бағримга тортдим.

— Аллақачон илакишганман деявер... — дедим мен.

У хиёл таажжубланди.

— Йўқ, ўлай агар, илакишганим йўқ.

— Бўлмаса-чи, узукнинг пулини тўлабсан... Давид бундан роса азобланди деяпсан... Ахир, узукни Давид ўзи пул тўлаб олиши кераклиги шундоқ равшан-ку. У нафақа олаётгандир?

У хаёлга толганча ерга қараб қолди.

— Ҳа, — деди у ниҳоят, — сиз, бир ҳисобдан ҳақсиз... лекин шунақа бўла-япти-да... Давид фақат оғизда айтади, амалда ҳеч нарса қилмайди, шундан кейин мен бораман-да, унинг учун ҳаммасини ўзим қиламан... Қуриб кетсин, бу мутлақо нотўғри-ку!

— На фақат нотўғри, — дедим мен, — жуда ачинарли ҳам. Ахир Давидда энди-энди олдинга силжиш бошланганди. Узукни деб шунча азоб чекибди, агар сен аралашмаганингда, балки унинг ўзи бир иложини қилган бўлармиди.

У бош ирғади ва увोққина юзини бирданига ҳаддан ташқари ҳорғинлик эгаллади.

— Биласизми, — деди у, — ёнида менга ўхшаган биронта одам бўлмаса Давид ҳеч қандай иш қилмайди. Рост-да, ҳаммасини мен қилиб тургандан кейин унга жонини койитиб зарур келтими? Кейин, менинг ҳеч қаёққа кетмас-лигимни билади, ёлғиз қолишим мумкин-да, мен эса ёлғизликка чидолмайман. Ёлғизликдан қўрқаман. Ўшанда нима бўлганини эсласам, ҳали ҳам жинни бўлиб қолай дейман. Сирасини айтганда, худди сиз билан эрингиз қилганидек, мен аллақачон Давиддан воз кечишим керак эди.

— Биз уни ўз ҳолига қўйган эдик, воз кечганимиз йўқ, Марлейн, бунинг учун бизга йиллар керак бўлди.

— Ўз ҳолига қўйган бўлсаларинг, нур устига аъло нур, бунинг учун у сизларни хурмат қила бошлаяпти. Сўнги пайтларда у сизлар тўғрингизда бутунлай бошқача гапираётганини пайқаяпман. Лекин ҳозир мен билан... ҳаммаси илгаригидай кетаяпти, фақат иккита издан.

— Марлейн, мен сенга ёрдам беролмайман. Сен нима қилишинг мумкин-у нима йўқ — буни ўзинг белгилаб олишинг керак. “Бўлди, энди мен бир ўзим яшаганим афзал”, деб айта олишингга қадар сен ҳали кўп аччиқ-чучукларни тотишинг керакка ўхшаяпти.

Марлейн бош ирғаб, эшикни очди.

— Раҳмат, — деди ва кўчадан кириб келган совуқдан титраб кетди. — Сиз билан гаплашиб анча энгил тордим.

Шундай дея у югурганча кўздан йўқолди. Мен жойимда турганча унинг орақасидан қараб қолдим, лекин қизгина тезда қоронғилик қўйнига сингиб кетди.

Бизнинг ўзимизга энди гуруҳнинг кераги йўқ эди. Симон, Герри ва мен буни яхши англлардик. Биз ҳамон ўша бир хилдаги ҳикояларимиз билан бошқаларни, жумладан, Эллини деб, янгиларни деб у ёққа боришни қанда қилганимизча йўқ эди. У энди бемалол бундай демоқда эди:

— Гоҳо ўзимни яна ҳаётдан қандайдир завқланаётгандек ҳис қилаяпман. Миям энди уззукун ўғлим ҳақидаги хаёллар билан банд бўлмаяпти, у кўнғироқ қилганда, ё олдимга келгандагина уни ўйлаяпман.

Ўғлининг хонасини меҳмонлар учун махсус хонага айлантирган Тини деб келар эдик. Гуруҳ ёрдами билан у роса бир йил сабр қилди. Ҳар гал ўша нолишларини такрорлагани-такрорлаган эди:

— Ҳа, лекин у касал-ку... — Ёки: — У ўзига сира овқат қилмай қўйди, энди мен бунга тек қараб туролмайман...

Ва ҳар сафар гуруҳ бир хилда жавоб қайтарарди:

“Ўзингни тут! Ортиқ бардош қилолмаслигингни кўрсат, шунда унинг ўзи сени қутқариш пайига тушиб қолади.

Бу ҳол то Тини қуйидаги хабарни етказмагунча давом этди:

— Ҳеч нарсага ақлим етмай қолди, бутун ҳафта давомида у қорасини ҳам кўрсатгани йўқ.

Гуруҳ. Унинг олдига борма, Тини, керак бўлса у сенинг олдинга ўзи келади.

Бола ўз имкониятини қўлдан бой бермаганини англаши учун Тинига роса бир йил керак бўлди.

Яна бир мижозимиз Ханни эди. У эндигина йўлнинг ярмига етган бўлиб, гоҳо бевосита Геррига қараб шундай савол билан мурожаат қиларди: “Яшашни хоҳламаган боламни нима қилишим керак?”

— Аввал ўзингдан сўра, ўзинг яшашни хоҳлайсанми, — деб жавоб берарди Герри, — мен худди ана шундай йўл тутдим. Мен учун ҳаётнинг қадри ҳали жуда баланд.

Ханни бош ирғарди.

— Ҳа-ҳа, — дерди у, — ҳозир менинг ҳам ишим бошимдан ошиб-тошиб ётибди, лекин барибир... Модомики боланг яшашни хоҳламас экан... — Йўқ, Ханни ҳали йўлнинг ярмида эди.

Кейинчилари Жойс билан унинг ўлим исканжасидан чиқиб келган эри Жек эди. Энди Жек ҳам гуруҳга қатнай бошлаганди ва ўғли билан “ҳеч қандай алоқаси йўқ” гоёси остида эҳтиёткорлик ила замин ҳозирлаётганди. У тўғрида марҳумдай оғзига толқон солиб юриш эмас, балки қанақадир бетараф оралиқ яшаш, шу асосда мутлақо бошқача муносабатлар тиклаш гамида эди. Бу ишда унга Жойс ёрдам бермоқда эди.

— Мен ўғлимга “мен ҳам уйдан бош олиб чиқиб кетаман”, дедим. Шунда, эҳтимол, сал нарига бориб, гиёҳвандликдан хийла фориг бўламиз-да, бир-биримиз билан бошқача муносабатлар ўрнатамиз.

Нус ҳам бор эди. Гиёҳванд бўлишига қарамай, ўғли билан яхши муносабатлар ўрнатишга муваффақ бўлганди. У, жумладан, бизнинг гуруҳимиз борасида ўғли билан кўп марта лаб суҳбат қилганди. Ўғли Давиднинг дўсти эди, улар ўз оналари тўғрисида ошқора фахр билан мулоҳаза юритишарди. Ота-оналари тўғрисида катта ёшдаги болалар мактабига борганда ёш болалар бамисоли ана шундай фахрланишади. Болакай гиёҳвандликни бир ташлаб, яна бошлаб юборар, бир ташлаб, яна бошлаб юборарди. Шунга қарамай Нус жонидан ўтиб кетган шундай паллада ҳозир ўғлига тўла ишонч билан муносабатда бўлишга эришолганди.

— Мен унга сира халақит бермайман, — деди у, — у ўзига игна урганми. йўқми, энди иш тутмайман ҳам, кутмайман ҳам. Қилса у қилибди, мен эмас. Борди-ю, чидай олмаса, қўлидан келмаса, нима қипти, яна бошлайверади-да.

Бироқ ҳар гал ўғли чидай олмай, гиёҳвандликни бошлаб юборганида унга гуруҳнинг қўллаб-қувватлаши жуда-жуда асқотарди.

Биз Вама ҳамда қизини ўз ҳолига қўймайдиган Марлейнни деб гуруҳга қатнашда давом этар эдик.

— Биз ўғлимизни ўз ҳолига ташлаб қўйдик, аммо бундан ҳеч бир иш чиқмади. Биз гуноҳқор эмаслигимизни-ку энди биламиз, лекин барибир қўрқамиз: тагин бирданига ўшандай бўлиб қолса-чи?

— Лекин ҳеч кимни ўз имкониятидан маҳрум қилиш керак эмас, — деди Герри. — Нима, сен ўзингнинг ҳар бир боланг билан алоҳида-алоҳида муомала қилмайсанми? Қизингга акасининг соясига қарагандек қарашинг адолатдан эмас.

— Ҳа, бу айтишга осон, — эътироз билдирди Марлейн, — лекин бор гап шу: у бизникига келиб туради, унинг кўланкадан фарқи йўқ, акаси ҳам бир тук ундан ўзгасмас. У пул сўрайди, агар биз пул бермасак, у яна фоҳишабозликка киришиб кетади.

— Шундоқ ҳам у бу ишини қилаверади, — деди Вим, — биз пул берамизми, йўқми — бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ, у энди шундай ҳаётга ўрганиб қолган.

— Ҳа, у шундай дейди, лекин мен деёлмайман, кучим етмайди қизимнинг қоқсуяк гавдасию симчиноқдай қўлларини кўришга тоқатим йўқ.

— Бўлмаса-чи, у келганида бу қизининг олдида ўтириб олади-да, шангиллагани-шангиллаган. Қиз боёқиш кўп ўтмай бутунлай келмай қўйса ҳам керак!

— Сен уни қўйиб юбормаслигингни, тинчлик бермаслигингни биламан, — деди Нус, — ҳозирча бундай қилмайсан. Лекин жилла қурмаса инграмасликка, унинг ёнида ўтириб олмасликка ҳаракат қила оласан-ку. Нуқул ўзингни, мана, сени деб қанчалик азоб чекапман, деб кўрсатишга устасан. Бунақа қилиқларингга соғ одам чидамайди-ку, у эса баттар гиёҳвандликка, фоҳишабозликка берилиб кетиши турган гап.

Марлейн ҳам бош ирғаб турарди, у ҳар сафар биздан мана шундай даккидашномлар эшитишга мажбур бўларди.

Бетти билан Ник эса келмай қўйишганди.

— Биз яна оёққа туриб олдик, янги воқеалар билан доимий тўқнашувлар бизга зарардан бошқа нарса бермайди.

Ўзларининг ўн икки ва ўн тўрт яшарлик кичик болаларини улар бутунлай одоб-ахлоққа ўргатиб олишганди.

— Гиёҳвандлик ҳақида нима билсак биз ҳаммасини яширмасдан сўзлаб берардик. Қўшиб-чатиш йўқ эди, бўлмаса улар бизнинг: “Героиндан узоқроқ юрганинг яхши” деган гапларимизга кейинчалик ҳам ишонмай қўйишарди.

Бу гап юрагимга маҳкам ўрнашиб қолди, мен гиёҳвандлик ҳақидаги китобчани сотиб олдим ва уни Брамметье билан Йосинга ўқиб бера бошладим.

Бир кун ич кечкурун (бу — мартнинг охирлари эди) бизга Марлейн кўнғироқ қилди.

— Сиз билан гаплашсам бўладими?

— Албатта, — деди Симон, — фақат қачонлигини айтсанг бўлгани.

— Ҳозир, — деди у, — чунки кейинга қолдириб бўлмайдиган бир иш чиқиб қолди.

— У бир ўзи келарканми? — сўрадим мен.

Марлейн бир ўзи келди. Одатдагидек, ичидаги гапни у остонадаёқ тўкиб солди.

— Кета олишимга яна бир оз пул бериб тура оласизларми?

— Аввал ўтир, — хотиржам тусда деди Симон.

У сигарета чиқарди-да, шу заҳоти ўзини оқлаб кетди:

— Ҳа, мен яна чекаяпман, қўлболасини ҳам... мана, қай даражага бориб қолдим, Давиднинг кетидан илакишдим, ишни ҳам ташладим. Ижтимоий соҳада ишлаш — чакки эмас. Еганинг олдингда, емаганинг кетингда. Кўз ёши тўкиш ва гиёҳвандлик моддасини озгинадан истеъмол қилишнинг кўрқинчли жойи йўқ деб айюҳаннос солиш — бу итнинг ҳаётига ҳам арзимаиди. Бунақа клубдан кўра стюардессаликка ишга кирганим минг марта афзал. Клубда нима — бошимдан кечирганларни айтиб, болаларни йўлдан уришми?.. Ё товба, нимадан бошласам экан-а?

— Менимча, охиридан бошлаганинг яхши, — деди Симон. — Энди мажоринг қолмаган, сен кетмоқчисан. Қолаверса бизга кетишинг сабабини айтиб ўтиришингга ҳожат ҳам йўқ. Агар истасанг, биз шунчаки сенга ёрдам берамиз.

У бир нуқтага тикилганча узоқ жим қолди.

— Балки айтиб ўтиришимнинг ҳожати ҳам йўқдир, — деди у ниҳоят, — лекин буни мен ўзим айтиб бергим келяпти. Шартга олиб, жўнаворишга қурбим етмаса керак деб ўйлайман. Сизлар мени билмайсизлар... Сизлар менинг гиёҳвандлик ва яна бир нималар қилишимни... кейин махсус марказда бўлганимнигина биласизлар, холос... лекин сизлар мени билмайсизлар.

Қиз бирдан қув оқариб кетди ва мен бориб унинг ёнига ўтирдим.

— Марлейн, — дедим мен, — сен ўзинг ҳақингда нима демоқчисан?

У ютиниб қўйди-да, сўзлай бошлади:

— Тўрт йил олдин мени операция қилишганди. Пушт шамоллаши... албатта, операцияга мен шундоқ борганим йўқ... Аввалига мени уйда дорилар билан қийнашди, лекин бу ёрдам бермади, шунинг учун кесишга тўғри келди. Бутунлай эмас, буйракнинг биттасини кесишди, иккинчисидан нимадир қолдиришди. Шундан кейин бола масаласи мен учун ҳал бўлган, деган қарорга келдим. Тўғри, қандайдир эҳтимоллик ҳам ҳали йўқ эмасди, лекин буни мен шундай ўйлар эдим. Аслини олганда эса, менинг бутун вужудим... мен мана бунақа озгинман, мана бунақанги кичкинаман... Кейин, касалхонадан кейин мен ҳалиги марказга ўтдим, мени даволаган доктор шундай қилди, бир йилдан кейин эса ўқишни тугатиш учун мактабга қайтдим. Хуллас, мендан ҳеч нарса қолмаганди, Давидни учратганимда эса, ўйладим: балки биз биргаликда... тузук йигитлар менга қарашни ҳам исташмайди. Қисқаси, ўзимни ўтга-чўққа урардим-у, уринишларим бари нотўғри бўларди, буни мен узук ҳангомасидан кейин англай бошладим. Мен орқага қайтармоқчи бўлдим, бироқ ҳеч нарса чиқмади, шунда агар у билан қоладиган бўлсам, ўлишим аниқлигини тушундим, ўзи бундан кейин бундай давом этиши ҳам мумкин эмасди-да. — У жим бўлиб қолди ва бизга илтижонамо нигоҳ билан қараб қўйди. — Хуллас, бўлиши мумкин бўлмаган нарса, ҳар ҳолда мен шундай ўйлар эдим... яъни, шу маънодаки... мен барибир ҳам ҳомиладор бўлиб қолдим.

Ҳомилмадор бўлиб қолибди... бу иккаласи... жўжадеккина жисм... чақалоқ...

У қўлини тиззасига қўйди-да, паст товушда деди:

— Кўрқинч керак эмас, менимча, бу жуда зўр иш. Мен буни билганимга икки ҳафта бўлди, бола бўлиши мен учун жуда яхши нарса... лекин сизлар тушунасизлар-ку, Давид билан буни сира эпақага келтириб бўлмайди.

— Биз тушунагимиз, йўқми, нима фарқи бор, — деди Симон. — Биз умуман бирон нарса тушунишимиз шарт эмас. Ҳатто мана бу чақалоқ, неварамиз — бу сизларнинг шахсий ишингиз.

— Менинг ишим, — деди Марлейн қатъий оҳангда ва қўлини тиззамдан олди.

— Сен бу тўғрида Давид билан гаплашдингми?

Унинг юзи учиб-учиб тушди.

— Ундай бўлса, қачон у гаплашишга қобил бўлса, менга айтарсизлар. Йўқ, мен ўзим бир қарорга келганман, бундан қутулмоқчи эмасман... аммо наркоман ота ҳам менга керак эмас.

— Ахир у қачонлардан бери наркоман-ку, — деди Симон.

— Ҳа, лекин ҳали ҳомиладор бўлмаган пайтларимда, менга фарқи йўқ эди, чунки мен ҳам шундан ўлиб кетишим мумкин эди. Лекин энди, мана бу бола билан... йўқ, мен ундан кетаман.

Биз жим эдик. Мен ҳомиладорлигимни ўзим айтиб беришим керак бўлган ўша олис оқшомни эсладим. Аввал Симоннинг ота-онасига айтишим керак эди — чунки ўқишимга улар пул бериб туришганди, балки яна шунинг учун бўлса керакки, ойимнинг жаврашларидан мен айниқса кўпроқ қўрқардим. Мен бир ўзим у ёққа боришим мумкин эмасди, йўқ. Симон эса оғзига қатиқ ивиганча ёнимда бошини солинтириб ўтирарди. Ҳа, мен ҳомиладорман, лекин кетишимга озгина пул беринглар, чунки мана бу лапашангга турмушга чиқишни хоҳламайман, деб айтиш учун менга жасоратнинг кераги йўқ эди. Мен Симонга қарадим ва унинг юзидан у ҳам шу нарсаларни ўйлаётганини англадим. У менга им қоқиб қўйган эди, мен хандон ташлаб қулиб юбордим.

— Узр, Марлейн, — дедим мен айбдорларча, — лекин биз эрим иккаламиз... бизлар бир нарсани баравар эслаб... биласан, Давид ҳам дунёга бир қадар галати тарзда келиб қолганди. Тўғри, у пайтлар бошқача эди, лекин мен сенга айтмоқчиманки... Ҳамма нарса ўзгариб туради, одамларнинг ёши улғаяди. Аммо бир нарсани билмайсан: бу бола Давидга бошқача таъсир қилиши мумкин.

— Давид қачон балоғат ёшига етаркин деб қараб ўтираманми? Балки бу бир ҳисобдан жуда ажойиб нарсадир, лекин мен бу ўйиндан чиқиб кетганман.

— Бўпти, — деди Симон, — демак, ишлар шунақа де. Хўш, мен сен учун нима қилишим керак?

У қаддини ростлади, чуқур нафас олди ва шу аснода миясига зўр бир нарса келгандек оғзини очганча қотиб қолди.

— Бўлмаса-чи, мен кетишим керак эмас! — ҳаяжон билан деди у. — Афтидан, бутунлай эсимни еб қўйибман! Бу менинг хонам-ку! Уни мен ижарага олгандим, ижара ҳақини мен тўлаяпман, ундаги ҳамма нарсалар эса менинг ўзимга қарашли. Уларнинг ҳаммасини битта-биттадан, тежаб-тергаб ўзим сотиб олганман, чунки Давиднинг пули доим гиёҳвандликка кетар эди. Унга тегишли бўлган ягона нарса — бу унинг матраси. Бўлмаса-чи, мен кетишим керак эмас, у кетсин. Кўрдингизми, қанақа бўлаяпти, ҳамма нарса мендан чиқишига ўрганиб қолган эканман, қўлини қовуштириб ўтиришга асли мен ўзим йўл қўйиб берганман... Йўқ, бўлди, у кетсин, мен қоламан...

У шахт билан ўрнидан турди.

— Сизларникига келганимдан хурсандман. Менга ёрдам бермоқчи бўлганларингиз учун катта раҳмат, лекин мен энди сизларнинг ёрдамингизга муҳтож эмасман, ана шунақа.

Симон Марлейнни кузатгани кетди, мен эса қандайдир хатоликка йўл қўйганимизни сезиб, хонада у ёқдан-бу ёққа зир югурардим. Эрим қайтиб келгач, мен унга ташландим.

— Давид нима қилади? Наҳотки у уйдан ҳайдаб чиқарилишига индамай қараб тураверса?

— Мен қаёқдан билай? — деди Симон, — бу Марлейннинг қай йўсинда иш кўришига боғлиқ.

— Бўпти, мен айтиб бераман сенга унинг қай йўсинда иш кўришини. У уйга боради-да, Давиднинг нарсаларини сумкага тиқади ва “қани, туёғингни шикиллатиб қол!” дейди. Иймоним комилки, ҳар нарсага осонликча кўнавермайдиган ўжар Давид эса ҳамма нарсани остин-устун қилиб ташлайди, камига уни дўппослайди ҳам. Биз бунга йўл қўйишимиз мумкин эмас! Қизгина ҳомиладор!

Симон узоқ сукут сақлади-да, сўнг деди:

— Шунча йиллар давомида сен нималарни ўргандинг ўзи? Нима учун гуруҳда, биз ҳеч қачон олдиндан фол очмаслигимиз, ҳали етиб келмаган вазиятни олабўжи қилиб кўрсатмаслигимиз керак, деб вайсайсан? Ҳозир — мана, гап ниманинг устида кетаяпти. Биз эса ҲОЗИР ҳаёт тизгинини ўз қўлига олмоқчи бўлаётган катта ёшдаги хотин билан муомала қилаяпмиз. Гарчи жуда ҳам узоқни кўзлаб иш тутолмаётган бўлса-да, аммо **ЎЗ ЙЎЛИДАН ЮРИШГА ИМКОН**

ЯРАТИБ БЕРИШ керак! Ишонмасанг Геррига қўнғироқ қилиб сўраб кўр, у ҳам сенга худди шу гапни айтади.

Менинг тарс этиб ёрилишимга ўзи шу Герри етмай турувди.

— Герри, — дедим мен, — у ҳаммасини шунақанги яхши биладики! Лекин у дам-бадам қийин ҳолатларга тушавермайди-ку. Унинг ўғли ўлиб кетди: энди унинг бошига нима тушиши мумкин? — Мен қўрқиб, тилимни тишладим. Ҳали мен Герри тўғрисида шундай фикрда эканман-да. — Эй худо, нималар деяпман ўзи, Симон! Мен уни шундай ҳурмат қиламанки...

Симон қошини кўтариб қўя қолди. У менга нима деб ҳам жавоб бера оларди?

— Симон... — журъатсизгина гап бошладим мен.

— Биласанми, нима... — сўзимни бўлди у, бироқ ҳисларини барибир сўзлар билан ифода эта олмай бошини чайқаб қўйди-да, эшик томон йўналиб деди: — Мен ётиб ухлайман.

Танҳо ўзим қолгач, миямда фикрлар ғужғон ўйнай бошлади. Наҳотки, мен Геррини ёмон кўрсам? Мен героин истемол қиладиган икки бирдай ўғли бўлган Энни билан Майкни эсладим: “Гоҳо биз шу иккалови ўлиб кетса ҳам рози эдик деб ўйлаймиз...” Агар улар менинг миямда яшириниб ётган фикрларни изҳор этишган бўлса нима кепти? Йўқ, бу ҳаддан ташқари жирканч ҳол. Ҳозир соат неча бўлдикин? Марлейн уйига етиб олган бўлса керак, ҳар ҳолда. Ҳозир у ерда қандай савдолар бўлаётганини хаёлан тасаввур эта бошладим. Давид эшитиб турибди: мана, марҳамат қилиб кийимларингни ол, бор-йўқ нарсанг шу, холос, чунки қолган ҳаммаси менга қарашли. Энди сен билан туришимнинг ҳеч қандай маъноси қолмаган... Давид-чи... аввалига гумдон бўлгани чиқиб кета бошлайди, кейин зинапояда тўхтади-да, изига қайтади. Сенга тагин нима керак, мен айтдим-ку, сен билан яшашни хоҳламайман, деб... Менга матрасим керак... Э-ҳа, матрасми? Худо ҳақи, ҳов ана, дераза очиб турибди. Ана, кўчада ётибди матоҳинг. Шўрлик қизгина! Эй худо, унинг зарбасидан қиз хонанинг нариги бошига учиб кетади. Яримта пуштли, жўжадеккина жуссали бу қиз боёқиш ҳомиладор-ку! Бунақалар қандай ҳомиладор бўларкин-а? Лекин у Давиднинг зарбасидан хонанинг нариги чеккасига учиб кетади, Давид эса худди Кинг-Конгдай, ҳамма нарсанинг дабдаласини чиқаради, ерга улоқтиради ва охири эшикни қарсиллатиб ёпади-да, зинадан пастга гумдон бўлади. “Шунча йиллар давомида нималарни ўргандинг ўзи? Нима учун гуруҳда, биз ҳеч қачон олдиндан фол очмаслигимиз, ҳали етиб келмаган қийин вазиятларни олабўжи қилиб кўрсатмаслигимиз керак, деб вайсайсан?” Ҳа, сенга гапириш осон, бошингни аделга буркаб, иссиққина кўрпада маза қилиб ётибсан... Давид эса кўчама-кўча дайдиб юрибди, мана бу шайтонга дарс берадиган қиз уни уйидан ҳайдаб чиқарган. Агар у қайтиб келиб, қизни яна ургудек бўлса, унда қизнинг ўзи айбдор бўлади...

Агар у қайтиб келса... мана шу фикр миямдан сира нари кетмай қолди. Агар у қайтиб келиб, яна қизни ургудек бўлса... Эй қодир эгам, бунга йўл қўйиб бўлмайди! Мен у ёққа бормасам бўлмайди... Йўқ, мен аралашмайман, лекин мен у ёққа бормасам бўлмайди, бирон қор-ҳол бўлгудек бўлса, ёрдам бергани у ерда кимдир бўлиши керак.

Мен йўлакка ситилиб чиқдим-да, пальтомни кийдим. Секин, фақат секин, Симон ҳеч нарсани билмаслиги керак. Эшикни ҳам жуда эҳтиёткорлик билан очиб, эҳтиёткорлик билан ёпиш керак. Боғқўча эшиги ғичирламаслиги керак, шунинг учун девордан ошиб тушаман. Хайриятки, машина бурчак ортида экан, мен жўнаб кетганимни Симон эшитмайди. Мен бошқа томонга кетиб борардим. Тунги соат бирда Схевенингеннинг қоқ марказига қандай бориб қолганимни ҳам билмайман. Мен ҳар доим ҳаракати бир томонлама кўчага тушиб қоламан. Ниҳоят, бир кўча фонари тагида тўхтадим-да, харитага кўз югуртира бошладим. Таниш номларни қидириб топиш учун харита устидан бармогимни юргиза бошладим. Мана, Бадхейавег, бу ерда бизнинг тиш докторимиз яшайди. Дарвоқе, эсдан чиқмасин: Давиднинг тишлари, уни даволатиш керак. Мана бу ерда... улар шу ерда туришади...

Илгари мен машинани Кеесларнинг кўчасида худди шундай қолдирар эдим, кўзга ташланмасин деб анча нарига, бошқа автомобиллар орасига қўярдим. Лекин бу гал зинада ётган Давиднинг матрасини тез пайқаш ниятида машинани анча яқинроқ жойга қўйдим. Юрагим симиллаб кетди. Демак, барибир... агар шу нарса содир бўлган бўлса, қолганлари ҳам ўз-ўзидан маълумми? Бу мараз қиз барибир ўғлимни ҳайдаб чиқарибди-да. Давид эса уни дўппослаган.

Мен кута бошладим. Тепада чироқ йўқ эди. Марлейн ўша ердамикан? Ёки кетганмикан? Давид яна қайтиб келармикан? Йўқ, мен бу ердан бир қадам ҳам жилмаслигим керак, мен шу ерда бўлишим керак.

Ойна жанридан мен чўчиб уйғониб кетдим.

— Бузуқи! — қулоғимга қичқириқ чалинди. — Бузуқи! Ҳароми!

Аввал мен юқорига, иккита синиқ деразали Марлейннинг қаватига қарадим. У ерда чироқни ёқишди-ю, дарров ўчиришди. Қўшни уйларда ҳам чироқлар ёнди. Мен дарча ойнасини тушириб, кўчага кўз солдим. Кўчада зоғ учмасди. Бир оздан сўнг бутун қолган ягона дераза олдида Марлейнни кўрдим, у деразани очди-да, пастга осилди.

— Давид... — Унинг овозида ялиниш оҳанги бор эди. — Давид... кет...

Қўшни хона деразаси ҳам ланг очилди.

— Мен полицияга кўнғироқ қилдим, эшитаяпсизми, хоним?..

Марлейн гижинганча қўшнига қараб қўйди ва ҳеч нарса деб жавоб бермай, ўша заҳоти нигоҳини кўчанинг қарши томонига тикди. Мен ҳам ўша томонга қарадим. Иккала дўкон ўртасидаги кавакка ўхшаш жойда, афтидан, Давид яшириниб олганди.

— Хоним, мен полицияга хабар қилдим...

Марлейн “ишингни қилсанг-чи” дегандек яна ғазабли қараш қилиб қўйди, кейин шиддат билан деразани шарақлатиб ёпди.

“Шу заҳоти яна синган шиша жананга эшитилди, бу гал кўчанинг нариги томонидан келди овоз. Чироқлари порлаб турган витрина олдида бирдан қандайдир одам гавдаси пайдо бўлди. Унинг бир қўлида курсича бўлиб, оёқчалари жанговарона олдинга чиқиб турарди. Бир лаҳза... мен Давидни танишим учун шу бир лаҳзагина вақт кифоя эди. У бир лаҳза тепага қараб турди-да, кейин тескари ўгирилди ва тўғри келган машина ва яқин орадаги уйларнинг деразаларини биттама-битта қийрата кетди. Қўлини чап томонга қараб қулочкашлайди — ойна жангирлаб синади, ўнг томонга қараб қулочкашлайди — автомобил томига зарба тушади. Гумбурлаган ва жангирлаган овозлардан одамлар уйлардан югуриб чиқишди, улар қичқиришарди, бироқ хавфсизроқ масофада бир-бирларига қисилиб туришарди. Тепадаги ойна олдида яна Марлейн пайдо бўлди. Тўсатдан унинг: “Дави-и-и-д!” деб қичқиргани қулоғимга чалинди, бу оддий қичқириқ бўлмай, кўпроқ ёрдам сўраб қилган қичқириққа ўхшарди, бироқ Давид тўхташни хаёлига ҳам келтирмаётганди. Халойиқ аста у томонга силжиб борди, ҳамма қулоғини динг қилганча пастга тушиб келган қўшнининг гапларини тингларди. Модомики Марлейн унинг такалуф билан кўрсатган ёрдамидан юз ўгирдимми... ҳаётда ҳар доим рақиб қўшни шай туради.

— Бу жувон бирга яшайдиган йигит бор-ку, иккаласи қачон қараманг жиққамушт. Эрталаб қорасини ҳам кўрмайсан, тунлари эса гумбур-гумбур. Бу чаласаводларнинг бўлган-тургани шу, ўзгармайди, нафақага кун кўради, ўз-ўзидан маълумки, ҳеч қанақа иш қилишмайди... Ярим йилдан кейин эса ҳаётга бутунлай яроқсиз бўлиб қолишади. Кечаси чекишади, ўзларига игна уришади, кундузи уяларида қилт этмай ётишади... Бу иккаласи жонимни кекирдагимга келтириб юборди...

— Лекин мен ҳар куни қизнинг уйдан чиқиб кетаётганини кўраман.

— Ҳа, бошда шунақа эди, кейин эса бусиз ҳам куни ўтиши мумкинлигини у тушуниб қолди.

Марлейннинг ичкаридан қандай қараб турганига кўзим тушди. У пастдаги оломонга ғазаб билан қараб қўйди-да, кейин ҳадиксирабгина интизор нигоҳини Давид томонга тикди. Марлейн яна деразани очди.

— Давид...

Пастда киноя билан унинг гапини илиб кетишди:

— Давид! Уйга бор! Кўрпа мунтазир...

Бироқ Давид кўчани кесиб ўтиб, подъездга яқинлашгач, одамлар қўрқиб нариги томонга кўчиб ўтишди. Мен яна Марлейннинг одамларга нафрат ва истеҳзо билан қараб турганини кўрдим.

— Полиция! — қичқириқ янгради. — Хайрият-е!

Машина тротуарга кириб келди-да, Давидни деворга сиқиб қўйди, ундан полициячилар тушиб, Давидни қўлга олишга ҳаракат қила бошлашди. Давид курсичани ҳар томонга сермаб, ўзини олиб қочарди. Яна бир машина келди, яна тўртта полициячи тушди. Улардан бирига курсича зарбаси келиб тушди, мен унинг бошини чангаллаганича машина ичига кириб кетганини кўриб турардим. Полициячилар Давиднинг устига ёпирилишди, Давид ерга йиқилиб тушса-да, оёқ ва қўлларини баравар типирчилатиб, ўзини боғлашларига йўл қўймасди.

Машинамнинг шундоқ ёнгинасидан мен яна Марлейннинг: “Дави-и-ид!” дея қичқирганини эшитдим. У Давид томон югуриб борарди, бироқ учинчи машинадан тушган тўрттала полициячи уни ҳам тутиб олди. У йиғламасди ҳам, ўзини ҳар томонга урмасди ҳам, уни бемалол бир четга олиб ўтишди, Марлейн унинг иккала қўлидан тутиб турган икки полициячи ўртасида тик турарди. Бу тўртлик ичидан иккитаси жароҳатланган ҳамкасбларига ёрдамга шошилди. Марлейн уларнинг Давидни қандай қўлга олишаётганига қараб турарди. Ниҳоят улар Давидни машинага тиқишди-да, ўша заҳоти ўзлари ҳам машинага сакраб чиқиб олишди ва ўзларини унинг устига ташлашди — бу безорини итоатда тутиб туришнинг ягона имконияти эди. Қаттиқ гувиллаган машина шиддат билан ўрnidан қўзғалди. Жароҳатланган полициячи бошқа машинага ўтирди. Кимдир қўшимча куч чақирди ва бир неча дақиқа ўтар-ўтмас кўчани сиреналари янграган полиция машиналари тутиб кетди. Барча уйларнинг чироғи ёнган, барча деразалардан одамлар осилиб олган. Халойиқ ичида кулги янграрди. Ҳа, кулишар, етказилган зарарни кўздан кечиришар, Марлейннинг уйини бармоқлари билан кўрсатишарди, қўшни киши эса бўлган воқеаларни зўр бериб ҳикоя қиларди. Иккала полициячи Марлейнни уйига олиб борди, Марлейн уларнинг ичкарига киришига рухсат берди.

— Бу ер бунақа қизларнинг жойи эмас, — қулоғимга чалинди. Бу гапни менинг машинамга суяниб турган қандайдир эркак айтарди. — Ким ўзи у? Эълонларда ёзилган фоҳишами?

Атрофдан ҳиринг-ҳиринг кулги эшитилди. Қизиқчи кулгили гапни илиб кетди-да, ифодали оҳангда дона-дона қилиб “эълон” ўқий кетди:

— “Анита... ёшгина... офатижон ва дўмбоққина”, “Қайноқ баданли ўйноқи қорамош беҳад лаззат бахш эткуси...”, “Барча хоҳишларингизни қониқтирман, зарурат туғилса фаранглар услубида ҳам...”

Қаҳ-қаҳ кулги янграйди, ана буни шов-шув деса бўлади, бунақаси ҳар минг кечада бир учрайди...

— Тўғри-да, у пул тўлашдан бош тортган, чунки қиз кўнгилдагидай ҳаракат қилмаган, шунда у йигитни матраси билан кўчага ҳайдаб солган... Ҳов ана... қаранглар... матраси ётипти.

Улар менинг машинамдан узилишди-да, матрасни кўргани кетишди. Қаҳ-қаҳ кулги кўтарилди. Полиция агенти халойиқнинг масхараомуз шовқини остида жўнаб кетди.

— Қочинглар, йигитлар! Четга ўтинглар!

То ўрнини бир полициячи келиб эгалламагунча қўшни киши шу тариқа ҳаракатни бошқариб турди. Марлейнникидан ҳалиги икки полициячи чиқиб келганида гулдурос қарсақлар янгради.

— Қалай? Қанақа экан? Ширингинамикан қиз?

Яна қаҳ-қаҳ кулги. Полициячилар курсичани ўзлари билан олиб келишганди. Одамларга уй-уйларига тарқалиш таклиф этилганига қарамай, ҳеч кимнинг бу завқли томошани ташлаб кетишга кўзи қиймаётганди. Мана, деразаларга дастлабки фанер варақлари қоқиб чиқилди. Яхши кўшничиликдан яхшиси бор эканми дунёда!

— Жон, маҳкамроқ ушла, михни қоқаяпман.

Машиналар соғ-омон турган-турмаганини кўздан кечиришди.

— Омадим бор экан, биродар, менинг машинам томида ўзи олдиндан па-
чоғи бор эди.

Кимдир супурги билан чиқиб келди-да, шиша парчаларини супура бошла-
ди. Қандайдир бир аёл қўлида синган кактусни тутганча полициячининг изи-
дан йўрғаларди.

— Тарқалинглар! Хоним, худо ҳақи, уйингизга боринг!

— Биласизми ўзи, бу қанча туради? Бунақа кактус роса бир неча юз гульден
туради-я! Агар эртага келсам, мен ҳойнаҳой товон пули ололмасам керак.

Дастлабки полиция машиналари жўнаб кетди.

— Кимга фанер керак? Менда яна битта қолди.

— Ҳаммага айтиб қўй, эртага кечкурун мавзе бўйича шошилиш йиғилиш
бўлади, ўзинг биласан-ку, мана бу манжалақи бу ердан қорасини ўчириши ке-
рак...

— Эшитдингми, йигит наркоман экан, ахир буни қўшниси айтди-я.

— Ҳе, йўқ, шунчаки кайфи бор, курсича, эҳтимол, барники бўлса керак.

— Ҳаммасини газли камерага жўнатиш керак, тамом!

— Болаларининг шу даражага етишига сабабчи бўлган ота-оналарини ҳам
қўшиб жўнатиш керак!

— Ҳукуматни ҳам!

— Тўғри, ҳукуматни ҳам!

— Битта қўймай газли камерага тиқиш керак!

— Тезлик остонаси¹ қилиб берамиз-қилиб берамиз дейишди-ю, барибир,
қилиб беришмади.

— Йўқ-е, биз мавзени пиёдалар зонасига айлантирилишини сўрагандик!

— Менимча, бу қора тан суринамлик бўлса керак.

— Мавземизга суринамлик қадамини босиб кўрсин-чи, чирпирак қилиб
улоқтирармиз.

— Қаёқда суринамлик, кўриниб турибди-ку, оддий наркоман.

— Жонга тегди бу суринамлигиям, наркоманиям!

— Шунга айтаяпман-да, ҳаммасини газли камерага олиб бориб тиқиш ке-
рак, деб.

— Ҳа-ҳа, газли камерага тиқиш керак, анови фоҳишани ҳам!

Мен тош қотганча машинада ўтирардим. Ҳеч ким мени пайқагани йўқ. Ат-
рофимда бўлаётган гап-сўзларни эшитиб турган бўлсам-да, уларнинг маънола-
ри миямга бориб етмаётганди. Аҳён-аҳёнда тепага, Марлейннинг деразасига
қараб кўяр эдим. Жўжадек жуссали ва ярим пуштли миттигина жасур бузуқи
жувоннинг деразасига. Мен унсиз, кўз ёшсиз йиғлар эдим. Жўжадек жуссали
ва ярим пуштли миттигина жасур бузуқи жувоннинг ҳолига йиғлардим. Жўжа-
дек жуссали ва ярим пуштли жувон. Мана шу кўчасини бир чақага олмайди-
ган миттигина жасур бузуқи жувоннинг, бутун кўча аҳли “мана шулар барча-
си” билан қўшиб газли камерага жўнатмоқчи бўлган Марлейннинг ҳолига
йиғлардим.

Соат тунги тўрт. Деразаларга фанерлар қоқиб бўлинди. Уйларнинг чироқла-
ри ўчди. Кўчанинг иккала муюлишида полициячиларнинг машиналари турар-
ди. Икки агент Марлейннинг уйини диққат билан кузатмоқда эди. Мен сигаре-
та тутатдим-да, жойимдан кўзғолдим. Агентлар мен томон ўгирилишди, лекин
қўйиб юборишди. Кўрққанидан кетолмай туриб қолган деб ўйлашган бўлса,
эҳтимол...

Мен машинани муюлиш ортидаги эски жойига қўйдим, бироқ ундан чи-
қишга сира ҳол-мадорим етмаётганди. Нималар бўлди ўзи? Нега мен ҳеч нар-
сани сезмаяпман? Бориб, ҳеч нарса бўлмагандек каравотга, Симоннинг ёнига
ётиб олаверайми? Кейин эрталабдан, эҳ, бугун тунда ундоқ бўлди, бундоқ бўлди,
деб сайраб берайми? Давид ҳали балоғат ёшига етмаган, полициядан бизга
кўнғироқ қилишмасмикан? Нега мен Марлейннинг олдига кирмадим?

¹ Нидерландиянинг турар-жой бинолари жойлашган кўчаларда машиналар тезлигини ошир-
маслиги учун транспорт юрадиган қисми юзасини тўлқин-тўлқин қилиб қўйилади.

Сигареталар тугамагунча чекиб ўтиравердим, шундан кейингина машинадан тушдим. Эшикни қулфладим. Пальтомни илгичга илдим. Зинадан юқорига кўтарилдим. Ётоқхонамизга кирдим. Ўз-ўзидан маълум, Симон уйқуни ураяпти. Агар унга чурқ этиб оғиз очмай, тўғри ёнига бориб ётсам, демакки ҳеч вақо бўлмаган ҳисоб.

Мен кийимларимни ечмасдан ётдим, ётдим-у ўзимга келишимни, ўзи нималар бўлганини англаб етишимни қута бошладим.

Кейин яна ўрнимдан турдим. Ухлаётган Симонга тикилганча узоқ туриб қолдим. Йўқ, Симонга эмас... Мен унинг хонасидаги телефонга қараб кетдим. Герри ҳа, унга... мен фақат унгагина барини оқизмай-томизмай айта оламан. Мен рақамларни тердим, у дарҳол гўшакни олди.

— Герри, бу Лен...

У томонда аввал узоқ жимлик ҳукм сурди, кейин Геррининг овози эшитилди:

— Қаердасан? Уйдами?

— Ҳа, уйда... ўзинг биласан, Герри, шунақа ишлар...

— Яхши, — деди у, — ҳозир бораман.

Мен ҳамма гапни миридан-сиригача хотиржам сўзлаб бердим. Симон билан Жюльет ҳам пастга тушиб келишди. Улар бор-йўғи бир мартагина сўзимни бўлишди.

— Э ўлиб кетмайдими, — деди Симон, — ўша ёққа бор деб ким сени мажбур қилувди?

Бироқ Герри билан Жюльет бараварига уни жим бўлишга ундади.

— Тсс, майли, гапираверсин, аввал гапириб юрагини бўшатиб олиши керак.

Мен гапимни тугатгандан кейин Герри деди:

— Келингла, энди ҳамма нарсани унутайлик, фақат бир нарсага эътибор қилайлик: сенинг гуноҳни ҳис этиш туйғунга.

Мен ҳайрон бўлиб унга қарадим.

— Марлейн олдидаги сенинг гуноҳкорлик ҳиссингга эътибор қилайлик. Сен нуқул: “Унинг олдига киришим керак эди...” деб такрорляяпсан. Лекин ҳозиргина сўзлаган нарсаларингга қараганда, унга сенинг мутлақо керагинг йўқ экан-ку.

— Ундан кейин, — деди Симон, — бу ерда яна бир нарса бор... агар сен боланинг орқасидан аввалгидек яна тинмай югураверадиган бўлсанг, бизнинг ҳаракатимиздан нима фойда?..

— Бу гапни ҳозирча қўя турамиз, — деди Герри, — ҳаммамизда ҳам қайталаниш бўлади. Биз, яна, эмаклаб бўлса ҳам олға силжияпмиз, неча ойдан бери ишимиз юришиб турибди, деб ўйлаймиз-да, кейин бирданига бир нарса содир бўлади ва — тамом! — яна калаванинг учини йўқотиб қўямиз. Гарчи сен энди гуруҳнинг кераги йўқ деб ўйласанг ҳам, гуруҳда биз худди шу қайталанишлар билан шуғулланамиз. Ҳозир сенинг фақат гуноҳкорлик туйғунг ҳақида ўйла-япмиз...

Менинг гуноҳкорлик туйғум. Ҳа, мен Марлейннинг олдига киришим керак эди. Уни ёлғиз ташлаб келмаслигим керак эди.

— Жюльет, — деди Герри, — фарз қилки, сен Марлейнсан. Полициячилар сени уйга олиб бориб қўйишди, кейин кетишди, сен ёлғиз қолдинг, кўчада деразанг тагида эса халойиқ бақириб-чақириб турибди. Худди шу пайтда агар олдингга ойнинг келиб қолганда қанақа бўлар эдинг? Лекин бу ойнинг эмаслигини эсингдан чиқарма...

Жюльет Геррига жиддий кўз ташлаб қўйди.

— Ёмон, — жавоб берди у, — илтимос, у энди келмасин. Мен Давидни ўзим йўлга солиб оламан. Ўзимни ўзим эплаганимдан фахрланаман ҳам. Мен бу полициячилардан ҳам кўрқмайман...

Герри уйига, Жюльет мактабга, Симон эса ишига кетди, мен эса душда чўмилиб, оппоқ кийимлар кийиб, кундалик юмушларга шўнигим. Агар кўнги-роқ қилиб қолишса, ўзимни оқсоч деб айтаман дея аҳд қилиб қўйдим: “Хоним, С. нинг хонадони. Ўғли Давидми? Яхши, жаноб, мен ҳаммасини хонимга етка-

заман”. Вақтдан ютиш керак. Улардан узоқроқ бўлиши керак. Содир бўлаётган ишлардан бошим айланиб қолганда саросимага тушиб қолишимга йўл қўймас-лигим керак.

Уйимиз олдига такси келиб тўхтади, ундан Марлейн тушиб келаётганини кўрдим. Зич қилиб тўлдирилган пластик сумкани кўтарганча у нотекис одим-лар билан эшигимиз томон кела бошлади. Эшикни очган эдим, у мени дарҳол уй ичига қараб туртди.

— Мен уйга кирмайман, — деди у, — такси кутиб турибди. Менинг сизга айтадиган икки оғиз гапим бор, холос. Давид, уни полиция олиб кетди, хуллас, бўлар иш бўлди... Лекин мен сизга бошқа гап айтмоқчиман: у “метадон лойиҳаси”¹ бўйича даволанаяпти, соат ўн иккида у томчилама уколини олиши керак. Лекин агар уни полицияда ушлаб қолишса, у бу уколни ололмайди. Кимдир у ёққа бориб, уни чиқариб олиши керак, шундагина Давид уколни олиши мумкин.

Ҳар гал Марлейн ҳаммасини устма-уст қалаштириб ташлашни яхши кўрарди. Ҳозир ҳам қаёқдаги гаплар: мусибат, полиция, метадон лойиҳаси, томчилама укол. Лекин мен сир бой бермадим.

— Таксини жўнатиб юборолмайсанми? Ўн беш дақиқалардан кейин бошқасини чақирарсан.

Шахтидан тушиб, у кўчага йўналди ва таксичи билан ҳисоб-китоб қилиб, қайтиб келди.

— Яхши, балки бўлган гапни бир бошдан сўзлаб берганим дурустдир.

Ўз кўзим билан кўрганларим ҳақида чурқ этиб оғиз очмадим — майли, сўзлаб бера қолсин.

— Шундай қилиб, кеча кечқурун уйга келдим, мен ҳомиладорлигимни айтиш ниятида эмасдим, лекин ишлар тескарисига олиб кетди. Давид ҳали йўқ эди, у мендан кейин роса бир соат ўтганда келди, келди-ю, томдан тараша тушгандай, “нега бунча жингиртоб бўлиб кетаяпсан?” деб сўраб қолди. Орадан икки дақиқа ўтар-ўтмас иккаламиз қаттиқ гижиллашиб қолдик. Бир-биримизга таъналар ёғдира кетдик, ғазабимга чидолмай бақирдим, ҳомиладорман дедим. Шунда жуда қизиқ иш бўлди — бирданига сув куйгандек жимлик чўкди. Давид миқ этмай қолди, ҳа, миқ этмай қолди. Шунда мен ётиғи билан ўзимнинг аҳволимни ва болани ташлашимни тушунтирдим унга. Наркоманлар орасида наркоман бўлиб юришга сен ўзингни қанчалик ҳақли деб ўйласанг, мен ҳам шу йўлни танлашга шунчалик ҳақлиман, дедим. Шунда у: “Келиб-келиб бу гапни айни ҳозир... мен мана бу метадонни бошлаганимда айтасанми”, деди.

“Сенинг метадонинг билан нима ишим бор? — дедим мен. — Мен ундан ҳомиладор бўлганим йўқ-ку. Метадонингни давом этдирасанми, йўқми, бу ёғини ўзинг ҳал қил, менинг ҳомиладорлигимнинг бунга қилча алоқаси йўқ, ўзимнинг бу янги ҳолатимда сен билан қолишим керакми ёки йўқ — мен мана шуни ҳал қилишим керак... гап шу: мен сен билан қолмайман”. “Ҳаммаси равшан, — деди Давид, — демак, бу менинг болам эмас”. Мен шунақанги ҳўрланиб кетдимки... шунақанги довдираб қолдимки... мен... мен ҳеч нима деёлмай қолдим. “Сен қип-қизил фоҳишасан, — давом этди у, — бу бола Фрэнкдан бўлган! Бўлмаса-чи, шундай бўлгач, ростданам кетишинг керак-да, чунки қора танли чақалоқни сендан бўлган деб қандай айта олардинг ҳам”. У-ку ўзини бир оз сипо тутиб гапираётганди, лекин мен чидаб туролмадим. Фрэнк — бу суринамлик йигит бўлиб, суринамлик наркоманлар билан бирга ишларди. Ўзи жуда ажойиб бола, мен кўпинча у билан Давид тўғрисида гаплашаман, ҳар замонда бизникига келиб ҳам турарди. Фрэнк... бу қанақа разолат, мен тентак бўлиб қолаёздим. Давид эса одамни ерга уришни жонидан яхши кўради. Бир оғиз ҳам сўз айтмай зинадан “дуп-дуп-дуп” тушиб кетишлар, эшикни қарсиллатиб ёпишлар ва бирон жойга бориб ўзига укол қилишлар, унга фарқи йўқ, метадонми у, сетадонми... Айнан Давид шундай ишни қилди-да. Фақат уни кўришар экан

¹ “Метадон лойиҳаси” — наркоманияга мубтало бўлган беморларга ёрдам кўрсатиш дастури. 70-йилларда Фарбий Европа ва Шимолий Америка мамлакатларида қабул қилинган. Кейинчалик бу дастур самарасиз деб топилган.

ўша ерда. Менинг шунақанги ғазабим қайнаб кетдики, изидан ўқдай отилдим, эшик лўкидонини суриб қўйдим ва тепага учиб чиқдим, миямда биргина ўй: бўлди, Давидга қарашли ҳамма нарсани деразадан улоқтираман. Унинг асли нимаси ҳам бор эди дейсиз, биргина матрас... Кейин эса... афтидан, ичиб олганди, лекин укол олмаганди, чунки укол олганида бунақа жиннилик қилмасди. У қайтиб келди, деразани синдирди... полиция келди-да, тутиб олиб кетди.

Марлейн у одамларнинг шу кечаси қанақанги адоватли гаплар қилгани тўғрисида лом-мим демади. Унинг ўғлимнинг отини айтиб, “Дави-и-ид!” деб қичқирганида мен ҳис қилган ундаги ташвиш ҳақида ҳам чурқ этмади. Ўғлимни ҳам қўларидан, ҳам оёқларидан ушлаб машинага тиқишганда қанчали ёлғизлик қилганига ақли етиб тургани ҳақида ҳам бир сўз айтмади. У сукут сақларди, бу орада мен ҳаммасини бошқатдан пухта ўйлаб олдим. Давиднинг метадон қабул қила бошлагани унинг гиёҳвандликка қайта ружу қилишга уринаётганидан дарак эди. Бироқ янгича усулда ўзига игна уриш учун Давид шу пайтгача доим узрли сабаблар қидириб келаётганди. Бугунги тун айнан ана шундай узр-га сабаб бўлган эса-да, шунга қарамасдан у ўзига игна урмаганди...

— У кечаси гиёҳвандлик қилмай келди дедингми?

— Ҳа! — Марлейннинг овози деярли қувноқ жаранглаб чиқди. — Шунинг учун кимдир у ёққа бормаса бўлмайди. У ўзининг метадонини олишга мутлақо ҳақли. Кимдир бунга жон куйдирмаса бўлмайди.

Мен ундан, нима учун ўзинг ўша “кимдир” бўлишни хоҳламаяпсан, деб сўраб ўтирмадим. У бир қарорга келиб бўлганди. Давид билан унинг янги учрашуви фақатгина аҳволни ёмонлаштирарди, холос. Қўлидаги сумкачаси айни пайтда ўзи кетишга қарор қилганидан яққол гувоҳлик бериб турарди.

— Қаёққа кетаяпсан? — сўрадим мен.

У елка қисиб қўйди.

— Хўш, қаёққа кетаяпсан ахир? — такрор сўрадим мен.

— Фрэнкнинг олдига... бошқа қаерга ҳам борардим? Сизникига келмайман-ку, тўғрими?

— Хоҳласанг, бир оз муддатга “карвон”да яшашинг мумкин.

— Мен-а? “Карвон”дами? Бир ўзим-а? Э йўқ, раҳмат, мен ёлғиз туролмайман, мен одамлар билан бирга бўлишим керак.

Мен хўрсиндим, у менга қараб жилмайиб қўйди.

— Ана шунда ҳамма учун яхши бўлади, — деди у, — аввал Фрэнкникида тура тураман, унинг эса танишлари тиқилиб ётибди, бирон жойга бориб жойлашарман, кейин эса нарсаларимни оливоламан, чунки мана бу сумкача билан... — у сумкачани хийла кўтариб қўйди, — бир оз ваҳимада қочиб қолдим. Керак нарсани мен, табиийки, эсимдан чиқаргандим...

— Сенга нима керак эди ўзи?

— Уҳ... ювиниш буюмлари, сочиқ, ички кийимлар, яна баъзи кийим-кечалар... ҳаммадан алам қиладиган жойи шундаки, мен чек дафтарчасини қолдирибман, бўлмаса-ку эсимдан чиқмасин деб атайдан алоҳида жойга қўйиб қўйгандим-а.

— Унда сен қайтиб боришинг керак... ҳар дақиқада Давид келиб қолиши мумкин бўлганда ҳам. Унда калид борми?

— Ҳа, лекин уни ҳали-вери қўйиб юборишмайди.

— Бунақа содда ўйлама, Марлейн. Агар полиция ҳар кимни узоқ ушлаб тураверса... У ҳеч кимни ўлдирмаган, у ойнани синдирган, машинани пачоқлаган, балки битта-яримгани жароҳатлагандир, лекин шу пайтгача полиция уни бирон марта ушлаб турмаган. У ўша ерда ухлаб чиқади, уни сўроқ қилишади, кейин шартли ҳукм билан қаёққа борсанг боравер деб қўйиб юборишади. Балки метадонини қабул қилиш учун айни вақтида келиб қолар ҳам.

— Сиз қаердан биласиз? — ҳайрон бўлиб сўради Марлейн.

— Мен Давидга ўхшаганларнинг ота-оналари қатнайдиған гуруҳга бориб тураман.

Қиз ўйчан бош ирғади.

— Ҳа, Давид айтар эди-я... — Кейин бирданига асабийлашди. — Унда, демак, мен... лекин бугун мен бу кўчага изимни босмайман. Илтимос, менинг ўрнимга сиз бора қолинг бўлмаса?

Таксида у нимани қаердан топиш кераклигини тушунтириб берди.

— Чек дафтарчасини эса мен ё даҳлизда, ё ошхонада қолдирганман.

— Марлейн, охирги марта сўраяпман: сен мен билан кетмайсанми?

— Йўқ-йўқ, илтимос, мени Фрэнкникига элтиб қўйинг.

У кўчадан, ёки тўғрироғи, Давиддандир? — шунақанги юрак олдириб қўйган эдики, мен уни ортиқ қисталанг қилишга журъат этмадим. Мен уни Фрэнкни-кига олиб кирдим ва ҳайдовчидан мени муюлишда кутиб туришини илтимос қилдим. Орадаги масофа унчалик узоқ эмасди ва мен уй томон йўл олдим, ҳарқалай ҳамма нарсани яхшилаб қўриб олишимга имконият бор эди. Деразаларнинг кўпчилигига аллақачон кўз ўрнатиб қўйилганди, унда-бунда ҳали ҳам ойна синиқлари ётарди, лекин жиддий зарар етган машиналар кўзимга таш-ланмади. Иккита хотин уйларининг очиқ эшиклари олдида гап сотиб турибди. Ёнларидан ўтаётганимда улар жим бўлиб қолишди, лекин бунда ҳеч қанақа ғазаб ё нафратдан асар сезганим йўқ. Мен эшикни очиб, ичкарига қадам қўйдим. Жавон тўрдаги хонада, деганди Марлейн. Ҳаммаси курси устига осиб қўйил-ган. Йўқ, аввал чек дафтарчасини топишим керак. Мен ошхонани қидириб кўрдим, бироқ у ерда йўқ эди. Балки, даҳлиздадир. Аввал уриб синдирилган деразалар олдига бордим. Марлейн шиша синиқларини йиғиштириб ултурган-ди. Совуқ бўлишига қарамай исиб кетдим. Марлейн бу уйга қанчалик меҳрини бериб яшамабди-я! Деворларга эстампалар, фотосуратлар ва расмлар осиб қўйил-ганди. Мен унинг расм чизиш қўлидан келишини билмас эканман. Ёки бу ишларнинг барчаси Давидникимикан? Йўқ, Давид бундан кўра яхшироқ чиза-ди... Жавончалар мовий рангга, тахта пол эса оқ рангга бўялган. Полда бинаф-шаранг ёстиқлар ва ўсимликлар, ҳар томонда кўплаб майда ўт-ўланлар кўзга ташланади. Столда эса бир уюм китоб. Мелли Эйлдерт¹, “Астрология”, “Уй гомеопатия доктори”, “Эвритмия”, соғлом ҳаёт тарзини тарғиб этувчи кичик-кичик жаридачалар ва “Сонлар ҳокимияти”... Каминда ишлов берилмаган тош-лар йиғноғи. Мен тошларни биттама-битта қўлимга оламан. Бу қизалоқ ажаб қизалоқ кўринади, ёлғиз яшашдан қўрқади-ю, шу билан бирга ўзи учун қошона яратишга чечангина...

Чек дафтарчасини мен Бах ноталари очиқ ҳолда ётган скрипка пюпитри устидан топиб олдим. Бу аҳволда қулишингни ҳам, куйишингни ҳам билмай-сан, одам. Мен чек дафтарчасини сумкага солдим, топиб олган ноталарни эса битта қилиб тахлаб қўйдим. Скрипканинг шундоқ ёнгинасига. Марлейн бун-дай қилишимни сўрамаганди, бироқ азбарой менинг олдимда шунчалик дар-дини очиб солганидан унинг учун нимадир қилиб қўйишим кераклигини ҳис этдим. Тўрдаги хонада унинг бу ерга кириб-чиққанидан бирон-бир нишон пай-қамадим. У ерда улар ухлашган, умуман эса Давиднинг хонаси бўлиб қолавер-ган. Давиднинг матраси ташқарига улоқтириб ташланганди, курсиларда, полда — ҳамма жойда кийимлар сочилиб ётарди, ҳали у ердан, ҳали бу ердан майда майкачаларни суғуриб олар эдим. Мен очган биринчи жавонда бир уюм ахлат ётарди, ундан бирон нарса қидириб топишга ҳеч кимнинг кўзи етмасди. Ик-кинчи жавон Марлейнга қарашли эди. Юқори токчада кўғирчоқлар, эшакча ва жигарранг коала сичқончаси териб қўйилган. Кейингида ўқув қўлланмалари ва орқа деворга қоқиб қўйилган иккита фоторасм бор эди. Фоторасмдан Мар-лейннинг ўзига ўхшайдиган бир эркак ва бир аёл қараб турарди. Унинг ота-онаси. Улар ҳақида Марлейн ҳеч қачон гапирмаганди. Пастдаги токчада бир ғарам бўлиб, шимлар, майкалар ва свитерлар ётибди. Мен улар ичидан айрим нарсаларни ажратиб олдим-да, ўзим билан ола келган сумкага жойладим. Шун-дан кейин даҳлиздаги электр печкани ёқиб қўйдим, дераза раҳидан бир қанча ўсимликларни, ваннадаги унинг пардоз-андоз анжомларини олдим, газ колон-касини ўчириб қўйдим ва ниҳоят бир қўлимда сумка, бир қўлимда скрипка билан зинадан тушдим-да, кўчага чиқдим.

Марлейн нимадан қўрққанини мен шундан кейингина англадим.

Қарши томондаги тротуарда дераза-эшиксиз деворга суянганича Давид қимир этмай турарди. Менинг эшик олдида тош қотиб қолганимни у кўрди. Биз бир-

¹ Соғлиқ ҳақидаги оммабоп китоблар муаллифи.

биримизга чурқ этиб оғиз очмадик. Менинг кўзим унда, унинг кўзи менда. Иккаламиздан биронтамиз кўчани кесиб ўтишимиз керак эди, бироқ бунинг иложи йўқ эди, биз узокдан нигоҳимиз билан бир-биримизни маҳкам тутиб турардик. Сас-садосиз иттифоқ. Мен унинг онаси эдим. У менинг ўғлим эди. Ҳалиги чортоқда бир-биримизнинг сувратимизни чизганимизда ана шундай тикилашардик.

“Ойи, мен рассомманми?”

“Сен рассомсан, Давид”.

“Мендан рассом чиқармикан?”

Мен унга қараб турардим. У менга қараб турарди. Болам вояга етиб қолганидан ойисига энди унақа саволлар бермасди.

“Бундайи ҳаётда фақат бир марта бўлади, Давид, инсоннинг кўзи ҳаётда фақат бир мартагина очилади ва у ўзига бошқа йўлни танлаш имконига эга бўлади”.

“Менда истейдод борми, ойижон?”

“Ойи, бу ерда баландда биз бутунлай бошқачамиз-а? Пастдагига ҳечам ўхшаймаймиз, шундайми?”

Мен кўча оша унга жилмайиб қўйдим ва у ҳам менга жилмайиб қўйди. Нигоҳимиз эса ўша-ўша синовчанлиги ва қатъийлигича қолаверди. Шундай бўлсада, у ҳамма нарсани: дўстликни, ишончини, ҳамжиҳатликни, меҳрни, дардни ва изтиробни бемалол ўз қаърига жойлай олган эди. Бироқ амалда қўллашга улгурмаёқ бу нозик туйғу ташқаридан беиз супуриб ташланганди. Ҳаммаси бекорга, хатога чиқарилганди. Унинг ўрнини ҳароратлар хилма-хиллиги эгаллаганди. Марлейн скрипкаси тори узилиб кетди, мана у, скрипка, менинг қўлимда турибди, очиқ-ошқора, чунки мен унинг филофини тополмагандим. Қўлимдаги скрипка билан мен Марлейн тарафида туриб олгандим, сотқинликнинг энг разил шакли юзага қалқиб чиққан бир онда шу ҳол содир бўлди.

У девордан ўзини олиб кўчани кесиб ўтди-да, мени кўриб туриб кўрмагандек тўғри келиб эшикни очди. Эшик қарсиллаб ёпилди, қўлимдаги скрипка эса азбаройи зарбанинг зўридан қаттиқ силганиб, галати овозда инграб юборди.

— Хўш, кўнғироқ қилишдими? — деб сўради Симон идорадан қайтиб келгач. Мен йўқ дегандек бош чайқадим.

— Кўнғироқ қилмасликлари ҳам мумкин, — деди у, — бўлмаса-чи, гоҳо улар шундай қилишади, лекин ўн саккиз ёшдан кейин киши жиноий жавобгарликка тортилади. Бироқ, афсуски, фуқаролик жавобгарлигига эмас... Бугун баъзи бир маълумотларни чамалаб чиқдим ўзимча: агар кўрилган зарар бўйнимизга ёзилгудек бўлса, худо кўрсатмасин, охири бахайр бўлмайди. — Тўсатдан Симон телефонга ёпишди. — Биласанми, буни ким билиши мумкин? Том...

— Ҳа, ўша билиши мумкин, — жавоб бердим мен. — Ўғли ўлган, алкоғолизм ва учинчи дунёдан асраб олган болалари бўлган ўша Том билади... Томни ўз ҳолига қўйсанг-чи... кел, аввал овқатланиб олайлик.

Нима қилишини билмай гангиган Симон дастурхонга ўтирди, бироқ овқатланиб бўлар-бўлмас яна телефонга ташланди. У ҳаммага бирма-бир сим қоқар ва ҳар биридан бир янги маслаҳат олар эди.

— Симон, — ялиниб дедим мен, — бир карра гапимга кир, бу чўпчакларингдан шунақанги тўйиб кетдимки... кейин шу ишингни шу ерда, болалар олдида қилишинг шартми?

— Тўғри айтасан, аммо мен қайси оламда яшаётганимни бир амаллаб аниқлашим ҳам керак-ку, ахир!

Жюльет ўрнидан турди.

— Бўпти, аниқласангиз аниқлай қолинг... Мен бувимнинг олдида кетдим, у мутлақо ёлғизланиб қолди. — Кейин яна дадасига қараб гапирди. — Унда ўзингизнинг хонангизга боринг... бир кунда нақ она сутимизни оғзимизга келтириб юборди бу Давидингиз...

— Тагин нима бўлди Давидга? — сўради Йосин.

— Шунчаки... айтарли ҳеч нарса, — жавоб бердим мен.

— Дадамнинг синган деразалар, пачоқланган машиналар, яна биз булар учун жарима тўлашимиз кераклиги тўғрисида гапирганини эшитдим-ку.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ дедим-ку, оббо...

Мен Симон томонга гинали қараб қўйдим ва хонамга гумдон бўлишни афзал кўрдим, Йосин аввалгидек бир нуқтага ўйчан тикилиб турарди.

— Барибир, ойижон, — деди у охири, — мен ундан буни кутмагандим...

Мен унинг ёнига чўкдим-да, қўлидан ушладим.

— Нимани кутмаган эдинг, оппоғим?

У аста бош чайқаб қўйди.

— Мен уни бошқа одам деб ўйладим, ахир у илгари сира менга бунақа муомала қилмасди-да.

— Агар у тўсатдан келиб қолса бу ҳақда унга айтармидинг?

Йосин “йўқ” дегандай яна бош чайқади.

— Йўқ, чунки унинг яна жаҳли чиқади.

Болалар ётишди. Мен пастда бир ўзим ўтирардим. Симон ўз хонасида эди ва дам-бадам олдимга тушарди. У Ян билан гаплашарди, у Пит билан гаплашарди, у ўзининг суғурта агентлиги билан гаплашарди.

— Худо ҳақи, Симон, бас қил! Бириси куни ўзинг: шунча йиллар давомида нимани ўрганинг, демаганмидинг? Нега гуруҳда, биз ҳеч қачон олдиндан фаол очмаслигимиз, ҳали етиб келмаган оғир вазиятни олабўжи қилиб кўрсатмаслигимиз керак, деб айтасан?.. Мана, энди зиммангга вазифа юклашларини кутиб ётавер, ахир шу пайтгача ҳеч ким мушугингни пишт демади-ку.

У менга яна бир бор еб қўйгудек қараб қўйди. Эй худо, деб кўнглимдан ўтказдим мен, у яна ўзидан кетаяпти, чоғи.

— Қўйсанг-чи шу қилигингни, Симон, ҳеч бўлмаса бирон марта вақтида ётиб ухла...

— Тўғри, — деди у, — уйқунг келмай бақрайиб тонг оттиришга нима етсин...

Соат ўнда Жюльет уйга қайтиб келди. У саломлашди-да, тўғри юқорига, ўз хонасига ўтиб кетмоқчи бўлди, бироқ мен уни чақирдим ва у бамисоли типратикондек хурпайганча менга яқинлашди.

— Ҳа? Нимайди? — сўради у. — Мен ухламоқчиман.

— Мен сен билан икки оғиз гаплашмоқчи эдим.

У елка қисди.

— Билмадим, сиз қаёқдаю мен қаёқда... Сиз билан Давиддай бўлолмайман, ҳеч қачон. Биз, тўғри, бир-биримиз билан гаплаша оламиз, лекин сиз икковингиз... ҳатто сизлар жим турганингизда ҳам мен ораларингизда қандайдир боғлиқлик борлигини сезиб тураман. Тагин буни ҳасаддан гапираяпти деб ўйламанг... билмадим... тушунтиролмайман... Бугун бувим ҳам шунақа аҳволда. Мен бувим учун ҳамма нарсани қиламан, мен уни яхши кўраман ва ҳар доим олдига кириб тураман, лекин бувимнинг кўрар кўзлари битта — Давид...

Мен унинг гапини бўлмоқчи бўлдим, лекин у бунга йўл қўймади.

— Йўқ, буни нотўғри деб гапиришнинг кераги йўқ. Мен ўзим ҳис қиламан-ку. Бу рост, лекин мен хафа бўлмайман, чунки сиз барибир ҳеч нарса қилолмайсиз.

— Жюльет, — дедим-да, бугунги кун ҳақида юрагимда йиғилиб қолган ҳамма гапни оқизмай-томизмай унга гапириб бердим. Таксида келган Марлейн ҳам, чек дафтарчаси ҳам, уни олиб бориб қўйишга рози бўлганим ҳам, уларнинг рўзгор тутишидан қолган таассуротим ҳам, ўсимлигу скрипка ҳам — ҳеч нарса қолмади. — Сен ҳозиргина айтган нарса бор-ку, мен билан Давид ўртамиздаги боғлиқлик... бизлар бир-биримизга қарама-қарши туриб учрашиб қолганимизда мен ҳам буни ҳис қилгандим. У — кўчанинг бир томонида, мен — иккинчи томонида.

— Унда мен билмадим, — деди Жюльет, — балки бу унда қолган ягона яхши нарсадир, лекин сиз аллақайдаги аҳмоқона бурч ва гуноҳкорлик туйғуси вазидан ўзингизни ўзингиз доим абгор қиласиз.

— Бурч ва гуноҳкорлик туйғуси дейсанми?

— Ҳа! Худди шунинг учун ҳам анови Марлейннинг ашқол-дашқоллари орқасидан югуриб юрибсиз-ку. Нега бундай қилдингиз? Бу ойимқиз скрипкасиз яшолмайдиган бўлиб қолибдими? Наҳотки бу сиз билан Давид ўртангиздаги ўша туйғудан ҳам аълороқ бўлса? Сизнинг сотганингизни Давид юракдан сезади, мен буни биламан, бундай ҳол менда учраб қолса, зинҳор ўзингизни койитиб юрманг, агар мен дўстим билан ажрашиб кетадиган бўлсам, унинг сурнайини элтиб беришингизга асло ҳожат йўқ...

— Биламан, сен бундай қилмаслигинг керак деб ўйлайсан, — деди Симон. — Лекин шундай бўлса-да, мен Томга қўнғироқ қиламан.

У шу гапларни айтиш учун атайлаб пастга тушиб келганди, хатога йўл қўйганини, афтидан, ўзи ҳам англаганга ўхшайди. Шунинг учун мен жим турдим.

— Нега ҳеч нарса демайсан?

— Менга ёрдам берадиган инсон биргина Том деб ўйлайсанми? — сўрадим мен.

— Ҳозирги пайтда — ҳа. Мен ўзим зарарлар миқдорини чамалаб кўрдим, кимдан сўрамай, ҳаммаси, ҳа, роса тушибсиз, деб айтаяпти. Шунинг учун мен яна ипотека ҳужжати олдим, фоизни яна оширса бўладими, йўқми, шуни Томдан сўраб билмоқчиман.

— Ўзинг инсоф билан айт, сен нималар қилиб юрибсан ўзи? — сўрадим мен, бироқ у гапимни эшитмаётганди, у югуриб телефонга борди-да, Томнинг рақамларини тера бошлади.

Мен яна бир карра содир бўлган воқеани бошидан охиригача эшитдим. Гўшакни қўйди-да, эрим менга қараб деди:

— Том келади бизникига. Яна ўн беш дақиқалардан кейин, ҳозир у банд экан. Уни шу ерга ўтқаза қоламизми ё тепага олиб чиққанимиз дурустми?

Мен соатга қарадим. Ўн бир.

— Менимча, шу ерда ўтира қолинглар, мен бориб ухлайман.

Бироқ Симон яна ёнимдан ўқдай учиб ўтди-да, тепага чиқиб кетди.

— Яхши-яхши, — дедим мен шошиб, — фақат буюмларимни олай...

Мен ҳали ечиниб улгурмасимдан кираверишдаги эшикдан қандайдир товуш қулоғимга чалинди. Бирдан ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди, кейин яна ўша товуш эшитилди, бу гал сал қаттиқроқ чиқди, мен буни пайқадим: бу почта қути-сининг шиқиллаши эди. Мен дарҳол балкон эшигини очдим.

— Давид! — қичқириб юбордим мен. У бошини кўтарди. Башараси бўри қувлаган ҳайвон авзоида эди.

— Касалман, — деди у, — ичкарига қўйинг.

— Хонага кирақол.

— Йўқ, улар мени ҳайдаб чиқаришди! — У атрофга аланглади, шунда кўчанинг нарига тарафиди турган икки эркак кишига кўзим тушди. — Мен уларнинг машинасини пачоқладим, шунинг учун у ердан кетишим керак. Мен касалман, ичкарига қўйворинг...

Қутини тиқирлатиб, ўтмишдаги гўдаккина мени чақирмоқда эди, бироқ шу заҳоти вужудимни ўзгача туйғулар қамради. Уни ичкарига қўйсам, Симоннинг ҳоли не кечади? Давид ростданам касалми ёки шунчаки айтаяптими? Балки булар Давиддан пул олиб юрган нашафуруш одамлардир?.. Ёки кўча тор келиб, ортиқча одамни сиғдиrolмай қолдими? Йўқ, Симон бунақа жингиртоб бўлиб турган вақтда мен Давидни ичкарига қўёлмайман.

— Давид, — дедим мен, — фойдаси йўқ, сен кетишинг керак... сени уйга қўёлмайман...

Бироқ у кўзини тепадан олмай, жойидан қимирламади.

— Мен касалман, — такрорларди у ва бошини чайқаб қўйди, — анови иккаласи изимдан қолмай келяпти... Улар эшигимга тахта қоқиб, мени кутиб туришган экан. Улар мендан пул олишмоқчи, машиналари учун...

Ғазабдан аъзойи баданим ўт олаётганини сезиб турардим. Яна ўша зўравонларча дағдағалар.

— Мен полиция чақираман, — дедим мен ва хонага қайтмоқчи бўлган эдим, Давиднинг жон аччиғида қичқирганини эшитдим:

— Йўқ!!!

У орқасига бурилди-да, боғ кўчадан шошиб кета бошлади. Қарши томондаги икки киши ўша заҳоти ҳаракатга келди, бироқ улар ғазаб алангасини босишга улгурмасдан илгарироқ Давид тўппа-тўғри Томнинг чангалига бориб тушди. Бир лаҳза Том уни узатилган қўллари масофасида елкасида тутиб турди. Сўнг фақатгина Томнинг чеҳрасида кўришим мумкин бўлган ўша таниш қаҳр ифодаси ялт этди. У одам боласига хос бўлмаган куч билан Давидга шунақанги зарба бердики, болакай бута иҳотани ёриб ўтиб орқага учиб кетди ва ерга қулади. Икки сакраб Том унинг олдига борди ва куртқасидан ушлаб ердан кўтарди-да, тўғри башарасига қаттиқ мушт туширди. Яна урди... яна бир урди...

— Ўғлимни сен ўлдирдинг! — ўкирди у. — Исқирт мушукларинг билан сен ўлдирдинг ўғлимни!..

Мен дарҳол ўзимга келиб уйга, Симоннинг хонасига отилиб кирдим.

У ҳамон қоғозларга кўксини берганча ўша жойда ўтирарди.

Мен биргина исмни қичқириб вужудимдаги борини ташқарига чиқардим:

— Том!!

— Нима? — қути учиб кетди Симоннинг. — Қичқирма бунақа, очаяпман!

У ёнимдан ўтиб хонадан чиқиб кетмоқчи бўлган эди, лекин мен уни бор кучим билан ушлаб қолдим.

— Айвон олдида... Том... Давидни уряпти... Полицияга қўнғироқ қил... йўқ, у ёққа бор...

Мен ҳамон унга елимдай ёпишганча зинапоягача итариб бордим.

— Э қўйиб юборсанг-чи! — қичқирди Симон, бироқ мен бармоқларимни ёзолмаётгандим, қўлларим увишиб, қотиб қолганди, шунинг учун менга қўшилиб у ҳам зинапоядан деярли думалаб тушди. Фақат кўчадагина мен уни қўйиб юбордим ва тўсатдан кўзим Геррига тушди.

Ҳалиги икки киши Томнинг қўлини орқага боғлади, фурсатдан фойдаланиб, Давид уйга лип этиб кириб кетди. Симон Томни тинчлантиришга ҳаракат қиларди, бироқ у шунақанги ғазаб билан ўзини урардики, ҳатто бояги иккала одам ҳам уни базўр эплаётганди. Томнинг филдай гавдаси, Давидни учратганидаги ғазаб ва нафратини кўриб, рости, чинакамига капалагим учиб кетди. Азбаройи кўрққанимдан... азбаройи кўрққанимдан болам Давидга қараб чопдим. Ич-ичимдан билиб турардимки, у ўзининг хонасига кириб кетган, уни ўша ердан топдим ҳам, у оғзини қўли билан ёпганча каравотда ётарди. Хўлланган сочиқ билан Жюльет кириб келди ва акасининг ёнига келиб чўккалаб ўтирди.

— Бундоқ туринг, — деди у менга.

Давид қўлини олди, юзи қип-қизил қон эди, олдинги икки тиши ичкари томон қийшайиб кетганди.

— Тишлари! — юрагим қинидан чиқаёзди.

— Ойи, илтимос, кетинг бу ердан! — бақириб берди Жюльет. — Акам иккаламизни ёлғиз қўйинг!

У менга қаради, мен унинг нигоҳидан қуйидаги гапларни уқдим: кўрмаяпсизми, ойи, мен ҳам Давид иккаламизнинг жигарлик меҳр ришталари билан боғлиқ бўлишимизни истайман. Илтимос, бизнинг жигарлик меҳримизга халақит берманг...

Мен қизимга қараб бош ирғаб қўйдим-да, хонадан чиқиб кетдим. Зинадан кўтарилар эканман, кўчадаги шовқин кучаяётгани қулоғимга чалинди.

Балкондан туриб кўчадаги ҳангомаларни кузата бошладим. Яна кўчадаги барча уйларнинг чироқлари ёнганди. Яна одамлар уйларидан чиқишганди. Том автомобиль томига тармашиб чиқмоқчи бўлар, Симон билан Герри уни пастга туширишга беҳуда уринарди. Мастликдан чайқалганча, оёқларини кенг кириб олиб, у овозининг борича қичқирарди:

— Ҳой одамлар! Гиёҳвандлар! Қулоқ солинг! Бу космонавтика асри эмас, бу наркотиклар асри! Биз ўлим жазосини бекор қилдик, умрбод қамоқ жазосини бекор қилдик, энди ҳар қанақанги қотиллик қилсанг ҳам олти-етти йилдан ортиқ олмайсан! Лекин мен сизларга айтиб қўяй: наркотикларга ўлим жазоси ҳам кам... Ўлим жазосини қайта тиклаш керак! Барча гиёҳванд, нашавандларга ўлим жазоси бериш керак, чунки улар қотил. Пулга тўймайдиган бу очкўз қотил-

лар бурчак-бурчакдан туриб болаларимизни ўлдирмоқда! Ҳукуматимиз ҳаддан ортиқ кўнгилчанлик қилапти уларга, болаларимизнинг ёвуз қотиллар қўлида қурбон бўлишига йўл қўйиб қўяпти. Биз ота-оналар ҳукуматга тушунтириб қўйиш чорасини кўрмасак бўлмайди. Муниципал кенгашиларнинг кўзини очиб қўймасак бўлмайди, гиёҳвандлик болаларимизни баттар қомига тортиб кетаётганига, бутун-бутун оилалар кулфатлар ёғдираётганига оғиз очиб қараб турмасин. Гиёҳвандлик миллатимиз бошига битган бало! Биз ота-оналар турли партияларга хат йўллашимиз керак. Нафақат гиёҳвандларнинг ота-оналари, барча ота-оналар, ҳа, барча ота-оналар хат ёзишимиз керак, чунки эртага сизнинг ҳам болангиз гиёҳванд бўлиши ҳеч гап эмас, индин эса неварангиз шу аҳволга тушади. Биз хат ёзишимиз, бонг уришимиз, талаб қилишимиз керак: гиёҳвандфурушликка қарши аёвсиз кураш олиб борилсин, барча қонунларга қаттиқ риоя қилинсин! Чунки қонун ҳали ҳам гиёҳвандлик моддаларини сотишни ёки бўлмаса яшириб, сақлаб қўйишни тақиқлаб турибди. Агар барча ота-оналар бир ёқадан бош чиқаришса, Бинненхоф¹ хатларга шунчалик тўлиб-тошиб кетадики, сиёсий партиялар қаёққа оёқ босишни билмай қолади, халқнинг сабр косаси тўлганини, ортиқ чидаб туролмаслигини англаб етади.

Одамлар... шу жойдан туриб тантанали равишда таклиф этаман: келаси йил “Гиёҳванд гўдак йили” деб эълон қилинсин!

Машина атрофидаги халойиқ шовқин сола бошлади. Қичқириқлар эшитилди:

— У маст!

— Полиция чақирдинларми?

Шу билан бирга бошқача хитоблар ҳам қулоққа чалинади:

— У тўғри айтаяпти, бирон нарса қилмаса бўлмайди, унинг ўғли ўлган, нима тўғрисида гапираётганини билади!

Машина устига яна бир киши чиқди, бу ёшроқ ўспирин бўлиб, Томнинг орқасида туриб олди-да, унинг ҳаракатларини такрорлаб эрмак қила бошлади, халойиқ эса чапак чала бошлади. Лекин Том бунга парво ҳам қилмай, нутқини давом эттирди:

— Барча гиёҳвандларнинг касалхоналарга ётқизилишини талаб қилишимиз керак. Полиомиелит ё менингит касаллиги тарқалганда ҳам беморлар касалхонага ётқизилади, уларни даволаш учунгина эмас, юқумли касаллик ёйилиб кетмаслиги учун шундай қилинади. Гарчи минг юқумли бўлмасин, гиёҳвандлар таралабедод қилиб юрибди, дўстларини даврага кўпроқ тортаяпти. Гиёҳванднинг дарди ниҳоятда оғир, уни яхшилаб даволамаса бўлмайди, шу билан бирга у бутунлай даволаб юбориладиган касалхонага бориши албатта шарт...

Томнинг орқасидаги қизиқчи бола уни масҳара қилиб, ирғишлай кетди.

— Ҳе-хе-ҳей! Яшасин қиролича ва унинг набиралари! Ҳип-ҳип-ҳип! Ура!

У халойиқнинг бир қисмини қарсақ чалиб олқишлашига сазовор бўлди, бироқ Том ҳамон ҳеч нарсани сезмаётганди.

— Нидерландияда ўн минг гиёҳванд бор, — давом этди Том. — Амстердамдек шаҳарда ҳар юз аҳолининг биттаси героин истеъмол қилади. Орамизда ўн минг полиомиелит ё менингит учраган ҳолда ҳам биз болаларимизни кўчага чиқаришга журъат қилмаган бўлардик, барча сиёсий партиялар тегишли чоралар кўрилиши учун кураш олиб борган бўлар эди. Бир юз ўн полиомиелит ҳолати аниқланганда Гелдермид вилояти дам олиш учун ёпиб қўйилди!

— Ҳе-хе-ҳей! — авжга минарди қизиқчи. — Қироличамизнинг барча набиралари соппа-соп! Улар героин истеъмол қилмайди, полиция уларни қўриқлайди!

— Нидерландияда, — дерди Том, — шундай тараққийпарвар ўқитувчи ва ёш раҳнамолар ошиб-тошиб ётибдики, улар енгил гиёҳвандлик деган нарсани қўллаб-қувватлаяпти ва ҳатто тавсия этапти! Чунки бу гўё мутлақо безарар эмиш! Қорадори билан марихуанадан худонинг ўзи асрасин, улар безарар бўлиш у ёқда турсин, жисми еб тугатади, мияни еб тугатади, бундан ташқари героинга йўл очиб беради. Қорадоридан бошламай туриб, ҳали биронта ҳам бола...

¹ Гаагада парламент биноси олдидаги майдон.

роиндан ўлган эмас! Балони илдизидан йўқ қилиш керак. “Енгил” гиёҳвандликни тарғиб қилувчи ўқитувчи ва ёш раҳнамоларни ишдан четлатиш керак. Мактабда гиёҳвандликка қарши эмлаш ўтказиш керак. Болаларимизга кўчада юриш-туриш қоидаларини зўр бериб ўргатамиз, келинлар, гиёҳвандлик моддалари олиб келадиган хатарларни уларга тушунтириб қўяйлик! Партия бўлинмаларига хат ёзинлар ва шуни талаб қилинлар! Сизлар — ота-онасизлар, гап сизларнинг болаларингиз ҳақида кетаёпти!

Томнинг орқасида турган бола энди бутунлай ҳаддидан ошиб кетаётганди. Агар у ўйлагандек бўлганда, охири бахайр тугаши амри маҳол эди. Бола машинанинг юк ортिलाдиган қисмига сакраб тушди, ундан ўзини ерга отди, шу заҳоти отаси уни гирибонидан тутди-да, уйга судраб кетди.

— Ҳой, ким бор? Ёрдам беринлар! — қичқирарди у. — Калтакланган бола йили!

Мен Герри билан Симоннинг кўчамизда турадиган врач билан гаплашаётганини кўрдим. Врач тинмай бош ирғарди, кейин Томга яқин борди-да, оёғидан тортиб, ўзига қаратмоқчи бўлди.

Бироқ Том ҳеч нарсани пайқамади.

— Ота-оналар бир ёқадан бош чиқармоқлари керак, — қичқирарди у, — хатларида ҳокимиятлар томонидан пул билан таъминланувчи¹ гиёҳвандфурушлар барча ёшлар ташкилотлари ва жамиятларидан бартараф этилишини талаб қилиши керак. Бундай одамларни тажриба сифатида ишга оладиган жамоалар шу нарсани тушунишлари керакки, улар бировларнинг болалари устида тажриба ўтказаяптилар, аммо булар бировларнинг эмас, ўзимизнинг болалар-ку! Биз бунга ортиқ чидолмаймиз. Ёрдам маблағи сиз билан бизнинг солиқ пуллари-миздан келаяпти, болаларимизнинг қирилиб кетишларига йўл қўйишни истамаслигимизни улар билиб қўйсин! Оилаларимиз барбод бўлаётганини эсингиздан чиқарманг! Ҳокимият оилаларимизни ҳимоя қилиши керак! Инсон ҳуқуқлари баённомасининг бир моддасида шундай дейилади: оила — бу жамият ва давлат томонидан ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эга бўлган жамиятнинг табиий ва асосий бўлагидир. Шунинг учун ҳам биз ота-оналар оиламизнинг ҳимоя қилинишини талаб этишимиз керак!

Том чайқаларди, аммо бир амаллаб мувозанатни сақлаб турарди. Врач уни ўзига қаратмоқчи бўлишдан умидини узганди ва ҳозиргина шу ерга машинада етиб келган иккита полициячи ва яна бир нечта одам билан гаплашмоқда эди. Муниципал тиббий хизмат кўрсатиш идорасидан, тахмин қилдим мен. Симон билан Герри ҳам уларга яқин боришди ва улар ҳам суҳбатга қўшилишди.

Бу орада Том яна ўзининг оташин нутқини улаб кетди:

— Барча ота-оналар хато қилишади, бу — табиий, лекин ҳали ҳеч қачон ҳеч ким ўз боласига: ма, болам, мана бу қорадорини чек, деб айтган эмас. Йўқ, лангати жамият эса ҳаётининг гулдек нозик пайтини ўтаётган болага шуни таклиф этаётибди ва бола татиб кўраётибди! Ҳозир эса шундай гуруҳлар борки, героинни очиқ-ошкора тарқатишни зўр бериб тарғиб қилаётибди, эмишки, шундагина бу нарса жинойи доирадан чиқиб кетаркан, ҳа, улар шундай дейишяпти. Лекин ҳукумат героин ҳам, қорадори ҳам бўлмаслиги учун жон қуйдириши керак, чунки ҳамма бало-қазолар худди шулардан бошланади-да! Хўш, ҳукумат нима иш қилаяпти? У гиёҳвандликнинг авж олишига ёрдам бераёпти! Етмиш олтинчи йили янги афъюн қонуни жорий этилганди: ўттиз граммгача қорадорини сақлаш жиноятга кирмайди деган, Ҳукумат ҳам қорадорининг турли навларига нархни радиодан эълон қилди! Тагин кимнинг оғзи билан денг, министрими-нинг ўғли Форринкнинг оғзи билан! Биз энди бу нарсага жим қараб турмаслигимиз керак, одамлар! Жим қараб турмаслигимиз керак!

Икки полициячи олдинга чиқди ва Том тўғри уларга қараб мурожаат қилди.

— Воҳ! — деди у. — Полициячи тўралар! Ҳозир мен сизларга бор нарсани айтиб бераман! Гиёҳфурушлар номини айтиш, улар турадиган жойни кўрсатиш

¹ Тажриба сифатида, Нидерландияда бир вақтлар полиция ва ўқув юртлари маъмурияти назорати остида гиёҳванд моддаларни оз-оздан сотишга рухсат берилганди, бу гиёҳвандликнинг бундан кейин авж олмаслигига ёрдам беради деб ҳаёл қилинганди. Кейинчалик бу ғоядан воз кечилди.

учун мен полицияга кўп марталаб борганман. Бу ажал оғусининг қаерда тайёрланишини яхши биламан. Хўш, қанақа жавобни эшитдинг, денг-а! “Э жаноб, бунақа майда-чуйда гапларни эшитавериб қулоғимиз қар бўлган. Ундан кўра каттароқ ўлжа қуриб қолганмиди”, эмиш! Мана сизга, жаноблар, эшитиб қўйинг буни — қанчалик қабоҳат! Нидерландия халқи хушёр туриши керак, ҳар бир гиёҳфурушни отнинг қашқасидек таниғли қилиб қўйиши керак, полиция бу иш билан жиддий шуғулланиши керак, унинг вазифаси шу, мана, сиз икковингиз боринг-да, ошиғингизга айтиб беринг буларни! Агар мен полицияга қўнғироқ қилсам ва ўғрилиқ ё ёнғин ҳақида хабар берсам, менга ҳеч қачон: Нидерландия банкига ўғри тушса ёки Сустейк саройига ўт қўйсалар борамиз, деб жавоб беришмайди-ку. Бу гапларимни қулоғингизга қўйиб олинг-да, икковингиз...

Полициячилар Томнинг оёғидан тутишди-да, биргина силтов билан уни автомобиль томига чиқариб қўя қолишди. Бироқ унинг нутқни давом эттиришига бу ҳам тўсқинлик қилолмади:

— Ўн беш йил бурун бу балойи азим талабалар ичида пайдо бўлганди. Социологлар, политологлар, психологлар, гоглар, магоглар, гогмагоглар... Шу ердан у ишсизлар орасига кўчиб ўтди ва у ерда жуда ҳам яшнаб-гуркираб кетди. Олий даражадаги лавозимларгача бориб етган бундай гог-моглар, ниҳоят ўзларининг бир қадар ожиз оға-инилари учун жон куйдирадиган вақт аллақачон келди!

Тиббий хизмат идораси одамлари келди-да, Томни қўлидан ушлаб, машина томидан туширишди. Том қаршилиқ кўрсатмаётганди, бироқ нутқини ҳам тўхтатмади:

— Менинг бошимга тушган нарса кўп ўтмай минглаб одамлар бошига тушиши ҳеч гап эмас. Биронта ҳам давлат идораси ёрдам беролмайди! Болалар ўлмоқда, ота-оналар ўлмоқда, мамлакат ўлмоқда. Нидерландлар ўлмоқда... Ёрдам беринг... ёрдам беринг... бизнинг шўрлик мамлакатимизга ёрдам беринг! Бугуноқ барча сиёсий партияларга хат ёзинг! Бинненхоф майдонига намоишга чиқинг! Ёрдам беринг... Герри... ёрдам бер...

Симоннинг қўлига суянганча Герри жимгина Томнинг орқасидан кетиб борарди. Уни машинага тиқиб, олиб кетишганини Герри кўриб турарди. У маҳаллий врач билан яна бир-икки оғиз гаплашиб турди-да, кейин Симон билан унинг машинаси томон кетди. Симон одамлар орасидан ёриб ўтганча кўчадан машинасини ҳайдаб кетди.

Давиднинг хонасига кириб келганим ҳамон менга жой бўшатиб бергандек Жюльет дарров ўзини акаси каравотидан четга олди.

— Кетмай тур, — дедим мен.

— Бўлмаса-чи, — жилмайиб қўйди у, кейин юзимдан чўлп этиб ўпди-да, орқамдаги эшикни зич ёпиб қўйди.

Биз бир-биримизга узоқ тикилиб қолдик, кейин мен унинг ёнига чўкдим.

— Давид, — дедим мен, — сен уйга почта қутисини гўдак қаби тиқирлатиб кириб келдинг, энди бу одатингни ташла. Буни энди ўзинг ҳам эп кўрмасанг керак, шундай эмасми?

— Мен касалман, — деб жавоб берди у, — мен гиёҳвандликни ташлайман, аъзойи баданим қақшаб кетаяпти... борадиган жойим йўқ.

— Агар касал бўлсанг, мен ёрдам бераман, лекин менга почта қутисини тиқирлатадиган бола ҳаргиз керак эмас.

Ўғлим бош ирғаб қўйди-да, заиф жилмайди.

— О'кей... Тушунаман...

— Бўпти... Нима истайсан?

— Мен шу ерда қолай, йўқ деманг, ўзимнинг хонамда, бир ҳафтадан кейин ўзимни яхши сеза бошлайман.

— Сен буни мендан сўрайсан, — дедим мен, — унда мен бу масалани ўзим ҳал қиламан, дадангсиз. Ҳозирча сен ўзингни касал ҳис қилаяпсан, мен сенга ёрдам бераман, ўз йўригим билан ўзимга чегаралар қўйиб оламан. Мен гуруҳга қатнайман, биласан, бу тўғрида бошқалар билан роса кўп гаплашдим. У ерда,

ҳар қалай, сенга нисбатан ҳеч қанақа ҳаёлий режалар билан иш тутиш мумкин эмаслигини англадим. Агар гиёҳвандликни ташламоқчи экансан, болажоним, мен бундан бирон-бир мўъжиза содир бўлишини кутмайман. Бир ҳафтадан кейин яна оғуфурушникига қараб чопишингга ҳам қаршилиқ қилмайман. Лекин бу бир ҳафта бекор кечмайди. Сен шу ерда қоласан, лекин ўз хонангда эмас, меҳмонларга мўлжалланган хонада. Менинг оналик туйғуларимни ўйновчи, почта қутисини тиқирлатувчи бола эмассан, балки сен гиёҳвандликни ташламоқчи ва кетишни талаб қилаётган менинг ўғлимсан. Мана шу бир ҳафта ичида эҳтимол биз мутлақо бошқача ўзаро муносабатларимизга замин ясаб олсак керак.

Мен Нус ва унинг гиёҳвандликни бир ташлаб яна бошлаган ўғли ҳақида ўйладим. У ўғли билан мутлақо бошқача муносабатлар ўрнатиб олганди. Ҳафтада бир марта ўғли онаси ҳузурига овқатлангани келиб турарди. Келишидан олдин ўғил уникида ўзини бир неча соат яхши ва хотиржам тутиши учун керагича чекиб-ичиб олишини она биларди. Модда кучини йўқотгандан кейин эса у ўрнидан турарди-да, жўнаворарди. Ўғил онаникига меҳмонга келарди. У нафақа олиб турарди-ю, бироқ гиёҳвандларнинг кундалик дозаси ҳақини тўлаб қўйиш учун бош-кўзига қарамай ўғирлик қиларди. Она буни биларди ва ҳеч нарсани ўзгартириш қўлидан келмасди, лекин бу нарса уларнинг она-болалик муносабатларининг узилиб кетишига асло баҳона бўлолмасди. Ҳафтада бир марта, душанба кун кечкурун ўғил келарди-да, она билан апоқ-чапоқ ўтирарди. Она баҳсга тортишдан ҳазир бўлиб, кўпроқ арзимаган нарсалар ҳақида гап сотарди, акс ҳолда суҳбат асносида икки олам барибир икки тараф бўлиб қолар ва бир-бирларига қарши оёққа турарди. Она ўз дунёсини эҳтиёт қилар ва ўғилнинг дунёсини ҳам шудайича қолдиради. Фақат бир мартагина ўғил ўзининг янги “уйча”сини бориб кўришга уни кўндирди-ю, ҳамма иш чапараста бўлиб кетди. Чунки муаммо яна ўзининг бор бўйи билан унинг рўпарасида кўндаланг бўлиб қолганди. Чунки она тушунарди, бу гиёҳванднинг уйи, агар она нигоҳи билан қаралса, унинг учун умиддан ном-нишон қолмаганди. Лекин бир вақтнинг ўзиде у шу нарсани ҳам билдики, бундан буён у зинҳор бундай қилмаслиги керак. Ўзининг дунёси учун ўғил, эҳтимол, мутлақо “яхши” ўрнашиб олган бўлиши мумкиндир, лекин у (она) бундан иложи борица узоқроқ туриши керак. Орадаги масофани атайлаб сақлаши лозим. Агар у билан муносабатни узгиси келмаса, бу ҳам фақатгина ўз олами ва ўз уйи доирасидагина бўлиши шарт. Ўғлининг олами ҳақида ҳеч нарса билгиси келмайди.

“Мен, — дерди Нус, — болам билан мени боғлаб турган риштани узишга ошиқаётганим йўқ. Ҳафтада бир марта уни эркалашим керак, у менинг яхши муомала қилаётганимдан қанчалик қувонганини кўриб тураман. Бирпас телевизор кўрамиз, кушеткада ёнма-ён ўтирамыз, у ёқ-бу ёқдан гаплашамиз, бироқ ҳис-ҳаяжонга берилмаймиз, тушкунликка тушиш, ташвишланиш ва ғазабланиш каби нарсалардан ўзимизни узоқ тутамиз. Нима бўлди-ю, яқинда мен яна бир хатоликка йўл қўйдим. У ҳаддан ташқари ёмон аҳволда эди, сочи чанг, ифлос, патила-патила бўлиб кетган, ўтган сафар келганида эса у, ўзининг “кайф”ини анча-мунча арзонроққа кўтариб олиши мумкин бўлган “бошқа адреси” борлигини айтди. Ушанда мен “Ўзингни бил, ўзгани қўй” деган ҳикматга амал қилган ҳолда индамай қўя қолгандим. Лекин мен уни менга бундай аҳволда, ранги девордай оқарган, юзлари қотиб кетган бир алпозда кўрганимдан кейин бирданига ловуллаб кетдим ва бу ҳойнаҳой янги “адрес” билан боғлиқ бўлиши керак деб ўйладим. “Бу — сен у ерда оладиган героин, — дедим мен, — яхши тозаланмагани экан-да? Шу билан унинг дунёсига дахл қилиб қўйдим-у, бунинг учун кўрадиганимни кўрдим ўзиям. “Сен ўзи умуман ҳеч нарса гапирмаслигинг керак, — деб тўнғиллади у, — сен ҳамма нарсани эслаб қоласан, келаси сафар эса мингирлайвериб жонга тегасан”. Оқшом бир пул бўлганди, чунки у шартта ўрнидан турди-да, эшикка йўналди. Лекин сен бунақа майда нарсаларга ўрганаверасан, ўрганаверасан. Энди мен йўл қиладиган бўлиб қолгандим: мана бу ерда ҳеч нима дейиш мумкин эмас, мана бу ерда эса — марҳамат, чунки бу ерда биз ниманидир қолдириб кетган эдик. Кўпинча бу хотиралар қачонлардир ҳамма нарса яхши бўлган йилларга тегишли бўларди. У ўн

бирда ўз хонасига кириб кетганида — унинг учун бу болалар вақти, мен учун эса чегара ҳисобланарди, чунки мен эрталаб еттида туришим керак-да, — хато қилмаганимиздан иккаламиз ҳам ўзимизда йўқ суюнар эдик...”

“Лекин сен йўлини қилар экансан, — эътироз билдирди унга Тини, — Унда сен ўғлинг билан ўрнатган қанақа муносабат тўғрисида гапираяпсан?”

“Бу бошқа муносабат, — жавоб берди Нус, — мен унинг дунёси чегарасидан ҳатлаб ўтмасам бўлгани. Лекин менинг “мўмин” ўғлим билан муносабатим йиллар давомида ўзгармай қолмади, албатта. Унинг ҳам ўзига яраша маълум муаммолари бор эди, улар тўғрисида мен эсламаганим дурустроқ. Борди-ю, барибир уларга менинг дахлим бўлган тақдирда ҳам, биламан, унинг жаҳли чиқади, мени арралапти деб ўйлайди, шунда у барвақт ўрнидан туради-да, кетиб қолади”.

“Сенинг бу ... бошқа муносабатинг” ўзингнинг “онгли масофа” нгга зид келмайдами?

“Йўқ, бирдан бири келиб чиқади...”

— Дадам-чи? — сўради Давид. — Агар дадам рози бўлмаса, менинг бу ердан кетишимга тўғри келадими?

— Даданг бу масалани ўзича ҳал қилади. У сен билан бир бошпана ичида бир ҳафтагача чидаб ўтира оладими, йўқми, олдиндан бир нарса деёлмайман. Лекин, Давид, мен ҳам бир қарорга келиб қўйганман. Фақат сен касаллигинг пайтидагина сенга қараб туришим мумкин. Агар бизга бу ер тўғри келмаса, иккаламиз бир ҳафтага “қарвон”га кетамиз. Мен ҳам бировнинг мендан миннатдор бўлишини бетоқат пойлаб яшашни истамайман-ку. Йўқ, бу ишнинг ҳеч қандай самара бермаслигини мен олдиндан сезиб турибман. Сенинг гиёҳванд эканингни мен энди яхши биламан. Ташловчи ҳам дейлик. Биламан, сен сўзингда турулмайсан, ҳар доим менинг чегарамни топтаб ташлашга шайсан, сенинг бутун ахлоқ-одобингга мен учун ёт бўлган бир дунё сингиб кетган. Энди мен буни биламан, лекин мен энди унақа кўнгулчан эмасман. Сендан келадиган оқибатни у қадар муштоқ бўлиб кутаётганим ҳам йўқ.

У жилмайишга ҳаракат қилди, чунки бемалол кулишга шишган лаблари йўл қўймасди. Унинг курак тишларига кўзим тушди. Пешонасида тер томчилари йилтиллади. У ўрнидан турди-да, бирдан титраб кетди.

— Мен аввал касалхона қошидаги тез ёрдам пунктига бораман, — деди у. — Такси чақирсам майлими?

Марлейн унинг ҳаётидан қутулиб кета олди, мен эсам — йўқ. Ўша куни тун бўйи унинг йўлига кўз тутдим, тушим ҳам алоқ-чалоқ бўлди — бомбалар портларди, сув тизиллаб отиларди. Ёстигим тагида ҳамёним бўлар эди, унда паспортим ва ҳайдовчилик ҳужжатим бор, чунки бундай уйда барча эҳтиёткорлик чораларини кўрмаса бўлмасди — ўзингга эҳтиёт бўл, кўшнингни ўғри тутма, деганлар. Бироқ бу эҳтиёткорлигим беҳуда кетди. Давид қайтиб келмади. Тонгга яқин билдимки, у ўзига игна ургани кетган экан.

Русчадан
Назира ЖУРАЕВА,
Амир ФАЙЗУЛЛА таржимаси

Ҳофиз ШЕРОЗИЙ

Рубоийлар

1

Бир лаҳза лабингни олмагил жом лабидан
То топса жаҳон комини дил жом лабидан.
Омухта жаҳон жомиди аччиғу ширин,
Бул ёр лабидан етгаю, ул жом лабидан.

2

Жонон бу кечани мен билан ўтказди,
Бу бахтни менга Худо ўзи етказди.
Ўлим ғами йўқ, энди менга, чунки санам
Жонбахш лабидан обиҳаёт тутказди.

3

Ул шамъи Чигил дардини айтиб бўлмас,
Куйган бу кўнгил дардини айтиб бўлмас.
Андин юрагимда ғамки, йўқ маҳрами роз,
Ҳар кимсага дил дардини айтиб бўлмас!

Форсчадан
Эргаш
ОЧИЛ
таржимаси

Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий (1325—1388) Эроннинг Шероз шаҳрида туғилган. Лекин бутун умри давомида она шаҳридан четга чиқмаган бу “исонафаслик ринди Шероз” (Навойй) ўзининг ёниқ ашъори билан ярим дунёни эгаллади. У ўзидан кейинги Шарқу Фарб адабиётига катта таъсир кўрсатди. Буюк немис шоири Гёте Ҳофизни “ноёб услуб даҳоси”, “муқаддас Ҳофиз” деб улуғлаб, унинг таъсирида “Фарбу Шарқ девони”ни яратган бўлса, В. Жуковский, А. Пушкин, Ю. Лермонтов, А. Фет, С. Есенин каби рус шоирлари Ҳофиздан илҳомланиб, “ҳофизона” оҳангларда шеърлар ёзганлар, унинг ижодини юксак баҳолаганлар. Ушбу рубоийлар унинг тўла куллиётидан олиниб, ўзбекчага ўгирилди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

122

4

Бир дилбари шўх бўлсаю ҳам барбату най,
Хилват ва фароғат яна бир шишада май,
Майдан қизибон тандаги бор томиру пай,
Бир арпа умид қилмас эдик, Ҳотами Тай!

5

Дўст бирла ўтир ҳамда маю жом иста,
Шод этсин ўпич бериб гуландом иста.
Хоҳлайди жароҳатин битишин мажруҳ,
Жарроҳга келиб, дардинг учун ком иста.

6

Ул жомки, сафо гулшани— тут илкимга,
Ёр тимсоли соғар — ани тут илкимга.
Занжир каби ул май ўралар ўз-ўзига,
Девонаси бўлдим, қани, тут илкимга!

7

Кел, қўлда тутиб қилгучи шод бодаи ноб,
Кел, сифла рақибдан яширин ҳамда шитоб,
Душман сўзига кирма сира, кетма, ўтир,
Кел, тингла бу нуктанию нўш айла шароб!

8

Сен моҳу тўлин — сенга қуёш банда эмиш,
То банда эмиш ўшал — равшан-да эмиш.
Бир чехраки, офтоб нур эмиб шуъласидан,
Ой ҳам илибон ёғду билан шаън-да эмиш...

9

Эй бахт, фақирга қани бир ёр бўлсанг,
Мажруҳи замон — дилга мадакдор бўлсанг.
Ёшлик-ку чиқиб кетди жиловдек қўлдан,
Кексалик узанги каби пойдор бўлсанг.

10

Ул фасли йигитликда шароб кўп создир,
Гул юзлар илан бодайи ноб кўп создир.
Олам-ку хароб работ эрур бошдан-оёқ,
Бўлмоқ бу хароб ерда хароб кўп создир.

11

Гар биз каби сен ҳам асири дом бўласан,
Азбаски, хароби бодаю жом бўласан,
Дунёсига ўт қўйгучи ошиқлармиз,
Биз бирла ўтирма сира — бадном бўласан!

12

Ким кўрди у ёрдан вафо — мен кўраман?
 Ким кўрди жафодан сафо — мен кўраман?
 Умримсан-у, аммо, бевафосан, не қилай,
 Ким кўрди умрдан вафо — мен кўраман?

13

Ҳажринг ўтида шамъ каби афзун йиғлай,
 Жомдек тўкайину ашки гулгун, йиғлай,
 Май жомига ўхшайману дилтангликдан
 Чанг ноласини тинглар экан, хун йиғлай.

14

Ҳаргиз мени ёд айламадинг, шамъи Чигил,
 Мушкул эса-да бу мен учун — кўнди кўнгил.
 Дардеки, ғамингдан юрагимда қат-қат,
 Дил билгаю мен билгуму мен билгуму дил.

15

Создир неча дилни май билан шод этсак,
 Ўтган била кетганни-да кам ёд этсак
 Ҳам бир йўла зиндоний омонат жонни
 Бир лаҳзага ақл илкидан озод этсак.

16

Бул кеча ғамингдан қон аро ётгумдир,
 Ранж бистарида — ҳижрон аро ётгумдир,
 Гар шубҳа этарсан, ўз хаёлингни юбор,
 Кўрсин ўша — не афгон аро ётгумдир...

17

Шўхликдами, бизнинг ўша дилбар тоқдир,
 Бечора дилим висолига муштоқдир.
 Ўймоқ каби — оғзи, юзи — лола, тани — сийм,
 Ширин сўзу боз лагифу сийминсоқдир.

18

Боғ ичра бўлиб боди сабо дояи гул,
 Машшота мисоли ясатиб пояи гул,
 Гар соя аро топса омонлик офтоб,
 Бас, иста куёш юзлинию сояи гул.

19

Турк чехрали ул фаришта жон қасди эди,
 Кўздан яширин ҳур каби бўй-басти эди,
 Тор бўлмаса мунча оғзинг — йўқдек-ку, десам,
 Куйманг-да қилиб тамаъи хом асти, деди.

20

Дам урди вафодан неча — душман бўлди,
 Фарлик бари пок кимса учун фан бўлди.
 Тунни, дедилар, ҳомиладор, ҳайронман,
 Эрсин ўша иккиқат кимдан бўлди?

21

Гул ғунчаси то бодага ҳамроз бўлгай,
 Май майлида наргис қадаҳсоз бўлгай.
 Фориг дили ул кимсаниким мисли ҳубоб
 Майхонага йўл тутиб — сарафроз бўлгай!

22

Улфатлар аро қай куни дил қилди хитоб:
 Гул мавсумида тарк этайин бодаи ноб.
 Булбул чаман ичра қичқириб берди жавоб:
 Фофил, бу нима — фасли гулу тарки шароб?!

23

Чарх қай куни сендан айириб эрди мени,
 Чехрамда табассумни қачон кўрди мени?
 Ҳажринг ғамидан дилдаги чўнг дардимни
 Мен билгуму Ул — лойимни ким қорди мени.

24

Ҳарчанд фироқ сендан узоққа солсин,
 Сабримни юзинг ҳажри дилимдан олсин,
 Бир бор назарим тушса бўлак юзга агар,
 Ҳуснинг тузи ҳаққи, кўзларим кўр бўлсин!

25

Ич боданиким, мангу ҳаёт шу асли,
 Беш кун бу тирикликда нажот шу асли.
 Гул мавсумию дўсту яқинлар сармаст,
 Шод бўл, бу жаҳонда чин нишот шу асли!

26

Чехрангки, латофат ичра ойинаи руҳ,
 Тонгларда хаёлинг қадами берса шукуҳ,
 Тортишга кўзимга қўрқаман киприқдан:
 Бўлмасми хаёлингнинг оёғи мажруҳ?

27

Ўлдим бўса бирла кучоғинг орзусида,
 Ўлдим ўша жонбахш дудоғинг орзусида,
 Чўзиб нетаман қиссани, бас, қисқа қилай:
 Ўлдим, яъни бошдан-оёғинг орзусида!

28

Эй, тортинади гунчаи мастур сендан,
Ҳайрону хижил наргиси махмур сендан.
Гул тенг кела олмас сенга, ул моҳтобдан —
Гар ёғду эмар, олади ой нур сендан.

29

Сув кетди тагига умр вайронасининг,
Тўлмоқ ғами босди умр паймонасининг,
Эй хожа, кўзингни оч, замон ҳаммоли
Рахтини кўпормоқда умр хонасининг.

30

Эй ёр юзи ишқи, мени кўп зор этма,
Дилхаста бу ринд аҳлини хуммор этма,
Расмини йўловчиларни, сўфий, биласан,
Ринд аҳли ҳақинда сўзни бисёр этма.

31

Кўзингда неча макру фириб чақнайди,
Жанг қилгали истабон рақиб чақнайди,
Бас, қолди дилинг-да ҳамнафаслардан тез,
Оҳ, тош дилинг ишсиз зерикиб чақнайди...

32

Гул сўйлар эди: “Магар қўлим бўлсайди,
Қочган бўлур эрдимки, йўлим бўлсайди,
Айбим йўғу мунча мени куйдиргайлар,
Куйгайди уйим айби мўлим бўлсайди...”

33

Келмайди хаёлимга ўйингдан ўзга,
Йўл борини билмадим кўйингдан ўзга.
Ҳар дийдага уйқу ёқади, аммо, менинг
Кўзимга кўринмайди бўйингдан ўзга.

34

Душманнинг жафосидан мудом қоч, эй дўст,
Яхши кишиларга қучоғинг оч, эй дўст.
Одам санама, қўлингни юв нокасан,
Меҳринг ҳунар аҳли бошидан соч, эй дўст.

35

Офтобдек ул ой юзи мунаввар бўлди,
Хатти бўйида чашмаи кавсар бўлди.
Дилларни у солди чоҳига кулгичининг,
Чоҳ теграси буткул мушку анбар бўлди.

36

Кўнглим қуши то тушди гаминг домига-ей,
 Бўлди у йўлиққан каби тиг комига-ей,
 Дунё қадаҳин шарбатидан безорман,
 Тўлди жигарим қони гаминг жомига-ей.

37

Вақт етди, хуморлар аста кўзғолгайлар,
 Ёру маю соз ёнидан жой олгайлар,
 Ўткинчи ҳаётга қасдма-қасд ул дамда
 Жом бирла қадаҳга қора қон солгайлар.

38

Аввалда вафо қилди тутиб жоми висол,
 Маст этди-ю, ҳажр аро сўнг отди у ҳилол,
 Ҳар икки кўзим ёшга, дил оташга тўла,
 Тупроқ каби жоним йўлида бўлди увол.

39

Ҳажринг гами тушди бу дили дарвешга,
 Сепган каби бўлди туз жигари решга.
 Тушмай, деб узоққа кўрқар эрдим сендан,
 Кўргил, мана, тушди у қаро кун бошга...

40

Ҳижрон куни бу — чеккали ҳажри аҳоб,
 Ул айшу қувончини унутгай асҳоб.
 Май йўқлигидан ҳушёр эмасман, асло,
 Май бору вале ҳарифи майдир ноёб.

41

Важ топади — ким бодани инкор қилади:
 Шундай тирилар ҳар киши қандай ўлади!
 Бизлар яшадик маъшуқу май бирла мудом,
 Бас, ҳисса қиёматда-да шундай бўлади!

42

Гул бахти жуда кулган экан гулшанда,
 Йиғлайди булут, гул-чи, қилади ханда.
 Мақтанса-да озодлигидан ҳарчанд сарв,
 Тик қадди билан бўлибди гулга банда.

43

Жонон, сени тарк айламак эрмас осон,
 Зумрад хатинг қошида то бермай жон.
 Жонимни физосидир у ёқут лаблар,
 Келмайди тенг унга икки юз минг маржон.

44

Шўр бахтим агар бўлмаса ёр, мен на қилай?
 Кўнглимни қувонч айласа зор, мен на қилай?
 Кўзимнинг у гавҳари эди — тарк этди,
 Бу гавҳари йўқ кўз энди хор, мен на қилай?

45

Шоҳ тахтида ўлтирса-да тўкиб ёшини
 Гул зорланади: “Кўринг бу дунё ишини:
 Гар шунча куяр мен каби шаффоф хилқат,
 Вой, ҳолига минг вой гуноҳкор кишининг!”

46

Тонг ели, ўшал сулувга хушторлигим айт,
 Бир кўргали ой юзини минг зорлигим айт,
 Тунларни ширин уйқуда ўтказгучи ул —
 Беғамга қачондан бери бедорлигим айт.

47

Қай дам назаринг бу дили ғамноққа етар,
 Гўёки қуёш шуъласи хошоққа етар.
 Сўз қотма, эсам-да гар йўлинг тупроғи,
 Минг ҳайфки, оввозинг агар хокка етар...

48

Токайгача бу элга жафо қилгайсан?
 Озурда кўнгилларни яна тилгайсан?
 Дил аҳли қўлида қонсираган тиг бор,
 Қонинг сени бўйнингда эрур билгайсан?..

49

Дедимки: “Лабинг?” Деди: “Лабим — обиҳаёт”.
 “Оғзинг-чи?” — дедим. Деди: “Бу — бир дона набот”.
 Дедимки: “Сўзинг?” Дедикки: “Ҳофиз айтмиш: —
 Сўз пирларини дуо билан айланг ёд!”

Егише ЧАРЕНЦ

Янгроқ тордир юрагим менинг

* * *

Орзу қилдим телбаваш, дилгир,
Мен куёшни тунда дам-бадам.
Атрофимда на сас, на шивир,
Бари хира — ҳилол ҳам, тун ҳам.

Мен куёшни кутдим уззу кун,
Тайёр эдим севмоққа ёниб, —
Ажиб товуш, пурмаъно шивир,
Куёшмонанд сўзларга қониб.

Чор атрофим тун эди, аммо,
На бир товуш, на нур — зим-зиё.

1915

*Русчадан
Абдулла
ШЕР
таржимаси*

1937 йилнинг йигирма саккизинчидан йигирма тўққизинчи ноябрига ўтар кечаси Ереван кўчаларидан бирида усти ёпик, ёнларига қатта ҳарфлар билан “Нон” деб ёзиб қўйилган, қоп-қора улкан яшиқдек машина, одатдагидек, бир маромда ўтиб борарди. Унга кўзи тушган содда одамлар, бирон-бир шифонага ёки болалар уйига янги узилган нон олиб кетишаётган бўлса керак, барака топсин Сталин отамиз, деб ўйлардилар. Лекин у, асл мақсади инсон шахсини, эркини, тафаккурини оёқости қилишдан иборат мудҳиш ленинча-сталинча тузумнинг, ёвузлик ва алдов салтанатининг навбатдаги ёлғони эди: улкан қора машинада сохта сиёсий айб тақаб отиб ташланган буюк арман шоири Егише Чаренцнинг (1897—1937) жасади эл кўзидан яширин кўмиб ташлашга олиб кетилаётган эди. Чаренц 1936 йилда ёзилган “Менинг тонг юлдузим” шеърида ўзини бевақт зулмат қурбони бўлган тонг юлдузига ўхшатади. Шоир қалби ғаддор қисмат зарбасини олдиндан ҳис қилган эди. Аммо ҳали қирққа тўлар-тўлмас қатл этилган шоирнинг юлдузи яна қайтадан порлаб турибди, уни бир муддатга, вақтинча ўчирганларнинг ўзлари эса эзгу номлар рўйхатидан абадий ўчиб кетдилар.

* * *

Тугайди менинг ҳам ердаги йўлим,
Қачондир кўзимни ёлиб қўярлар,
Унутиб мен айтган қўшиқларни, жим,
Қабр учун ҳосилдор ерни ўярлар.

Борлиқнинг қуёши ўша — серкарам,
Раҳматлар сочади ўрмону қирга.
Ишониб-ишонмас туққан онам ҳам, —
Бўлган-бўлмаганим айланар сирга.

Барча гуноҳимдан кечарлар дарҳол,
Кечарлар, ўлимим баҳона бўлиб.
Ва мен тарқалгайман энгил дуд мисол
Давримдек бетакрор афсона бўлиб.

1916

ҲИЖРОН СЎЗЛАРИ

Мунча тез кўзларимнинг чўғлари ўчди бутун,
Мунча тез юрагимда сўндирдим юлдузларни?
Бироқ видо чоғида кечмишни қарғаш нечун?
Ҳаёт ўтиб, тугайди; умри узоқ сўзларнинг.

Ҳаёт ўтиб, сўнади худди ботқоқлик аро
Бир мажҳул милтиллаган афтода соқов нурдай.
Қўшиқ-чи? Ким ҳам билар: куйладим кимга шайдо?
Қалбимнинг аламлари ўзгага мерос қолгай!

Мен камсуқум эдим-ку, ким билган, ахир, бир-бир, —
Мен ўзим ким эдим-у, ҳаётим қандай дафтар?
Билганлари фақат шу: шеър ёзди яшаб шоир, —
Сени мен қандай билсам, мени шундай биларлар.

Нозик бир чечак каби мадҳ этдим ёниб жуда,
Куйлаб кўзинг чўғини, сўзларинг жодусини.
Ишқингда эриб, суйдим сен томонга беҳуда
Чўзилган қўлларимнинг соғинчли қайғусини.

Чаренц арман адабиётининг XX асрдаги мумтоз шоирлари Ованес Туманян, Аветик Исаакян, Ваан Терьянлар қаторида туради. У ўз ижодида мумтоз адабиётининг энг ажойиб анъаналарини давом эттиргани ҳолда, арман шеърлятига янгича эпик кўлам олиб кирди. Унинг 20-йилларда яратилган “Туя”, “Эроннома”, “Рам-Рой”, “Хитой достони” сингари дostonлари арман адабиётида катта воқеа бўлди.

Ҳозир ҳам Чаренцнинг оташнафас шеърлари, ўнлаб дostonлари, насрий асарлари кишини бадиияти билан мафтун этади, кўлами билан ҳайратда қолдиради. Ўзбек шеърхони Чаренцни устоз шоирларимиз Мақсуд Шайхзода ва Султон Акбарий таржимасида чоп этилган “Чаренцдан салом” деган китоби орқали танийди. Бу гал шоирнинг янги таржима қилинган шеърлари билан танишасиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

130

Мана, яқинлаб келар менинг туманли шомим,
Нима қилай, сингилжон, солмаслик учун фарёд?!
Мен қандай рози бўлай, заиф қўлдаги жомим
Бўм-бўшдир аллақачон, қайта тўлмагай, ҳайҳот!

Жувонмарг кунлар мени кечиргайми осуда, —
Неки қилсам барига сезсам гумон туйғусини?..
Не бўлса ҳам, қарғама, сен томонга беҳуда
Чўзилган қўлларимнинг соғинчли қайғусини.

1917

* * *

Йўлга чикдим бир ўзим танҳо,
Асрлардан ўтдим пиёда.
Кулаб тушди не-не чўнг бино
Бола қалбим куйлаган чоғда.

Жуда узоқ, узоқдир уйим!
Керакми у? Қаерда ўзи?
Атрофимда олов ва куюн,
Чақнаб боқар ўлимнинг кўзи.

Шамол — менинг айқирган отим,
Учиб борар бўй бермас, асов,
Оловларга қалбимни отдим,
Қалбим ўзи қайғу ва олов.

Мен бораман. Не учун? Қаён?
Атрофимда олов ва куюн.
Бир шарқия янграр ҳукмрон,
Жуда узоқ, узоқдир уйим!

1918—1920

* * *

Ёд риштаси боғламиш бизни,
Биз биттамиз сен билан, ўлкам.
Сезяпсанми, айт, ёниқ сўзни —
Чарсиллаган мисраларни ҳам?

Қалб титроғин сезяпсанми, айт?
Мудратмагай кип-қизил яра, —
Уни кўшиқ куйдирар бу пайт,
Қара, юртим, онажон, қара!

Олисдаман, туман тўрт томон,
Кўшиқларим — олов ва азоб,
Бор ҳаётим бамисли бўрон,
Ўтиб борар дунёдан шитоб.

1918—1920

* * *

Ёнар севги, олис неки бор
Кўру кулга айланиб бутун.
Туғилмагай ул туйғу такрор —
Ер ишқидан сархушман бугун.

Ёқдим қонда мунглаб туғдирган
Кўшиқларни буткул хотиржам,
Хаёлий ишқ чарчоғи билан
Ғамгин алла мудроғини ҳам.

Ижод дарди чўнг, беаёвдир,
Мен ўт қўйдим зангор қасрга,
Неки бугун қулу оловдир —
Ризолигим янги асрга.

Юрагимдир менинг янгроқ тор,
Сарин елдир кўшиғим бу дам.
Ахир, тиклар қаддини такрор
Юз йилларнинг қаъридан ўлкам.

1918—1920

* * *

Қизил тан тулпорлар учар бетийиқ,
Кўпирган ёллари ёнади лов-лов.
Тақалар учқуни нақадар қуюқ,
Тақалар шуъладир, тақалар — олов.

Қизил тан тулпорлар чироқдек ёқди
Заминни — ёйилди шафақ осмонга,
Сўнг қуюндек, ўрлаб ер бўйлаб окди
Ҳаяжон уруғин сочиб жаҳонга.

Туёқлар остидан сачрару учқун,
Ерни эртанги кун ёриб чиқар даст,
Метин пойдевор ҳам, боқ, кунфаякун,
Зулматни енголса, олов — муқаддас.

Тулпорлар учади — на худуд, на чек,
Кўпирган ёллари елдаги ялов,
Излари нур сочар яллиғли чўғдек,
Қизил тан тулпорлар — муқаддас олов.

1918—1920

* * *

Ким қаршилар салом деб, қутлаб,
Ким кўнглимни этар чароғон?
Ким боқади менга бурмай лаб,
Ширин калом айлаб армуғон?

Ким кучоқлаб йиғлар бемажол, —
Кимга таниш қалбимдаги дод?
Ким билади: бордир, эҳтимол,
Қайлардадир менга дарддош зот?

Эҳтимол, бу ҳаяжон, истак, —
Нимаики менга бўлса хос, —
Фақат ўнгда содир бўлажак
Бир алдамчи рўёдир холос.

Эҳтимол бу, жон аччиғида
Куйлаганим — етти ёт қайғу;
Қора олам қорачиғида
Ўз дардимдек кўрингандир у...

Салом сенга, менга номаълум,
Қўмсашларга ошно, дўстгинам!
Салом ёшлик — мўъжиза мавсум
Ва ёшликка юз бурган олам!

Сизни эса, қаърдаги аждод,
Маъюс кулиб айлагайман ёд.

1921

* * *

Ўздан кечиб, дунёдан кечиб,
Ёдим дарди билан яшайман,
Ғамгин кўшиқ кишанин ечиб,
Севгим, сени куйлай бошлайман.

Ишқ кўшиғи якто, лазизки,
Хавотирга фақат лиммо-лим.
Шундай теран, шунча чексизки,
Гўё менинг сўнги йўқ йўлим.

Ва сен, севгим, бегиним куйлаб,
Янгратасан қалбимни бедор,
Ўтаётган кунларни ўйлаб,
Ғам чекасан такрор ва такрор.

Сен чексизсан худди вақт мисол,
Сўзлардан-да янгроқ сукутинг,
Орзуларинг — энг юксак ҳилол,
Кўшиқдандир ўлмас вужудинг.

1935

МЕНИНГ ТОНГ ЮЛДУЗИМ

Жуда эрта, эрта уйғон-да,
Тонг сизганда бир кун оч кўзни.
Сен кўрасан шу чоқ осмонда
Чарақлаган мовий юлдузни.

Худди шундай номинг ҳам бир пайт
Чарақларди, Чаренц, нурафшон.
Қайси зулмат уни ютди, айт?
Нега кечди, айт, ундан осмон?

Ўчирмади, йўқ, уни куёш
Нур сочай деб янги бир кунга;
Ҳали куёш чиқмай, бағритош —
Қора булут ташланди унга.

У юлдузни сўндирди зулмат,
Ютди уни қоп-қора олам.
Шеър эди-ку истагим фақат,
Кўп кўрдилар, ҳатто шеърни ҳам.

1936

РУБОИЙЛАР

Даҳодир, ажратди ҳўбни Искандар,
Кўшди ҳам озига кўпни Искандар.
Оламда ҳаракат бўлмаса эди,
Кўзгата олмасди чўпни Искандар.

1926

* * *

Ҳаёт ҳам, ўлим ҳам — лаҳзалик ташвиш,
Сўнмас оловни ҳам ўчирар гардиш.
Ҳар лаҳза ўзгариб турган дунёда
Йўқолмас, ўзгармас фақат ўзгариш.

1926

* * *

Шоир келар дунёга ўқу ўқдони билан,
Қалбларни жаранглатар шеъру достони билан.
Буюклиги ўлчанар, бироқ, ўқлар бўйимас,
Улар мўлжалга олган улкан нишони билан.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

132

* * *

Рухинг фақат бир бора жаҳонни қаратгайдир,
 Куёшдан-да ёруғроқ бир ёғду таратгайдир, —
 Қачонки сўнги чоғда у худди қақнус монанд
 Кулидан ўзи каби юлдузни яратгайдир.

1934

БАЙТЛАР

Ёру май қувончини топай деб ердан, Хайём, —
 Ёру майни изладинг совуган қўрдан, Хайём.

* * *

Шоҳларни зарга ўраб, қалам билан, Фирдавсий,
 Ўзинг ўтдинг-ку урён, алам билан, Фирдавсий!

* * *

Шоҳларнинг зафарини ёниб ёзганинг билан
 Исиди на ҳаётинг, на шўрлик қоқсуяк тан.

1934

* * *

Кунлар алвон шаршара
 Кунлар чорлаб жаранглар,
 Кунлар — олов манзара,
 Кунлар — рангин оҳанглар.

Қалб эслатар бурғуни, —
 Учар кунлар изидан,
 Эшитяпсанми уни,
 Танийсанми сўзидан?

Кўксимни этмиш ишғол
 Гулханнинг алвон туси,
 Истиқбол, кел, келақол,
 Йўқол, кечмиш қайғуси!

Келажакка, истайман,
 Қўшиғим омон етсин.
 Бугунинг ланғиллаган
 Гулханини пок элтсин.

1918—1920

МАРҲУМЛАРГА ШАРҚИЯ

Бир буюк дард билан кузатамиз биз
 Сизни, бу дунёдан кетган азизлар.
 Жаннатий заминни тарк айладингиз,
 Абадий орқага қайтмағайсизлар.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

133

На чора, лаҳадда чиримоқ тақдир,
Қўшилиб кетгайсиз ер билан бирдай!
Нима деб кўнглингиз кўтарай, ахир,
Одамзот қисмати шу бўлса, нетай?!

На чора, ўлимни йўқ қилиб бўлмас,
На чора, ҳаммани кутар интиҳо,
Аммо қалбимизда ўлимни билмас
Хотира деган дард яшар доимо.

Хотира кўзголар дўниб азобга,
Хок узра олмосдек тирик ярқирар.
Келажак бир хуш бўй сочиб атрофга,
Ҳаётбахш шарқия бўлиб ҳайқирар.

Кунлар ҳам хок бўлгай, албатта ўлгай —
Ўлгай қуёшу ой, бир осмон юлдуз,
Бизни ром айлаган баҳор ҳам сўлгай,
Гуллар ҳам айлангай хокка, шубҳасиз.

Биргина хотира, ўлмагай асло
Ўлмаслик нуридан туғилган мисол.
У худди зарралар булутинamo
Шовва устидаги нурафшон жамол.

У акси салодир — на тиниб-ўчар,
Абадий йўқолган куннинг рангидир.
Бошимиз устида осмонга учар
Янги бир чечакка бўлай деб ёмғир.

Сизларнинг қонингиз, сизларнинг орзу
Ул чечак шу бугун сочган хуш бўйлар;
Байтимни айтдимми — меникимас у,
Шундай: сизникимас энди ул ўйлар!

Ахир, шундаймасми — бизга бугун ҳам
Ўчган юлдузлардан келаётган нур?!
Унутдир қабр учун туғилган одам,
Хотирда яшаса — у мангу эрур.

1933

Аннемарие ШИММЕЛ

Жонон менинг жонимда**ПАЙҒАМБАР АЛАЙҲИССАЛОМ
ВА ХОТИН-ҚИЗЛАР**

Хотин-қизлар, хуш бўйлар меҳри
Бу дунёда дилга бўлди жо.
Кўнглим хуши, кўзим қораси
Дил юпанчи намозда аммо.

Мухаммад алайҳиссаломнинг бу ҳикматли сўзларини кўп ҳолларда мисол қилиб келтирадилар, ахир бошқача бўлиши, яъни энг инсонпарвар Ислому дини хотин-қизларга беписандлик билан муомала қилишни, нафрат кўзи билан қарашни тарғиб қилиши мумкинми? Асло. Бироқ, кейинчалик тасодифий ҳолатлар, тараққиёт, пайдо бўлган янги қонун-қоидалар ва сўфийона тариқатлар хотин-қизлар мавқеини Пайғамбар алайҳиссалом ва Ул Зотнинг издошлари замонасидагига қараганда анча паст даражага тушириб қўйгани ҳам сир эмас. Шу сабабдан ҳозирги кунларда Пайғамбарнинг биринчи рафиқаси Хадича разийаллоҳу анҳунинг фаолиятига етарли даражада аҳамият берилмаётганлиги, тўғри баҳоланмаётганлиги ачинарли ҳолдир. Ахир кўпгина фарзандлар онаси бўлмиш ўша савдогар аёл ўзидан анча ёш бўлган хизматчисига турмушга чиқиб, ундан ҳам фарзандлар кўргач, Пайғамбарга илк ваҳийлар кела бошлаганда уни юпатган, далда бериб кўнглини кўтарган, Ҳиро тоғининг ғорида ибодат билан машғул бўлган чоғларида содир бўлган воқеанинг Шайтон эмас, Раҳмоннинг хоҳиши ила юз берганига ишонтирилган биринчи Зот шу аёл эмасми-

*Олмончадан
Йўлдош
ПАРДА
таржимаси*

Машҳур олмон исломшуноси ва шарқшуноси, филология фанлари доктори, профессор Аннемарие Бригитта Шиммел хоним шарқ суфизмининг Европадаги энг етук билағонидир. Америка ва Ҳиндистон, Европа ва Яқин Шарқ мамлакатларидаги олимлар Шиммел хонимнинг номини яхши билишади, унинг асарларига ҳурмат билан қарашади ва кўпгина ҳолларда хонимни ўзларининг устози деб ҳисоблашади.

Аннемарие Бригитта Шиммел хоним 1922 йилнинг 7 апрелида Германиянинг Эрфурт шаҳрида таваллуд топган. Аввал лицейда, сўнгра Эрфурт мактабларининг бирида таълим олган, ўн олти ёшида Берлин университетининг араб тили ва исломшунослик факультетига ўқишга кирилади. Мактабда ўқиб юрган чоғларидаёқ араб тилини мустақил равишда ўрганиб олган Шиммел хоним 1941 йилда университетни тугаллаб, филология фанлари номзоди даражасини қўлга киритади. Университетда ўқиб юрган пайтларида эса Шиммел хоним бир йил давомида ўзбек тилини ҳам ўрганиб чиқади.

1941—1945 йилларда Шиммел хоним Германия Ташқи ишлар вазирлигида таржимон бўлиб ишлаган, уруш тугагач эса яна илмий иши ва изланишларини давом эттириб, Марбург шаҳ-

ди? Шунинг учун ҳам Хадича разийаллоху анху “бутун мусулмонлар онаси” ва “барча аёллар аълоси” (хайруннисо) деган шарафли номларга тўла ҳуқуқ ила сазовор бўлган. Ҳозирги кунларда ҳам кўпгина мусулмон эр-аёллар ул зоти олиянинг илк ислом тарихида ҳал этувчи ўрин тутганлигига алоҳида урғу берадилар. Муҳаммад алайҳиссалом уни жуда қаттиқ севганлар. 619 йилда Хадича разийаллоху анху Пайғамбар алайҳиссалом билан қурган 25 йиллик жуфти ҳалолликдан сўнг дорилфанодан дорилбақога рихлат қилгач, Пайғамбар бир қатор бошқа аёлларга уйландилар. Улар орасида Муҳаммад алайҳиссаломнинг содиқ дўсти ва издоши Абу Бакр Сиддиқнинг ёш, навниҳол қизи Оиша разийаллоху анхугина Пайғамбарга бокира қиз ҳолида турмушга чиққан, қолган хотинлари эса бева ёки ажрашган ва ёки илгари чўри бўлиб, сўнгра озодликка чиқарилган хотинлар бўлган. 19—20-асрдаги Ҳиндистон модернчилари учун бу ҳолат бева қолган аёлларни турмушга беришни ҳаётга татбиқ этишда муҳим аҳамият касб этди, чунки ҳинд муслималари бева қолган тақдирда хурофий ҳиндавийлик одатлари таъсири остида қайта турмуш қуриш ҳуқуқидан бутунлай маҳрум этилардилар. Пайғамбар саллаллоху алайҳи васалламнинг бу йўриғи уларга ибрат бўлди. Пайғамбар (с.а.в.)нинг кейинги хотинларига ҳам “мусулмонлар онаси” деган шарафли унвон берилган. Қуръони Каримда эса уларга “зеб-зийнатларини тўсиш” (24-сура, 31-оят) буюрилган. Эҳтимол уларнинг ҳурматли хонимлар сифатида енгил-елпи кийинган паст табақа аёллардан ажралиб туришлари учун ҳам шундай буюрилган бўлиши мумкин, лекин барибир бу ҳолат аёлларнинг ҳуқуқларини чеклаб қўйиш эмас, балки уларга юксакроқ ҳурмат-эътибор кўрсатилиши лозимлигидан далолат беради. Бироқ замонлар ўтиши билан вужудга келган ижтимоий ўзгаришлар натижасида мусулмон оламида аёлларнинг номаҳрамлардан тўсиб қўйилиши жиддийроқ тус олди. Биринчи навбатда сайидалар, яъни Пайғамбар ва Ул Зотнинг қизлари Фотима разийаллоху анхунинг аёл авлодлари паранжи-чимматларга ўраб, турли тақиқларга чирмаб ташланди. Ҳинд мусулмон дунёсида улар шундоқ ҳам турли тақиқлар остида яшардилар.

Ислом дини нозил этилган илк даврларда эса аёллар жуда фаол бўлишган. Бунга мисол қилиб Оиша разийаллоху анхунинг саҳобалар билан бирга дин ва шариат масалалари муҳокама этилган мажлисларда иштирок этганлигини келтириш мумкин. Шунинг натижаси ўлароқ, ул зоти олиянинг шарофати билан Пайғамбар алайҳиссаломнинг шахсий ҳаётига тааллуқли турли хабарлар бизга-ча етиб келган. Бундан ташқари, Оиша разийаллоху анху 656 йилда Ҳазрат Али

рида дин тарихидан докторлик илмий ишини муваффақият билан ҳимоя қилади. 1951 йилда олимага “Филология фанлари доктори” деган юксак унвон берилади. Олима Марбург университетиде араб тили ва исломшунослик фанларидан дарс бера бошлайди. 1954 йилда Шиммел хонимни Анқара университетининг Ислом-теология факультетига дарс беришга таклиф этишади. Дарслардан бўш пайтларда олима турк мумтоз адабиёти ва Туркиядаги Ислом дини масалаларини ўрганиб чиқади. 1961 йилда у Германияга қайтиб келади ва Бонн университетининг профессори ва исломшунослик масалалари бўйича илмий маслаҳатчи лавозимига ишга тайинланади. Олиманинг олиб борган илмий ишлари ўзининг кенг қўламчилиги ва аҳамияти билан жаҳон олимлари эътиборини қозонди. 1967 йилда хоним Кембриждаги Ҳарвард университетига ишга таклиф қилинди. Олима ўша ерда аввал доцент, 1970 йилдан бошлаб эса профессор лавозимида ҳинд-мусулмон маданияти фанидан маърузалар ўқиб келмоқда. Бундан ташқари, олима тез-тез чет элларга бориб, маърузалар ўқийди. 1980 йилда у Канададаги Америка консулхонасининг таълим масалалари бўйича маслаҳатчиси бўлиб хизмат қилди. Шим-

ва унинг аскарларига қарши олиб борилган жангга ўзи бошчилик қилиб, ғалабага эришган.

Суннийлар Оиша разийаллоҳу анҳунинг фаолликларидан гурурланиб юрадилар ва Муҳаммад алайҳиссаломнинг унга “калминини йа ҳумайра”, яъни “гапир менга, жажжи қизгиш сочлигим”, деб қилган мурожаатини тез-тез мисол қилиб келтирадилар, чунки бу дуркун жувон Пайғамбар алайҳиссаломнинг кўнглини усталик билан хушнуд этиш қобилиятига эга бўлган. Суфийлар Пайғамбарнинг бу мулоим гапини ошиқнинг маъшуқ ёки маъшуқага, яъни илоҳий руҳга қиладиган мурожаатига муқояса қиладилар.

Шиалар эса Оиша разийаллоҳу анҳуни жуда ёмон кўришади, чунки у Пайғамбарнинг амакиваччаси ва куёви, шиалар томонидан биринчи имом ҳамда барча мусулмонларнинг чинакам раҳбари деб эъзозланадиган Али ибн Абу Толиб (Ҳазрат Али) билан сира чиқишолмаган. Шиаларнинг фикрича, Муҳаммад алайҳиссалом дорилбақога рихлат қилгач, қонуний равишда Ҳазрат Али халифа бўлиши лозим экан, аммо Оиша (р.а.)нинг отаси Абу Бакр Сиддиқ 632—634 йилларда зўрлик билан халифаликни эгаллаб турган эмиш. Бундан ташқари, Оиша разийаллоҳу анҳунинг Ҳазрат Али билан чиқишолмаганлигига яна бир сабаб бор эди. Пайғамбар алайҳиссалом саҳобалари билан бирга бир ғазотдан қайтаётганларида, Мадинага яқин жойда аскарларга бир оз дам берилади. Шунда Ул Зот билан ғазотга чиққан жуфти ҳалоли Оиша разийаллоҳу анҳу ҳожат учун карвондан анча узоққа кетиб қолади. Қайтиб келганида карвон жойидан жилиб, кўринмай кетган бўлади. Уни саҳобалардан бири топиб, туяга миндириб олиб келади. Ўшанда унинг бўйнидаги маржон ҳам йўқолган дейишади. Ҳазрат Али ҳам Оишанинг покдомонлигига шубҳа билдирган кишилар орасида бўлгани учун, Оиша уни ёмон кўриб қолган. Тўғри, тезда илоҳий оятлар нозил этилиб (24-сура, 11—13-оятлар) Оиша (р.а.)нинг поклиги, шубҳаларнинг ноўринлиги аён этилган. Бироқ Оишанинг Ҳазрат Алига салбий муносабатда бўлганлиги, 656 йилдаги жангда унинг устидан ғалаба қозонганлиги шиаларнинг ғазабини жунбушга келтирган. Шу сабабдан суннийларда тез-тез учрайдиган Оиша исми шиаларда умуман учрамайди. Ультра (ашаддий) шиалар ҳисобланмиш Нузаирийлар адабиётида эса Оиша (р.а.)ни астағфируллоҳ, Мусо алайҳиссалом ўз қавмига “Оллоҳ бир сигир сўйишни буюрди”, деб айтган (2-сура, 67—71-оятлар) қари ҳам, ёш ҳам бўлмаган оч малларанг сигирга қиёс қилганлар.

мел хоним Нью-Йорк, Лондон, Эдинбург университетларининг фахрий профессоридир. Шиммел хоним Германия Китоб савдоси ташкилотининг 1995 йилги Тинчлик мукофотини олишга муваффақ бўлди. Олиманинг “Ўрта асрлар охирида Мисрдаги халифа ва қозилар”, “Ибн Илёс йилномасига кўрсаткич”, “Ер юзидаги динлар”, “Сўнгги мамлуклар бошчилигидаги ҳарбийлар тизими”, “Шарқ лирикаси”, “Халлож — ишқ йўлидаги шахид” каби юзга яқин асарлари жаҳон афкор оммасига яхши маълум. Бундан ташқари, кўплаб илмий ва адабий асарларнинг немис тилига қилинган моҳир таржимони ҳамдир. Шиммел хонимнинг заҳматли меҳнатлари туфайли, Покистоннинг энг юксак мукофоти “Ҳилоли имтиёз”ни ҳамда “Ситораи Қайди Аъзам” орденини олишга мушарраф бўлди. Айниқса Покистон пойтахтининг марказий кўчаларидан бирига Шиммел хоним номининг берилиши бу олиманинг исломшунослик борасида нечоғли юксак мартабаларга кўтарилганидан дарак бериб турибди.

“Жонон менинг жонимда” китоби Аннемарие Шиммел хонимнинг энг кўзга кўринган асари ҳисобланади. Муҳтарам журналхонларимиз эътиборига шу асардан айрим бобларни ҳавола этмоқдамиз.

Пайғамбарнинг тўртта қизи бўлган. Фарзандларнинг қиз бўлиши энди илгари жохилия давридагидек айб ҳисобланмаган. Ислом дини келишидан аввал Арабистонда туғилган қизларни ортиқча текинтомоқ ҳисоблаб, тириклайин кўмиб ташлардилар. Бу ғайриқонуний, ваҳший одат Қуръони Каримнинг 81-сура 8-ояти ва 16-суранинг 58—59-оятларида кескин қораланди. Қизларга бўлган муносабатнинг ўзгарганиги одамларга бериладиган ном, тахаллус ва лақабларда ҳам акс эта бошлади. Абу Толиб, яъни Толибнинг отаси, Абу Талха, яъни Талханинг отаси деган номлар билан бир қаторда Абу Лайло, яъни Лайлонинг отаси ёки Абу Райҳона, яъни Райҳонанинг отаси деган номлар пайдо бўлди. Бир ҳадисда айтилишича, энди кишилар фарзанди қиз эканлигидан ор қилмайдигина эмас, балки қиз кўрган кишиникига табриклагани борадиган бўлишган, чунки бир қиздан бир қанча ўғил неваралар кўриш мумкин-да. Бундан ташқари, тўртта қиз тарбиялаб, вояга етказган кишилар тўғридан-тўғри жаннатга тушадилар, деган ҳадис ҳам бор, зеро қиз боланинг тарбияси ўғил бола тарбиясига қараганда ўта мушкул ишдир. Муҳаммад алайҳиссаломнинг унча қизи, яъни Зайнаб, Руқайя ва Умм Гулсумлар оталаридан аввал дорилбақога рихлат қилишган. Руқайя ва Умм Гулсумлар Пайғамбарнинг амакиси Абу Лаҳабнинг ўғилларига турмушга берилганди, аммо Абу Лаҳаб Пайғамбарнинг ашаддий душманига айлангач, (Қуръони Каримнинг III сурасида Оллоҳ таоло уни лаънатлаган) қизлар эрларидан ажрашиб, уйларига қайтадилар. 644-656 йилларда учинчи халифа бўлган Усмон ибн Аффон улардан бирига уйланади, бироқ қиз кутилмаганда вафот этгани учун иккинчисини хотинликка олади, чунки Исломда опа-сингилга бир йўла уйланиш ман этилган. Шу сабабдан Усмон ибн Аффонни эъюзлашиб, “Зун — нурайн” яъни “икки нур эгаси” деб аташган. Туркияда ҳозирги кунларда ҳам Усмон Нурий деган ном тез-тез учраб туради. Пайғамбар алайҳиссаломнинг кенжа қизи Фотима разийаллоҳу анҳу отасидан бир неча ой ортиқроқ умр кўрган. У Пайғамбарнинг бошқа бир амакиси Абу Толибнинг ўғли Ҳазрат Али билан турмуш қурганди, ундан иккита ўғил кўрганди. Муҳаммад алайҳиссалом невараларини жуда яхши кўрар, бўш вақтларида улар билан ўйнар экан. Уларнинг каттаси Имом Ҳасанни 669 йилда заҳарлаб ўлдиришади, кичиги Имом Ҳусайн эса 680 йилда Карбало яқинида Уммавийларнинг халифаси Ёзидга қарши олиб борилган жангда шаҳид бўлган.

661 йилда Ҳазрат Али ўлдирилгач, халифаликни уммавийлар эгаллаб олишган эди. Уммавийларнинг иккинчи халифаси Ёзид тахтга ўтиргач, Имом Ҳусайн ҳокимиятни қайтадан Пайғамбар авлодлари кўлига ўтказиш учун кураш бошлади. 680 йилнинг муҳаррам ойи, 10-санада Ироқнинг Карбало даштида юз берган бу фожеа шиалар иймонини янада мустаҳкамлади. Пайғамбар алайҳиссаломнинг неваралари исломий халқларнинг шеърый асарларида ҳақиқий қаҳрамон, шаҳид деб тасвирланса, уларнинг онаси Фотима разийаллоҳу анҳу, гарчи иккинчи ўғлидан қарийб ярим аср илгари вафот этиб кетган бўлса-да, болалари учун қайғуриб йиғлаётган мушфиқ она даражасига кўтариб тасвирланади. У шиалар учун Муҳаммад алайҳиссалом ва Ҳазрат Алидан кейин учинчи ўринда туради. Фотима разийаллоҳу анҳуга берилган “Захро”, яъни “Нур таратувчи”, “Батул”, яъни “Бокира”, “Маъсума”, яъни “Беғуноҳ” деган исмларни шиалар тез-тез ишлатишади. Бундан ташқари, Фотима разийаллоҳу анҳу Имом Ҳусайнни эслаб, кўз ёш тўкадиган ҳар бир мусулмоннинг билиб-билмай қилган гуноҳларини мағфират этишини сўраб Оллоҳ таолога ёлворадиган Зот сифатида талқин этилиши билан бир қаторда, суфийлар томонидан “Умм абиба”, яъни “отасининг онаси” деб ҳам эъюзланади. Биби Фотима тўғрисида жуда кўп ривоятлар бор, айниқса унинг “инсонлар маликаси” бўла туриб, ўта камбағалликда яшагани мусулмонларнинг ҳаёлий дунёсини жунбушга келтирган. “Фотиманинг сепи” (Жихозномаи Фотима) китобида отаси унга бера олган фақирона майда-чуйда жиҳозлар, гарчи ўзининг болалари оч ўтирган бўлса-да, нонларининг энг сўнгги ушоқларигача камбағаллар билан баҳам кўрганлиги, болаларига кийим-кечак етишмаганлиги — буларнинг барчаси ҳар сафар янгича оҳангларда талқин этилганки, натижада Фотима муслималар учун ёрқин тимсолга айланган.

Ўрта асрларда мусулмон дунёсида Биби Фотима руҳини шод этиш мақсадида бутун мол-мулкни қизларига мерос қилиб берадиган гуруҳлар пайдо бўлган. Суннийлар ҳам унга юксак ҳурмат-эҳтиром билан қарашади. Сунний эканлиги ҳар қандай шубҳа-гумонлардан холи бўлган урду-форс шоири Муҳаммад Иқболнинг 1917 йилда чоп этилган “Румузи беҳуди”, яъни “Ўзликдан кеча олишнинг сирлари” дostonида ва Али Шариатийнинг Эрондаги Исломи инқилоби даврида чоп этилган “Фотима Фотимадир” асарида ҳам бу аслзода ва олийҳиммат муслима тўғрисида юрак торларини чертиб ўтадиган ёқимли сўзлар айтилган. Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, Ҳазрат Алининг бошқа болаларидан эмас, балки Биби Фотиманинг ўғилларидан, яъни Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайндан тарқатган авлодларгина “сайидлар” деб юритилади.

1331 йили Ғазна шаҳрида вафот этган шоир Санойининг ушбу мисралари кўнгилларни ром этмасдан қолмайди:

Қизлар, жувонларга тўла бу дунё,
Аммо хайруннисо Фотима қайда?

Кўришиб турибдики, “хайруннисо”, яъни “аёлларнинг аълоси” деган даража нафақат Хадича разийаллоҳу анҳуга, балки кейинчалик унинг кенжа қизига ҳам берилган. Баъзи суфийлар эса ўта сабр-тоқатли эркаларга бериладиган “Фотир” номини Фотиманинг “диний исми” деб ҳам талқин этадилар. Пайғамбар алайҳиссаломнинг атрофидаги аёллар тўғрисида ҳам анчагина маълумотлар бор. Уларнинг баъзилари Исломи илк нозил этилган пайтда оилалари билан Ҳабашистонга ҳижрат қилганлар. Умм Осийе каби аёллар эса Пайғамбар алайҳиссалом ва Ул Зотнинг саҳобалари билан бирга ғазотларда иштирок этиб, ярадорларга ҳамширалик қилишган. Ўз-ўзидан маълумки, улар номоз ва бошқа диний тоат-ибодатлар қилинадиган масжидларга бемалол кириб, тadbирларда иштирок этишган, чунки ҳадислардан бирида бундай дейилган: “Оллоҳ йўлида хизмат қилаётган ҳамшираларга Оллоҳ таолога сизиниладиган жойларга киришларига тўсқинлик қилманг”. 634—644 йилларда ҳукм сурган иккинчи халифа Умар ибн ал-Хаттоб ҳам, гарчи аввалбошда унчалар хоҳламаган бўлса-да, кейинчалик бу ҳадисни ҳаётга татбиқ этишда ўз ҳиссасини кўшган. Қаттиққўллиги ва ҳақиқатпарварлиги ила машҳур бўлган бу ҳукмдор аёлларга нисбатан анча кўнгилбўш бўлган. Ривоят қилишларича, ақаси Пайғамбарнинг ашаддий рақиби бўлишига қарамасдан, синглиси Исломи динига ўтади. Буни эшитган Умар синглисини ўлдирришга қасд қилади, бироқ синглиси тиловат қилаётган Куръони Карим оятлари унга шунчалар таъсир қиладики, шу заҳоти Исломи динига ўтиб, кейинчалик Исломи дини учун жонини ҳам қурбон қилишга тайёр бўлган мусулмонга айланади. Бу ривоят Ҳазрат Румийнинг насрий асари “Фиҳи ма фиҳи”да ҳам мисол қилиб келтирилган. Муҳаммад алайҳиссаломнинг авлодлари ўзларининг мўъмин-қобиллиги, художўйлиги билан машҳур бўлганлар. Улар ичида айниқса Пайғамбарнинг чевараси Саййида Нафиса алоҳида эътиборга лойиқ. У олтинчи имом Жаъфар ас-Содиқнинг (вафоти 765 йил) келини бўлган. Саййида холаваччаси Сакина билан Қоҳирага келади ва бу ерда ўзининг художўйлиги, диндорлиги билан машҳур бўлади. Тарихчи олим Қоллихоннинг ёзишича, Исломидаги тўрт мазҳабдан бирининг асосчиси Имом Шафийий бу қиз билан бирга номоз ўқишни ўзига шараф деб билган экан. Саййида Нафиса кароматгўй, нафаси ўткир қиз бўлган. Айтишларича, анча йиллардан бери оқсоқланиб юрган бир яхудиий аёл Саййида Нафиса таҳорат олган сувга оёқларини юйиб, тузалиб кетган экан. Нафиса вафот этгач, 208/824 йилда унга бир мақбара қурилган. Ҳозирги кунларда ҳам кишилар бу мақбарани зиёрат қилишади. Ўрта асрларда, айниқса мамлуклар даврида султонлар Қоҳира саройида Саййида Нафиса таваллудини кенг нишонлашган.

Юқорида мисол қилиб келтирилган мисралар, яъни Пайғамбарнинг сўзлари ҳамда Ул Зотнинг бир қанча аёлларга уйланганлиги нафақат насроний дини олимларининг, балки насронийларнинг кўпчилигига аллақандай эриш туюлганлиги, гашини келтирилганлиги сир эмас. Улар ўзини Пайғамбар деб атаган кишининг шунча кўп уйланганига ишониншмаган, чунки улар Худога сизиниш-

нинг асосий йўли роҳиблик деб ўйлашган. Пайғамбарнинг кўп марта уйланганлиги, яъни Ул Зотнинг дунёвийлиги, насронийлар онгидаги роҳиблик таркидунёчилик тушунчасига мос келмас эди. Муслмонлар эса бу ҳолатда бирор-та ёмонлик, динга зидлик кўрмайдилар, чунки улар Куръон ва ҳадислардаги “енг, ичинг, кийининг, дундан завқланинг, фақат меърдан ошиб кетманг, исрофгарчиликка йўл қўйиб, золимлардан бўлманг” деган ақидаларга амал қилдилар.

Сўзимизнинг бошида мисол қилиб келтирилган Пайғамбар алайҳиссаломнинг сўзларини ҳинд-муслмон оламининг етук алломаси, деҳлилик Низомиддин Авлиё ўзига хос тарзда талқин этади. “Аёллар, хотин-қизлар” деганда Оиша разийаллоху анху назарда тутилган, “кўнглим хуши, дил юпанчи, кўзим қораси” дегани эса Фотимадир, дейди у. Зеро, бу сўзлар айтилган вақтда Фотима номоз ўқиётган экан. Бу энди бир оз ошириб юборилганга ўхшайди, шу сабабдан, бизнингча, Ибн Арабийнинг талқини кўпроқ ҳақиқатга мос келади. Ул Зотнинг айтишича, Пайғамбар алайҳиссалом хотинларни табиий майл туфайлидангина эмас, балки Оллоҳ таоло хотин-қизларни севимли қилиб яратгани учун яхши кўрган. Энди ўртадаги “хуш бўйлар” деган сўзга келсак, у араб тилидаги иккита женский роддаги “хотин-қизлар” ва “номоз” ўртасидаги ягона мужский роддаги сўзидир. У бир томондан аёлларга, иккинчи томондан руҳониятга боғланиб, суфийларни тўхтовсиз хаёл суришга, бу сирнинг мазмунини англаб етишга мажбур қилган.

ҚУРЪОНИ КАРИМ ВА ҲАДИСИ ШАРИФЛАРДА АЁЛЛАР СИЙМОСИ

Қуръони Каримда тақводор ва иймонли мўмин-муслмонлар билан бир қаторда тақводор ва иймонли мўминалар ва муслималар (мўминот, муслимот) ҳам тез-тез тилга олинади, зеро уларнинг ҳам худди эраклар сингари диний бурчлари, ҳуқуқлари, вазифалари бор.

Қуръонда тилга олинган аёллар ичида асосан битта салбий аёл сиймоси бор. У 111-сура, яъни “Масад” сурасининг оятларида “ўтин орқалаган аёл” деб тасвирланган Умм Жамилдир. Бу аёл Пайғамбар алайҳиссаломнинг амакиси ва ашадий душманларидан бири Абу Лаҳабнинг хотини бўлиб, Муҳаммад (с.а.в.) тўғрисида турли бўҳтонлар тарқатиб юрган. Куфр ишларда “дўзах оловининг отаси” лақабини олган эри (Абу Лаҳаб)дан сираям қолишмагани учун Қуръони Каримда унинг “ўтин орқалаган, хурмо пўстлоғининг пишиқ толасидан эшилган арқон билан бўйнидан боғланган ҳолда алангали дўзахга кириши” айтилган. Барча чақимчи, ғийбатчи ва кофирлар алал-оқибатда Умм Жамилнинг ҳолига тушадилар.

Қуръони Карим нозил этилгандан кейин Арабистонда аёлларнинг аҳволи жоҳилият давридагига қараганда бирмунча яхшиланди. Уларга ўзлари билан сеп сифатида олиб келган ёки никоҳ пайтида эри совға қилган мол-мулкка эгалик қилиш ва ишлатиш ҳамда тақсимланажак меросдан улуш олиш ҳуқуқи берилди. Илгари уларда бунақа ҳуқуқлар йўқ эди.

Муслмонларга тўрттагача хотин олиш ҳуқуқи берилганлиги (“Нисо” сура-си, 3-оят) кейинги пайтларда киши табиати ёки мижозининг тўрт хил эканлигига боғлаб тушунтирилмоқда. Бироқ бу ҳуқуқни баъзилар ўйлаганидек, кўп хотинлиликка берилган “оқ йўл” деб эмас, аксинча унинг олдини олиш учун кўрилган чоралардан бири деб тушуниш лозим.

Жоҳилият даврида араблар кучи етиш-етишмаслигидан қатъи назар, бир йўла йигирма-ўттизталаб хотинга уйланаверганлар. Қуръони Каримнинг ўша сурасида айтилишича, “улар орасида адолат қила олмайман деб кўрқсангиз, бир аёлга уйланинг ёки кўл остингиздаги чўри билан кифояланинг”, деб кўрсатма берилган. Бу гапларни рўқач қилиб олган модернистлар “якка хотинлик кўзда тутилмоқда”, деб айюҳаннос солишди. Уларнинг кўрсатган ваз-корсонларига кўра хотинлар эрнинг мол-мулкдан тенг улуш олишлари мумкин, аммо эр

уларнинг барчасини ҳар доим бир хилда сева олмайди. Йўқ, албатта, бу табиий ҳол, шундоқ экан, эр ўз хотинлари орасида адолат қила олмайди. Бу эса ўз-ўзидан Қуръони Каримдаги “бир аёлга уйланинг ёки қўл остингиздаги чўри билан кифояланинг” деган кўрсатмани биринчи ўринга олиб чиқади. Модернистлар мана шунга ёпишиб олишган. Аммо бу масаланинг бир томони, холос. Энди масаланинг иккинчи томонига назар ташлайдиган бўлсак, маълумки, дунёнинг барча мамлакатларида аёллар сон жиҳатдан эркаклардан устунроқдир, чунки турли урушлар, ҳарбий тўқнашувларда асосан эркаклар ҳалок бўлади. Агар барча эркаклар фақат биттадан хотинга уйланганида, жуда кўп хотинлар эрсиз қолган бўлур эди, натижада фарзанд кўриш, она бўлиш ҳуқуқидан маҳрум бўлишарди. Бу эса улкан ва кечирилмас гуноҳга, яъни зинога сабаб бўлувчи дастлабки шарт-шароитдир. Шундай гуноҳи азимнинг олдини олиш мақсадида мусулмонларга тўрттагача хотин олиш ҳуқуқи берилган ва хотинлари орасида адолат қилиш уларнинг зиммасига бурч қилиб юклатилган. Эрига сурункали равишда бўйсунмайдиган хотинларни уриш йўли билан жазолашга рухсат этилган бўлса-да, аммо жазони иложи борича енгиллаштиришга ҳаракат қилинади, чунки Муҳаммад (с.а.в.) шундай деган эканлар: “Ўз хотинига меҳр-шафқатли бўлган кишилар ораларингиздаги энг яхши кишилардир.”

Қуръони Каримда бир аёлнинг исми тўлиқ айtilган. У зот Исо алайҳиссаломнинг бокира онаси Биби Марямдир. Ислом дунёсида унинг ҳурмати жуда баланд. Ривоят қилишларича, жаннатга биринчи бўлиб Биби Марям кирар эмиш. Биби Марям қуриб қолган бир хурмо тагида дам олаётганда тўлғоқ бошланиб, Исо алайҳиссалом дунёга келади: Шунда қуриб ётган дарахт бир зумда кўкариб, гуллаб, мева тугади ва чақалоқ туғилгач, Биби Марям фарқ пишган хурмолардан еб, қувват олади. Янги туғилган гўдак эса тилга кириб, онасининг бегуноҳлигини, бокиралигини таъкидлайди. (Қуръони Карим. 19-сура, 30—33-оятлар).

Биби Марям ўта камгап, беҳад фидойи жонлардан бири. Унинг ҳар бир хислатини таърифлаш учун биттадан алоҳида илмий иш ёзилса ҳам камлик қилади. Кейинги тафсирчилар Қуръони Карим ва тақводорлар тўғрисидаги халқ ривоятларидан яна бир қатор аёллар сиймосини топиб, уларга исмлар қўйиб, уларнинг бошдан кечирганларини ранг-баранг бўёқлар-ла бежаб тасвирлайдиларки, уларнинг ҳар бири аёллар учун тимсол бўла олади. Ҳинд ёзувчиси Ашраф Али Тҳанавий ўзининг “Жаннат зеб-зийнати” асарида Қуръони Каримда тилга олинган аёлларнинг ҳар бирини ёш китобхон қизларга насиҳатнамо ҳикоятлар орқали тасвирлаб берган. Китобда айтилишича, энг биринчи аёл, яъни Момоҳавво ривоятларга кўра Одаматонинг қийшиқ (эгри) қовурғасидан яратилган экан. Улуғ немис шоири Йоханн Вольфганг Гёте шу мазмундаги бир ҳадисни шеърга солган:

Аёлларга зулм ўтказма, бўлма тошбағир,
Улар қийшиқ қовурғадан яралган ахир.
Нетсин, Аллоҳ яратибди уларни шундоқ,
Синиб қолар, тўғрилашга уринганинг чоқ.
Ўз ҳолига қўйсанг баттар қийшаяди ул,
Одам ўғли, ўзинг танла, қай бири маъқул.
Мурувват қил, сенга қарши қилсалар-да жанг,
Яхши эмас синиб қолса битта қовурганг.

Момоҳавво содир этилган гуноҳи азим, яъни осийлик учун жавобгар эмас, чунки у туфайли гуноҳ ишлар бу дунёга кириб келганлиги тўғрисида Қуръони Каримда биронта оят йўқ. Ислом дини дастлаб қилинган гуноҳ тўғрисидаги таълимотни тан олмайди. Сўзамол халқ бахшилари ва тахайюлотчи ҳикоянавислар томонидан майда-чуйда тафсилотларигача бирма-бир ҳикоя қилинган “Пайгамбарлар тарихи” китобида Момоҳавво тўғрисида жуда идиқ сўзлар айtilган. Унинг гўзаллиги ёрқин бўёқларда қуйидагича тасвирланади: “Момо-

ҳавво Одаматодек баланд бўлиб, сарвқомат ва гўзал бўлиб, сочлари 700 толим қилиб ўрилган, ҳар бир толими яшил, шаффоф қимматбаҳо тошлардан ясалган тақинчоқлар билан безалган, мушку анбарлар сепилганди. Бадан териси Одаматоникига қараганда нафисроқ, ранги ҳам тиниқроқ, овози эса уникидан ёқимлироқ эди.”

Ривоят қилишларича, Аллоҳ таоло Одаматого шундай марҳамат қилган: “Сенга аталган барча илтифоту мурувватларим заифа бандам бўлмиш Момоҳаввода тажассум топган. Эй Одам, билгилки, меҳрибон, тақводор рафиқадан яхшироқ илтифоту марҳамат бўлмагай”.

Ривоятларда илк келин-куёвнинг тўйи барча тафсилотларигача бўяб-бежаб тасвирланганлиги учун ҳозирги келин-куёвлар ҳам уларга тақлид қилиб, тўйларига байрамона тус беришга ҳаракат қилишади. Айтишларича, Одамато ва Момоҳаввонинг тўйида фаришталар уларнинг устидан гуллар ва турли ширинликлар билан бирга жаннатий танга-чақалар ҳам сочишган эмиш. Бироқ тўйдан кейин жаннат товусларидан бири ташқарида илон шаклида судралиб юрган Шайтон алайҳи лаънани тутиб олиб, тумшуғида кўтариб жаннатга олиб киради. Одамато ва Момоҳавво Шайтоннинг васвасасига учиб, ман этилган мевадан тановул қилишади ва натижада авратлари очилиб қолади. Анъанавий ривоятларда айтилишича, бу воқеанинг юз беришида асосан Момоҳаввонинг бир оз енгиллик қилгани, калта ўйлагани сабаб бўлган эмиш. Момоҳавво қилмишидан қаттиқ пушаймон бўлиб, “айбим нима, энди қандай жазога мустаҳиқ бўлурман?” деб нолаю афғон чекканда, Аллоҳ таоло унга шундай хитоб қилган экан: “Биз сени фикр юритиш ва диний масалаларда гувоҳлик бериш ҳамда мерос олишда номукамал қилурмиз!”

Булар, эҳтимол, Куръони Каримдаги икки аёлнинг гувоҳлиги битта эркакнинг гувоҳлигига тенглиги (2-сура, 282-оят), иккита қиз боланинг битта ўғил бола улуши миқдорига мерос олиши (4-сура, 11-оят) каби кўрсатмалардан олиниб, ривоятларга айлантириб юборилган бўлиши ҳам мумкин. Худди шунингдек, ривоятлардаги “Бир умр қамаб қўйиласан”, деган илоҳий жазо тўғрисида сўз юритилганда, аёл кишининг турмушга чиқиб, уй-рўзғор ташвишларига кўмилиб, тўрт девор ичида ўзи билан ўзи андармон бўлиб қолиши хусусида беихтиёр ўйлаб қоласан, киши. II асрда яшаб, ижод қилган араб муаллифи Қисайининг айтишича, Момоҳаввога “умрида бирор марта Жума намозидида иштирок этмаслиги” башорат қилинган эмиш (Аммо бу тўғрида ҳам на Куръони Каримда ва на Исломи дини илк нозил этилган даврлардан қолган манбаларда бирон сўз дейилган) ҳамда аёл салом бермаслиги лозим эмиш (бу тўғрида ҳам Куръонда бирорта кўрсатма йўқ). Бундан ташқари, ривоятларда аёлларнинг ҳайз кўриши ва ҳомиладор бўлиши “аёллардан пайгамбар чиқмаслиги ва уларнинг донишманд бўлолмаслиги” уларга берилган илоҳий жазо сифатида талқин этилади. Кўриниб турибдики, ҳозирги кунда кенг тарқалган бу тасаввурлар Куръони Каримдаги Оллоҳнинг каломига эмас, балки уларнинг халқона, янглиш тахайюлий талқинига асослангандир. Момоҳавво кўрсатмага риоя қилмаганлиги учун қаттиқ афсусланиб, тавба қилгач, унинг гуноҳи мағфират қилинган, аммо барибир улар жаннатдан чиқариб юборилган. Ривоятларда айтилишича, Одамато билан Момоҳавво бир-биридан олисда узоқ вақтлар сарсон-саргардон бўлиб юришгач, Макка яқинидаги Сафо ва Марва тепаликларига учрашадилар. Жаброил алайҳиссалом Сафо тепалигида турган Одаматого Ҳаж сафарининг йўл-йўриқларини ўргатаётган пайтда Момоҳавво Марва тепалигига кўтарилади. “Марва” сўзини кўпгина диний матн тафсирчилари “Мар’а” яъни “аёл” сўзидан келиб чиққан деб тушунтирадилар. Одамато ва Момоҳавво “та’арафа”, яъни Арофат водийсида учрашиб, бир-бирини танийдилар.

Иброҳим алайҳиссаломнинг иккинчи хотини Ҳожарнинг номи ҳам Ҳаж сафари ҳамда Арофат водийси билан боғлиқдир.

Ул зот чанқаб қолган ўғли Исмоил алайҳиссаломга сув ахтариб, Марва ҳамда Сафо тепаликлари орасида етти марта у ёқдан-бу ёққа югуриб, Аллоҳга илтижо қилгач, гойибдан Замзам булоғи пайдо бўлади. Ҳозирги кунларда ҳам Ҳажга келганлар Марва ҳамда Сафо тепаликлари орасида етти марта у ёқдан-бу ёққа югуриб, Исмоил алайҳиссалом ва ул зотнинг оналари Ҳожарни ёд этадилар,

зеро Муҳаммад алайҳиссалом Исмоил алайҳиссаломнинг авлодидандир. Халқ ривоятларида Иброҳим алайҳиссаломни катта бир гулханда ёндириб юборишни буюрган золим шоҳ Нимруднинг қизи ҳам тилга олинади. Қиз Иброҳим алайҳиссаломнинг йўлини, яъни Ягона Оллоҳга сиғиниш йўлини танлагани учун гулхан устига йиқилиб тушганда ҳам зиён кўрмай, омон қолади. Фиръавннинг Мусо алайҳиссаломни қутқариб қолган тақводор хотини Осиёга кўпгина тафсирчилар жуда ижобий баҳо берадилар. У эрининг Мусо алайҳиссаломни ўлдириб юбориш учун қилган барча хатти-ҳаракатларига зид ўлароқ, болани қутқариб, ҳимоя қилгани сабабли, жаннатий бўлган ва шу сабабдан бу сиймо барча аёлларга ўрнак бўладиган тақводор аёл тимсолига айланган. Кўпгина доираларда у ҳатто “энг баркамол аёл”, деб тасвирланади ва Биби Марья, Биби Хадича ва Биби Фотималар сингари жаннат ҳурларидан-да гўзалроқ ҳисобланади.

Қуръони Каримда яна бир аёл тилга олинган бўлиб, у Сабаъ давлати қиролчасидир. Ривоятларда унинг номи Билқис эканлиги айtilган. Қуръони Каримнинг 27-сурасида Худҳуд Сабаъ мамлакати тўғрисида аниқ хабар келтиргани, бу шаҳар ҳукмдори Билқис исми аёл эканлиги, унга барча нарсалардан ато этилган бўлиб, катта тахти ҳам борлиги баён қилинади. Сўлаймон алайҳиссалом буни эшитиб, Билқисга мактуб ёзади, уни ўз ҳузурига чорлайди. Малика Аллоҳнинг ҳақ динига ўтиш ва Сулаймон алайҳиссаломга турмушга чиқиш учун Сулаймон алайҳиссалом ҳузурига келади. Маълумки, Сабаъ халқи ва унинг маликаси оташпараст бўлган. Билқис Сулаймон алайҳиссаломга учта топишмоқ айтади, Сулаймон алайҳиссалом уларни осонлик билан топади. Шундан сўнг малика Сулаймон алайҳиссалом ҳузурига келади. Билқис жинлар шоҳининг оддий аёлдан туғилган қизи бўлганлиги учун Сулаймон алайҳиссалом “маликанинг оёқлари жинларнинг оёғидек туёқли бўлса керак”, деб ўйлаб, маликани саҳнига ойна ётқизилган залда кутиб олади. Қасрга кирган Билқис “шоҳнинг ёнига сув кечиб боришим керак экан-да”, деб ўйлаб этагини кўтаради. Маликанинг оёқлари мукамал инсон оёғи эканлигини кўрган Сулаймон алайҳиссалом унга уйланади.” (27-сура, 43-оят).

Сулаймон алайҳиссалом жинларга буюриб, Билқиснинг мамлакатидан маликанинг ғаройиб тахтини қасрга келтиртирган эди. Ўз тахтининг қасрда эканлигини кўрган малика Билқис Сулаймон алайҳиссаломнинг пайғамбар эканлигига иймон келтиради ва бутун вужуди билан Аллоҳнинг ҳақ динига ўтиб, ўзини шоҳга бахшида этади.

Кейинроқ пайдо бўлган адабий асарлар ва айниқса мадҳияларда Билқис кўпинча бой-бадавлат ва доно малика сифатида тасвирланади. Форс шоири Когоний (1199 йилда вафот этган) ўзининг ҳомийси Ширвоншоҳнинг рафиқаси ва синглисини Билқисга қиёслаб асарлар яратган. (Қизиғи шундаки, у ўз қаҳрамонларини асосан тарихда номи қолган донгдор аёлларга, жумладан, Биби Марья, машҳур суфий Робия ёки қиролича Зубайдага қиёс қилади. Ҳа, унинг назарида аёллар кўпгина масалаларда эркаклардан устунроқдир). Улкан теософик суфий Ибн Арабий (1240 йилда вафот этган)нинг мистик руҳда ёзилган ва талқин этилган шеърлар тўплами бўлмиш “Таржумон ал-ашвоқ”, яъни “Эҳтирослар таржимони” асарида “маҳбубининг саройи шунчалар ғаройиб эдики, Билқис сал бўлмаса ўз тахтини-да унутаёзди”, деб ёзилган. Бу асарда соҳибжамол аёллар қуйидагича тасвирланган: “Бир нигоҳ ташласа еру-кўкни вайрон этадиган, нозик қўлларида чексиз ҳокимият бўлган бу гўзаллар товусдек товланар, бир бор кўрган киши уларни марварид тахтида ўтирган Билқисга менгзар эди. “Ибн Арабийнинг ўзи бу ҳолатни шундай изоҳлайди: “У илоҳий донишмандликни “Билқис” деб атади. Билқис назариётнинг нозик-ниҳол фарзанди бўлиш билан бирга, амалиётнинг бир оз дағал моддий зурриётдир, яъни у ярим жин ва ярим инсондир. Маликанинг отаси жинлар шоҳидир, онаси эса оддий инсонлардандир”.

Ҳазрат Абдураҳмон Жомийнинг назарида эса Билқис доно ҳукмдор аёлдир. Унинг ўта донолиги яхши ва ёмон аёллар устидан шошилмасдан, оғир-вазминлик билан ҳукм чиқаришида ва Фирдавсийнинг аёлларни қоралаб ёзган шеърларини эвини келтириб танқид қилишида намоён бўлади. (Унинг жилмайиб

туриши Европа адабиётида, айниқса Редъярд Киплингнинг “Капалак” сарлавҳали сеҳрли ҳикоясида жуда гўзал тасвирлаб берилган). Қудратли малика Билқис ва унинг тахти тўғрисидаги турли хабарлар, шамаю ишораларни исломий кўшиқлар, мадҳия ва қасидаларда ҳам учратиш мумкин. Бундан ташқари, доно малика акс эттирилган кўплаб мўъжаз рангтасвирлар ҳам мавжуд.

Бу рангтасвирларнинг баъзиларида маликанинг тахт устида ўтирган ҳолати тасвирланган бўлса, бошқаларида Худҳуд Сулаймон алайҳиссаломнинг мактубини маликанинг ётоғига ташлаб кетаётган дақиқа муҳрланган. Турли ривоятлар асосида романтик эпослар яратилган Эронда шундай мўъжизавий қудратдан улушдор, нафақат барча жонзодлар, балки жонсиз мавжудотларнинг ҳам тилини тушуниш қобилияти ато этилган Сулаймон алайҳиссалом билан Яман маликаси Билқис ўртасидаги муҳаббатни мадҳ этадиган биронта романтик эпос ёки дostonнинг йўқлиги ажабланарли ҳолдир. Қуръони Каримда тилга олинган бу ривоятда айтилишича, илгари оташпараст бўлган малика Билқис Сулаймон алайҳиссаломнинг даъвати ила иймон келтиради. Илоҳий ишқдан улушдор бўлган маликанинг руҳий қудрати ва оддий оташпараст аёлнинг муҳаббати бир-бирига қиёс қилинганда, менимча, ажиб бир мажозий асар учун етарли асос юзага келган бўлур эди. Фикримча, бу ерда шоирларга дoston ёки эпос яратиш учун барча форсий-туркий эпосларнинг асоси бўлмиш фожеавий ҳолат етишмаган бўлса керак. Билишимча, фақат Мавлоно Румий бу мавзуни тўла-тўқис ўрганиб чиққан. Ул зот ўзининг “Маснавий”ларида куйлашича, малика Билқис Сулаймон алайҳиссаломга беҳисоб олтин жўнатади, аммо пайғамбар маликанинг совға-саломини ҳам, кўшинларини ҳам орқага қайтариб юборади. Шундан сўнг маликанинг ўзи йўлга отланади. Сафар давомида малика кундан-кун бу фоний дунёдан кўнгил узиб, чинакам ошиққа айлана боради.

Билқис йўлга тушди қалбу жон билан,

Ўтмиш кунларидан қилиб надомат.

Заррача иши йўқ шуҳрат, шон билан,

Ошиқ учун шоҳлик, бойлик на ҳожат.

Келишган йигитлар, қизлар, ҳойнаҳой

Айниган пиёздек унга туюлур.

Чин севги қошида боғ, кўшқу сарой

Қоларкан бир ҳовуч кулдек уюлиб.

Муҳаббат келганда оддий ҳаваслар

Ювилиб кетади мисли гард, губор.

Кўнгилга қуйилур самовий саслар:

“Илоҳ йўқ Ўзингдан ўзга, Биру Бор!”

Чин ошиқ “Эгам” дер, “Худо” дер танҳо.

Илоҳим йўқ дейди Ўзидан ўзга.

Зумрад тугул кўкда ойни ҳам ҳатто

Қора тувакчалик илмагай кўзга.

Бу тасвирда Билқис Зулайҳога ҳам ўхшаб кетади. Қадимий Аҳд китобларида Потифорнинг хотини сифатида тасвирланган Зулайҳо исломий ривоятларда ишқ оташида лов-лов ёнган, тўлғонган аёл тимсолида намоён бўлади. У севгилиси Юсуф алайҳиссаломнинг висолига етиш учун ҳамма нарсага тайёр, чунки уни, яъни гўзаллик тажассумини бутун борлиғила ёниб севиш дардига гирифтор бўлган. Юсуф ва Зулайҳо тарихининг энг уста шарҳловчиси мавлоно Румий шундай куйлаганди:

Зулайҳо тўлғонар: Юсуфи Канъон

Ишқи вужудини айламиш макон.

Бир ишқки, бамисли беадад уммон,

Оддий бир кўпикдир унда осмон.

Куръони Каримнинг “Юсуф” сурасида Юсуф алайҳиссаломнинг ҳаёти тўғрисида ҳикоя қилинади. Отасини алдаб, Юсуфни ўзлари билан олиб кетган акалари уни бир қудуққа ташлаб, оталарига “Юсуфни бўри еб кетибди”, деб айтганлари, исбот тариқасида Юсуфнинг кўйлагини кўйнинг қонига белаб кўрса тишгани баён этилган. Юсуф ибн Яъқубни савдогарлар топиб олишади ва Мисрга элиб, арзон-гаровга қул қилиб сотиб юборишади. Уни Миср ҳокими Қитфийр (Қадимий Аҳд китобларида Потифор) сотиб олади ва хотини Зулайҳога топширади. Юсуф балоғатга етгач, Зулайҳо унинг хусн-жамолига ошиқ бўлиб қолади ва йигитни йўлдан уриш чораларини ахтара бошлайди. Аммо Юсуф алайҳиссалом зино қилишдан бош тортади. Одамлар бу можародан хабар топиб, гап-сўзлар кўпайиб кетгач, Зулайҳо бир гуруҳ кибор аёлларни уйига меҳмонга чақиради, дастурхонларни анвойи мева-чеваларга тўлдириб, аёлларнинг кўлига биттадан ўткир пичоқ бериб қўяди. Юсуф ибн Яъқуб кириб келганда барча хотинлар унинг хусни жамолига маҳлиё бўлиб, оғизлари очилиб, Кўлларигаги меваларни арчиш ўрнига оғриқни сезмаган ҳолда бармоқларини кеса бошлайдилар. Ҳоким гап-сўзларга чек қўйиш мақсадида Юсуфни зиндонбанд этади. Зиндонда Юсуфдан ташқари яна икки маҳбус бўлган. Юсуф уларнинг тушларини таъбирлаб беради. Маҳбуслардан бири, яъни илгари ҳокимнинг ҳузурига соқий бўлиб ишлаган йигит озод этилади, новвой йигит эса қатл қилинади, чунки бу ҳолат уларнинг тушларида аён бўлган экан. Алқисса, Миср мамлакатининг шоҳи бир рутубатли туш кўради. Ҳеч ким унинг тушини таъбирлаб беролмайди, шунда унинг соқийси бўлган йигитнинг ёдига зиндонда ётган Юсуф тушиб қолади. Юсуф шоҳнинг тушини таъбирлаб беради. Унинг таъбири тўғри бўлиб чиқади. Шоҳ Юсуфни Мисрга ҳоким этиб тайинлайди ва вафот этган аввалги ҳоким Қитфийрнинг хотини Зулайҳони Юсуфга никоҳлаб беради. Қитфийр қандайдир касалликка чалинган учун шунча йил бирга яшаган бўлсалар-да, ҳали Зулайҳога яқинлик қилолмаган, Зулайҳо бокира экан. Шоҳнинг тушида аён бўлган қаҳатчилик бошланади. Юсуфнинг акалари ҳокимнинг олдига дон-дун сўраб келишади, аммо орадан анча йиллар ўтиб кетгани учун Юсуфни танишмайди. Ўғли йўқолганидан йиғлай-йиғлай кўзлари кўр бўлиб қолган Яъқуб алайҳиссаломга Юсуф ўзининг кўйлагини бериб юборади. Ўғлининг ҳидини туйиб, унинг тирик эканлигига ишонч ҳосил қилгач, Яъқуб алайҳиссаломнинг кўзлари очилиб кетади. Куръони Каримдаги бу ҳикоят асосида бир қанча асарлар яратилган, унинг баъзи саҳналари бадиий жиҳатдан бежаб, қайта ишланган. Бу асарларда Зулайҳо образи марказий персонаждан бирига айлантирилган. Албатта, Куръон тафсирчилари ҳам бу мавзуга алоҳида бир муҳаббат билан қўл уришган. Биринчи навбатда ҳиротлик суфий, 1089 йилда вафот этган Абдулла Ансорий ва ундан илҳомланган Майбудий ва бошқалар Юсуф алайҳиссалом тарихига бағишлаб йирик ва сермаъно битиклар иншо этишган.

Бу мавзу Эрон шоирлари орасида илгаридан таниш бўлган бўлса керак, аммо шунга қарамай шу пайтгача фақат Фирдавсийнинг “Юсуф ва Зулайҳо” асари тилга олинади. Бугунги кунга келиб эса у ҳам инкор этилмоқда. 19-аср олимлари, бу асар Фирдавсий қаламига мансуб, деган бўлсалар-да, эндиликда бу фикр шубҳа остига тушиб қолди. Таниқли немис олими Ҳерманн Эте ўзининг 1901 йилда Штрассбургда чоп этилган “Эрон филологияси бўйича очерклар” китобида ёзишича, биринчи минг йиллик охирларида Абул — Муаййад ал-Балхий Куръони Каримда тилга олинган бу икки машҳур ошиқ тўғрисида катта бир дoston яратган экан. Кейинги асрлар давомида Ислom оламида ва айниқса унинг шарқий ҳудудларида шу мавзуда ёзилган бир қанча эпик асарлар пайдо бўлди. Шу маънода Эте ўз рўйхатида Шавкат Бухорий, Амьақ Бухорий, Назимий Ҳаравий, Рукнуддин Ҳаравийлар номини ҳам тилга олиб ўтган. Ҳиротлик Мавлоно Жомий бу асарни мумтозлик жиҳатдан тугал, бекаму кўст асар даражасига етказгач, Ҳиндистон яриморотида яшовчи шоирлар ҳам ундан илҳомланиб, шу мавзуга қўл урдилар. Мавлоно Жомийнинг “Юсуф ва Зулайҳо”си 1924 йилда Винсенс фон Розенсвайг — Шваннау томонидан немис тилига ўғирлиб, чоп этилди. Синдлик тарихчи ва хаттот, Акбаршоҳ саройидаги давлат арбобларидан бири Мир Маъсум Намий ҳам форс тилида шу мавзуда шеърый асарлар яратган. Ҳиндистонда бу мавзуда бир қанча насрий асарлар ҳам битил-

ган. Уларнинг барчаси яхшилик, тўй-тамошалар билан яқунланади. Юсуф ва Зулайхонинг тўйи ёрқин бўёқларда тасвирланади. Бу асарнинг кашмирий нусхаси ҳам мавжуд. Муҳаммад Соғир эса 15-асрда бенгал тилида ўзининг “Юсуф Жалика” асарини ёзган. 17-асрда Жанубий Ҳиндистондаги Даҳний урду сарой адабиётида “Юсуф ва Зулайҳо”нинг шеърий намуналари пайдо бўлди. Бижапурлик Муҳаммад Одилшоҳ саройида хизмат қилган шоир Малик Хушнуднинг ижодини бунга мисол қилиб келтириш мумкин. 17-аср охирларида яшаб ижод қилган Ҳошим исмли шоир асарида Зулайҳо урду тилида сўзлашади ва урду тилида гапирадиган аёллар ишлатадиган барча яхлит ибораларни қўллайдик, беихтиёр “Зулайҳо Ҳиндистонда яшаган экан”, деган фикрга ҳам келиб қолсан, киши. Гуджаратлик шоир Мир Али Амин эса, баъзи танқидчилар ҳазиллашиб айтганидек, Зулайҳога “Гуджаратлик кибор хонимлар киядиган кийимларни кийдириб қўйган”. Кейинги йилларда шарқда “Юсуф ва Зулайҳо” мавзуда битилган асарлар сонини аниқлаш имкони йўқ, чунки бундай асарлар ёзаётган шоирлар сони кундан-кунга кўпайиб бормоқда. Усмонли турк империясида ҳам мазкур мавзуда бир қанча асарлар яратилган. Айниқса, Султон Маҳмуд соҳибқироннинг диний ишлар бўйича ишончли вакили, суфий раҳнамо Оқ Шамсуддиннинг ўғли Маҳдий яратган асар гоят тасвирчан чиққан. Айниқса, “Зулайхонинг фарёди” лавҳаси юракни эзадиган даражада гўзал:

Авалло бағримни этди-ю шудгор
 Гамнинг уругини сочди муҳаббат.
 Жўяк тортиб этди юракни афгор,
 Унга дард сувини очди муҳаббат.
 Гам ҳосилин йиғиб, янчиб олди-ю.
 Шамолга совурди, сочди муҳаббат.
 Дўстлар-чун гамларга дил эди ошна,
 Энг яқин дўстни ҳам этди бегона.
 Соғлиқ тарк этди-ю вужудни буткул
 Нетай, кўнгил уйи бўлди вайрона.
 Ёш тўла кўзларда уйқуга жой йўқ,
 Қалбимдан қайларга қочди муҳаббат.

“Юсуф ва Зулайҳо” асаридаги баъзи бир воқеалар ҳозирги кунларда ҳам эпик ва шеърий асарларда тилга олинмоқда ёки турли вариантларда ишлатилмоқда. Ривоятдаги биринчи воқеа гўзал қул боланинг бозорда ким ошди савдосига қўйилишидир. Бир неча одам қул болани сотиб олиш учун тўда бўлиб турганда, аска бир момо ҳам болага харидор бўлади. Бу ерда энди момонинг мақсади амалга ошмаслиги ойдек равшан бўлса-да, аммо унинг гўзалликка интилиши мақтовга лойиқдир.

Юсуфни йўлдан уриш учун Зулайҳо қанчалар шумлик ва фитналар қилмайди дейсиз. “Бир аёлнинг макри қирқ эшакка юк бўлади”, деб бежиз айтишмаган, ахир. Зулайҳо қўлидан келган барча ишни қилади. Бир қасрнинг ички деворларини киши ҳирсини жунбушга келтирадиган суратлар билан безаттиради. Юсуф қаёққа қарамасин, девордаги суратда ўзини Зулайхонинг оғушида кўради. Бу саҳнанинг батафсил тасвири, худди кутганимиздек, Мавлоно Жомийнинг эпосидан олинган экан. Жомийдан 400 йилча илгари яшаб, ҳукм сурган Ҳазрат Жомийнинг она шаҳри бўлмиш Ҳиротдаги ишратхона деворларидан бирига шунақа маънодор суратлар чиздирган экан. Гарчи қасрдан ном-нишон қолмаган бўлса-да, у тўғридаги маълумотлар ҳиротликлар орасида оғиздан-оғизга ўтиб юрган бўлса, ажаб эмас. Ўз-ўзидан маълумки, Мавлононинг “Юсуф ва Зулайҳо” асаридаги бу қаср тасвири 16-асрдаги ҳассос мўйқалам усталари эътиборидан ҳам четда қолмаган. Сербурчак қаср пиллапояларидан югуриб, қочиб кетишга ҳаракат қилаётган Юсуф алайҳиссалом акс эттирилган мўъжаз рангтасвирлар анчагина. Уларда Зулайҳо қизил кийим кийган соҳибжамол сифатида тасвирланган. (Қизил кийим асосан келинлар кийими-

дир, аммо умуман олганда алангали муҳаббатни ҳам ифодалаши мумкин). Юсуф алайҳиссалом эса яшил кийимда тасвирланган. Яшил кийим соҳиби авлиёлар, пайгамбарлар ва умуман жаннатий кишилар сафидандир. Йўлдан уриш саҳнасининг энг қизиқ жойларидан бири Зулайҳонинг бут (санам)га муносабатидир. Зулайҳо аввалбошда бутпараст бўлганлиги сабабли, унинг ётоғида бут бўлган. Зулайҳо Юсуф алайҳиссаломни йўлдан уриш, у билан яқинлик қилиш учун хушомадлар қила бошлаганда, албатта, тагин бут кўриб қолмасин деган ўйда унинг юзини тескари буриб ёки бошига бир рўмол ташлаб қўяркан. Бу саҳнада узоқ ўтмишдан қолган одатлар тасвирланган бўлиши мумкин, чунки форс суфий ёзувчиси Худшвири ўз асарларидан бирида шундай ёзади: “Ўзи сигинадиган нарса билан мулоқот чоғида ўзини қандай тута билишни барча кишилар Зулайҳодан ўрганишлари лозим, чунки у Юсуф алайҳиссалом билан бир хонада ёлғиз қолиб, ундан муродини ҳосил қилишни илтижо қилаётганда, “бут унинг ёмон, уят иш қилмоқчи бўлаётганини, одоб чегарасидан чиқиб кетаётганлигини сезиб қолмасин”, деган ўйда, албатта, бутнинг юзини ёпиб қўярди. “Мавлоно Жомий дostonида ҳам шу саҳна мавжуд. Бундан ташқари у ўзининг “Суҳбат ал-аброр” деган асарида ҳам шу саҳнага ишора қилади. Зулайҳо бир бутдангина шарм қилса, Юсуф алайҳиссалом ҳар ерда ҳозир у нозир, ҳамма нарсани кўриб, билиб турувчи Ал-Басир сифатлидир. У, Оллоҳ таолодан уяламан, деб Зулайҳо ҳузуридан чиқиб кетади. Зулайҳо унинг ортидан югуриб, кийимига ёпишади. Кийим орқа тарафдан йиртилади ва Юсуф алайҳиссаломнинг бегуноҳ эканлигини исботлашда далил бўлади.

Мавлоно Жомий дostonида ҳам бут (санам) тўғрисида сўз юритилган. У ерда айтилишича, Зулайҳо кексайиб, Юсуф алайҳиссалом унга барибир эътибор қилмаслигига кўзи етгач, бутни майда-майда қилиб ташлайди, чунки Зулайҳо қанча йиллар давомида унга ўтинч-илтижо қилган бўлмасин, бут Юсуф алайҳиссаломнинг висолига етишда унга ёрдам беролмаган эди-да. Шундай қилиб, Зулайҳо санамга сажда қилишдан бош тортгач, яъни бутпарастиликдан воз кечгач, Ягона Оллоҳнинг ҳидояти ила мақсадига эришади ва севгани билан қовушади. Ягона Оллоҳга сизиниш йўли энг тўғри йўлдир, аммо илк суфийлардан бири бўлмиш Юсуф ибн Ҳусайн ар-Розий буни янада чуқурроқ ҳис этган:

“Зулайҳо Юсуф алайҳиссаломнинг ишқида лов-лов ёниб, унинг васлига етиш истагида ўртаниб юрар экан, кундан-кун тубанлашиб бораверади. Аммо у истақларидан воз кечгач, яъни нафси аммора устидан ғолиб чиққач, Оллоҳ таоло унга ёшлиги ва гўзаллигини қайтариб беради. Ошиқ маъшуқа томон қанчалик интилса, маъшуқа ўзини шунчалар четга тартади, ошиқ фақат қалбидаги муҳаббат билан чекланса, маъшуқанинг ўзи унга талпиниб келади.” Шундай қилиб, Зулайҳо умрини товба-тазарру билан, чексиз ўтли иштиёқлар билан ўтказадиган севгилига айланади. “Агар сен Зулайҳо бўлмасанг ҳамда севги тегирмонида ундай тортилмаган бўлсанг, Юсуфи Канъон тўғрисида турли бўлмағур, бўҳтон гапларни гапирма”, дейди ғазналик суфий шоир Санойи, чунки Юсуфнинг ҳажрида Зулайҳодек ёнмаган шахс севги, муҳаббатдан сўз очишга ҳақли эмас. Ҳофизнинг айтишича, шоирлар “Зулайҳонинг муҳаббати ўта кучли бўлганлиги учун ахлоқ-одоб чегарасидан чиқиб кетганлигини яхши билишади.

Унинг муҳаббати ёр васлига етиши амри маҳоллигини билсалар-да, аммо оташин эҳтиросларда қоврилиб юрган барча ошиқлар учун ёрқин мисолдир. Зулайҳо бора-бора севгилиси учун ҳатто ўлимга ҳам тайёр бўлган жасур, кучли қаҳрамонга айланади. Куйидаги мисралар 18-асрнинг ўрталарида Ҳиндистонда яшаб, ижод қилган шоир Озод Билғиромий қаламига мансуб:

“Юсуфнинг кийими йиртилганин кўрган одамлар
Зулайҳонинг пора-пора юрагига солдими назар”.

Бир вақтлар гўзаллар гўзали бўлган Зулайҳо изтиробдан қадди дол бўлиб, юзларини ажинлар босиб, “Юсуф йўлдан ўтиб қолса, уни бир кўрсайдим”, деган умидда ҳар кун и йўл четига чиқиб ўтирар, аммо Мавлоно Фаридиддин Агтор ўзининг “Мусибатнома”сида ёзганидек, Юсуф алайҳиссалом унга заррача эътибор бермас, қайрилиб бир боқмасди:

Ўғлимни кўрай”, деб ҳазрати Ёқуб
 Канъондан Мисрга йўл олгани чоқ,
 Юртни мисрликлар кўйди безатиб
 Туну кун жонҳалак, билмайин чарчоқ,
 Зулайҳо бу гапни эшитган замон
 Буткул ҳушдан кетиб йиқилгани ҳақ,
 Сўнг эгнига ташлаб паранжи, чачвон
 Чиқиб йўл четига ўтирди илҳақ.

От миниб ўтаркан Юсуфи Канъон
 Кўрди бу ғамзада, афтодаҳолни.
 Қўлда қамчисини ўйнатиб шу он
 Урди ишқ ўтида ёнган аёлни.

Қамчи теккан бадан оловдек ёниб
 Келди ич-ичидан ўкинч, ўтли оқ.
 Дардли илтижо-ла боқди ўртаниб,
 Юсуф қамчилашдан тўхтади ногоҳ.

Зулайҳо деди: Эй соҳиби Ҳақ дин,
 Бу иш сенга буткул ярашмайди, бас.
 Севгим, телбалигим Ягона Ҳақдин,
 Ишқ ўтин қамчилаб ўчириб бўлмас.

Бу ўтда ёнурман, мана, неча йил,
 Кошки сен ҳам бир зум унда ёнсайдинг.
 Сен соҳиб дин эсанг, мен аёлман, бил,
 Кошки мен сингари ўртанолсайдинг!

Зулайҳо ҳам худди Юсуф алайҳиссаломдек тўхтовсиз йиғилардан кўзи кўр бўлиб қолади ва Юсуф алайҳиссаломдан тараладиган хуш бўйларга интиқ-интизор бўлади. Худшвири бу ҳақда шундай ёзади: “Зулайҳо Юсуф алайҳиссаломни шунчалар қаттиқ севадики, ҳатто унинг учун ўлимга ҳам тайёр бўлади. Шу сабабдан, то улар қўшилишмагунча Зулайҳонинг кўзлари очилмайди. “У фақат Юсуфнинг ёди билан тирик; жон бетиним равишда илоҳий маҳбуб томон интилганидек, Зулайҳо фақат Юсуфнинг исмини такрорлайди. Ибн Арабий ўзининг “Фут ал-Маккийя” асарида шундай ёзади: “Айтишларича, бир куни Зулайҳо кимнингдир камонидан узилган ўқдан ярадор бўлади. Жароҳатдан оққан қон ерда “Юсуф, Юсуф”, деган ёзувлар қолдиради, зеро, Зулайҳо тинимсиз “Юсуф, Юсуф”, деб такрорлаб юрар, бу исм унинг томирларидаги қанга ҳам сингиб кетганди”.

Илк суфийлардан бири ҳам шунга ўхшаш воқеани ҳикоя қилган. Ёзишларича, қандайдир бахтсиз бир воқеа натижасида у яраланиб, жароҳатдан қон оқа бошлаган ва ерда “Оллоҳ” деган ёзув пайдо бўлган. Ибн Арабий ҳам шаҳид кетган суфий Ҳалложнинг қони ерга оқиб, у ерда Оллоҳ таолонинг номи шаклида из қолдирганини баён қила туриб, Зулайҳо воқеасини мисол қилиб келтиради. Ҳижрон ва шубҳа дамлари ўтиб, Зулайҳонинг беқиёс садоқати тегишлича мукофотланади. Ҳаким Санойй ўз асарларида бу мавзуга тез-тез мурожаат қилиб, ўз ўқувчиларини “Зулайҳодек сабр-тоқатли” бўлишга чақиради, зеро маҳбубнинг яқинлиги маҳбубага ёшлик, гўзаллик ато этади.

Беҳоллигинг нафсинг касофатидан
 Кексайиб, вужудинг бўлибди нимжон.
 Зулайҳо сингари дўстга зор бўлгин,
 Қайта яшаришга шу эрур имкон.

Суфий шоирларнинг навбатдаги авлодига мансуб бўлмиш мавлоно Фариддин Ағтор эса ўзининг “Илоҳийнома”сида яшариш воқеасини кўнгил торларини чертиб кетадиган бир саҳна орқали шундай тасвирлаб беради:

Бир кун Зулайҳони Юсуфи Канъон
 Кўрди, у тупроққа беланмиш чунон.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Кўзларига парда тутилган гўё,
 Кўринмас кўзига нурли бу дунё.
 Бетоблик, ночорлик қаърида беун,
 Юз минг маломатга бўлибди тутқун.
 Юз ташвиш уфурар бир нафасида,
 Фақат Юсуф номи оху сасида.
 Оҳ чекар тупроқда ўтирган кўйи,
 Изидан туяй деб Юсуфнинг бўйин.
 Юсуфнинг оёғи теккан бу тупроқ,
 Кошки сочилса, дер, устимга кўпроқ.
 Шунда Юсуф деди: Эй Қодир Эгам,
 Наҳотки яшашга лойиқ бу телба?
 Тезроқ жонини ол, йўқса бу “дилдор”
 Сенинг дўстларингни этар шармисор.
 Жаброил Оллоҳдан келтирди нидо,
 “Йўқ, уни этмасмен жонидан жудо.
 Зеро у воз кечиб йўғу боридан,
 Нафақат мулк, балки ҳаё-оридан,
 Менинг бир дўстимга орзуманд бўлмиш,
 Шул сабаб наздимда аржуманд бўлмиш.
 Сенга содиқлардан, тингла, эй рафиқ,
 Мен ҳам марҳаматим тутмасмен дариг.
 Фунчалар очилмай сўлмасин дерман,
 Дўстимнинг дўстлари ўлмасин дерман.
 Неча йил Мен уни этдим имтиҳон.
 Ёшлигин қайтаргум энди бегумон.
 У сени севади жонидан ортиқ.
 Шул сабаб у Мендан сенга бир тортиқ.
 Айб эмас девона туюлса ошиқ.
 Ошиқни ўлдириш гуноҳ, чунки ишқ,
 Хижронлар кўр этмиш бу бандамизни
 Севгани-чун Бизнинг Юсуфимизни.
 Сен эса кўнглини англамай, инон,
 Дунёни этибсан унга зимистон.
 Унинг кўз ёшлари ишқдан далолат,
 Арзир, берсак энди лойиқ мукофот.
 Чеккан изтироби, дард, ғами ҳаққи,
 Албат ёшлигини бергум қайтариб.

Шундай қилиб, чинакам ошиқ сиймоси бўлмиш Зулайҳо аввалига инсоний жон, Куръони Каримнинг “Юсуф” сурасида тилга олинган “нафси аммора”, яъни “ёмонликка ундагучи нафс”га занжирбанд бўлади, сўнгра эса тўхтовсиз ички курашлар, дард-изтироблар чекиш орқали у бора-бора ўз Хожасига қайтиб боришига амин бўлган “ором топган нафс (жон)” тимсолига айланади. Юсуфнинг кўйлагидан анқиб турган бўйларни туйиб, кўзлари равшанлашади, гўзалликдан баҳраманд бўлади. Бу бўйлар маҳбубдан дарак беради, зеро, улардан Энг Мехрибон Биру Борнинг нафаси англашилади. Маҳбубнинг яқинлигини ҳис этгач, изтиробларда қадди дол бўлган аёл қайтадан ёшариб кетади. Мавлоно Жомий ва унга тақлид қилган шоирлар ўз асарларида узоқ давом этган ёниш-куйишлардан сўнг бир-бирининг васлига етган бу икки ошиқнинг тўйларини барча тафсилотлари ила тасвирлаб берганлар. Бу асарларда айтилишича, бир вақтлар касалманд ҳокимга хотинликка берилган Зулайҳо ҳали-ҳануз бокира қиз экан. Тўй тугагач, бир вақтлар Зулайҳо Юсуф алайҳиссаломнинг ортидан қувиб, кўйлагини йиртгани сингари, Юсуф алайҳиссалом ҳам ёш келиннинг кўйлагини бурда-бурда қилиб, ёр васлига етади. Бу тасвирлар энди

“Юсуф ва Зулайхо” тарихининг чуқур суфиёна моҳиятига у қадар алоқадор бўлмаса керак, чунки булар инсоний гўзаллик ва муҳаббатнинг давоми, ёш келин-куёвнинг турмушидаги ички жиҳатлардир. Мавлоно Жомий ўз асарида бу ҳолатни шоирона бир латифлик ила ана шундай изоҳлаб ўтган.

СУФИЙ АЁЛЛАР

Муҳаммад (с.а.в.) дорилбақога рихлат қилганларидан кейин ҳозирги кунларгача бўлган давр ичида Ислому оламида хотин-қизларнинг аҳволи хоҳ ижтимоий, хоҳ сиёсий маънода бўлсин, сезиларли даражада мураккаблашгани ҳеч кимга сир эмас. Аммо суфийликда бунинг бутунлай тескарисини кўрамиз. Суфийликда аёлларнинг ўрни алоҳида. Суфийлик Пайғамбар (с.а.в.) вафотларидан тахминан юз йилча кейин, 8 аср бошларида вужудга келиб, ривожлана бошлади. Аввал-бошда у соф таркидунёчилик (зоҳидлик) ҳаракати бўлиб, мусулмонларнинг кундан-кун кучайиб бораётган дунёвийлик хусусиятини сусайтиришга ҳамда уларга диний бурч ҳамда вазифаларини эслатиб туришга қаратилган, чунки ўша даврларда ислом жадаллик билан оламга ёйилиб бормоқда эди. Бу эса, ўз-ўзидан маълумки, таъсир ва акс таъсир ҳодисасига сабаб бўлади, яъни мусулмонлар ўзлари забт этган ўлкаларга Ислому дини билан таъсир кўрсатишса, шу ўлкаларда амалда бўлган динлар ҳам Ислому маълум маънода қарши таъсир кўрсатар, аҳамиятини пасайтиришга ҳаракат қиларди. Ислому аскарлари Курьони Карим ва Ҳадиси шарифлардаги йўл-йўриқлар билан бир қаторда ўзлари забт этган ўлкалардаги ақидаларга ҳам маълум маънода амал қила бошлардилар. 711 йилда мусулмонлар Гибралтар бўғозини кечиб ўтдилар (бу ердаги бир тоғ ҳозирги кунларда ҳам ўз забтқорининг номидадир: Жибил Торик, яъни Торик тоғи). Уша йилнинг ўзидаёқ қўшиннинг бош қисмлари Синдга, Ҳиндистоннинг қуйи воҳасига, яъни ҳозирги Покистоннинг жанубий қисмига кириб бордилар. Қўшиннинг бошқа қисми ўқуз (Амударё)дан ўтиб, Ўрта Осиёни эгаллади.

Зоҳидлар эса қалб оламини, юрак дунёсини забт этишга ҳаракат қилардилар. Ислому суфийликнинг ибтидоси Робийа ал Адавийа ёки басралик Робийа (Басра Робийанинг она шаҳри)нинг номи билан боғлиқ. У дунёнинг барча лаззатларидан воз кечишга ундайдиган таркидунёчиликнинг чинакам ишқ, яъни Оллоҳнинг ишқи билан яшашга ундайдиган суфийликка айланишида ҳал этувчи рол ўйнаган аёлдир. Ривоят қилишларича, бир куни художўй суфий Робийа бир қўлида бир челақ сув, иккинчи қўлида ёниб турган машъала кўтарганча Басра кўчаларидан югуриб ўтаётган экан. Йўловчилар ҳайрон бўлиб ундан сўрашибди:

— Бунчалар шошилиб қайларга йўл тутдинг, эй Робийа?

Робийа қўлидаги челақка ишора қилибди:

— Дўзахдаги ўтни ўчирмоқчиман.

Йўловчилар ёқа ушлаб “астағфируллоҳ” деб, яна сўрашибди:

— У ҳолда қўлингдаги машъала нечун?

— Бу машъала билан жаннатга ўт қўймоқчиман.

Йўловчиларнинг жон-пони чиқиб, қичқаришибди:

— Оллоҳдан мағфират сўраб илтижо қил, эй бадбахт аёл, акс ҳолда кофирлар қавмига кириб қоласан.

— Йўқ, азизларим, сизлар мени нотўғри тушундинглар. Мен кофир эмасман, Оллоҳ таоло билан бандалар ўртасидаги бу икки пардани йўқотмоқчиман, холос, токи бандалар Оллоҳ таолога дўзах ўтида куйишдан қўрқишгани ёки жаннат иқболидан умидвор бўлишгани учун эмас, балки Унинг Оллоҳ эканлиги, Биру Борлиги ва Боқий гўзаллиги учун ибодат қилишсин.

Бу ривоят тилдан-тилга кўчиб, насроний дунёсига ҳам кириб келди. Уни Людвиг тўққизинчининг вакили Жонгвиил Фарбога олиб келган дейишади. 1584 йил 3 ноябрда Парижда туғилиб, 1652 йил 26 апрелда ўша ерда вафот этган француз руҳонийси ва ёзувчиси, квиетизм намоёндаси Жан Пьер Камю ўзининг “Шафқат ҳамширалари” китобида шу ривоятни ҳам санаб ўтади. Китобда

шарқона кийинган, бир қўлида челак, бир қўлида машғал кўтарган аёл суврати ҳам берилган. Суврат тепасида иврит ҳарфлари билан “ЙХВХ” яъни “Йеховаҳ” (Худо) деб ёзилган. Бу ривоятнинг Шарққа мансублигини англатади. Бундан ташқари, Оврупо адабиётида ушбу ривоятнинг кўпгина бошқа шакллари ҳам мавжуд.

Басралик озод этилган чўри аёл Робийа ҳақидаги ривоятлар сон-саноқсиз, чунки Басра мозийда кўплаб суфийларнинг макони бўлган. 728-йилда вафот этган машҳур тақводор олим, суфий Ҳасан ал-Басрий тўғрисидаги ривоятларда ҳам Робийанинг номи тилга олинади. Ислоом оламининг машҳур солномачилари бу аёлнинг ҳаёт йўлини аниқ тасвирлаб беришган, чунки у инсоний баркамолликда “кўплаб эркаклардан устунроқ бўлган”. Муҳаммад Зеҳний ўзининг машҳур аёллар тўғрисидаги “Машоҳир ан нисо” асарида Робийани “эркаклар бошидаги олтин тож”, деб тасвирлайди. Шу сабабдан ҳозирги кунларда ҳам ўзининг художўйлиги, тақводорлиги билан машҳур бўлган аёллар “иккинчи Робийа” деб тасвирланади. Робийа тўғрисидаги ривоятларда унинг жуда кўп мўъжизалар кўрсатгани ҳам тилга олинади. Айтишларича, қоронғу тунларда унинг бармоқлари чироқ каби нур таратар экан. Ҳаж сафарига отланганида эса Каъбатуллоҳ унга пешвоз чиқар экан. (Ўз-ўзидан маълумки, Каъбатуллоҳ ўрнидан кўчиб, Робийа ҳузурига пешвоз чиққанда, ҳажга келган бошқа суфийлар уни тополмай анча сарсон-саргардон бўлишган.)

Робийа кўпгина дунёвий ришталарни, айниқса никоҳни (у турмушга чиқмаган) рад этиб, жойнамозида ўтирганча ҳавода учиб юра олган дейишади. Гўзал баҳор кунларидан бирида у хонасида шогирд қизларидан бири билан ўтираркан, боққа назар ташлайди ва Оллоҳ таоло яратиб қўйган гулларнинг жамолига мафтун бўлиб, шундай дейди: “Оллоҳ таолонинг гўзаллиги ботиндадир, ташқи гўзаллик эса ички гўзалликнинг акс этишидир”. Мавлоно Жалолоддин Румий бу гапларни нотаниш бир суфийга нисбат бериб, ўзининг “Маснавийларида ишлатган. Ҳазрат Фаридиддин Аттор эса ўзининг “Илоҳийнома”сида Оллоҳ таолонинг нури тўғрисида сўз юритаркан, шундай ёзади: “У (нур) бир дақиқа кекса бир кампир устига тушса бўлди, уни Робийадек улуг бир зотга айлантиради.”

Шу асарнинг ўзида Фаридиддин Аттор Робийанинг бечораҳоллиги, дунё лаззатларига кўп эътибор бермаслиги, синов-имтиҳонларга бардошини шундай тасвирлайди:

Дейдилар: Оллоҳга дилбаста, дилдор,
Робийа бир ҳафта туз тотмади ҳеч.
Ҳаттоки сув ичмай, юрди рўздор,
Бўлди намоз билан машғул эрта-кеч.
Ниҳоят, кўрсатиб очлик ўз кучин,
Робийа йиқилай деганда беҳол.
Кўшни хотин чиқди гаплашмоқ учун,
Бир коса суюқ ош кўтариб алҳол.
У кетгач, Робийа судралиб, мункиб
Чироқ келтириш-чун уйга кирган дам,
Мушуклар овқатни кетдилар тўкиб,
Бу қандай кўргулик, бу қандай ситам.
Яна уйга кирди Робийа дилхун,
Сув ичиб рўзани очиш-чун, ҳайҳот.
Кўза қўлдан тушиб, бўлди чилпарчин,
Ерга сингиб кетди ул оби ҳаёт.
Шунда чекди Биби оташин бир оҳ.
Бир оҳки, оламни ёқишга қодир.
“Танҳо Биру Борим. Ёлғизим, Оллоҳ
Мен бир муштипардан истагинг надир?
Ишқингда вужудим ҳорғин ва бетоб,
Бу ҳолга чек борми, эй Ёри Азиз?”

Кўқдан нидо келди: Хоҳласанг шу тоб,
 Дунёни пойинга чўктирурман тиз.
 Ва лекин мени деб чекканинг ситам,
 Дардлардан мосуво этарман буткул.
 Фоний дунё ва Ёр ишқига, санам,
 Бир йўла ошиён бўломмас бир дил.
 Ошиқ ишқ йўлида дард чекиб ҳар он,
 Тарк этар дунёни бесўз, бесўроқ.
 Дунё ишқи бир ён, Ёр ишқи бир ён,
 Осонмас чинакам Ёрга етишмоқ.

Кўриниб турибдики, бу мисраларда ошиқнинг ишқ йўлида чеккан дарду аламлари, изтиробларига алоҳида урғу берилмоқда, зеро ситам чекмай, қийинчиликларга бардош бермай висолга етишиб бўлмайди. Енгил-елпи қозонилган ғалаба, эришилган висол қадрсиздир. Ҳиндистондаги Чиштиа силсиласи раҳнамоси, асли ўзбекистонлик бўлган Қутбиддин Бахтиёр Кокий 1235 йилда бу тўғрида шундай деб ёзганди:

“Бошига қутилмаган дарду-ғамлар тушган куни у “хайрият, дўстим (Оллоҳ) бугун мени эсга олди, мен ҳақимда ўйлади”, деб ўзида йўқ даражада шодланиб юрарди. Кунлари осойишта ўтиб, бошига ҳеч қандай кулфат тушмаганда эса, кўз ёш тўкиб, фиғон чекарди: “Қандай бир нотўғри иш қилдимки, у (Оллоҳ) бугун мени эсга олмади”.

Бироқ ўзини Оллоҳ ишқига бахшида этган аёл ёлғиз Робийа эмасди, бундай художўй суфий аёллар тўғрисида тарихда бир талай маълумотлар бор. Муҳаммад (с.а.в.)нинг қариндошларидан бири, Умм Ҳарам исми аёл шулардан бири. Бу бокира аёл ўзини Оллоҳ йўлига бахшида этиб, мусулмонларнинг кипрликларга қарши олиб борган жангларида ҳамширалик қилган ва ҳижрий 27 йилда (649) жиҳод пайтида шаҳид бўлган. Суфийларнинг қарийб барча китобчаларида кунларини рўза тутиш ва йиғи-сиғи ҳамда тунларини намоз ўқиб ўтказган илк суфий аёлларнинг рўйхати ва қисқача ёки тўлиқ таржимаи ҳоли берилган. Маргарет Смит ўзининг классик асари бўлмиш “Исломда Робийа ва бошқа суфий авлиёлар сиймоси” китобида илк ислом даврининг бир қатор таниқли сиймолари тўғрисида маълумот беради. Улар орасида Робийанинг дугонаси, жазаваларда жон таслим этган Марйам ал-Басрийа тўғрисидаги хабарга ҳам дуч келамиз. Замондош турк шоираси Лаъли Мулдур ушбу мисраларни ўша суфий аёлга бағишлаган:

Басралик Марийам, ул гўзал хилқат,
 Тун-кун Робийага қиларди хизмат.
 Ногаҳон илоҳий ишқни у англаб,
 Ҳушдан кетди, “Оллоҳ” дея шивирлаб.
 Зикр этиб Оллоҳнинг номини ҳар он,
 Муҳаббат ўтида таслим этди жон.
 Шундай, чин ошиқлар ўхшар ёмғирга:
 Дон бўлиб унишар, ерга тушсалар,
 Дурга айланишар, тушиб баҳрга.

Рўйхатда йиғлай-йиғлай кўзлари кўр бўлиб қолган Баҳрия ал-Маузулийанинг ҳам номи бор, зеро зоҳирий кўрлик илоҳий маъшукни ботиний, яъни кўнгил кўзлари ила кўришга имкон яратади. Кўзлар кўр бўлгач, кўрувчи ва кўрилувчи орасидаги парда йўқолади. Донишмандлар айтганидек, “кўзни юмгил, кўзга айлансин кўнгил”. Райҳона ал-Валийа исмли суфий аёл эса узлуксиз равишда ўзини йўқотиш даражасидаги ҳаяжон, жазава ҳолатида бўлган. Ёзишларича, бундай ҳолатга тушган кўпчилик суфий аёллар ўша даврларда ҳибсга олиниб, жинниҳоналарга тиқилган, чунки уларнинг қалбига жойлашган илоҳий муҳаббат баҳор чоғларида кўпириб, тўлқинланиб, қирғоқларидан тошиб оқадиган асов дарёдек бўлгани учун жамиятда қабул қилинган одоб қоида-

ларига бўйсунолмай қолишган. Қалбида ёлғиз Оллоҳ ишқи ошиён қурган бундай тақводор суфий аёллар тарихда албатта жуда кўп бўлган, аммо айримларининггина номлари сақланиб қолган. Улар Робийага ўхшаб, кичик-кичик кўшиқлар ижро этишган. Бу кўшиқлар бадиий санъат асари даражасига кўтарилмаган бўлса-да, уларни бемалол диний-мистик лириканинг илк дебочалари деб аташ мумкин. Кейинги асрларда улар ошиқ суфийларнинг кундалик машгулотига айландилар. Суриялик Робийа аш-Шамийа шундай куйлар экан:

Ёримга тенг келмас бошқа ҳеч бир ёр,
Кўнглимни забт этган танҳо Биру Бор.
Гарчи у вужудим, кўзимдан йироқ,
Кетмайди у менинг кўнглимдан йироқ.

Абдурахмон Жомий ўз асарларидан бирида суфий аёлларнинг қуйидаги мисраларини мисол қилиб келтиради:

Чин ошиқлар бу дунёдан бемор ўтурлар,
Кўп дард чекиб, ишқ оғригин зўр малҳам билиб.
Ёр ҳажрида девонаваш, зор-зор ўтурлар,
Ва бир куни кетишурлар ёрга кўшилиб.

Бу мисралар муаллифининг фикри Амаат ал-Жалилнинг қуйида эътиборингизга ҳавола этилаётган фикрига ҳамоҳангдир:

“Авлиёсифат табаррук зотлар бирор дақиқа бўлса-да, бошқа ишлар билан машғул бўлмайдилар. Улар доимо Оллоҳ ёди билан бандидилар. Авлиёлар бошқа ишлар билан ҳам шуғулланади деган киши бекор айтибди.”

Илк суфий аёллар ичида ўзининг жуда кўп кўз ёши тўкиши ила машхур бўлган Шавона исмли аёл сиймоси алоҳида эътиборга молик. Улуғ суфийлардан бири бўлмиш Фузаил ибн Йиад ҳам Шавонадан “мени бир дуо қилиб кўйинг!” деб илтимос қилган экан. Тақводор суфий Башир ал-Кофий, тахаллуси “Ялангоёқ” ва улкан муҳаддис олим Аҳмад ибн Ханбаллар эса Амина ар-Рамлийа исмли суфий аёлнинг дуолари шарофатидан дўзахийликдан омон қолишган. Имом Ғаззолий Шавона ҳақида ёзаркан, ушбу воқеани мисол қилиб келтиради: “Ривоят қилишларича, Шавона вафот этгач, дугоналаридан бири уни тушида кўради. Тушида Шавона бир қанча ҳурлар билан келиб, дугонасига шундай дейди: “Қалбинг доим ғамзада бўлсин. Оллоҳ ишқини фоний дунё ҳою ҳавасларидан юқори тут. Шунда то жон таслим қилгунингча сенга ҳеч зарар етмайди”. Ўлим ва боқий дунёни тез-тез ёд этиб туриш илк суфий аёлларга хос хусусиятдир. Шулардан бири Муаззам Басрадаги анъаналарга мувофиқ “вафот этгач, то рўзи маҳшаргача бўлган даврдаги қабр уйқуси етиб ортади” деган гоёни илгари суриб, илож борича уйқудан воз кечишга, тунларини намоз ўқиб бедор ўтказишга ҳаракат қилар экан.

Художўй, тақводор аёлларга Оллоҳ таоло юксак мавқелар ҳадя этиши табиий ҳол. Бағдодлик суфий Сафи ас-Соқотий (867 йилда вафот этган)нинг шогирдларидан бири бўлмиш суфий аёл тўғрисида шундай ривоят бор: “Бир куни Соқотий у аёлга “ўғлинг чўкиб ўлибди” деган хабарни етказди. Аёл эса анъаналарга хилоф равишда устознинг гапига ишонмайди. Чиндан ҳам тез орада аёлнинг ўғли тирик эканлиги маълум бўлади. “Қани айт-чи, устознинг гапига нима учун ишонмадинг?” деган саволга у “ўғлимнинг чўкиб кетганлиги тўғрисида менга гоёибдан ҳеч қандай хабар келмаганди”, деб жавоб қилади. Ҳақиқатан ҳам ўзини Оллоҳ йўлига бахшида этган кишиларга гоёибдан уларга тегишли барча хабарлар етказилиб туриларкан.

Қуйидаги ривоятдан эса баъзи суфий аёлларнинг Робийа ал-Адаввийага тақлид қилиб, дунёдан тоқ ўтишмагани, балки турмуш қуриб, никоҳда умр кечирिशгани маълум бўлади. Турмуш қуриб, эр-хотин бўлиб яшаган суфий аёллар ичида ярқ этиб кўзга ташланадигани Робийадан ярим аср кейин яшаган, нишопурлик Фотимадир. У таниқли суфий Аҳмад Қидруйа билан турмуш қурган ва суфийлик сўқмоқларида тез-тез унга раҳнамолик қилган. Ривоят қилишларича, Фотима ўз даврининг етук суфий раҳнаمولари билан мулоқотда бўлган.

Мисрлик муршиди офоқ Зуннун (859 йилда вафот этган) билан хат ёзишиб турган. Айтишларича, бир вақт Зуннун “аёлларнинг туҳфасига зор эмасман” деган маънода Фотима жўнатган туҳфани олишдан бош тортади. Шунда Фоти-ма Зуннунга танбех бериб, шундай мактуб ёзади:

“Аёл киши жўнатган туҳфани олмайман деб туҳфамни рад этибсиз. Аёл киши воситасидами, эркак киши воситасидами, аммо асосий туҳфа қилгувчи Зот Оллоҳ таоло эканини унутдингизми?”

Зуннун бу аёлнинг билимига, Куръони Каримнинг чуқур маъноларини ҳам аёло даражада тушунишига қойил қолган дейишади. (Зеро, Зуннуннинг таъ-лим-тарбияга оид ҳикояларида Оллоҳ таоло ишқи билан маст бир аёл ёки қиз образи тез-тез учраб туради). Зуннун ундан нафақат наботот ва ҳайвонот ола-мининг, балки барча тирик ва ўлик мавжудотларнинг Оллоҳга саловот айтиш-ларини англаш сирларини ўрганади. Доно Фотима машҳур суфийлардан бири бўлмиш Боязид Бистомий билан ҳам паранжи ёпинмасдан мулоқотда бўлган дейишади. Аммо бир куни Бистомий аёлнинг гўзал ҳолига, бошқа бир ривоят-да айтилишича эса хино қўйилган бармоқларига тикилиб қолади. Шунда аёл суфий билан алоқани бутунлай узиб кетади, чунки энди фақат соф руҳий муло-қотда бўлишнинг иложи қолмаганди. Бунинг ҳақиқатга қанчалар мос келиши-ни аниқлаш жуда қийин, зеро руҳий дўстлик ришталарининг “дунёвий” бир боқиш ила узилиб кетиши мавзуси агиографияда (авлиёсифат кишиларнинг таржимаи ҳоллари билан шуғулланувчи фан) камдан-кам учрайдиган ҳол эмас. Шу маънода суфий Аҳмад ибн Абул Ҳаворийнинг рафиқаси Робийа бинт Ис-моил ҳақида икки огиз сўз айтмасдан бўлмайди. Биринчи эри вафот этгач, бу аёл эридан қолган мерос ва ўзи ишлаб топган пулларни савобли ишларга иш-латиш учун юқорида номи зикр этилган суфийга турмушга чиқади ва у билан жинсий эмас, балки фақат руҳий никоҳда бўлади. Умрини асосан намоз ўқиш, рўза тутиш билан ўтказади ҳамда Аҳмад ва унинг бошқа хотинларига ғамхўрлик қилади. Зеро, унинг ўзи бир куни Аҳмадга “мен сени эр сифатида эмас, балки ака сифатида яхши кўраман”, дейди. Ривоят қилишларича, Рабаҳ ал-Қайсий-нинг рафиқаси хуфтон намозини ўқигач, яхши кийимларини кийиб, эридан “бугун менга эҳтиёжингиз борми?” деб сўраркан. Эрининг эҳтиёжи бўлмаган кунлари у тунни Куръон тиловати билан машғул бўлиб ўтказаркан.

Баъзи ҳолларда ўта ҳудожўй суфийларга уларнинг жаннатдаги “бўлажак рафи-қалари” ҳам кўрсатилган дейишади. Суфий Абдул Воҳид ибн Саидга унинг жан-натдаги рафиқаси аён этилган. У бир чўпон қиз бўлиб, отарида қўйлар ва бўрилар бир-бирига зарар етказмай, қувлашиб, ўйнаб юришаркан. Шу қиз бу фоний дунё-да ҳайвонлар орасида охирзамонга хос тинчлик барпо эта олгани учун машҳур суфийнинг жаннатдаги рафиқаси бўлиш шарафига муяссар қилинган.

Улкан теософ¹ олим Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг рафиқаси катта эътиборга молик аёл бўлган. Термизий ўз таржимаи ҳолида ёзишича, у кўрган тушларини рафиқасига сўзлаб бераркан, рафиқаси эса тушларни ва Термизийнинг кўз ўнгига пайдо бўлган нарсаларни доимо тўғри таъбир қилиб бераркан. Фаришталардан бири бу аёлга “эринг билан сенинг руҳий даражаларинг бир-бирига мутано-сиб”, деб хабар қилган экан.

Араб классик адабиётида ва кейинчалик форс адабиётида ҳам тез-тез учраб турадиган мавзулардан бири ўз қўшиқларида мистик, суфиёна ишқни таран-нум этган ашулалар қизлар мавзусидир. Машҳур грамматик олим ал-Асмий бир куни Каъбада ишқий қушиқ айтаётган бир қизни қаттиқ танқид қилади. Қиз эса унга дарҳол чинакам илоҳий ишқ қандай бўлишини тушунтириб қўяди.

Ўша даврда Куръони Каримни ёд олиб, таъсирчан тарзда қироат қила ола-диган қўшиқчи чўри қизларни, гарчи уларни жуда катта пул тўлаб сотиб олиш-ган бўлсалар-да, дарҳол озод қилиб юборишган. 1234 йилда вафот этган ҳазрат Абу Ҳафиз Умар ас-Сухравардий таъсири остида мусулмон бўлган бир қўшиқ-чи қиз тўғрисида шундай ривоят қилишади:

Бу қиз муқаддас ҳаж сафаридан қайтгач, Ҳамадон ҳокими ҳузурда илоҳий ишқ тўғрисида шунчалар берилиб куйлайдики, ҳоким ва унинг аёнлари ўзлари-

¹ Теософия — (теос-Худо: софия-донолик) инсон руҳининг Худо билан бирлашиб кети-ши ҳамда боқий дунё билан тўғридан-тўғри мулоқот қилиш йўлларини ўрганадиган фан.

нинг йўл кўйган хатоларидан афсусу надоматлар чекишиб, ислом аҳқомларига қатъий амал қила бошлайдилар. Ҳазрат Румийнинг таржимаи ҳолларидан маълумки, “енгилтақ қизлар” у зотнинг таъсири остида Ислом динини қабул этиб, суфиёна ҳаёт кечира бошлашган.

Чамаси, илк даврларда аёллар суфийларга нафақат халфалик қилишган, балки Куръон тиловат қилинадиган йиғинлар ва “зикр”ларда ҳам иштирок этишган. 934-йилда вафот этган суфий ал-Каттонийнинг қизи Фотима ва яна уч эркак “ошиқ” номини олган бағдодлик суфий Сумнун ал-Муҳиб билан бирга юксак ҳаяжон ичида зикр тушаётганда кучли жазавадан вафот этган деб ривоят қилишади. Бу хабар илк даврларда аёлларнинг бундай давраларда эркаклар билан бир қаторда иштирок этиши одатий ҳол бўлганлигидан далолат беради. Кейинчалик эса суфий аёллари жамоага қабул қилишнинг қандайдир оқилона, гапсўз бўлмайдиган йўларини топишга уриниб кўп бош қотиришган бўлсалар керак, чунки шарият ва қонунларга кўра ўзига қариндош бўлмаган бегона аёлнинг қўлини ушлашга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ-да. Баъзи йўналишлар бўйича бегона аёлга кўзи тушган ёки бехосдан баданига қўли тегиб кетган кишининг таҳорати синган ҳисобланади ва у намоз ўқиш олдидан қайтадан таҳорат олиши керак. Шу сабабдан эркак ва аёл суфийлар зикр тушаётганда аввало қўлларини тоза сувга бир ботириб, ювиб олишлари лозим. Аёллар энги узун кийим кийиб олишган ва эркаклар уларнинг енгидан ушлашган. Бунинг иложи бўлмаган пайтларда аёллар қўлларини рўмол билан боғлаб ёки қўлларига иккита таёқ тутиб олишган. Эркак билан аёлнинг бадани бир-бирига тегмаслиги учун эркаклар уларнинг енгидан ёки рўмол ўралган қўлидан ёнги қўлидаги таёқчадан ушлаб олишган.

* * *

Аммо илк даврларда бундай нарсаларни майда-чуйда ҳисоблашиб, унча эътибор беришмаган, чунки суфий устозларнинг (пири муршидларнинг) ҳатто жамоат жойларига ҳам ўз халфалари (хотин-қизлар) билан борганликлари тўғрисида ёзма маълумотлар бор. Шулардан бирида айтилишича, суфий Абу Бакр аш-Шиблий ўзининг бир халфаси билан бирга хочга михланган суфий Ҳаллож ёнига бориб, ундан “суфийлик нима?” деб сўрайди. Гарчи мавлоно Фаридиддин Аттор ривоят қилган бу воқеа тарихга умуман мос келмаса-да, яъни у мавлононинг “шундай бўлса нима қилардик?” қабилидаги тахайюлотининг маҳсули бўлса-да, ҳар ҳолда суфий аёлларнинг илк даврларда ижтимоий ҳаётда анча фаол иштирок этишганини инкор этиб бўлмайди. Аслида Ҳаллож қатл этилганидан кейин унинг синглиси келиб, акасини жасурлиги, яъни “аналҳақ” (мен ҳақман) деган гаплари учун бир оз койийди, сўнгра акасининг васиятини амалга ошириб, жонсиз вужудни куйдиради ҳамда кулини Дажла дарёсига ташлайди. Ўша куни кечаси Ҳаллож синглисининг тушига кириб, унга ўзининг номуаассиб хатти-ҳаракатининг сабабини тушунтириб беради. (Ислом дини тарихида сингилнинг тутган ўрнини ўрганиб чиқиш жуда кўп масалаларни ойдинлаштиришга ёрдам берган бўлурди. Жоҳилият даврида Арабистонда опа-сингиллар вафот этган ёки жангда ҳалок бўлган акалари учун ёқа йиртиб йиғлашлари шарт бўлганидек, суфийлик тарихида ҳам опа-сингиллар жуда муҳим рол ўйнаганлар. Буюк мўғуллар (Бобурийлар) сулоласининг 1659-йилда қофирликда айбланиб, қатл этилган валиаҳди Доро Шикоҳнинг опаси малика Жаҳоноронинг хатти-ҳаракатларига муносабати бунга яққол мисол бўла олади.)

Тақводор суфий аёлларнинг анъаналари кейинги асрларда ҳам нафақат Ўрта Осиёда, балки Ҳиндистон ярим оролида ҳам худди шундай давом этган. Биз бу қитъада яшаб ўтган суфий Фаридиддин Шакарганжнинг толибалари (мухлисалари) тўғрисида озми-кўпми маълумотга эгамиз. Айнул Қудат исмли шоир ўз мадҳияларидан бирида суфий Абул Хаир ат-Тиноний ал-Ақтанинг бувиси Уй-айна йигитлар ва хотин-қизлардан иборат 500 та талабага дарс берганлигини айтиб ўтади. Улкан ҳанбалий суфий, ҳиротлик Абдулла Ансорийнинг таржи-маи ҳолида унинг қариндоши Биби Нозаниннинг ҳам номи тилга олинган. Айтишларича, шу аёл Ансорийга улкан олим бўлмаса-да, аммо жуда доно суфий Қорағоний билан мулоқот қилишни маслаҳат берган, чунки Қорағоний

Ансорийнинг тадрижий камолотга эришувида муҳим рол ўйнаши у аёлга маълум қилинган экан. Ҳиротда ўша даврларда булардан ташқари бошқа тақводор ва ўқимишли аёллар ҳам кўп бўлган. Улар айниқса Пайгамбаримиз ҳадисларини тўплаш ва уларни авлоддан-авлодга етказишда катта жонбозлик кўрсатишган. Шулардан бири 1084 йилда Ҳиротда вафот этган Умм Фазл ал-Ҳарматиядир. Серж де Лаоже де Бурессо унинг Пайгамбар ҳадислари, айниқса Абу Ҳанбал мазҳаби ҳамда, шубҳасиз, Абдулла Ансорий йўналишидаги суфийликка қизиққан “аёллар муҳити” тўғрисидаги гаплари Луис Массигноннинг шаҳид кетган суфий Ҳаллож атрофидаги ҳанбалий аёллар ҳақидаги эслатмаларига тўлиқ мос келади. Ҳаллож атрофидаги аёллар, масалан Зайнаб ал-Камалияга ўхшаган суфийлар узоқ вақтларгача Ҳаллож анъаналарини давом эттирганлар. Таниқли суфий аёллар тўғрисида гапирилганда 1070 йилда вафот этган марвлик Каримани тилга олмаслик гуноҳи азимдир. Бу бокира суфий аёл, Массигнон таъкидлаб ўтганидек, Халича ал-Жаҳнийя томонидан ташкил этилган “аёллар футуввати” (жўмардлиги) ташкилоти билан ҳамкорлик қилган. Аёлларнинг бу уюшмаси эркакларнинг умрни ҳақиқий эркак сифатида чуқур тоат-ибодат билан ўтказиш ғояларини илгари сурган футувватининг муқобилидир. Кариманинг номи Абу Нажиб ас-Сухравардийнинг бир қатор муҳим асарларида тилга олинган. Абу Нажибнинг жияни Абу Ҳафиз Умар ас-Сухравардийнинг асарларида ҳам бу номни учратиш мумкин. Абу Ҳафизнинг китоблари мўътадил суфийлик тўғрисидаги энг кўп тарқалган китоб ҳисобланади ва бутун Ислому оламида ўрганилади. Тақводор ва ўқимишли суфий аёллар орасида Шухда исмли хаттот аёл алоҳида эътиборга лойиқдир. Шундан ярим аср кейин Шимолий африкалик саёҳатчи Ибн Батут Дамашқ ва Бағдоддаги ҳадис муаллимлари тўғрисида сўз юритаркан, Умм Муҳаммад Оиша ва Фотима бинт Тожиддинларнинг номларини қайд этиб ўтади.

Тақводорона ва айниқса суфиёна ҳаёт кечиришга мойил бўлган аёллар салжуқийлар даврида Туркияда ҳам бўлган. Мавлоно Жалолиддин Румийнинг таржимаи ҳолидан маълумки, у Кўнё олий табақасининг кибор хонимлари, айниқса бош вазир Аминаддин Микоилнинг рафиқаси билан жуда яқин муносабатда бўлган. Уларнинг ҳузурини ўзини жуда эркин тутган. Румийда барча табақаларга мансуб хотин-қизларни ҳам ўзига тортадиган аллақандай оҳанграболик бўлган дейишади. Салжуқийлар ҳукмдори Фиёсиддиннинг рафиқаси ҳатто Румийнинг суратини ўзи билан олиб юрган экан. Машҳур кишиларнинг таржимаи ҳолларини ёзиб борадиган кишилар ҳазрат Румийнинг иккинчи рафиқаси, насроний оиласидан чиққан Кира Хотунга “иккинчи Робийя” ва “Биби Марямга ўхшаш аёл” деб таъриф берганлар. Унинг болалари ҳазратнинг ўғли Султон Валад томонидан ташкил этилган Мавлавия ташкилотиди фаолият кўрсатишган. Султон Валаднинг қизи ҳам шулар орасида бўлган. Туркий вилоятларда ташкилотнинг хотин-қиз аъзолари “бажи”, яъни “сингил” деб аталган, зеро “барча мўъминлар шак-шубҳасиз ака-укалардир.” (Қуръони Карим. 49:10).

Ибн Арабийнинг хотин-қизларга муносабати айниқса диққатга сазовордир. Унинг ёш йигитлик пайтларида Севиль шаҳрида учратган улкан суфий аёллар тўғрисидаги хотиралари жуда мароқли ва жонли тарзда ёзилган. Бу хотираларда ўта камбағалликда яшаган Фотима бинт Мутаннанинг номи тилга олинади. Бу аёл аввалига турмушга чиқиб, анча пайтлар эри билан яшайди. Эри моҳов касалига чалиниб, вафот этгач, бева қолади. Андалузиялик олим бу аёлни “бутун ер юзи аҳолиси учун Оллоҳ томонидан жўнатилган раҳм-шафқат” деб таърифлайди, ҳамда гаройиб бир мўъжизани ривоят қилади. Айтишларича, бир аёл Фотиманинг олдига келиб, бевафолик кўчасига кириб кетган эрининг устидан шикоят қилганда, Фотима бир дуо ўқиб, бу эркакчани хотинини бир лаҳза кўрмаса туролмайдиган ҳолатга тушириб қўйган экан. Фотима ибн Арабийнинг “руҳий, ғоявий онаси” ҳисобланади. Улкан теософ олимнинг туққан онаси ҳам Фотимани тез-тез зиёрат қилиб турган дейишади. Ўта камбағал бўлишига қарамасдан Фотима жуда қувноқ ҳаёт кечирган. Баъзан қўлига танбур олиб Оллоҳ таолонинг марҳаматларини жўшиб куйлар экан: “Менга назар солгани ва Ўзининг дўстларидан бирига айлантиргани ҳамда Ўз ниятларини амалга оширишда мендан фойдаланганлиги учун мен Ундан беҳад миннатдорман. Мен ким бўлибманки, шунча одамлар ичидан у мени танлабди. У мени жуда

рашк қилади. Ундан ўзгани хаёлга келтирсам бўлди, У мени дарҳол турли бахт-сизликлар ила жазолайди”.

Ибн Арабий Фотимани кўтариб тасвирлаш ила ўзини авлиёсифат аёлларга нисбатан алоҳида мойилликка, ҳурмат-эътиборга тайёрлаганга ўхшайди. У Севилда яна бир бошқа, алоҳида эътиборга молик аёлни учратганди. Бу аёл саксондан ошган Шамс момо бўлиб, “барча камбағалларнинг онаси” деган унвонга сазовор эди. Ибн Арабий момони “ички туйғу, бевосита муроқаба усули билан кўп нарсаларни олдиндан билиш хислатига эга бўлса-да, ўзининг улкан суфийлигини, юксак маънавий даражасини сир тутадиган камтар зот эди” деб тасвирлайди. Ибн Арабийнинг “Хотиралар”ида яна бир чўри аёл тўғрисида ҳам сўз юритилган. Гарчи бу аёлнинг номи келтирилмаган бўлса-да, у ўзининг батариб эканлиги билан машҳур бўлган. Бу аёл кўз очиб юмгунча дунёнинг у бошидан-бу бошига бориб кела олган, тоғу тошлар ила суҳбатлар қурган ва уларнинг барчасига “хуш келибсиз” ибораси билан мурожаат қилган.

Ибн Арабий шу йўл билан, яъни илгари севиллик аёллар билан учрашиб, ўзини маккалик кароматгўй, илҳомбахш бир аёл билан учрашувга тайёрлаганга ўхшайди. Бу аёл муқаддас зиёратгоҳдаги Иброҳим мақоми имомининг қизи Низом эди. Ибн Арабий жўшиб, оятлар тиловат қилиб, жазава ҳолатида Каъбатуллоҳни айлаиб зиёрат қилаётгандан шу қизга дуч келди. Қиз унинг тиловатларини тинглаб, Ибн Арабийни лол қолдирган ҳолда уларнинг мағзини чақиб беради. Бу гўзал қиз билан бўлган учрашувнинг натижаси ўлароқ, Ибн Арабийнинг “Таржумон ал-ашвоқ”, яъни “Эҳтирослар таржимони” номли шеърлар тўплами вужудга келади. Тўпландаги шеърлар араб ишқий шеъриятининг анъанавий услубида ёзилган бўлиб, уларда мумтоз, назмнинг андазавий сиймолари бўлмиш ошиқ ва маъшуқа ўртасидаги ишқ тараннум этилади. Маълум бир вақт ўтгач, Ибн Арабий ўзининг бу ишқий шеърларига мистик-фалсафий изоҳлар ёзиб, шеъриятда янги бир йўналишни бошлаб берди. Бир оз кейинроқ фаолият кўрсатган суфийлар ўзларининг май, ишқ, ҳижрон тўғрисидаги дунёвийлиги яққол кўриниб турган шеърларига ҳам шунақа шарҳлар ёзиб, уларни ўқимишли қилишни лозим топдилар ёинки энди ишқ, май ва ҳижронларнинг маъноси кенгайиб, Оллоҳ таолога нисбатан бўлган ишқни англата бошлади.

Ибн Арабийнинг “Девони”да эса кейинчалик яна бошқа шеърлар ҳам пайдо бўлган. Эҳтимол, бу шеърлар унинг собиқ рафиқасига бағишлангандир, аммо бу фараз ҳали исботланмаган, анча ноаниқликлар мавжуд. Ҳар ҳолда Низом Ибн Арабийнинг Беатричаси сифатида намоён бўлади. Шоирнинг Маккадаги ҳаёти унинг шоҳ асари “Ал-футуҳат ал-Маккийя”, яъни “Маккадаги кашфиётлар” асарининг вужудга келишига замин тайёрлади. Маккада у Зайнаб ал-Қалийя исмли аёл билан ҳам учрашган. Бир вақтлар ўзининг бойлиги ва соҳибжамоллиги билан донг таратган бу аёл яна Маккага кўчиб келади ва бу ерда тақводор суфий сифатида танилади ҳамда кўпгина суфийлар билан иноқлашиб, дўстлашиб кетади. Бу аёл намознинг фарзлари, суннатлари ва мустаҳабларига қатъий амал қилган ҳолда ибодат қилиши билан Ибн Арабийни лол қолдиради. Ибодат чоғида чуқур хаёлга чўмиб, ич-ичдан илоҳий оятларни тиловат қилаётган чоғида вужудининг оғирлиги бутунлай йўқолиб, хона ичида пар сингари учиб юрган дейишади. Илмий тилда бу ҳолат “психокинез” дейилади. Бошқа суфий аёлларда ҳам менимча бу ҳолат содир бўлган, аммо нима учундир уларнинг таржимаи ҳолларида бу иш қайд этилмаган. Ибн Арабийнинг бу аёл билан бирга Қуддус шаҳрини зиёрат қилиши унга нисбатан ҳурмати ғоят баланд бўлганидан далолат беради. Андалузиялик бу улкан олим умуман барча хотин-қизларга нисбатан алоҳида ҳурмат-эътибор билан муносабатда бўлган. Олим ўзига Оллоҳ таоло томонидан “барча авлиёлар муҳри” деган унвон, даража ато этилганлигидан хабардор бўлган ёки ҳеч бўлмаганда буни ҳис этган. Унда Оллоҳдан бировларнинг билиб-билмай қилган гуноҳларининг мағфират этилишини сўраш, уларнинг тарафини олиш иктидори бўлган. Қизиги шундаки, ёшлик чоғлариданоқ у биринчи бўлиб тарафини олган, Оллоҳ таолодан гуноҳларининг кечирилишини илтимос қилган кишиларнинг барчаси хотин-қизлар эди. Хусусан, унинг иккала синглиси, собиқ рафиқаси ва тўртинчи хотини шу саодатга мушарраф бўлишган. Ибн Арабий суфийлик йўналишида 15 та кишига “хирқа”, яъни суфийлар кийимини кийдирган бўлса, шулар-

дан ўн тўрттаси хотин-қизлар бўлган, чунки худди Мавлоно Жомий таъкидлаб ўтганидек, маънавий ҳаётнинг барча жабҳаларида аёлларнинг юксак даражаларга эришишлари мумкинлигига олимнинг имони комил бўлган. Аёллар авлиёлик пиллапоясининг энг юқори поғонаси бўлмиш “қутб” ёки “ўзак” даражаларига ҳам эришишлари мумкин. Ибн Арабий умрининг охиригача аёлларга юксак ҳурмат-эҳтиром кўрсатди, уларга ўзининг амри-маъруфлари ҳамда маърузаларида иштирок этишга рухсат бериб, уларга мураббийлик қилди.

Ҳўш, ўша даврларда суфийлик сўқмоқларига яқинлашмоқчи бўлган ва ҳатто уларга қўшилиб кетмоқчи бўлган аёлларнинг ҳаёти қандай кечган? Биринчидан, агар улар бой бўлсалар, суфий жамоаларига ҳомийлик қилишлари, пири мурид ҳамда халфаларни моддий рағбатлантириб, уларга турар жой ҳамда озик-овқат бериб туришлари мумкин бўлган. Устоз ва халфалар эса миннатдорчилик тариқасида унинг Худо марҳаматига сазовор бўлишини тилаб дуо қилишган. Миҳанадаги (Шарқий Эрон) Абу Саид Абул Ҳайрнинг жамоаси ҳомийлари, айниқса кўзга суриладиган малҳам тайёрловчи Биби Ниши шулар жумласидандир. Биринчи пайтларда бу аёл анча пайсалланиб турган бўлса-да, кейинчалик жамоага бутунлай қўшилиб кетган. Кўпгина вилоятларда аёллар худди илк даврлардагидек эркаклар билан бирга зикр тушишган. Баъзи жамоаларнинг йигинхоналарида эса (масалан Қоҳирадаги Рифайя ёки Усмонли турк империясидаги мавлавийлар жамоалари) шу мақсадга мўлжалланган аёллар бўлимлари бўлган. Қолган вилоятларда эса аёллар бу тадбирни (зикрни) шу яқин ўртадаги уйдан ёки том устида туриб томоша қилишган. Дарвишларнинг фақат битта тариқатида, яъни Туркиядаги Бектошийлар тариқатида аёллар барча тадбирларда фаол иштирок этишган, бу эса ўз-ўзидан маълумки, бектошийларнинг маънавий бузуқликда айбланишига олиб келган. (Бундай ҳолатлар байъат (қасамёд) қилинаётганда ёки шунга ўхшаш тадбирларда пири муриднинг бўлажак суфий аёл билан бир хонада анча ушланиб қолган пайтларда ҳам рўй бериб турган.) Ёқуб Қадрий Қораўсмонўғли ўзининг 1922 йилда Истанбулда чоп этилган “Нур Бобо” романида Бектоший тариқатининг ёшгина бир устози аёлларни қандай қилиб йўлдан оздирганини тасвирлаб берган. Роман босилиб чиққандан уч йил кейин Туркия ҳукумати раҳбари Отатурк барча дарвеш жамоаларини ёптириб ташлади. Бироқ Ислом оламининг замонавий ижтимоий-танқидий адабиётида бу мавзу сақланиб қолди.

Ўрта асрларда Бағдод, Макка, Мадина, Сурия ва Қоҳирада бир қатор суфий хотин-қизлар жамоалари фаолият кўрсатганлиги маълум. Бундай ташкилотларнинг учтаси, яъни Работ аз-Заҳирийа, Дар ибн аз-Зауда ва Работ бинт ат-Тож Макка шаҳрида бўлган. Ислом оламининг ўша пайтдаги маркази ҳисобланмиш Бағдод шаҳри эса Тигр (Дажла) дарёсининг ғарбий соҳилида бир аёл томонидан ташкил этилган Дар ул-фалак жамоаси билан машҳур бўлган. 1127 ва 1177 йилларда бу ерда яна иккита жамоа вужудга келади. Аббосийлар халифалаги инқирозга юз тутишдан тўрт йил аввал, яъни 1254 йилда эса энг сўнги халифа суфий аёллар учун яна бир работ қурдирган ва ўз қизини бу ерга раҳбар этиб тайинлаган. (Бу работлар, хотин-қизлар жамоалари тўғрисидаги маълумотлар билан танишаркансан, беихтиёр Овруподаги хотин-қизлар монастырларини эслаб кетасан, киши.) Юқорида тилга олинган жамоаларнинг раисалари панд-насиҳат қилиб ваъз айтишган, намоз чоғида аёлларга имомлик қилишган ҳамда суфиёна донишмандликка эришишда уларга раҳнамолик қилишган. Албатта, бу работлар бева қолган ёки эридан ажрашган, талоқ қилинган хотин-қизлар учун қўналга бўлиб ҳам хизмат қилган. Талоқ қилинган хотинлар бу ерда уч ой-у ўн кун туриб “идда” муҳлатини ўташган, чунки “идда” тугамагунча муслималарнинг бошқа эрга тегиб кетишга ҳақлари йўқ. (Қуръони Каримнинг 64-сура 4-оятда айтилишича, талоқ қилинган ёки эри ҳалок бўлиб бева қолган аёллар ҳомилдор ёки ҳомилдор эмасликларини аниқлаш мақсадида уч ой идда сақлашлари лозим. Ҳомилдор эмаслиги аниқ бўлгачгина бошқа турмуш қуришга ҳақлидирлар ва аксинча, ҳомилдор бўлсалар, фарзанд туғилиб, нифос муддати ўтгандан кейингина турмушга чиқишлари мумкин.) Ўта тақводор аёллар эса энг яқин оила аъзоларидан бўлак ҳеч ким билан мулоқот қилмай, уйда идда сақлайдилар ва бу муҳлатни намоз ўқиш ва чуқур ҳаёлга чўмиш (медитация) билан ўтказадилар. Покистондаги кўпгина мутаассиб (кон-

серватив) оилаларда бу одат ҳозирги кунларгача сақланиб қолган. Карачи шаҳрида ўзим шундай бир ҳолатнинг гувоҳи бўлганман. Тарихдан маълумки, жамоага раҳбарлик қилиш авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтиб келган. Улкан суфий Аҳмадий Жомнинг қиз невараси ўзининг қирқ кунлик гўшанишинлигини (чилла ўтиришини) бувасининг жамоасида ўтказган. Мистик шоир Авҳадиддин Кирмонийнинг невараси, шайх аёл ҳамда ҳофиза, яъни Куръони Каримни ёддан билган Амина Хотун Дамашқда фаолият кўрсатган. Аммо бирибир ўқимишли суфий хотин-қизлар унутилмаслиги керак. Уларнинг орасида Ҳиндистоннинг Бурҳонпур деган жойида истиқомат қилган Бубу Раштий алоҳида эътиборга лойиқдир. У ўрта асрларда битилган форс мистик матнлари бўйича мутахассис бўлиб, биринчи навбатда Фаҳриддин Ироқий асарларини шарҳлаб берган. Бубу Раштий изоҳлаб берган асарлардан бири Ироқийнинг “Ламаъзат”, яъни “Нур жилolari” асари бўлиб, унинг ярми наср, ярми назмда битилган. Бу асарда Ибн Арабийнинг кўпгина ғоялари ўз аксини топган, шу сабабдан у суфиёна ишқ тўғрисидаги ғўзал, жозибатор асарлардан бири ҳисобланади. XVII асрнинг ўттизинчи йилларида Бобурий ҳукмдор Шоҳ Жаҳон (1628—1658)нинг катта қизи Фотима Жаҳоноро ва унинг укаси, валиаҳд Доро Шикоҳ суфийлик тариқатига қабул қилиндилар. Шоҳнинг фарзандларини Лоҳур шаҳрида истиқомат қилган ва 1635 йилда вафот этган Миён Мир исмли авлиё суфийликка ўтишга илҳомлантирган. Валиаҳд шаҳзода ўз кундаликларининг алоҳида бир бобини Миён Мирнинг авлиёсифат синглиси Биби Жамол Хотунга бағишлаган. Малика Фотима Жаҳоноро суфийлик тариқатида шунчалар улкан муваффақиятларга эришадик, унинг устози, Миён Мирдан муршидликни мерос қилиб олган Мулла Шоҳнинг айтишича, тариқат қонунлари йўл қўйган тақдирда у маликани бемалол ўзидан кейин муршидликка тақдим этган бўларкан. Бу тўсиқларга қарамасдан малика умр бўйи суфийликка содиқ бўлиб қолди. Онаси Мумтоз Бегим бевақт вафот этгандан кейин (Ҳиндистондаги машҳур Тожмаҳал унинг шарафига бунёд этилган) у мамлакатдаги “биринчи хоним”га айланди. Малика Жаҳоноро ва унинг укаси валиаҳд шаҳзода суфийликнинг Қодир-ийа йўналишига қабул қилингандилар. Бу йўналишнинг бош қароргоҳи аввал жанубий Ҳиндистонда бўлиб, сўнгра Панжоб вилоятига кўчирилган. Шоҳ оиласининг бошқа аъзолари эса Чиштиёа йўналишига мойил бўлганлар. Кунлардан-бир кун фалокат туфайли малика баданининг кўпгина жойлари куйиб қолади. Соғайиб кетгач, у оила анъаналарига мувофиқ Рожастондаги Ажмерни зиёрат қилади, чунки маликанинг катта буваси Акбаршоҳ ҳам бу ерни тез-тез зиёрат қилиб турган. Ажмер шаҳри ҳозирги кунларда ҳам Чиштиёа суфийларининг бош қароргоҳи ҳисобланади, чунки тариқат асосчиси ҳазрат Муиниддин Чиштиий шу ерга дафн этилган. Маликанинг ўз пирига бағишлаб форс тилида ёзган таржимаи ҳоли Британия давлат кутубхонасида қўлёзма шаклида сақланмоқда. Фотима Жаҳоноро 1681 йилда вафот этган ва Низомиддин Авлиё мақбарасининг ҳовлисига дафн этилган. Малика мистик адабиёт ҳомийси сифатида кўплаб классик асарларни таржима қилдирган ва уларга шарҳлар ёздирган. Маликанинг жияни, яъни унинг ўта мутаассиб укаси Доро Шикоҳни кофирликда айблаб, қатл эттирган акаси Аврангзебнинг қизи Зебуннисо ҳам суфийлик ҳамда шеърятга мойил бўлган. Ҳукмдорнинг бошқа қизлари Деҳлидаги суфийларга совға-салом улашиш, уларни моддий рағбатлантириш орқали танилганлар. Зебуннисонинг синглиси Зийнатуннисогина эмас, балки Ислом оламининг бошқа оқида, тақводор хонимлари ҳам ўз ҳисобларидан масжид, мадрасалар қурдиришиб донг таратганлар. Аҳмадобод (Гужарот) ва Деканда улар қурдирган масжидлар ҳозирги кунларда ҳам қад кўтариб турибди. Кўпгина муқаддас жойларда хотин-қизлар ичкарига киритилмасалар-да, ташқарида, дераза ёнида туриб, авлиёнинг қабрига назар солишлари, дуои фотиҳа қилишлари мумкин. Қизиғи шундаки, улар бу амалларни жон-дилдан берилиб, ўта фаоллик ила амалга оширадилар. Улар ўтмиш хотираси бўлмиш муқаддас ҳисобланган нарсаларни, масалан, Бижапурдаги “ҳазратбал”ни, яъни Пайғамбар алай-ҳиссаломнинг соч толасини Куръон тиловат қилган ҳолда зиёрат қиладилар. Ҳазрат Муиниддин Чиштиийнинг мақбарасида хотира кунлари ҳазратнинг авлодларидан бири бўлмиш бир қиз ёниб турган шамни зиёратга келган хотин-қизларнинг бошлари узра кўтариб туради, сўнгра айлантириб чиқади. Шам

қабр устига қўйилгач, аёллар ҳам мақбарага киритилдилар. Бунга ўхшаш расм-русумлар ҳозирги кунларда бошқа зиёратгоҳларда ҳам бор. Аммо баъзи ҳукмдорлар, масалан 1351—1388 йилларда ҳукмронлик қилган Ферузоҳ Туғлуқ ҳамда 1489—1517 йилларда ҳукм сурган Искандар Лўдийлар ғайридиний ҳамда исломий ахлоқ-одоб қоидаларига мос келмайдиган расм-русумларни йўқотиш мақсадида аёлларнинг Ажмер ва бошқа жойлардаги зиёратгоҳларга киришини тақиқлаб қўйишган, чунки баъзи манбалардан маълумки, фарзанд кўрмаган хотин-қизларнинг зиёратгоҳ ходимлари томонидан алданиши ва она бўлиш орзуси ўта кучли бўлганлиги учун ходимларнинг гапига лаққа учиб, зино қилганликлари аниқланган.

Таниқли танқидчи Р. Буртон ўзининг Синд вилояти тўғрисидаги асариди (1853) ёзишича, синдликлар “ожизаларнинг дин йўлида чеккан заҳматларини” юксак баҳолашар эканлар. Р. Буртон Фотима Ҳажаронийнинг номини алоҳида таъкидлаб ўтади. Бу аёл муршид даражасига кўтарилган. Халқ бундай аёлларнинг мақбараларига романтик номлар бериб, хотирасини эъзозлайди. Онадўлида иккита шундай қабр бор, улардан бири “пишили султон”, яъни “мушук кўтарган хоним” ва иккинчиси “қорйағди султон”, яъни “қорёғди хоним” деб аталади. Кўпгина жойларда эса бир гуруҳ аёллар бирга қўйилган қабрлар ҳам бор. Шулардан бири “ҳафт афифа” яъни “етти бокира қиз” дир.

Айтишларича, душман аскарлари бостириб келган пайтда улар асирга тушмаслик учун ер қаърига кириб кетган эканлар. Бундан ташқари, хавф-хатар туғилганда, номусини пок асраш ниятида дуо ўқиб ер қаърига шўнғиб кетган аёлларнинг алоҳида қабрлари ҳам учраб туради. Ўта кучли тақвosi туфайли бошқаларга ўрнатилган бўлиш даражасига эришган оддий аёллар тўғрисидаги худди машҳур суфий Зуннун ҳикояларига ўхшаш ривоятлар ҳам анчагина. Шу маънода шимолий африкалик солдадил қиз Лалла Маймуна тўғрисидаги ривоят чиндан ҳам жуда таъсирчандир. Унда айтилишича, кема капитани қизга бир дуони ўргатмоқчи бўлади, аммо қиз дуодаги сўзларни эслаб қололмайди. Ниҳоят, елканлари кўтарилган кема сузиб қирғоқдан узоқлаша бошлаганда, қиз сув юзасидан югуриб бориб капитандан дуони яна бир бор такрорлашни илтимос қилади. Қизнинг дуони ўрганиб олишга бўлган иштиёқи шунчалар кучли эканлигини кўрган денгиз ҳам уни ўз қаърига ютиб кетмайди, дуони охириги марта эшитиб, ўрганиб олиб, қирғоққа қайтиб чиққунча уни сув юзасида кўтариб туради.

Тахминан 1200 йилларда Шимолий Ҳиндистоннинг Индарпат шаҳрида яшаган, “ички бир ёғдуси ила бошқалардан ажралиб турган” Фотима тўғрисидаги гаплар, яъни “кимки бу аёлнинг қабри бошига келиб, ўз илтимоси ила мурожаат қилса, шубҳасиз, дуолари мустажаб бўлғай” деган сўзлар менимча суфий аёлларнинг кўпчилигига айнан мос келади. Фотиманинг мўъжазгина, фақат баъзи тақводор зотларгагина маълум бўлган қабри Низомиддин Авлиёнинг мақбарасидан унчалар узоқ бўлмаган жойдадир. Қизиғи шундаки, қабрни нафақат муслималар, балки шу билан бир қаторда ҳиндавийлик динидаги аёллар ҳам зиёрат қиладилар ва дардларига малҳам, чигал ишларига кушойиш топадилар. Ислом оламидаги тақводорлар, зоҳидлар ва суфийлар ҳаётига мойил бўлган аёллар турли-тумандир. Улар орасида бу дунё ҳаётига умуман қизиқмаган, ўзларини жуда кўп нарсалардан чеклаб қўйган зоҳидлар ва донишликка мойил бўлган аёлларнинг қизлар, саройдаги бурч-вазифаларини ўташ билан бир қаторда диний асарларни ҳам ўқиб-ўрганишни жон-дилдан севган маликалар бўлган.

Шу аснода, бу аёллар орасида ўзларининг “баракка”си, яъни мустажаб бўладиган дуолари ёрдамида асрлар давомида минг-минглаб аёлларнинг дардларига малҳам, кўнгилларига осойишталик бахш этган, исмлари камдан-кам ҳоллардагина уларнинг суфийлик хислатларига эга эканлигидан далолат берувчи авлиёсифат момолар ва ёшгина оддий қизлар ҳам бўлганлигини қайд этиб ўтмоқ жоиз. Ҳозирги кунларда ҳам хоҳ шаҳар, хоҳ қишлоқда бўлсин, хотин-қизлар ўз муаммоларини ҳал этиш учун шундай кароматли, хислатли аёлларга мурожаат этадилар, чунки улар бундай аёлларнинг ҳеч бўлмаганда маънавий ёрдам беришига ишонадилар. Хулласи калом, кўнгилларига таскин-тасалли бера оладиган авлиёсифат суфий аёллар сиймоси, уларнинг тирик ёки аллақачонлар дорилбақога рихлат қилганликларидан қатъи назар, муслималар учун алоҳида аҳамиятга эгадир.

Андрей САХАРОВ

Эсдаликлар

1959—1961. ХРУШЧЕВ ВА БРЕЖНЕВ 1959 ЙИЛДА.
1961 ЙИЛ 10 ИЮЛ. МЕНИНГ МАКТУБИМ
ВА ХРУШЧЕВНИНГ НУТҚИ.
КАТТА СЕССИЯ. ОТАМНИНГ ВАФОТИ

Хрущевни ҳукумат бошлиғи сифатида илк бор 1959 йилда кўрганман. Ўшанда Ю. В. Харитон ва мен объект вакиллари сифатида айрим умумий ҳарбий-техник муаммоларга бағишланган кенгашга таклиф этилган эдик. Кенгаш Кремлда, “Овальний” номи билан маълум бўлган залда Хрущев раислигида ўтди. У кириш нутқи сўзлаб, муҳокама этилаётган масаланинг муҳимлигини таъкидлади, кўпгина маҳкамаларни, биринчи навбатда, шахсан Устиновни, шунингдек, Яковлевни (авиаконструктор) ва Туполевни қониқарсиз ишлаётганликлари учун қаттиқ танқид қилди. Хрущев Яковлев ҳақида гапириб, бу одам ўз иши билан шуғулланишни мутлақо йиғиштириб қўйиб, “ёзувчилик”ни касб қилиб олди, деди. Кейинроқ билишимча, Яковлев эсдаликлар ёзиб, унда, жумладан, Сталинни ҳурмат билан эслаган экан. Хрущевнинг норозилигига шу нарса сабаб бўлдики ёки бошқа нарсами, билолмадим. Яковлевнинг эсдаликлари, адашмасам, Хрущев ишдан олинганидан кейин нашр этилди. Туполевни Хрущев ҳаёлпарастликда ва улкан самолётлар яратишга ортиқча берилиб кетганликда айблади. Бу пайтда Хрущев, афтидан, ҳарбий-техник тадбирлар доираси ва сармоя сарфини маълум даражада қисқартириб, чеклаб, нисбатан самарали йўналишларга эътиборни кучайтиришни ўйлаган бўлса керак. У ўзининг бу ва бошқа ташаббусларида, ўйлашимча, маълум бюрократик доиралар томонидан унсиз қаршилиққа, айтиш мумкинки, бузғунчилик ҳаракатларига

Алиназар
ЭГАМНАЗАРОВ
таржимаси

Андрей Дмитриевич САХАРОВ (1921 йилда Москвада зиёли оиласида туғилган, 1989 йилда вафот этган) физик назариётчи, жамоат арбоби, собиқ Иттифоқ Фанлар академияси академиги, собиқ Иттифоқда водород бомбасини яратганлардан бири.

50-йилларнинг охиридан ядро қуролини синашни тўхтатиш учун фаол кураш олиб борди. 60-йилларнинг охири ва 70-йилларнинг бошидан собиқ Иттифоқдаги инсон ҳуқуқини ҳимоя қилиш ҳаракатининг етакчиларидан. Сахаров ўзининг “Тараққиёт, тинч-тотув яшаш ва ақлий эркинлик ҳақида ўйларим” (1968 й.) асарида инсониятнинг тарқоқлигида, социалистик ва капиталистик тузумларнинг бир-бирига қарама-қарши туришида унга хавфни: ядро урушини, очликни, экологик ва демографик фалокатларни, жамиятнинг ноинсоний қиёфага эга бўлишини, ирқчилик ва миллатчиликни, мустабид тузумларни кўрди. Жамиятнинг демократлашуви ва демилитарлашувида, ақлий

дуч келган. Аҳвол шу билан мураккаблашаётган эдики, Хрушчев ўзининг тўғри ва ногўғри ғояларини бир хил гайрат ва қайсарлик билан ҳаётга тадбиқ этаётган эди; бундай ғоялар эса унда керагидан ортиқча эди. Хрушчев ўз фаолиятини мамлакатга зарур бўлган ислоҳотлар билан, XX съезддаги сталинизмга зарба берган, сиёсий маҳбусларни — ГУЛАГ қаърида ҳамон ётганларни озод этган тарихий нутқи билан бошлаб, мамлакатда ўзига таянч тополмади, етарли даражада изчил ва сезгир бўлолмади. Сталиннинг “эркатойи” ва жиноий ишларининг ижрочиси бўлган давридаги фаолияти давомида ортттирган ақидаларни буткул инкор этиш учун унда куч ва билим етишмади. Лекин Хрушчев кўпгина қарашлардан юз ўгирди; айнан шу нарса, худо берган ақли ва лавозимига муносиб бўлиш учун интилиши билан қўшилиб — унинг асосий хизматлари саналадики, бу хизматларини тарих посангисига қўйганда, хатолари ва ҳатто жиноятларидан ортиқроқдир. Бироқ у ҳукмронлик қилган даврнинг иккинчи ярми хатолар ва фитналарга сероб бўлди. Бу ўринда унга доно ва чинакам хайрихоҳ маслаҳатчилар етишмаганлиги, чексиз ҳокимиятга эга бўлган шароитда ҳақиқий аҳволни билмаслиги панд берди. Лекин барибир, Карийб танглигидан чиқарилганлиги, гарчи дунёни бу хавfli “бурчак”ка унинг ўзи тикқан бўлса ҳам, Хрушчев шахсиятининг чинакам миқёсини кўрсатади.

У пайтда, 1959 йилда, сталинизмни кескин танқид қилган XXII съезд, лагерлардаги маҳбуслар аҳволининг қайтадан оғирлаштирилиши ва қишлоқ хўжалигини, ташқи сиёсатни хароб қилган қалтис ҳаракатлар, Берлин девори, ҳокимиятни партиявий бюрократия томонидан монополия қилиб олинишига чек қўйиш учун уриниш (бу уриниш унинг ўзини қулатди), иқтисодиётда ҳарбий харажатларни камайтиришга интилиш (бу ҳарбий доираларнинг қаршилигига дуч келди), ижодкор зиёлилар билан муваффақиятсиз учрашувлар, лисенкочиларнинг жиноятлари, уч муҳитда синовларни тақиқлаш тўғрисидаги Москва шартномаси, ниҳоят, Карийб танглиги ва 1963 йилдаги озиқ-овқат маҳсулотлари етишмовчилиги ҳали олдинда эди. Бир-бирига зид бўлган бу ҳодисалар йиғилиб, 1964 йил октябрда Хрушчевнинг кулаши, ундан кейин эса Брежнев қиёфасида ўзини намоён этган консерватив партия бюрократиясининг ҳокимиятга келиши билан тугади.

Хрушчевнинг 1959 йилда ўзини тутиши, мен уни 1953—1955 йилларда Сиёсий бюро мажлисларида кўрганамдагидан (дарвоқе, 1955 йилдан кейин мени бир марта ҳам таклиф этишмади) мутлақо бошқача эди. У пайтда у кўзга ташланмасликка очиқ интилган эди. Эндиликда у тап тортмай раҳбарлик қилар, сўзлаётганларга ўткир саволлар берар, баъзида уларнинг сўзини бўлиб ташлар, охириги сўзни ўзи айтажагини тез-тез сездириб турарди.

Хрушчевдан сўнг Устинов сўзлади. У кўплаб ҳарбий-илмий ва ҳарбий-саноат ташкилотларида нималар қилинаётганлиги ва келажакда нималарни қилиш зарурлиги ҳақида қисқа, аниқ ва жўяли гапирди. Сўзининг охирида у шундай деди:

эркинликнинг қарор топишида икки тузумнинг яқинлашувига олиб келадиган ижтимоий ҳодисани фан-техника тараққиётида эса Сахаров инсониятнинг ҳалокатига ғов бўладиган кучни кўрди.

Шу асари чет элда эълон қилинганидан ва совет кўшинларининг Афғонистонга киритилишига қарши гапирганидан кейин, Сахаров махфий ишдан четлаштирилди. 1980 йилда эса барча мукофотлардан маҳрум этилиб, Горький шаҳрига сургун қилинди.

Сахаровга 1975 йилдаги Нобель тинчлик мукофоти берилган. 1988 йилда эса Европа парламенти томонидан инсон ҳуқуқлари соҳасидаги инсонпарварлик фаолияти учун Андрей Сахаров номидаги халқаро мукофот таъсис этилган.

Қуйида Андрей Сахаровнинг 1990 йилда “Знамя” журналида эълон қилинган “Эсдалиқлар”идан парчани этиборингизга ҳавола қилаёпмиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

— Фикрингизга қўшиламан, Никита Сергеевич, йўналишларни ва биринчи навбатда бажариш керак бўлган ишларни белгилашда йирик хатоларга йўл қўйилган ва уларни тузатиш учун бутун кучимизни сарфлаймиз, деб ваъда бераман.

Устинов паст овозда гапирди, нима деяётганини баъзан англаб бўлмади, фақат Хрущевга қарата гапираётгандек таассурот қолдирди. Хрущев эса уни беписанд бир қиёфада, лекин диққат билан тинглади. Менинг назаримда, Устинов ўзини шунчаки аппарат ходими эмас, балки ўта улкан вазифани зиммасига олган энг катта амалдор сифатида тутди. Устинов ўша пайтдаёқ ҳарбий-саноат ва ҳарбий-ихтирочилик ишларида марказий ўринни эгалларди, лекин очиқ олдинга интилмасди — бу борада Хрущев ва бошқаларга йўл берарди. Мен буни тушунардим ва ҳарбий-саноат комплексимизнинг аҳволига ачинардим. Ўшанда бу ибора АҚШда мода бўлган эди. Л. В. Смирнов (совет ҳарбий саноатининг раҳбарларидан бири) билан учрашганимда ҳам шуну ўйладим. Булар иккиси — жуда ишчан, билимдон ва истеъдодли, катта ташкилотчилик қобилияти бўлган, ўз ишига жуда берилган, зиммасидаги вазифани ҳаётий мақсад қилиб олган ва бутун куч-имкониятларини шунга сарфлайдиган кишилар эди. Бундайлар жуда ноёб ва айни замонда хавфли кишилар саналади. Устиновдан сўнг вазирлар ва КБ (конструкторлик бюрolari) бошлиқлари сўзга чиқишиб, асосан шарт-шароитларнинг ёмонлиги ва шерикларидан шикоят қилишди.

Ўша 1959 йилда Л. И. Брежневни биринчи марта кўрдим (янглишмасам бу воқеа мен юқорида эслаган кенгашдан сал аввал бўлган эди).

Лекин мен бир оз орқага: 1957 йил воқеаларига қайтишим керак. Завенягин вафот этганидан кейин Ўрта машинасозлик саноати вазири ва Вазирлар Кенгаши Раисининг янги ҳарбий техник мажмуасига раҳбарлик қилувчи муовини лавозимига КПСС МК Президиуми аъзоси Первухин тайинланди. У бу лавозимдаги ўз фаолиятини объектга келиш билан бошлади (худди тўрт йил аввал Малишев қилганидек). У иккита махсус самолёт билан келди: биринчи самолётда — ёрдамчилари, соқчилари, иккинчи самолётда эса хизматчилари, Президиум аъзоси учун аталган, бир неча мухоналарга жойланган озиқ-овқатлар... Заводга кираверишдаги майдонда объект хизматчиларининг йиғини ўтказилди, унда Первухин нутқ сўзлади. Кейин бир қатор кенгашлар бўлиб, унда Первухинни объектда ҳал этилаётган вазифалар билан таништиришди, истиқбол режалари ва қийинчиликлар ҳақида гапиришди. Лекин узоқ ишлаш унга насиб этмади. Икки ёки уч ойдан сўнг “Молотов, Каганович ва Маленков, шунингдек, уларга қўшилган Шепиловнинг партиёга қарши гуруҳи” фош этилди (қўштирноққа олинган сўзлар ўша давр матбуотининг доимий такрорлайдиган гапи эди). Первухин ҳам шу гуруҳ билан қандайдир алоқадор экан. Улар, маълумки, Хрущевни қулатишни, ўзларининг путури кетган мавқеларини мустаҳкамлашни, мамлакатда ХХ съезддан кейин юзага келган “нотинчлик”ни (буни баъзида Эренбург ўйлаб топган ибора билан атаб “илиқлик” ҳам дейиларди) тугатишни исташганди. “Илиқлик” кўпроқ маданий ҳаётга тааллуқли эди. Эндиликда биз уларни сталинчилар десак бўлади, лекин Хрущев бу сўзни ишлатишга журъат этмади, чунки у жуда ўткир (ҳар икки томонга ҳам тегадиган) қурол эди. Хрущев ўзига (ва бутун дунёга) хавф солаётган балони бир мўъжиза билан бартараф этди, шу воқеа олдиан унинг қўлидан катта мустақиллик олган обком котиблари ва марказий идоранинг айрим ходимлари муҳим роль ўйнашди. Барча “гуруҳбозлар” лавозимларидан бўшатирилди, баъзилари нафақага чиқариб юборилди. Первухинни ГДРга, Молотовни эса Мўғулистонга элчи этиб тайинлаб, фахрий сургунга жўнатишди. Хрущев ўзини ўнглаб олгач, асосий лавозимларга ўзи ишонадиган одамларни дадил қўя бошлади (бу пайтда Горький обкомининг собиқ котиби Игнатов, МК пленумидаги қалтис даврларда Хрущевни қўлаб-қувватлаган Фурцева МК Президиуми аъзолари бўлишди). У, шунингдек, юқори аппаратни қайта ташкил этди, кейин у бу ишни тез-тез, лекин муваффақиятсиз равишда такрорлай бошлади. Ўрта машинасозлик саноати вазири лавозимига, Первухиннинг ўрнига Ефим Павлович Славский тайинланди — у ҳозир, орадан чорак аср ўтганидан сўнг ҳам шу лавозимда ишлаяпти! Славский маълумоти бўйича муҳандис, афтидан, пўлат қуювчи бўлса керак. Шубҳасиз, катта қобилият эгаси бўлган ва ишчан, қатъиятли ва дадил,

етарли даражада мулоҳазали, ақлли ва ҳар бир нарса ҳақида ўз фикрига эга бўлишга интилувчи, айна пайтда қайсар, кўпинча ўзгалар фикрига тоқат қила олмайдиган одам; ўрни келса юмшоқ, хушмуомала, ўрни келса кўпол раҳбар. Сиёсий ва ахлоқий қарашлари жиҳатидан, менимча, амалиётчи Хрушчев томонидан Сталинни танқид қилинишини ҳам, Брежнев ўтказган “барқарорлаштириш” сиёсатини ҳам қизгин қўллаб-қувватлаган, “партия билан барабар тебранишга” тайёр (латифадан олинган ибора), мижғов, насихатгўй, иккиланувчиларни ёмон кўрувчи, ўз зиммасига юклатилган вазифининг ҳарбий жиҳатлари ҳамда ундан тинч мақсадларда фойдаланиш йўллари билан жиддий шугулланувчи, техникани, машиналарни, қурилишни беҳад севувчи, айна замонда атом корхоналари ва бу корхоналар ходимларининг (Сахаровни ташвишлантирган) нурланиш касалига чалинишлари-ю номаълум қурбонларга ортиқча ачинмай қарайдиган одам эди.

Ўтмишда Славский Отлиқ армия командирларидан бири бўлган; у менинг олдимда ҳаётининг мана шу даврини эслашни яхши кўрарди. Славскийнинг ташқи қиёфаси ҳам табиатига мос эди — баланд бўйли, кенг елкали, қўллари бакуват, бронзасимон-қизғиш юзи кенг, овози йўғон одам эди. Бир куни рафиқасини кўриб, уларнинг қиёфасидаги фарқдан ҳайратландим — у нозиккина, зиёлибашара, ёши ҳам ўтиб қолган, паст овоз билан гапирадиган аёл эди, моладан қолган шляпа кийиб олганди. Эри унга алоҳида эътибор билан ва жуда юмшоқ муомала қиларди.

Ҳали “маслагидан қайтган”га айланмасимдан аввалги учрашувларидан бирида Славский шундай деган эди:

— Андрей Дмитриевич, сизни ядро қуролидан ҳарбий мақсадларда фойдаланиш ташвишлантираяпти. Ўз ихтирочилигингизни ядро портлашларидан тинч мақсадларда фойдаланишга бағишланг. Бу одамлар фаровонлиги йўлидаги қандай улкан, хайрли фаолият майдони. Битта Удоканнинг¹ аҳамияти қанча! Ер юзи қиёфасини ўзгартирадиган каналлар қуриш, улкан тўғонлар қуриш-чи? .

1957 йилда Славский Ўрта машинасозлик саноати вазири бўлди-ю, лекин ўз салафлари Малишев, Завенягин, Первухин сингари автоматик тарзда Вазирлар Кенгаши Раисининг ўринбосари лавозимини эгаллай олмади. Эҳтимол, партиянинг юқори доираларида уни қўллаб-қувватловчи одамлари бўлмагандир, эҳтимол, Хрушчев бундай катта ҳокимият бир киши қўлида бўлишини истамагандир. Бу лавозим — Вазирлар Кенгаши Раиси ўринбосари билан боғлиқ вазифаларнинг бир қисми эндиликда марказий аппаратдаги янги кишига — Л. И. Брежневга ўтди. Брежнев илгаридан Хрушчев билан жуда яқин ва унинг тўла ишончига сазовор бўлган одам эди (афтидан, Брежневнинг кўриққа жўнатилиши ҳам шу билан боғлиқ бўлса керак). 1958 йилда Ю. Б. Харитон иккимиз янги раҳбар билан учрашиш учун Кремлга борадиган бўлдик.

Бизга, объектнинг илмий раҳбариятига, шу нарса маълум бўлдики, МК Мудофаа бўлими ёки Мудофаа техникаси қўмитаси СССР Вазирлар Кенгашининг қандайдир қарорини тайёрлаётган экан, у бизнинг назаримизда ҳарбий-техник ва ҳарбий-иқтисодий жиҳатдан мутлақо нотўғри бўлиб гуялган эди. Агар Вазирлар Кенгаши тасдиқласа, қарор қонун кучига кирар, бу эса бизнинг фикримизча, катта ақлий ва моддий кучларнинг энг муҳим нарсалардан узоқлаштиришга олиб келар эди (бу ўринда ҳарбий-саноат соҳаси кўзда тутилар, гап кучларни тинчлик мақсадларига жалб этиш ҳақида бормаётган эди). Харитон Брежневга мурожаат этишга қарор қилди, у бошқа соҳалар қатори, янги ҳарбий техника яратишга ҳам раҳбарлик қиларди.

Брежнев бизни бир пайтлар Берия ишлаган бинодаги янги кичик хонасида қабул қилди. Биз хонага кирганда, Брежнев баланд овозда:

— Эй, бомбачилар келишди-ку! — деди.

Биз ўтириб, янги шароитга “мослашгунимизча”, Брежнев отаси, авлод-аждоди-ю, ўзи ҳам ишчи бўлган киши, қирғин қуролларини яратувчиларни асосий одамхўрлар ҳисоблаганлигини ва барча ёвуз ихтирочиларни ҳар томондан

¹ Куйида термоядро портлашларидан Чита вилоятининг шимолидаги Удокан конини очишда фойдаланиш режаси ҳақида ёзаман.

кўриниб турадиган баланд тепаликка олиб чиқиб, кўпчилик кўз ўнгида намуна учун осиш керак, деганлигини гапирди.

— Эндиликда менинг ўзим, худди сиз сингари, хайрли мақсадларда шу қора иш билан шуғулланаяпман, — деб сўзини якунлади Брежнев. — Қани, қулоғим сизларда.

Биз Брежневга нимадан ташвишланаётганлигимизни гапирдик. У диққат билан тинглади, ён дафтарига нималарнидир ёзди. Кейин шундай деди:

— Мен сизларни тўла тушундим. Уртоқлар билан маслаҳатлашаман; қандай қарорга келинганидан хабардор қиламиз.

У ўрнидан туриб, қўлларимизни илтифот билан қисиб, эшиккача кузатиб қўйди.

Қарор қабул қилинмади.

1959, 1960 йилларда ва 1961 йилнинг биринчи ярмида термоядро қуролига эга бўлган биронта мамлакат синов ўтказмади (мен СССР, АҚШ, Буюк Британия тўғрисида ишонч билан гапиряпман, бу пайтда Франция ва Хитой синов ўтказганими ёки йўқми — бунни билмайман). Бу қандайдир норасмий ёки амалдаги шартномага асосланган ҳолда синовдан воз кечиш эди. 1961 йилда Хрушчев, ҳар галгидек, қутилмаган иш қилиб, шартномани бузишга ва синов ўтказишга қарор берди. Июл ойида мен рафиқам ва болаларим билан санаторийда, аниқроғи, Вазирлар Кенгашининг Қримдаги “Мисхор” пансионатида эдим. Биз у ерга иккинчи марта йўлланма олган эдик, денгиз, қуёш, имтиёзли муассасанинг шарт-шароитлари бизга жуда манзур бўлди; дарвоқе, дам олиш муддатимиз ҳам тугаб қолган эди. 7 июл кўни оқшом менга вазирликдан кўнғироқ қилишди, эртаси кўни эса Москвага жўнаб кетдик.

Кенгаш арафасида Ю. Б. Харитон билан учрашдим. Мен унга эртанги ва ундан кейин бўладиган учрашувлар натижасида олий раҳбарият, Никита Сергеевич билан ўзаро бир-биримизни тушуниб қолсак керак, дедим. Ю. Б. менинг соддалигимдан қулди ва анча кескин оҳангда ўзаро тил топишишга умид қилманг, деди. У ҳақ бўлиб чиқди.

10 июл эрталаб соат 10 да мен икки йил аввал Хрушчевни кўрганим “Овальний” залига — партия ва ҳукумат раҳбарларининг атомчи олимлар билан учрашувига кирдим (Хрушчевнинг кўрсатмаси билан мазкур тадбир шундай аталган).

Хрушчев халқаро вазият ўзгарганлиги, СССРда ўтказилган синовларнинг умумий миқдори АҚШдаги (айниқса Буюк Британияни кўшганда) анча камлиги муносабати билан — 1961 йилнинг кузида ядро синовларини қайтадан бошлашга, шу йўл билан ядро қувватимизни сезиларли даражада оширишга ва империалистларга қудратимизни кўрсатиб қўйишга қарор берганлигини эълон қилди.

Гарчи Хрушчев Кеннеди билан Венада учрашганлигини, Берлин девори қурилажагини (бунни у пайтда билмас эдим) эслатмаган бўлса ҳам, синовларни қайтадан бошлаш ҳақидаги қарорга сиёсий мулоҳазалар сабаб бўлганлиги, техник омиллар 1958 йилдагидан ҳам камроқ рол ўйнаётганлиги мутлақо аён эди. Қарорни муҳокама қилиш назарда тутилганди. Хрушчевнинг нутқидан сўнг етакчи ходимлар қисқача, ўн-ўн беш дақиқа сўзлаб, ахборот бериб, ўзларининг асосий иш йўналишларини маълум қилишлари керак эди. Мен бу “балли”, “балличилик”нинг ўртасида сўзладим, қурол яратиш бўйича қилинаётган ишлар ҳақида юзаки гапириб ўтдим ва менинг фикримча, биз шундай босқичдамизки, синовларнинг қайтадан бошланишидан асосий ишимизга фойда кам тегади дедим. Менинг бу сўзларимни эътибор билан тинглашди, лекин ҳеч ким қарши гап айтмади. Кейин мен бўлимимда олиб борилаётган ядро портлашларидан космик кемаларни ҳаракатга келтиришда фойдаланиш (американинг “Орион” лойиҳаси сингари, ўша пайтда мен бунни машҳур америка физик-назарийчиси Ф. Дейсоннинг китоби орқали билган эдим) каби ғайритабиий туюладиган ишлар ва ғирт “фантастика”га ўхшаб кетадиган бошқа бир қатор лойиҳалар тўғрисида гапирдим. Жойимга бориб ўтиргач, Е. Забабахиндан бир нечта варақ қоғоз беришини илтимос қилдим. Мен хат ёзиб (афсуски, қораламаси қолмаган) Хрушчевга узатдим. Хатда, чамамда, шундай ёзгандим: “Уртоқ

Хрущевга. Мен шунга аминманки, СССР ва АҚШнинг нисбатан кучайиб кетганликлари туфайли ҳозир синовларни қайтадан бошлаш мақсадга мувофиқ эмас. Ҳозир бизнинг йўлдошларимиздан сўнг улар синовларни баҳона қилиб, янада мукамал қуроллар яратишга уринишлари мумкин. Улар илгари бизни тўғри баҳолай билишмаган эди, биз эса аниқ вазиятдан келиб чиқдик. (Шундан кейин мен бир ибора ишлатганман, сир сақлаш мулоҳазаси билан уни тушириб қолдираман). Синовларни қайтадан бошлаш, синовларни тўхтатиш бўйича музокараларга, бутунлай қуролсизланиш ишига ва бутун дунёда тинчликни таъминлашга ўнглаб бўлмайдиган даражада зарар етказди, деб ҳисобламайсизми?” Сўнг имзо чекдим: А. Сахаров.

Никита Сергеевич хатни ўқиб, менга бир қаради-да, сўнг уни тўрт буклаб, костюмининг кўкрак чўнтагига солиб қўйди. Кейин ўрнидан туриб, “барча сўзлағанларга” бир-икки оғиз миннатдорчилик билдиргач, қўшимча қилди:

— Энди ҳаммамиз дам олишимиз мумкин, барча ҳурматли меҳмонларни МК Президиуми номидан тушлик қилишга таклиф этаман, ҳозир қўшни хонада зарур нарсалар тайёрланаяпти.

Бир соатдан кейин ҳаммамиз қўшни залга кирдик, у ерда 60 кишига мўлжаллаб дастурхон ёзилганди — столда винодан тортиб, минерал сувгача, ҳар хил газаклардан тортиб, увилдириқларгача муҳайё эди. (Увилдириқ яшилроқ, яъни жуда янги эди). Президиум аъзолари залга энг кейин, олимлар белгиланган жойларга ўтириб бўлгач, кириб келишди. Хрущев тик туриб, ҳамма жим бўлишини кутди ва сўз айтиш учун қўлига вино тўлдирилган қадаҳни олди. Лекин бирдан қадаҳни дастурхонга қўйиб, менинг хатим хусусида гапира кетди — дастлаб хотиржам гапирди, кейин эса тобора қизиша бошлади, юзлари қизарди: вақти-вақти билан ўшқирди ҳам. Унинг нутқи камида ярим соатча давом этди. “Мен академик Сахаровдан хат олдим, мана у. (Кўрсатади). Сахаров синов ўтказишимизнинг кераги йўқ демоқда. Мана, менинг қўлимда маълумотнома бор — унда биз қанча синов ўтказдик-у, америкаликлар қанча синов ўтказишгани ёзилган. Биз оз синов ўтказиб, америкаликларга нисбатан кўпроқ қимматли маълумотга эга бўлганлигимизни Сахаров бизга исботламоқчи бўлаяпти. Нима, улар биздан аҳмоқроқми? Барча техник икир-чикирларини билмайман ва била оламан деб айта олмайман. Лекин синовлар миқдори ҳамма нарсадан муҳим, синовсиз ҳеч қандай техникани яратиш бўлмайди. Наҳотки, шундай бўлмаса? (Хрущев хатимни тўла ўқиб бермагани учун тингловчилар нуқтаи назаримни тўла англай олмадилар).

Лекин Сахаров илгарилаб кетаяпти. Техникадан сиёсатга ўтаяпти. Бу ўринда у ўзига бегона соҳага аралашаяпти. Яхши олим бўлган ҳолда, сиёсатда ҳеч нарсани тушунмаслик мумкин. Ахир сиёсат — эски латифадаги сингаридир. Икки жуҳуд поездда кетишаётган экан. Улардан бири иккинчисидан сўрабди: “Менга айтинг-чи, сиз қаёққа бораяпсиз?” — “Мен Житомирга бораяпман”. “Вой айёр-эй, — деб хаёлдан ўтказибди биринчи жуҳуд, — мен унинг Житомирга кетаётганлигини биламан-ку, лекин у шундай оҳангда гапираяптики, гўё менда у Жимириккага кетаётган экан, деган фикр пайдо бўлиши керак”. Қиссадан ҳисса шуки, тақдир тақозоси билан соҳанинг мутахассиси сифатида бизларга сиёсат юргизишимиз учун имкон беринг. Сиз эса бомбаларингизни ясаб, синайверинг, бу борада биз сизларга халақит бермаймиз, ҳатто ёрдам берамиз. Биз сиёсат учун кучимизни кўрсатиб қўйишимиз керак. Биз бу ҳақда ошкора гапираётганимиз йўқ, лекин аслида шундай! Бошқача сиёсат бўлиши мумкин эмас, бошқа тилни душманларимиз тушунмайдилар. Мана, биз Кеннедининг сайланишига ёрдам бердик. Айтиш мумкинки, ўтган йили уни биз сайладик. Биз Кеннеди билан Венада учрашдик. Бу учрашув бурилиш нуқтаси бўлиши мумкин эди. Лекин Кеннеди нима дейди денг? “Менинг олдимга жуда ҳам катта талаблар қўйманг, мени ноқулай аҳволда қолдирманг. Агар ортиқча ён бериб юборсам — мени қулатишади!” Яхши бола экан! Учрашувга келди-ю, лекин ҳеч бир иш қилолмади. Бу лаънатининг бизга нима кераги бор, у билан гаплашишга вақт сарфлашдан нима фойда? Сахаров, бизларга, сиёсатчиларга нима қилиш кераклигини, ўзимизни қандай тутишимиз лозимлигини ўргатиш-

га ҳаракат қилманг. Агар мен Сахаров сингариларнинг гапи билан иш қилсам, Вазирлар Кенгаши Раиси эмас, энг ландавур одам бўлардим!”

Хрущев айна жазавага чиққан пайтда гапига нуқта қўйди:

“Эҳтимол, бугунга етарлидир. Келинг, келгусидаги муваффақиятларимиз учун ичайлик. Мен, қадрли ўртоқлар, сизларнинг соғлигингиз учун ҳам ичган бўлардим, лекин шифокорлар менга боржомдан бошқа нарса ичишни тавсия этишмаяпти”.

Ҳамма ичди, лекин мен ичмадим. Ҳеч ким мен томонга қарамасди. Хрущев сўзлаётганда ҳамма жим ўтирди. Бири — бошини қуйи солган, иккинчиси — тошдай қотган. Микоян юзидаги енгил табассумни яшириш учун ликопчадаги салат устига бошини эгди, унинг қоп-қора, ҳурпайган сочи столга қарийб тегай деб турарди. Бир оздан кейин, Хрущев ўзини анча босиб олгач, шундай қўшимча қилди: “Сахаровнинг хомхаёллари кўпга ўхшайди. Мен янаги сафар капиталистлар билан музокарага борганимда, уни ўзим билан бирга олиб кетаман. Уларни ва дунёни ўз кўзи билан кўрсин, шунда у баъзи бир нарсаларни тушуниб олар”.

Хрущев бу ваъдасини бажармади.

Кенгаш тугагандан кейин фақат бир киши ёнимга келиб, менинг нуқтаи назаримни маъқуллашини айтди. Бу ҳозир оламдан ўтган Юрий Аронович Зисин эди.

Мен ана шу унутилмас кундан сўнг Хрущевни яна икки марта кўрдим. Мазкур учрашувлардан биринчиси синовга қадар, август ойининг ўрталарида бўлди. Бу вақтда Берлин девори қурилган ва Титов фазога парвоз қилган эди. Хрущев Титовнинг номини тилга олганлигини аниқ эслайман. Синовларга тайёргарлик жадал кетаётганди. Юлий Борисович бу ҳақда қисқача маълумот берди. Лекин Хрущев ўтказилиши белгиланган синовнинг асосий йўналишларини, хусусан, биз синаш учун таклиф этган ўта катта жисмдан хабардор эди. Мен бу жисмни “асл нусхада” — сунъий равишда камайтирилган бўлса-да, лекин илгари бошқалар синаганидан анча катта қувватда синашга қарор қилдим. Ҳатто шу туришида ҳам унинг қуввати Хиросимадаги бомбадан бир неча минг марта катта эди. Харитон маъруза қилаётганда мен Хрущев яқинида жимгина ўтирдим. У Харитонга мурожаат қилди:

— Умид қиламанки, Сахаров ўз хатосини тушунган бўлса керак.

— Нуқтаи назарим ўзгаргани йўқ. Мен ишлаб, буйруқни бажараяпман, — дедим.

Хрущев нимадир деди, лекин мен тушунолмайд қолдим. Кейин у қисқача нутқ сўзлади. Бу нутқнинг моҳияти ҳозирги танг вазиятда бизнинг ишимиз қай даражада муҳим эканлигини таъкидлашдан иборат бўлди. Берлин девори ҳақида — ўша кунларда тангликни кучайтирган асосий омил ҳақида — бир оғизгина гапириб ўтди. Америка сенатори келганлигини айтди (афсуски, унинг исм-шарифини эслай олмайман), у афтидан, мураса имкониятларини излаб келган бўлса керак. Хрущев унга мўлжалланаётган синовлар, шу жумладан, 100 мега-тоннали бомбани синаш режалаштирилганлиги ҳақида гапирибди. Сенаторнинг ёнида вояга етган қизи бор экан, у йиғлабди... Августнинг охирида Юлий Борисович Харитон белгиланган синовни қолдириш учун яна бир уриниб кўриш учун Брежнев қабулига борди. Объектнинг илмий раҳбари бу гал фикримга қўшилаётганидан хурсанд эдим. Уларнинг суҳбати тафсилотини билмайман. Ю. Б. нинг қисқача ахборотидан шунинг англадимки, мавжуд сиёсий қарорга таъсир кўрсатиш учун унинг далиллари етарли эмас экан. Хуллас, Ю. Б. нинг уриниши натижа бермади. Тайёргарлик ишлари тез ва енгил кетди, чунки синовлар тўхтатиб қўйилган уч йил мобайнида анчагина гоёлар, ҳисоб-китоблар ва олдинги тадқиқотлар тўпланиб қолган эди.

Хрущевнинг буйруғига биноан синов портлашлари билан бирга, ядро қуролдан фойдаланган ҳолда ҳарбий машқлар ўтказиш ҳам режалаштирилган эди. 50 та стратегик бомбардимончи самолёт бутун мамлакат бўйлаб стратосферадан жанговар саф билан ўтиши ва “кўк”ларнинг мудофаасини бартараф этиб, “душман” истехкомлари жойлашган худудни бомбардимон қилиши керак эди. 49 та самолёт макет бомбаларни, битта самолёт эса ҳақиқий термоядро бомба-

сини ташлаши режалаштирилганди. Баллистик ракеталардан фойдаланишни кўзда тутадиган янада “жиддийроқ” режалар ҳам бор эди. Ҳақиқатда Хрушчев “ландавур” эмас эди!

Октябр бошида мен ҳисоб-китобларни, жумладан, катта жисмни муҳокама қилгани Москвага бордим. Институтда Гельфандни тополмагач, унинг уйига бордим. Биз у билан ҳисоб-китоб режаларини шошилиш муҳокама қилдик. Шу ташрифим пайтида мен узоқ танаффусдан сўнг Израил Моисеевичнинг рафиқаси З. Шапирони биринчи марта кўрдим. Талабалик йилларимда у бизнинг курсимизда семинар машгулотларини олиб борар эди. Бир оз аввал Гельфанд оиласи бошига кулфат тушганди — унинг ўғли оққон касалидан вафот этган эди. Израил Моисеевич менга бу ҳақда ҳеч қачон гапирмаганди...

Эртаси кунни ота-онамнинг чорбоғига бордим. Отамнинг нафақага чиққанига бир неча йил бўлган, лекин уйда баъзи бир, асосан услубий йўналишдаги физик тажрибаларни ўтказиб турарди. Бир йил аввал “Физика фани ютуқлари” журналида нурни қутбластириш бўйича тажрибалари баён қилинган мақоласи босилган эди. Сўнги пайтларда отам яна роял чалишга жиддий киришди ва ўттиз йиллик танаффусдан сўнг битта-яримта мусиқий асарлар басталади (афсуски, бу асарларнинг қўлёзмалари вафотидан сўнг йўқолиб кетди).

Менинг ташрифим қутилмаганда бўлди. Онам айвонда олма мураббоси пишираётган экан, мени кўриши билан қўлини чайди-да, чой дамлашга тутинди. Олма ўз богимизда етиштирилган эди. Отам бу боққа кўп меҳнат сарфлаганди ва у ҳаёт чоғида боғ дурустгина ҳосил берарди.

Чойдан сўнг отам ўзининг янги тажрибаларини кўрсатди. У ичида ҳар хил тузлар бўлган суюқлик қандай қилиб дарахт илдизидан танаси орқали баргига-ча етиб бориши билан қизиқибди. Ўша пайтда адабиётларда бу масала юзасидан бир-бирига зид талайгина фикрлар мавжуд эди; ҳозир уларга аниқлик киритилганми ёки йўқми, билмадим. Отамнинг чорбоғдаги столи устида мен у амалга оширган тажрибани кўрдим: эгилган новданинг (афтидан, ёнғоқ новдаси бўлса керак) икки учи икки стаканга солиб қўйилган эди. Дастлаб стаканлардаги сув сатҳи барабар эди, лекин бир неча соатдан кейин ачагина сув бир стакандан иккинчи стаканга ўтди: сувнинг ҳаракат йўналиши новданинг табиий ҳолатида қандай бўлса, шундай давом этди. Менимча, бу синов ўзининг оддийлиги ва яхши ахборот бериши билан мумтоз тажриба ҳисобланади. Билмадим, худди шундай тажрибани бошқа биров қилиб кўрганмикан?

Москвага мен отам билан бирга бордим. Биз ўзимиз билан баъзи бир нарсаларни олиб кетдик. Йўлда отам яқинда сайр қилиб юрганида юраги қаттиқ оғриганини, лекин бу ҳодисани онамдан яширганлигини гапирди. Кейин у ҳозир ўзимни яхши ҳис қилмоқдаман, миямда, зехнимда ҳеч қандай салбий ўзгаришлар сезмаяпман, деди.

Эртаси синов жойига қайтиб кетдим.

Мени ҳаммадан кўра энг катта жисм ва яна “шахсий ташаббусим билан тайёрлаётганим” яна бир жисм ташвишлантираётган эди — бу ҳақда кейинроқ гапираман. “Қудратли”ни жўнатишга саноқли кунлар қолган эди. Уни йиғиш учун махсус бино ажратилганди. Йиғув ишлари темир йўл бекатининг ўзида амалга оширилди. Бир неча кундан кейин цех деворлари бўлақларга ажратиб олиниб, бекатда (ҳар галгидек тунда) махсус поездга тиркалиб, яшил чироқ остида белгиланган манзилга йўл олиши ва у ерда мазкур жисм элтувчи самолётга юкланиши керак эди.

Хонамга ходимларимдан бири — Евсей Рабинович кириб келди. У хижолатомуз жилмайиб, ўз бўлмасига ўтишимни илтимос қилди. Бўлимнинг барча ходимлари, шу жумладан, қудратли жисмни тайёрлашда “етақчилик” қилаётган Адамский ва Феодоритов ҳам шу ерда эдилар. Рабинович ўз мулоҳазаларини баён қила бошлади, унинг фикрича, қудратли жисм синов чоғида ишламай қолиши мумкин эди. У бу фикрга бир неча кун аввал келган ва бу ҳақда мендан бўлак, бўлимнинг бутун жамоасига гапириб, уларнинг кўнглида қаттиқ ғулғула уйғотган эди. Мен Рабинович билан етти йилдан ортиқ ёнма-ён ишлашдим, уни ўткир танқидий ақли, катта билими, тажрибаси ва фаҳм-фаросати учун ҳурмат қилардим. У иккинчи марта гапираётганда, ўз фикр-мулоҳазаларини

жуда аниқ ва қатъий баён этди. Унинг хавфсирашида жон борга ўхшарди. Мен Рабиновичнинг охирги хулосасини нотўғри ҳисобладим. Бироқ буни мутлақ ишончли тарзда исботлаш мумкин эмас эди. Бизда бу мақсад учун яроқли аниқ математик усул йўқ эди (сабаби, биз қувватни беқиёс даражада ошириш имконини берадиган жисм ишлаб чиқаришга интилиб, анъанавий андазалардан чекинган эдик). Эҳтиросга берилганда жиддий хатоларга йўл қўйиш мумкин. Мен жисм қурилмасига Евсей таклиф этган ҳисоб-китобларга мувофиқ айрим ўзгаришлар киритдим. Мен шу заҳотиёқ ихтирочилик бўлимига бордим. Юлий Борисовичнинг ўрнида бўлим бошлиғи бўлиб ишлаётган Д. А. Фишман менга бир оғиз ҳам эътироз билдирмади, сабаби, вазият жуда жиддий, таъна-дашномнинг ўрни эмас эди. Ихтирочилар шу кунни чизмаларни цехга узатмагунларича уйларига кетишмади: эртаси кун зарур ўзгаришлар киритилди. Мен сўнги воқеалар ҳақида вазирликни огоҳ қилмоқчи бўлдим ва маълумотнома ёздим, унда вазият тўғри баён қилинган, лекин баҳоланмаган эди. Икки кундан кейин менга Славский жаҳл билан қўнғироқ қилиб шундай деди:

— Эртага мен ва Малиновский (Мудофаа вазири) полигонга учиб кетишимиз лозим. Нима, мен энди синовни бекор қилишим керакми?

Мен унга эътироз билдирдим:

— Синовни бекор қилиш керак эмас. Мен ўз маълумотномамда бундай деб ёзмаганман. Сизни огоҳлантирмоқчиманки, мазкур синовнинг янги, нисбатан хавфли томонлари бор ва унинг ишончли ўтиши хусусида назарийчилар орасида яқдил фикр йўқ.

Славский норози бўлиб, нимадир деб тўнғилади-да, телефон дастасини жойига қўйди. Қудратли жисмнинг синови КПСС XXII съездининг сўнги мажлисларидан бири бўлаётган кунда ўтди. Албатта, бу тасодифий эмас, балки Хрушчев режалаштирган руҳий дастурнинг бир қисми эди. Бунга қадар икки полигонда (Қозоғистонда ва Янги ер оролида) турли-туман синовлар ўтказилган эди. Бундан ташқари, менинг билишимча, бошқа бир жойда соф ҳарбий синов ҳам ўтказилганди.

“Қудратли” синаладиган кунда хонамда телефон ёнида ўтириб, полигондан хабар кутдим. Тонг саҳарда Павлов қўнғироқ қилиб, элтувчи самолёт Баренц денгизи устидан полигон томон учиб бораётганлигини маълум қилди. Ҳеч кимнинг қўли ишга бормасди. Назарийчилар даҳлизда сандироқлашиб, хонамга кириб-чиқиб туришарди. Соат ўн иккида Павлов қўнғироқ қилди. У тантанавор овозда шундай деб бақирди:

— Бир соатдан ортиқдирки, полигон ва самолёт билан алоқа йўқ! Ғалаба билан табриклайман!

Алоқа ҳақидаги иборанинг маъноси шуки, кучли тўлқин осмонга катта миқдорда ионлашган зарраларни улоқтириб, радиотўсқич ҳосил қиларди. Алоқа узилиши узоқ давом этса, портлаш кучли бўлганлигини билдирарди. Яна ярим соатдан кейин Павлов булутнинг кўтарилиш баландлиги 60 километр (эҳтимол 100 километр)дир? Мен ҳозир, 26 йилдан сўнг, аниқ рақамни айта олмайман) эканлигини маълум қилди. “Катта” жисмни синаганимиздан кейин уни элтадиган яхши техника йўқлиги мени ташвишлантира бошлади (бомбардимончи самолётлар иш бермайди, уларни осон уриб тушириш мумкин) — яъни биз ҳарбий маънода бекорга ишлаётган эдик. Мен сув ости кемасидан отиладиган катта торпедо шундай элтувчи вазифасини ўтайди, деган қарорга келдим. Бундай торпедо учун аниқ нишонга урадиган сув-буғли, атомли реактив двигател яратиш мумкин эди. Бундай торпедо билан бир неча юз километр узоқликдан душман портларига ҳужум қилса бўларди. Агар портлар йўқ қилинса, денгиздаги уруш ҳаракатлари бой берилган бўлади — денгизчиларнинг фикри шундай. Бундай торпедонинг корпусини жуда мустаҳкам қилиб тайёрлаш мумкин, у миналар ва сим тўрли ғовларни писанд қилмайди. Албатта, портларни вайрон қилиш, шубҳасиз, жуда кўп одамларнинг қурбон бўлишига олиб келарди.

Мен бу лойиҳани илк бора контр-адмирал Ф. Фомин билан муҳокама қилдим (у илгари жанговар командир бўлган, афтидан, Совет Иттифоқи Қаҳрамони ҳам бўлса керак). Унга лойиҳанинг “одамхўрлиги” — кўплаб одамларни ҳалок қилиши мумкинлиги манзур бўлмади. Мен билан суҳбатда ҳарбий ден-

гизчилар қуролли душман билан очиқ жангда курашишга ўрганишган, бундай оммавий қирғин ҳақидаги фикрнинг ўзи менинг нафратимни қўзғайди, деди у. Мен хижолат бўлдим ва бу лойиҳани бошқа ҳеч кимга айтганим йўқ. Мен ҳозир мазкур ғояни бошқа бир киши илиб кетиши мумкинлигидан қўрқмай ёзаяпман, сабаби, у жуда ҳаёлий йўсинда бўлиб, амалга ошириш жуда катта харажатни, катта фан-техника қувватларини ишга солишни талаб қилади ва ҳозирги мавжуд бирон ҳарбий доктринага тўғри келмайди.

Катта жисм синалиш арафасида мен онамдан ташвишли хат олдим. У отамда оғир юрак хуружи рўй бериб, уни шифохонага олиб кетишганлигини хабар қилган эди. Мен дарҳол жўнаб кета олмадим ва ҳатто уйга телефон қилиш имкони ҳам бўлмади. Синов даври қоидаларига биноан, телефон алоқаси узиб қўйилган эди. Лекин хизмат телефоним орқали вазирлик навбатчисига қўнғироқ қилдим, у мени онам билан боғлади. Отам инфаркт бўлган ва шифохонада ётган экан, шифокорларнинг фикрича, жиддий хавф йўқ.

Мен “Катта” жисм билан бирга “Ташаббускор” деб номлаганим қурилма билан ҳам зўр бериб шуғуллана бошладим.

Мен бу ўринда мазкур тадқиқот охириги синов бўлади деб умид қилгандим. “Ташаббускор” параметрларига кўра мутлақо рекорд ҳисобланарди.

Славский менинг “партизанлигим”ни маъқулламасди. У кенгашлардан бирида “...назариётчилар ҳожатхонада ўтириб, синаш учун буюмлар ўйлаб топилгани ва иштонларини кийишга улгурмай, уни синашга тавсия этишади...” деган эди. (Назариётчи мен эдим). У, эҳтимолки, ҳали олдинда кўп синовлар бор, шошилишнинг ҳожати йўқ, деб ўйлаган бўлса керак. Бундай иш қарорда кўзда тутилмаган, демак, унга ядро заряди ҳам ажратилмаган эди. Албатта, уларни ялпи ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш қийин эмас эди, лекин Славский буйруққа имзо чекмади.

Мен ҳаётимда бир марта виждонимга қарши бориб, деталларни плутоний (ёки уран 235) парчаларидан йиғдим. Деталларни эпоксидли елим билан ёпиштирдим. Бахтим чоғиб, бундай жўн усул халақит бермади...

Ниҳоят, 4 ноябрда Москвага бориш имконияти туғилди. Шу куни “ташаббускор”ни синашаётган эди. Мен аэродромдан онамга қўнғироқ қилдим. Отам инфаркт бўлган, уни бориб кўришим зарур эди. Шу заҳотиёқ Измайловадаги шифохонага бордим. Бунга қадар яна Павловга қўнғироқ қилиб, “Ташаббускор”нинг синови муваффақиятли ўтганлигини билдим...

1962—1963.

ҚЎШАЛОҚ СИНОВГА ҚАРШИ. ОТАМНИНГ ВАФОТИ. МОСКВА ШАРТНОМАСИ

1962 йил февралда (ёки мартда) СССР Олий Совети Президиумининг синовда қатнашган барча ходимларни мукофотлаш тўғрисидаги фармони эълон қилинди. Шу фармонга кўра мен учинчи Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонига сазовор бўлдим. Славский менга мақтов сўзлардан иборат бўлган табрик телеграммаси юборди. Унга ўринбосари ва бошқарма бошлиғи ҳам имзо чекишган эди. Объект ва вазирликдаги бир неча киши ҳам Олтин юлдуз билан мукофотланишган эди. Учтадан юлдузи бўлган Харитон, Зельдович ва Шчелкин орденлар билан тақдирланишган эди. Мукофотлар Кремлда, жуда тантанали тарзда топширилди. Мукофотларни Хрушчев Сиёсий Бюро ва Олий Совет Президиуми аъзолари иштирокида топширди. Шу ҳодиса хотирамдаки, мен зал томон бораётганимда, ён томондаги йўлакдан Л. И. Брежнев қарийб югуриб чиқди. У икки қўлимдан ушлаб бир неча дақиқа силкиб, жуда самимий табриклади.

Хрушчев кўкрагимдаги икки юлдуз ёнига учинчисини тақиб, кучоқлаб ўпди. Тантанадан кейин Хрушчев бизни яна зиёфатлар залига таклиф қилди, мени Хрушчев ва Брежневнинг ўртасига ўтқазиб қўйишди. (Хрушчевнинг ўнг томонида Харитон ўтирди). Хрушчев яна нутқ сўзлади, бу галги нутқи бошқача оҳангда эди. У урушни, Сталинграддаги айрим воқеаларни эслаб, шу ерда ўтирган

маршалларни гувоҳликка чақирди, меҳнатимиз учун бизга ташаккур билдирди ва бу синов янги урушнинг олдини олади, деди. Лекин хавф мавжуд. Шу муносабат билан у Пеньковскийнинг сотқинлик қилиб, чет эл разведкасига қимматли маълумотларни бериб юборганлигини эслади. Пеньковский Вазирлар Кенгаши қошидаги Фан ва техника Қўмитаси раисининг ўринбосари, ДХК полковниги эди. У жосусликда айбланиб, отиб ташланган эди¹.

Хрущев ўз нутқи охирида менинг 10 июлдаги мактубим билан боғлиқ воқеани эслаб ўтди. Харитон ва менинг яхши ишлаганлигимизни таъкидлаб, иккимизни навбат билан қучоқлаб ўпди. Кейин Брежнев нутқ сўзлади, у ҳам ўпишиш билан тугади. Учинчи бўлиб маршал Малиновский — Мудофаа вазири сўзлади. У ўз нутқини менинг номим билан тугатди. Харитон ва мархум Курчатовнинг ўрнига Атом энергияси институти директори бўлган А. П. Александров қадаҳ кўтаришиб, жавоб нутқи сўзладилар. Александров "...олга боришимизга халақит бераётган, илгари ҳаётимизни заҳарлаган барча нарсаларни олиб ташлаётган қадрли Никита Сергеевичнинг" хизматлари ҳақида гапирди. У нутқини шундай якунладики, гўё "Никита Сергеевичнинг чинакам марксизм соҳасидаги хизматлари шу қадар улўғки, агар бирон кишини Академияга сайлаш керак бўлса, айнан уни сайлаш керак" эмиш.

Хрущев ҳам унинг сўз оҳангига тақлид қилиб, ярим ҳазиломуз мен академиклар билан тенглаша олмайман, бу соҳага даъвом йўқ, деб жавоб берди.

Кейин мен гапиришим керак эди. Мен шонли қуролли кучлар вакили маршал Малиновский учун ичишни таклиф қилдим.

Кремлдан чиққач отамнинг вафотидан сўнг Алексей Толстой кўчасида укам Юра билан яшаётган онамни кўришга бордим. Кўкрагимдаги орден ва медалларни кўриб у анграйиб қолди.

Мана шундай тантанавор бошланган 1962 йил ҳаётимдаги энг оғир йиллардан бири бўлиб қолди.

Менда атмосферада ядро синовлари ўтказиш инсониятга қарши бўлиб, моҳиятига кўра шаҳар сув қувурига яширин равишда касал тарқатувчи микробларни солишдан ҳеч фарқи бўлмаган очиқ жиноят деган тушунча мустаҳкамлана борди. 50-йиллардаёқ шаклланган бу нуқтаи назарни атрофимдаги кишиларнинг биронтаси ҳам қўллаб-қувватламади. Одамлар ўзларига фойдаси тегадиган фикрга осонгина мослашиб олишларини кўрдим. Ҳатто мени ҳурмат қиладиган кишилар ҳам:

— Агар сиз ҳақ бўлсангиз, у ҳолда, биринчи навбатда, рентген тадқиқотларини тақиқлаш керак — ундан нурланиш даражаси сизнинг синовингиздагидан кўп, — дейишди.

Гап бутун инсониятнинг тақдири ҳақида бораётганлигини, айнан шу ҳадсиз биологик таъсир оқибатида қурбонлар миқдори белгиланишини исботлашга ҳаракат қилсам — одамлар мени тушунмас ёки далилларимни ғоят мавҳум фикр деб ҳисоблашарди. (Рентген тадқиқотига келсак, бу бошқа масала. Афтидан, нурланиш миқдорини кескин камайтирадиган рентгенли-телевизионли мосламага ўтиш керакка ўхшайди). Албатта, 1961 йилдаги "намоишкорона" тажрибадан кейин янги синовлар бўлиши керак эди (ўша пайтда амалга оширилган ишлар билан чекланиш мумкин деган умидларим пуч бўлиб чиқди). 1962 йилнинг ёзида АҚШ, Буюк Британия синов ўтказа бошлади (улар айнан нима ишлар қилишаётганлигини билиш учун биз жуда қаттиқ ҳаракат қилдик: шу масалаларга бағишланган айрим кенгашларда қатнашимизга тўғри келди).

Шу ўринда бир "ғалати" воқеани айтиб ўтаман. Бизга қандайдир ҳужжатларнинг суратларини кўрсатишди, уларнинг кўпчилиги қийшиқ олинган, афтидан, суратчида микроаппаратини тўғрилашга фурсат бўлмаган бўлса керак. Суратлардан бири ниҳоятда ғижимланиб кетган эди. Мен соддалик қилиб, нега бу ҳужжат бундай аҳволда деб сўрадим. Қарангки, уни иштон ичида олиб ўтишга тўғри келган экан.

¹ Бу ўринда хотирам мени чалғитапти. Афтидан, Пеньковский кейинроқ ҳибсга олинган эди.

СССРда кузда анча жиддий синовлар ўтказиш белгиланган эди. Радиоактив зарарига кўра энг катта (шу боисдан энг “зарарли”) жисм синовни яна такрорланаётган эди. Унинг бир тури бизнинг объект (муаллифи — менинг ходимим Борис Николаевич Козлов) томонидан таклиф этилган эди. Ўзининг тактик-техник сифатлари (қуввати, вазни, таннархи) бўйича кам фарқ қиладиган бошқа турини — иккинчи объект таклиф этган эди. Ҳар бир синовдан кутилаётган қурбонлар миқдори олти рақамли белги билан ҳисобланарди! Бу жисм жуда муҳим бўлиб, ўта истиқболли элтувчига мўлжалланган эди. Агар синов муваффақиятли ўтса, у катта туркумда тайёрланиб, стратегик қуроллар қаторидан жой олиши кутиларди. Бу синовдан буткул воз кечиш мумкин эмасди. Лекин иккита ёндош синовга ҳеч қандай зарурат йўқ эди. Менда мамлакат мудофаа қувватига асло футур етказмаган ҳолда синовлардан бирини бекор қилиш лозим, деган фикр пайдо бўлди. Афсуски, мен қудратли маъкамавий манфаатлар қаршилигига дуч келдим ва барча кузир тузлари уларнинг қўлида эканлигини тезда англаб етдим.

Мен Ю. Б. Харитон қўллаб-қувватлайди деб умид қилдим. У қандайдир иш билан бизнинг секторимизга келганда уни кузатгани чиқдим ва ярим соатга яқин ўз мулоҳазаларимни баён қилдим. Биз асфальт йўлда у ёқдан бу ёққа юриб гаплашдик. Нарироқда машина ҳайдовчиси ва котиба кутиб туришарди. Ю. Б. шундай деди:

— Мен бу ишга аралашолмайман. У объект билан муносабатларимиз мураккаблиги ўзингизга маълум, менинг ҳар қандай аралашувим нотўғри талқин қилиниши мумкин. Улар яратган жисм конструктив жиҳатдан бизникидан фарқ қилади. Уларнинг ва вазирликнинг фикрича, бу ҳол ёндош синовларни оқлайди.

Мен Ю. Бга, бу ўринда “эҳтимол нотўғри талқин қилинар” каби тушунчалар ва бошқаларни йиғиштириб қўйиш керак, деб тушунтиришга ҳаракат қилдим. Лекин бунинг фойдаси бўлмади. Аммо у эркин ҳаракат қилишимга имкон бераётганини гапидан тушундим. Унга бу масалани Забабахин ва Славский билан муҳокама қилиб кўраман, дедим. Бир неча кундан кейин Москвага бориб, Славский билан учрашдим. Славский икки синовга ҳожат йўқлиги ҳақидаги фикримга қўшилди ва биринчи синов муваффақиятли ўтса, иккинчисини қолдиришга рози бўлди. У икки қуролдан қайси бирини биринчи навбатда синаш керак, деб сўради. Мен бизнинг буюмимиз тузилишига кўра анча содда ва ишончли, шу боисдан уни синаган маъқул, дедим. Шундан кейин биз хайрлашдик. Мен Забабахин билан ҳам гаплашиш учун иккинчи объектга учиб кетдим. У мақсадимни билгач, кичкина кенгаш чақирди — иккинчи объектнинг етакчи мутахассислари бўлган беш-олти кишини тўплади. Йўлда чарчаганимга қарамай (икки соат самолётда учдим, кейин 100 км автомашинада юрдим), жуда ишончли ва мантиқли гапирдим. Мўлжалимга кўра, ҳар икки буюмнинг рангли бўёқларда чизилиб, тахтага илиб қўйилган чизмалари кучли таъсир қилиши керак эди. Улар худди эгизаклардек бир-бирига ўхшаш эди. Мен сўзимни тугаллаганимдан сўнг, ўртага бир неча дақиқалик сукунат чўкди. Кейин Забабахин менга қарамай деди:

— Агар олдин бизнинг буюмимиз синаладиган бўлса, сиз хоҳлаганингизни қилишингиз мумкин. Агар сизнинг буюмингиз биринчи бўлиб синаладиган бўлса, биз буюмимиз синалишини талаб қиламиз. Тузилишидаги ўзига хослик жиҳатидан у қудратли ва тафовути ҳам сезиларли бўлиши мумкин.

— Кўпи билан қанчага? — деб сўрадим. — 10 фоизга деса бўладими?

— Буни ҳозир айтолмайман.

— Женя, нима қилаяпсан ўзи, — бирдан бақириб юбордим мен, — ахир бу қотиллик-ку!

Забабахин индамади. Қолганлар бошлиқларини қувватлашди. Гапни чўзиб ўтиришга ҳожат қолмади (аслида мен мазкур вазиятда буюм параметрини салгина ўзгартирилишига ҳам йўл қўйиб бўлмаслигини таъкидлашим керак эди).

Эртаси куни Москвага қайтиб келдим.

Славскийга учрашиб, олдин иккинчи объектнинг буюми синалишига розилигини айтдим, аҳдлашувимиз ўз кучида қолади, дедим.

— Яхши, мен фикрингизни маъқуллаганман-ку, — деди Славский.

Лекин синов бошланганда, у бари бир аҳдни бузди. Тўғри, ўзгарган вазиятда — унинг нуқтаи назарича, анча ўзгарган вазиятда.

Келишганимиздек, биринчи галда иккинчи объект буюми синалди. Лекин синовга бир неча ҳафта қолганда шу нарса маълум бўлдики, иккинчи объект ўзи яратган анча “мўрт” ва бир оз галатироқ буюмлари мустаҳкамлигини ошириш учун, унинг оғирлигини (тахминан 10 фоизга) кўпайтиришга қарор қилди. Шубҳасиз, улар қувват ортади деб умидвор бўлгандилар. Агар бу тажриба ўзини оқлаганда бизнинг буюмимиз аҳамиятини йўқотар эди. Козлов ранжир эди, албатта. Аммо мен энгил нафас олган бўлардим. Лекин иш бошқача ўзандан кетди. Иккинчи объект буюми портлатилганда ҳосил бўлган қувват бизнинг ҳисоб-китобимиздаги қувватга тенг бўлди (яъни оғирлик оширилгани ҳеч қандай наф бермади).

Хуллас, Славский оғзаки аҳдимизни бузиб, биз ясаган буюмни ҳам ишлашишга буйруқ берди.

Мен мазкур буйруқдан фақат 25 сентябрда, синов арафасида, объектга учиб келганимдан сўнг хабардор бўлдим. Дарҳол Юлий Борисович олдига бордим. У иккинчи объект вазни оширганлигидан дарғазаб бўлган бўлса ҳам, аралашмаслигини яна таъкидлади. Кейинги икки ёки уч соат мобайнида Юлий Борисович хонасидан ВЧ аппарати орқали кўнғироқ қилдим. Вақт йўқотишни хоҳламасдим, бундан ташқари, барибир Юлий Борисович зарур бўлиб қолади, деб ўйладим. У ўз иш столида қандайдир қоғозларни титиб ўтирарди: албатта, музокаларимни эшитиб турар, лекин аралашмасди. Славскийга кўнғироқ қилдим:

— Нега ваъдангизни бажармадингиз? Агар синовни бекор қилмасангиз, кўплаб одамлар беҳуда ҳалок бўлади (мен олти рақамли сонни айтдим).

Славский вазнлар орасидаги фарқни баҳона қилди. Мен эътироз билдирдим:

— Ўзингиз тушунасиз-ку, бу майда нарса, биз ҳеч қачон буюмни шу қадар яқин параметрда синамаганмиз, ушбу ҳолатда эса бу — жиноят.

Славский:

— Қарор қабул қилинган, — деди.

Менинг ғазабим кўзиди:

— Агар уни бекор қилмасангиз, сиз билан ишлолмайман. Сиз мени алдадингиз.

Славский дарғазаб бўлиб бақирди:

— Хоҳлаган томонингизга кетишингиз мумкин! Жуда ёқангиздан ушлаб турганим йўқ!

У телефон дастасини илиб қўйди.

Хрушчевга сим қоқишга қарор қилдим. Лекин у Кремлда йўқ экан. Ёрдамчиси менга шундай деди:

— Никита Сергеевич бугун Ашхободда, Туркменистон ССРга Ленин ордени топирапти.

Референт берган телефон бўйича Ашхободга кўнғироқ қилдим. Никита Сергеевич театрда, тантанали мажлисда экан. Бир соатдан кейин яна боғланишга уриниб кўрдим. Телефонда Хрушчевнинг овози эшитилди:

— Ўртоқ Сахаров, эшитаман.

Айтадиган гапларимни олдиндан тайёрлаб қўйган эдим, лекин гапираётганимда далилларим ишонарли ва у қадар тушунарли чиқмаётганини сездим. Овоз ёмон эшитилаётган эди. Хрушчев:

— Яхши тушунмаяпман. Мендан нима истайсиз? — деб сўради.

Мен:

— Мўлжалланаётган синов техник жиҳатдан фойдасиз, одамларнинг беҳуда қурбон бўлишига сабаб бўлади, деб ҳисоблайман. Славский билан келишолмай қолдим. Эртага белгиланган синовни қолдиришни, баҳсимизни ажрим қилиш учун МК комиссиясини ташкил этишни илтимос қиламан.

Никита Сергеевич:

— Ҳозир ўзимни ёмон ҳис қилаяпман. Ҳатто концертдан кетишга мажбур бўлди. Ҳозир Козловга кўнғироқ қилиб, ундан жиддий шуғулланишни илтимос қиламан, — деди.

(Козлов Флор Романович КПСС МК Сиёсий бюроси аъзоси, ўша даврнинг энг обрўли шахсларидан эди).

Мен миннатдорчилик билдирдим:

— Катта раҳмат, Никита Сергеевич.

Одатда ишга эрталаб соат 9 да кетардим. Лекин соат 8.30 да кўрқиб кетган котибам кўнғироқ қилди:

— Сизни Козлов деган қандайдир раҳбар сўраяпти.

Ўн беш дақиқадан кейин мен ВЧ ёнида бўлиб, Козловга кўнғироқ қилдим, лекин фақат 15—30 дақиқадан сўнг гаплашиш имконига эга бўлдим. У билан суҳбатимиз бошданоқ қовушмади. Мен унга Славский билан келишмовчилигимизни ҳал қилишдан аввал, бугунга белгиланган синовчи тўхтатиш керак, дедим. Козлов мени кўндиришга ҳаракат қилди, қанчалик кўп кучли портлатишлар ўтказсак, империалистлар синовларни тўхтатишга шунча тез рози бўлишади, қурбонлар ҳам кам бўлади, деди. Бу гап менга заррача ҳам қор қилмади: мен уни, албатта, ҳеч нарсага ишонтиролмадим, у ҳам, афтидан, ўзининг янгигина ўйлаб топган мулоҳазаларига ишонмасди; у нуфузли Ўрта машинасозлик вазири билан баҳслашишни хоҳламасди. Мен МК комиссияси бу масалани ўргангунга қадар синовни тўхтатиб туриш ҳақидаги илтимосимни такрорладим. Ҳеч қандай иш чиқаролмаганимдан кейин, Павловга кўнғироқ қилдим. У бу пайтда элтувчи самолёт учиши керак бўлган аэродромда эди. Эҳтимол, об-ҳаво шароити туфайли синов кечиктирилгандир? Ёки синовни лоақал бир кунга кечиктиришга Павловни кўндирарман, деган илинжда эдим. Лекин Павлов Славскийнинг буйруғи билан синов 4 соат олдинга сурилганлигини ва элтувчи самолёт ҳозир Баренц денгизи устидан ўтаётганлигини, у тез фурсатда мўлжалланган жойга етишини маълум қилди! Афтидан, Славский Хрущёвни кўндиришим ёки воқеага ўзгача таъсир кўрсатишимдан вавотир олиб ўзини эҳтиёт қилган кўринади. Узил-кесил мағлубиятга учрагандим. Даҳшатли жиноят рўй берди, мен бунинг олдини ололмадим. Ожизлик, оғир алам, уят ва ҳўрланганлик туйғуси мени чулғаб олди. Ўзимни столга ташлаб йиғладим.

Бу ҳаётимдаги энг даҳшатли сабоқ эди: икки кеманинг бошини тутиб бўлмас экан! Мен бундан буён куч-ғайратимни уч муҳитда синов ўтказишни тўхтатиш режасини амалга оширишга сарфлайман, деб онт ичдим. Славскийга объектдан ҳозирок кетаман, деб дангал айтмаганлигимнинг сабабларидан бири (асосийси) шунда эди. Кейин унинг ўрнини бошқалар эгаллашди.

...Бир соатдан кейин синовимиз тўла муваффақиятли ўтганлигини эшитдим ва Боря Козловни катта ютуқ билан табрикладим.

1964 ЙИЛДАГИ АКАДЕМИЯГА САЙЛОВЛАР

1964 йил ёзида СССР Фанлар академиясига навбатдаги сайловлар бўлди. Академиклик учун сайловлар икки босқичда ўтади: дастлаб Бўлимларда яшарин овоз бериш йўли билан қанча ўрин ажратилган бўлса, шунга мувофиқ академик ва муҳбир-аъзо сайланади (ўринлар партия-ҳукумат, афтидан, СССР Вазирлар Кенгаши қарорига кўра белгиланади). Кейин умумий мажлисда аъзоларнинг учдан икки овозини олган номзодлар тасдиқланади. Умумий йиғилиш бўлимининг қарорини тасдиқлайди. Камдан-кам ҳоллардагина қарши овоз берилади. Мазкур номзодни Бўлимда маъқулламаган академиклар кейинги босқичда ҳам қаршилик кўрсатадилар. Бошқа Бўлимларнинг аъзолари эса биринчи босқичдаги сайловлар натижаларига ишонадилар.

Бўлимимиздаги йиғилиш пайтида менга биологлар Н. И. Нуждинни академикликка сайлаганлари маълум бўлди. Бу киши менга таниш эди. Нуждин Т. Д. Лисенконинг яқин сафдошларидан бўлиб, сохта илмий назарияларни ил-

гари сурган ва чинакам илми, ҳақиқий олимларни таъқиб қилинишида фаол қатнашганлардан бири ҳисобланади. Лисенкога қарши яна газабим кўзғалди; шўро генетикасининг бутун жоғалари ва жабрдийдаларини эсладим. Умумий йиғилиш Нуждиннинг номзоди тасдиқланишига асло йўл қўймаслиги керак, деб ҳисобладим. Бу хусусда Умумий йиғилишда сўзлашни кўнглимга тугиб қўйдим.

Овоз беришлар орасидаги танаффусда академик Л. А. Арцимовичнинг олдига бордим ва биологлар Нуждин номзодини кўрсатганларидан ташвишда эканимни билдирдим. Сайлов можароларидан толиққан Лев Андреевич ором курсида дам олаётган эди. У:

— Ҳа, хабарим бор, — деди. — Унга йўл бермаслик керак. Лекин Умумий йиғилишда сўзлашингиз кифоя қилмайди.

— Нега шундай ўйлайсиз? — деб ундан узоқлашдим.

Умумий йиғилиш эртаси куни бўлиши керак эди. Мен бир гуруҳ физиклар ва биологлар ҳам тайёргарлик кўришаётганларидан беҳабар эдим. Умумий йиғилиш арафасида академик В. А. Энгельгардтнинг (йирик биохимик, Лисенконинг ашаддий рақиби) уйида И. Е. Тамм, М. А. Леонтович ва бошқалар тўпланишиб, маслаҳатни пишитиб олишган экан. Такрорлайман, мен бу йиғиндан мутлақо беҳабар эдим.

Умумий йиғилиш одатдаги йўсинда бошланди. Бўлимларнинг академик-котиблари сайловларнинг натижалари тўғрисида навбат билан маъруза қилдилар ва ҳар бир сайланган олимнинг илмий хизматларини қисқача таърифладилар. Олдиндан сайланган санок комиссияси овоз бериши учун ҳужжатларни тайёрлай бошлади. Ниҳоят, биология бўлимининг академик-котибига навбат келди (адашмасам, бу вазифани илгари Лисенкони қўллаб-қувватлаган академик Опарин бошқарарди). У Бўлимга Нуждин сайланганлигини маълум қилди ва уни атоқли биолог олим сифатида таърифлади. Мен сўзлашга узил-кесил аҳд қилдим ва Бўлимлардан кўрсатилган номзодлар ҳақидаги маълумотнома орқасига мулоҳазаларимни ёздим (афсуски, бу қораламаларим сақланмай қолган) ва қўл кўтариб сўз сўрадим. (Тамм, Энгельгардт ва Леонтовичдан илдамлик қилдим). Келдиш шу заҳотиёқ мени минбарга таклиф қилди. Мен тахминан шундай дедим: “Академия Низоми академикликка лойиқ кўрилаётган кишига нисбатан — фан олдидаги хизматлари борасида ҳам, ижтимоий мавқеи борасида ҳам жуда юксак талаблар қўяди. Биология Бўлимидан академикликка сайлаш учун кўрсатилган мухбир-аъзо Н. И. Нуждин бу талабларга жавоб бермайди. У академик Лисенко билан бирга совет биологияси, айниқса замонавий илмий генетика соҳасидаги шармандалари қолақлигимиз учун, сохта илмий қарашларни, фирибгарликларни қўллаб-қувватлаганлиги, ҳақиқий олимларни таъқиб қилганлиги, уларни ишдан бўшаттирганлиги, ҳибсга олдирилганлиги ва ҳалок қилганлиги учун жавобгардир.

Мен сизларни Н. И. Нуждин номзодига қарши овоз беришга чақираман”.

Нутқимни тугаллаганимда катта залда бир неча дақиқа сукунат ҳукм сурди. Кейин овозлар янгради:

— Шармандалик! — бир пайтнинг ўзида залнинг катта қисмида, айниқса орқа қаторларда, йиғилиш меҳмонлари ва мухбир-аъзолар ўтирган жойда қарсақлар янгради. Мажлис раёсати ва минбар жойлашган саҳнадан тушиш учун саҳна ўртасига боришим ва гилам тўшалган зинадан пастга тушишим керак эди. Жойимга бориб ўтиргунимча ва ундан сўнг ҳам бир неча дақиқа мобайнида залда қарсақлар янграб турди. Лисенко мендан нарироқда ўтирган эди. У дарғазаб бўлиб, бўғиқ овоз билан бақирди:

— Сахаров сингариларни қамаш керак! Суд қилиш керак.

Нутқ сўзлаётган пайтимда Игорь Евгеньевич Тамм, В. А. Энгельгардт, М. А. Леонтович сўз сўради. Лисенко жаҳл билан ўрнидан туриб сўз беришларини талаб қила бошлади. Келдиш аввал Тамм, М. А. Леонтович ва Энгельгардтга сўз берди. Улар жуда яхши, мантиқли ва ишонарли далиллар келтиришди. Улар ҳам Нуждин академикликка сайланишга нолийиқ эканлигини исботлашди. Лисенко, албатта, биз айтган сўзларни гирт бўҳтонга чиқарди ва Нуждинни буюк олим деб таърифлади. Кейин Келдиш сўз олди. У академик

Сахаров бундай масъулиятли Йиғилишда йўл қўйиб бўлмайдиган айрим иборалар ишлатганлиги учун афсусланганлигини изҳор қилди. У Сахаров мутлақо ноҳақ деб ҳисоблайди, Йиғилиш овоз бериш пайтида мухбир аъзо А. И. Нурдин номзоди масаласига вазминлик билан, эркин ва одилона ёндашади ва биология Бўлимининг фикрини ҳисобга олади, деб ишонч билдирди. Охирида эса Лисенкога шундай деб мурожаат қилди:

— Мен Сахаровнинг фикрига қўшилмайман. Лекин, Трофим Денисович, ҳар бир академик мажлис тартиби доирасида сўзлаш ва ўз нуқтаи назарини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга.

Кейин билишимча, президиумда ўтирган КПСС МК тарғибот ва ташвиқот бўлими мудир Л. Ф. Ильичев гапираётган пайтимда жуда ҳаяжонланибди ва фикрини билдиришни хоҳлабди. У ёнида ўтирган академик Л. И. Капицадан (бу тафсилотларни шу кишидан эшитдим) сўрабди:

— Бу сўзлаётган ким?

Капица жавоб берибди:

— Водород бомбасини яратган олим.

Бу изоҳдан кейин Ильичев, афтидан, ҳар эҳтимолга қарши, сўзламасликни маъқул кўрган бўлса керак.

Бир соатдан кейин ҳамма овоз бериши учун қути қўйилган саҳнага чиқа бошлади. Мутлақо нотаниш кишилар қўлимни қисиб, нутқим учун миннатдорчилик билдиришарди. Бошқалар қаторида курсдошим, бу пайтда Арцимович қўлида котиб бўлиб ишлаётган Катя Скабур ҳам ёнимга келди:

— Ҳамма дўстларимиз (яъни бошқа курсдошлар — А. С.) сенинг нутқингдан хабардор бўлишади! — деди у.

Хуллас, Нурдин сайланмади. Нурдин ишига аралашувим ер юзидаги синовларни тўхтатиш учун кураш билан қўшилиб (синов муаммоси салмоқлироқ эди, албатта), ижтимоий фаолиятимни ва келажак тақдиримни белгилади. Нега мен қалтис қадам қўйиб, ўзим ҳатто шахсан билмаган одамнинг номзодига қарши сўзладим? Шунинг учунки, фаннинг эркинлиги, илмий ҳаққонийлик қалбимга яқин эди — фанни тараққиётнинг муҳим қисми деб билардим (ҳозир ҳам шундай деб биламан) ва шу боисдан бу соҳада ҳеч қандай тажовузга йўл қўйиб бўлмайди, деб ҳисоблардим. Энгельгардтнинг уйида маслаҳат бўлганлигини билмаганлигим ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Сўнгги қарорга беихтиёр келдим: эҳтимол қисматим, тақдирим шу ҳодисада ифодалангандир.

Бир неча кундан кейин ҳузуримга илгари менга нотаниш бўлган биолог Жорес Медведев келди. У илмий-тадқиқот институтларидан бирида ишлашини, геронтология генетикаси муаммоси билан шуғулланишини айтди. Айни пайтда у олти-етти йилдан бери лисенкочилик тарихи бўйича материаллар тўплаб экан. У менинг нутқимни жуда юқори баҳолади ва айнан нималарни гапирганлигимни ва вазиятни батафсил, иложи борича аниқ айтиб беришимни илтимос қилди. У бу гапларни китобига киритиши учун ён дафтарига ёзиб олди. Ж. Медведев кетаётиб, бўлажак китобининг кўлёмасини қолдирди, кўлёмза “СССРда биологик баҳс тарихи” деб (ёки шунга ўхшаганроқ) номланган эди. Кўлёмза ҳақиқатда жуда қизиқарли эди.

Июль-августда биз яна, аввалги йиллардаги сингари, бутун оиламиз билан “Мисхор” санаторийсига бордик. Дам олишдан қайтаётганимизда Симферополда тасодифан “Қишлоқ хўжалик газетаси”ни (бошқаси йўқ эди) сотиб олдим. Уни самолётда кўздан кечирдим. ВАСХНИЛнинг ўша пайтдаги президенти Ольшанскийнинг катта мақоласи босилган экан. Унда менинг номим ҳам тилга олинди, шаънига анча ноҳуш гаплар айтилган эди. “Муҳандис Сахаров СССР Фанлар Академиясининг Умумий йиғилишида Медведев яширин ёзиб берган хатни ўқиб бериб, мичуринча совет биология фанига ва таниқли биолог-олимлар шаънига тўхмат қилди, Умумий йиғилиш ишини бузди” (Афтидан, гўё биологияни билмаслигимга урғу бериш, ўқувчидан академик эканлигимни яшириш учун муҳандис деб айтишган бўлса керак).

Бу мақола лисенкочилар қарши ҳужумга ўтганлигини ва уларнинг юқори партия-ҳукумат доираларида кучли таянчлари борлигини кўрсатарди. Гап-сўзларга қараганда, шахсан Хрущевнинг ўзи ҳам уларни кўллаб-қувватлаган

эди. У “мичуринча” фанни қўллаш ҳисобига қишлоқ хўжалигида аҳволни тез ва осон ўзгартириш мумкинлиги ҳақидаги ваъдаларга маҳлиё бўлган бўлса керак (худди Сталин каби). Мен Хрущевга хат ёзиб, ҳақиқий аҳволни “очиби кўрсатмоқчи” бўлдим. Албатта, бутун муаммони ёритиш учун менинг билимим етарли эмасди, лекин мавқеимни, илгари Хрущев билан шахсан учрашганлигимни, шунингдек, генетика, наслийликнинг молекуляр назарияси ва генетикани амалда қўллаш тўғрисида умумий тасаввурга эга эканлигимни эътиборга олиб, мактуб фойдали бўлади, деб ўйладим. Мактубни бир ҳафта ёздим ва ўзим машинкада бир бармоқлаб оққа кўчирдим. 10 сентябрда мактубимни Хрущевга жўнатдим. Унда “илмий-оммабоп” бўлимдан ташқари, лисенкочилик гуруҳлашган, мафиялашган қиёфада эканлигини, у ўзига тобе одамлар орқали кўпгина партия ва ҳукумат муассасаларида ҳам илдиз отиб кетганлигини ёздим.

Биология соҳамдаги ҳаракатларим Хрущевга қандай таъсир қилганлигини кулоғимга чалинган гаплар орқали биламан. Улар менга турли воситалар орқали етиб келарди. Бу гап-сўзларнинг ҳаммаси тўғри деб кафолат беролмайман.

Менга айтишларича, Хрущев Нуждиннинг сайланмай қолишига сабаб бўлган нутқим ҳақида эшитгач, жуда газабланган, ер тепинган ва ДХК раисига (ўшанда бу лавозимда Семичастный ишларди) мени обрўсизлантирувчи далиллар тўплашга буйруқ берган экан.

— Илгари Сахаров водород бомбасини синашга қарши чиққан эди, эндиликда яна ўзига дахли йўқ ишга тумшугини тикаяпти, — деган у.

Хрущевни фақат менинг хатти-ҳаракатимгина эмас, балки, умуман, Академия тутган йўл қаттиқ газаблантирган. Айтишларича, у Академияни қисман ислоҳ қилиб, илмий-тадқиқот институтларининг бир қисмини бошқа маҳкамаларга беришни кўзлаган. Афтидан, Хрущев лисенкочиларнинг таклифидан кўп нарса кутган; бундан ташқари у лисенкочилар билан қандайдир қариндошлик алоқалари орқали ҳам боғланган эди (лекин хотини ва қизи Рада, менга айтишларича, унга бошқача, соғлом таъсир кўрсатиб келишган). Энг асосийси, у “ўзиники” ҳисоблаган соҳага бегоналар аралашганидан дарғазаб бўлган эди.

Хрущев мактубимни КПСС МК Президиумининг бошқа аъзоларига негадир кўрсатмаган эди.

Мактуб МК Президиумнинг бошқа аъзолари қўлига Хрущев ишдан олинган МК октябр Пленуми арафасида теккан. Менга айтишларича, Президиум номидан маъруза қилган М. А. Суслов ўз нутқида Хрущев олимлар ўртасида ўзаро ишончга раҳна солган, деган айбни ҳам қўйган: у Сахаров мактубини МК Президиумидан яширган...

Хрущевнинг ишдан олиниши Лисенко тарафдорлари буткул мағлуб бўлганини билдирарди. Кейинги бир неча йил мобайнида мен илгари бадарға қилинган, эндиликда академик ва институт директори бўлган генетик олим Н. П. Дубининдан янги йилда мунтазам табрик хати олиб турдим...

(Давоми бор)

Юрий БОРЕВ

Сталиннома

ҚИСҚА ТАЪРИФЛАР

Шолохов Сталин ҳақида: “Юради, табассум қилади, кўзлари эса йўлбарс-никига ўхшайди”.

Троцкий: “Сталин — энг машҳур ўртамиёначидир”.

Бухарин Сталинни: “Марксни ўқиган Чингизхон”, — деб атаган.

Крестинский: “Йўлбарс кўзли бу одам жуда кўп кулфат келтиради”.

ТАШҚИ ҚИЁФАСИ

Сталин пакана одам бўлган. Мавзолейда турган пайтида оёғи тагига кичкина курси ташлаб қўйишар ва унинг бўйи қолган сафдошлариники билан бара-вар кўринарди. Бўйи паст одамларда камситилгандек ҳис этиш ва ўзини кўрса-тиб қўйиш одатига мойиллик кучли бўлади. Юзида чечак асоратлари борлигидан хос кўриқчилари Сталинни “Чўтир” деб аташарди. Устки лаби ботиқ, пасткиси эса олдинга туртиб чиққанди. Вафотидан икки йил бурун шол бўлиб, бир қўли ишламай қолган.

*Ортиқбой
АБДУЛЛАЕВ
таржимаси*

Юрий Боров таниқли санъатшунос олим. Унинг эстетика соҳасида ўнлаб китоблари босилиб чиққан. Олим кўп йиллардан бери “халқлар доҳийси” деб ном чиқарган Иосиф Сталиннинг ҳаёт йўли ва фаолияти, мураккаб шахсиятини ўрганади. Бунинг учун у Сталин шахсига сиғиниш қурбони бўлган юзлаб кишилар — олимлар, ёзувчилар, партия ва давлат ар-боблари билан суҳбатлашиб, уларнинг фикр-мулоҳазаларини ёзиб олди. Халқ орасида юрган турли латифалар, афсоналар, нақлларни тўплади, уларни расмий ҳужжатлар билан қиёслади. Натижада “Сталиннома” деган катта китоб юзага келди. Унда Сталиннинг оилавий муҳити, турмуш тарзи, феъл-атвори хилма-хил тафсилотлар, ҳаётий лавҳалар асосида ниҳоятда жонли, қизиқарли ҳикоя қилинади. Бу лавҳалар Сталин ҳақидаги тасаввурларимизни бойитади, у ҳукмронлик қилган давр руҳини, вазиятини, миллионлар фожеасини чуқур англашимиз ва ҳис қилишимизга катта кўмак беради.

Бу асар кўп тилларга таржима этилган.

Эътиборингизга “Сталиннома” китобидеги айрим лавҳаларни ҳавола этмоқдамиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

178

Суҳбатлари орасида узоқ тин олиб, одатдагидан тезроқ юра бошласа, таъби хиралашгани сезилиб қоларди. Бошини куйи солиб юрарди. Овози бўғиқ эди.

ФАМИЛИЯСИ, ТАХАЛЛУСЛАРИ, ЛАҚАБИ ВА УЛАРНИНГ ИШЛАТИЛИШ ДОИРАСИ

Сталиннинг оилавий фамилияси — Жугашвили.

Ёшликдаги шеърый тахаллуси — Сосело.

Грузинлар, яқин дўстлари орасида — Сосо.

Партиявий лақаби, тахаллуси ва расмий фамилияси — Сталин.

Мухолифлари учун — Бўйсунмас Виссарионич.

30-50-йиллардаги садоқатли зиёлилар орасида — Хўжайин.

Садоқатли яҳудий зиёлилари орасида — Балабуст (катта бошлиқ, талабчан хўжайин).

Закавказьеда уни кўплар — Узун Мўйлов дейишарди.

Маҳбуслар орасида — Шопмўйлов.

Артистлар доирасида — Мўйлов.

Кўриқчилар ва хос хизматчилар орасида — Чўтир.

НКВДда — Иван Васильевич (Грозный).

Ҳарбийлар орасида — Юқори. Сардор.

Партиявий бюрократлар орасида — Катта. Бош. Шеф.

Партияга мансуб грузинлар орасида (инқилобгача ва йигирманчи йиллар давомида) — Коба.

Шахса сизгиниш иллоти фош этилгандан кейин шахсиятдан холи атама пайдо бўлди: таъқибга учраган “Сталин” сўзи ўрнига — Қароргоҳ (Ставка) ишлатила бошлади.

Англо — америка дипломатлари, сиёсатчилар, журналистлар орасида — Жо амаки.

СТАЛИННИНГ СЕВИМЛИ ИБОРАЛАРИ

Бизга сиёсатбозлар керак эмас. Улар бизда етарли, ҳатто керагидан ортиқ. Бизга ижрочилар керак.

Социализмга яқинлашган сари душманларнинг қаршилиги тобора кучаяди ва шунга мувофиқ кураш кескинлашиб бораверади.

Бир марта қабул қилинган қарорни ўзгартириш ярамайди.

Устингиздан кам шикоят тушган, демак, сиз ёмон раҳбарсиз.

Дўстларингиз ҳаддан ташқари кўп.

Лойдан княз ясайдилар.

Менга бўлган эътиқоди кучли одамлардан кўра мени кўркув туфайли қўллаб-қувватлаётганларни кўпроқ ёқтираман: эътиқод ўзгаради — кўркув эса абадий қолади.

Ўтмиш фақат худога дахлдордир.

Тўла ҳамфикрлик фақат қабристонда мавжуд бўлади.

Ҳақиқатга эмас, ёлғонга ишонишади.

Давлат ва шуҳратга қонсиз эришиб бўлмайди.

Инсоний интилишлар мантиқидан кўра буюмлар мантиқи кучлироқдир.

Маълум бир ҳодисага партия ўз эътиборини қаратган пайтидан бошлаб та-рих юзага келади.

Ўтмишга улоқтириб юборилган замонавийликни тарихда кўриб бўлмайди.

Урушда кам қурбон бериш керак. Душманни ўз ерида йўқ қилиш лозим (К. Ворошилов).

Ўзгаларнинг бир қарич ери бизга керак эмас, лекин бир сиқим тупроғимиз-ни ҳам бировга бермаймиз.

Агар душман таслим бўлмаса, уни янчиб ташлайдилар (М. Горький).

Қурашнинг ўз мантиқи бўлади.
 Ўрмон кесилса, пайраҳа учади.
 Меҳнат — шон-шараф, виждон, шавкат ва қаҳрамонликдир.
 Депутат — халқ хизматкори.
 Тарихий қиёслар хавфлидир.
 Қувноқ яшасанг — ишинг унумли бўлади.
 Партияда алмаштириб бўлмайдиган одам йўқ.
 Большевиклар қўлга кирита олмайдиган ҳеч қандай қалъа йўқ.
 Кадрлар ҳамма нарсани ҳал қилади.
 Техника ҳамма нарсани ҳал қилади.
 Большевиклар қийинчиликлардан қўрқмайдилар.

СТАЛИН СЕВГАН МАСАЛ

Илон ёнғиндан қочиб дарахт устига чиқди, чиқишга чиқди-ю, тушишга келганда йўл тополмай қолди. Кўнгли бўш бир қария раҳми келиб, уни қутқарди, илон эса раҳмат ўрнига уни бўға бошлади.

— Нега? — таажжубланди қария.

— Бу дунёда яхшиликка яхшилик қайтмайди, — жавоб қилди илон.

Жон ширинлик қилиб, қария бу гапнинг тўғри ё нотўғрилигини бошқалардан сўраб кўришни таклиф қилди. Илон ва қария йўл юриб, дуч келганларни саволга тутаверишди.

Олма шундай жавоб қилди:

— Мен одамларга ширин-шакар мевалар бераман, улар эса бутуқларимни синдирадилар.

Хўкиз айтди:

— Мен одамларга ер ҳайдаб бераман, шунга қарамай, улар мени калтаклашади, кейин сўйиб ейишади.

Тулки жавоб ўрнига қичқирди:

— Отахон, калтак билан уриб илонни ўлдир.

Қария шундай қилди, сўнг тулкини қувлашга тушди. Тулки зорланди:

— Мени ўлдирма, ахир ҳаётингни сақлаб қолдим-ку!

— Бу дунёда яхшиликка яхшилик қайтмаслигини билмасмидинг?

ОДАТ ВА МАЙЛЛАРИ

Сталин “Герцеговина флор” сигаретини севарди. У папиросни эзгилаб, тамакисини трубкасига жойларди. Бу эрмак унга жуда хуш келар ва руҳий мадад вазифасини ўтарди.

Сталин учун махсус тамаки тайёрлаб берувчи грузин-профессор Сталин мукофоти билан тақдирланган.

Сталин йод ва женьшендан бошқа биронта дорини тан олмасди. Тоғликлар амал қиладиган йўсинда даволанарди: папаха кийиб, иссиқ чой ичар ва кўрпага ўралиб ухларди.

Сталин грузин виноларини (айниқса “Кинзмарули”ни хуш кўрарди) ва ҳар замонда коньяк ичарди.

У грузин таомларини, айнақса қовурилган жўжани ёқтирарди. Кремлда унга грузин ошпази (доҳийнинг вафотидан кейин Грузия КП МК ошхонасига ишга ўтган) ва хитой ошпаз хизмат кўрсатарди. Сталин ҳар хил овқатлардан оз-оздан истеъмол қиларди, бу жиҳатдан хитой таомлари унинг дидига мос келарди. Яқин чорбоғда (Минск шоссесида) Сталиннинг Лузатик деган фамилияли моҳир ошпази бор эди. Унга атаб Клязьмада чорбоғ қуриб берилганди, вафотиға қадар (1975) у ўша ерда яшади. Ошпазлар намоиш кунларидан бошқа пайтда Сталинни кўрмас эдилар. Чорбоғда ошхонадан овқат ташийдиган аёлни Сталин сургундан — Труханск ўлкасидан олиб келганди.

САФДОШЛАРНИНГ ҚОБИЛИЯТИ

Сталин дам олаётган пайтларда Сиёсий бюро аъзоларининг барчаси ўзлари-га қатъий тақсимланган вазифаларни бажаришлари шарт эди.

Масалан, “Никита” гопак устаси бўлиб, Сталин имо қилиши биланоқ рақс-га йўрғаларди. “Анастас”га эса ўзига хос масҳарабозлик вазифаси юкланган эди. Зиёфат чоғида унга албатта сўз берилар, у туриб, қадаҳ кўтарар ва гап бошларди. “Анастас” ўрнидан кўзгалганда, ёнида ўтирган қўшнисининг крес-лосига торт ташлаб кўярди (бу ҳол ҳар йили айнан такрорланарди!).

“Ҳеч нарсани сезмаган” “Анастас” ҳаммининг кулгиси остида торт устига ўтирарди. Хотини бу костюмни кейин қандай ювар экан? Ёки уни ташлаб юбо-ришармикин? Айтишларича, Микоян Сталин зиёфатига кетаётганда ўзи билан яна битта шим олиб борар экан.

Чинакамига шоҳона кўнгил хушлаш! Дид билан, ўта зиёлинамо уюштирилган!

ЛАТИФА

Сталин. Ўртоқ Пушкин, очиқ айтаверинг, нимага муҳтожлигингиз бор? Ҳаммасини тўғрилаймиз, ёрдам берамиз. Балки ғоз пати керакдир? Қоғоз-чи? Нашриётга боғлиқ қийинчиликларми? Ҳаммасини бартараф этамиз.

Пушк ин. Раҳмат, ўртоқ Сталин, ҳамма нарса етарли. Фақат цензура хала-қит бермаса бўлди.

Сталин. Ўзим сизга цензорлик қиламан.

Пушк ин. Жуда соз. Бундай тажрибани юз йил олдин бошимдан ўтказган-ман. Учрашувимиздан илҳомланган ҳолда ижод қилишга жўнайман.

Сталин. Боринг, ўртоқ Пушкин, ишланг. Ижодий муваффақиятлар ти-лайман.

Пушкин кетади. Сталин телефон дастасини кўтаради.

— Алло! Лаврентий, ўртоқ Дантесга айтиб қўй, ўртоқ Пушкин ҳозиргина менинг кабинетимдан чиқди.

ТАЛОВЧИ

Инқилобгача РСДРП талончиликлар ўтказиб турган. Шундай ҳодисалардан бири ҳақида афсона тўқилган. Новороссийск — Гудаута — Сочи маршрути бўйлаб ҳар уч ойда бир марта кичик жанговар кемада Закавказьедаги ҳарбий-лар ва давлат хизматчилари учун пул юборилар эди. Сочида бу пуллар қаретага ортилар ва юзлаб казаклар кузатувида Тбилисига жўнатиларди. Қароқчилар бу йўлни пухта ўрганиб чиққан эдилар. Улар кема командасига ўзларига тегишли моторист ва штурманни бириктириб қўйишга муваффақ бўлдилар. Кемада хиз-матчилардан ташқари 15 та аскар ҳам бор эди. Кема Гудаутида тўхтаган пайтда саккизта абрек унга ҳужум қилди. Моторист ва штурман ўн учта аскарни куб-рикка қамаб қўйди, иккитасини эса бордан улоқтириб юбордилар. Шундан кейин абреклар команда аъзоларига қўшиб, моторист ва штурманни ҳам отиб ташладилар. Ярим тоннага яқин олтин ва қумушни қайиққа солиб қирғоққа келтирдилар, сўнг Гудаутида уларни пойлаб турган аравага ортиб, тоққа олиб кетдилар. Бошлиқнинг амрига мувофиқ йўлда тўрт абрек қолган тўрт шериги-ни отиб ташлади. Юришда давом этдилар, кейин икки абрек ухлаб ётган икки шеригини отиб ўлдирди. Ниҳоят, икки абрек қолди. Эрталаб ювинишаётган пайтда бири иккинчисини қоқ пешонасидан отиб ўлдирди. Қароқчи атрофга аланглаб қараб, эчкиларини боқиб юрган ёш чўпон болани кўриб қолди. У ҳамма воқеани узоқдан кўриб турарди. Қароқчи чуқур ўйга ботиб, алам билан анчагача болага қараб турди, кейин қўл силтаб, тўппончасини чўнтагига солди ва отларни ҳайдаб тоғнинг ичига кириб кетди. Болани тутиб, йўқ қилишга имкон йўқ эди. Бу пуллар партия хазинасига келиб тушмади. Улар тирик қол-ган бояги қароқчи — Сталиннинг қўлида қолиб кетди.

Орадан кўп йиллар ўтгач, Сталин ўзи ёқтирадиган грузин актёри Хоравининг чорбоғида меҳмон бўлди. Боғда сайр қилиб юрар экан, боғбон олдида тўхтаб унга кескин савол берди:

— Сени қаерда кўрганман?!

— Ҳеч қаерда, батано, — жавоб қайтарди ўзини йўқотиб қўяёзган боғбон.

Сталин нари кетди, сўнг орқасига қайтиб, яна сўради.

— Сени қаерда кўрганман?!

— Ҳеч қаерда, батано, — такрорлади боғбон.

Сталин боғбон қаердан келганини суриштирди. Хорава у жуда олисдан, Грузиянинг узоқ бурчагидан келганини айтди. Сталин ёшликдаги талончилик йилларини эслай олмади. Боғбон ана шу чўпон бола эди. Сталин уни танимади. Боғбон эса ўша қароқчи Сталин эканини фаҳмлади, аммо эҳтиёткорлик қилиб, сукут сақлашни маъқул кўрди.

Нақл қилишларича, Сталин талончиликлардан бирида қўлга киритилган пулларни топширмагани учун 1906 йилда партиявий жазога тортилади.

1918 йилда йирик меньшевиклардан бўлган Мартов ва Светловларнинг талабига кўра Сталин партиявий судга берилади. У асримиз бошларида Закавказьеда анархистлик ва таъмагирилик мақсадлари билан таловчилик ҳужумлари уюштирганликда айбланади. Масала меньшевиклар томонидан қўйилгани туфайли, большевиклар Сталин тарафини оладилар ва у оқланади.

МАДАНИЯТ РАҲБАРИ

20-йилларнинг иккинчи ярмида Сталиннинг ҳомийлиги туфайли собиқ юк ташувчилардан бири Закавказье маориф халқ комиссари этиб тайинланади. У ҳаммол ҳамкасбларидан бирига: “Кўраяпсанми, мен маориф комиссари бўлдим! Агар саводим бўлганда қандай мансабга кўтарилишимни тасаввур этиб кўр!” — деб мақтанган экан. У имзо қўйишни тез орада ўрганиб олади. Комиссарликка Лениннинг бюсти юборилганда, халқ комиссари: “Ленин бюстини оёғи билан юборишингизни сўраймиз”, деб хат ёзади. Халқ комиссарлигига иккита ҳожатхона чаноғи келтирилганда, у буларни мева солинадиган идиш деб қабул қилади. Навбатдаги инқилобий байрамлардан бирида бу “ваза”ларни катта қийинчиликлар билан стол устига жойлаштиришади.

20-йилларнинг охирида олий ўқув юртларида пуллик таълим жорий этилади. Бир бева аёл ўғлини ана шу тўловдан озод қилишни сўраб ариза ёзади. Халқ комиссари унга: “Текин социализм тамом бўлган” деб имзо чекади.

30-йилларда халқ комиссарини отиб ташлашади. Афтидан, янги даврда маданиятни барбод этиш учун ҳаммолдан кўра малакалироқ мутахассислар зарур эди. Ана шу йилларда яна бир собиқ ҳаммол — Москва шаҳрида маданият ва адабиётга раҳбарлик қилган Гронский ҳам қамоққа олинади.

ҲОМИЙЛАР РАҚОБАТИ

1926 йилда Герцен кўчаси яқинидаги ёзувчиларнинг ширкат уйига катта ва ёш авлодга мансуб жуда кўп адиблар тўпланар эди. Шу йилларда аксари ижодкорлар маданият ҳомийси ролини ўйнай бошлаган Троцкий билан яқин алоқада эдилар. Ҳам рақобат туфайли, ҳам Россия маданий ҳаётида ёзувчилар катта роль ўйнашини ҳис этгани учун Сталин жонли адабиёт билан алоқасини мустақамлашга ҳаракат қилади. Шу мақсадда у адабий йиғинларга қатнаша бошлайди. Шундай ўтиришлардан бирида Сталин Всеволод Иванов ва Фадеев билан суҳбатлашиб қолади.

Сталин Всеволод Ивановдан сўрайди:

— Яқин кунларда қандай асарингиз чиқади?

— Янги китобим чиқиш арафасида.

— Унга сўзбоши ёзиб беришимни хоҳлайсизми?

— Нима учун? Агар китоб ёмон бўлса, уни ҳеч қандай сўзбоши қутқара олмайди, агар яхши бўлса, унга тавсияноманинг ҳожати йўқ.

Сталин Фадеевга мурожаат қилди:

— Сиз ҳам шундай фикрдамисиз?

— Йўқ. Сўзбоши ўта муҳим нарса. Менинг китобимга Троцкий сўзбоши ёзиб бермоқчи, аммо биз турлича ҳаётий қарашлардаги одамлармиз, шунинг учун мен рад этдим. Агар Сиз, ўртоқ Сталин, ёзиб берсангиз, мен жуда мамнун бўлардим.

— Яхши. Ёзаман.

Бу суҳбат Фадеев билан Иванов тақдирида ҳал қилувчи воқеага айланди. Сталин Фадеев китобига сўзбоши ёзмаган бўлса-да, унинг итоаткорлигини унутмади. Айни пайтда, Ивановнинг раддиясини ҳам ёдида тутди, уни таъқибга дучор этмагани билан, олий адабий доиралар ва фаровонликлардан узоқлаштирди.

Бу тарихнинг яна ўз тадрижий давоми бор. 30-йилларнинг иккинчи ярмида Сталин Ивановни қабул маросимига таклиф этади ва уни рўпарасига ўтказиб, сийлашга тушади: ўзи учун кичик қадаҳга вино қуяди, меҳмонга эса катта идишга тўлдириб ароқ қуяверади. Ёзувчи сир бой бермай, индамасдан итоатгўйлик билан ичиб ўтираверади. Бу гўё садоқатни синаш имтиҳони эди. Ана шу очик кўнгиллик билан уйғунлашиб кетган итоаткорлик Ивановни сақлаб қолган бўлса эҳтимол.

“КУЛГИЛИ ТАРИХ”

Кирпотин сўзлаб берганди.

20-йилларнинг охири — 30-йилларнинг бошларида, Сталиннинг ёзувчилар билан ўтказган учрашувларидан бирида Всеволод Иванов кўпчиликка номаълум бўлган ва кейинчалик ҳам босилмаган “Гўдак” ҳикоясини ўқиб беради. Ҳикоя мазмуни шундай. Қизил партизанлар отряди чўлдан ўтиб боришарди. Партизанлар узоқда икки оқ гвардиячи ўтирган аравани кўриб қолишади. Отишма бошланади. Аравага яқинлашган партизанлар оқ зобит ва зобитлар кийимини кийган аёл ўлиб ётганини кўрадилар, арава тубида мурғак гўдак йиғлаб ётарди. Партизанлар баҳслаша-баҳслаша, охири бу гўдакнинг ҳеч қандай гуноҳи йўқ, уни отрядда олиб қолиш керак, деган қарорга келадилар. Мақсадларини амалга ошириш учун яқиндаги қишлоқдан чақалоғи бор бир қирғиз аёлни тутиб келтирадилар. У йиғлаб, бегона гўдакни эмизидан бош тортади. Шундан кейин яна қишлоққа борадилар ва аёлнинг ўз боласини олиб келадилар. У ҳар икки болани эмиза бошлайди. Аммо унинг сути кам эди, салдан кейин партизанлар ҳалиги аёл бегона гўдакдан кўра ўз фарзандини кўпроқ эмизаётганини сезиб қоладилар. Асранди бола нобуд бўлишидан хавотирга тушган партизанлар аёлнинг ўғлини ўлдирадилар.

Сталин ҳикояни ниҳоятда диққат билан эшитади, воқеа охирлаганда эса, уни комедия деб ўйлаб, баралла хохолаб кулиб юборади.

ҚҶРИҚЧИ ВАСИЛЕВСКИЙНИНГ ҲИКОЯСИ

30-йилларнинг бошларида Нестор Лакоба билан Берия Сталинни Абхазияда кутиб олишди. Бир куни кечқурун катта базм белгиланди. Закавказьедаги барча райком, обком, ўлка қўмиталарининг котиблари унга таклиф этилди. Уларнинг ҳар бири ўзи ишлайдиган жойга хос бўлган бирор нарса олиб келиши зарур эди. Котиблар ўзлари билан беҳисоб осетра балиғи, увилдириқ, вино, коньяк ва бошқа ноз-неъматларни келтиришди. Очик майдонга қўйилган катта стол усти тоғдек уюлиб кетди. Бир талай қўриқчи ва хизматчиларни ҳисобга олмаганда, зиёфатда 70 та меҳмон бор эди. Дарвоза олдида турган Василевский таклиф этилганларнинг ҳужжатларини рўйхатга солиштириб, ичкарига киритмоқда эди.

Ногоҳ Грузиянинг кекса большевикларидан бири Буду Мдивани “Линкольн”-да кириб келди, унинг номи рўйхатда йўқ эди. Василевский бундай қалтис вазиятда нима қилиши кераклигини билмай, гангиб қолди. Бу вақт ичида “Линкольн” зиёфат бўладиган майдончага кириб борган эди. Василевский маслаҳат сўраш учун ичкарига йўл олди. Маълум бўлишича, рўйхатни Берия тузган экан, у Мдиванини ёқтирмас эди.

Мдивани бўлса, зиёфат дарагини эшитиб, қайсидир катта раҳбарнинг “Линкольн”ини сўраб олган ва ўз майлича таваккал қилиб, қўрқмасдан келаверган эди. У ким биландир эндигина қизгин гапга кириша бошлаганда, ёнига Вячеслав Рудольфович Менжинский келиб, шундай деди:

— Ўртоқ Мдивани, сиз кетмоқчимисиз? Машина дарвоза ёнида кутиб турибди, марҳамат, у ёққа ўтинг.

Мдивани гап нимадалигини тушунди ва жўнаб қолди.

МАКР ВА МУҲАББАТ

Сталин Лакобага кўп илтифот кўрсатарди. Уни ўзига жуда яқин олар ва бажонидил уйига меҳмонга борарди. Улар шоду хуррамлик билан маишат қилишарди, Лакоба Сталиннинг кўнглини қандай овлашни биларди. Тўппончадан ўқ отиш уларнинг яхши кўрган эрмаги эди. Лакоба бу ишнинг хўп машқини олган одам эди. Ичиб маст бўлгач, у ошпазини ҳовлига олиб чиқар, уни девор ёнига тургазиб, бошига товуқ тухумини кўярди. Сўнг маълум масофага узоқлашиб, ўқ узарди. Тухум сариғи ошпазнинг башарасига оқиб тушарди.

Ўтмишда олижаноб қароқчилар тухум эмас, олмадан фойдаланишганини, бунинг устига, уни хизматкорлари эмас, ўз ўғиллари бошига қўйиб отишганини (шунда масъулият кучли бўлади-да), бечора ошпаз билмаса ҳам керак. Мабодо, билганда ҳам бу ҳақда айтишга журъат қила олармиди?..

Берия Сталинни Лакобадан қизганарди. Бир куни зиёфат пайтида Берия Лакобага бирга ичишни таклиф этди. Лакоба кўнмади. Берия ярашганимиз учун ичишинг керак деб туриб олди, қисталанг қилди, охири кўндирди. Лакоба ичди. Уйга қайтаётиб, у ўзини ёмон ҳис эта бошлади. Ҳайдовчи уни бир амаллаб меҳмонхонага олиб кирди ва тез ёрдамга телефон қилмоқчи бўлди, аммо шу пайт Берия келиб, телефон дастасига қўлини қўйди.

Лакобани катта дабдаба билан дафн этишди. Юраги ёрилиб ўлди, деб эълон қилишди. Фирромликни сезган марҳумнинг беваси мурдани ёришни талаб қилиб туриб олди. Сухумилик врач Лакоба заҳарланганини аниқлади. Врач бу ҳақда гапириб бериш учун Москвага отланди, аммо йўлда ҳалок бўлди.

Бир-икки йил ўтгач, Лакоба халқ душмани деб эълон қилинди. Берия унинг хотинини, барча яқин дўстларини, қариндошларини қамоққа олди ва Лакобанинг “айби”ни “исботловчи” кўплаб далилий ашёлар тўплади.

Шафқатсиз қийноқларга қарамасдан Лакобанинг беваси сохта айбларни тан олмади. Шунда унинг кўз ўнгида ўғлини азоблашга тушдилар. У қоғозга қўл қўйиб беринг деб онасига илтижо қила бошлади, аммо саводсиз бўлса-да, мағрур бу тоғ аёли қатъий хитоб қилди: “Бардам бўл, ўғлим, отанг учун чидашинг керак!” Унинг кўзларини ўйиб олдилар, сўнгра ўлдирдилар. Лакоба барибир халқ душмани деб эълон қилинди, у Сталинга қарши суиқасд қилмоқчи бўлган эди деб гувоҳлик берувчилар кўплаб топилди.

Албатта, у ҳеч қандай суиқасд тайёрлаган эмасди. Аммо мен ошпазнинг тухумга беланган юзини кўз олдимга келтирар эканман, бу киши ҳақиқатан ҳам халққа душман эдими, деб ўйга толаман. Ҳар ҳолда, уни халқнинг дўсти дейиш ҳам мумкин эмас-да!

БОШ ТЕРГОВЧИ, ПРОКУРОР ВА СУДЬЯ

Сталин қамоққа олишга буйруқ бериш билан чекланмасдан, кўпгина таниқли большевикларнинг тергов ишларини ўзи кузатар, сўроқ қоғозларини

кўздан кечирар эди. Баъзи қамоққа олинганларни ўз кабинетида шахсан сўроқ қилгани ва гувоҳлар билан юзма-юз учраштиргани маълум.

— Станислав Косиорни Сталин ҳузурига сўроқ қилиш учун олиб келишди, — деб ҳикоя қилади Григорий Иванович Петровский. — Кабинетда Молотов, Каганович, Ворошиловлар бор эди. Косиорни стулга ўтказишди. Унинг руҳи тушиб кетган, кўп қийноқларга гирифтор бўлгани кўриниб турарди. Петровский Косиордан сўради: “Стасик, нега ўзингга ҳам, менга ҳам туҳмат қилаяпсан?” Косиор жавоб берди: “Мен маълумот бердим ва сўзимдан қайтмайман”. Шунда Сталин тантанали оҳангга танбەҳ берди: “Мана, кўрдингми, Петровский, сен Косиорнинг жосус эканига ишонмаган эдинг. Энди у халқ душмани эканига ишондингми?” Петровский унга жавоб берди: “Ҳа, ишонман, мен қандай бўлсам, у ҳам шундай душман”. Сталин шунда тергов ҳужжатларини келтиришни ва Косиор Петровский ҳақида берган маълумотларни кўрсатишни буюрди. Терговчи ишни келтирди, унда фақат биттагина қоғоз бор эди. Сталин ғазабланиб сўради: “Ҳаммаси шуми?” “Ҳаммаси шу”, деб жавоб беришди. Мана шу юзма-юз учрашувдан кейин Петровский Украинага жўнаб кетди, уни ишдан четлаштирдилар, квартираси ва чорбоғини тортиб олдилар.

МУШУК-СИЧҚОН ЎЙИНИ

Таъқибга учраган Бухарин 1936 йилда Октябрь намоишини меҳмонларга ажратилган минбарда туриб кузатмоқда эди. НКВД ходими келиб Сталин уни мавзолейдаги жойига таклиф этаётганини маълум қилди. Бухарин меҳмонлар минбарида хотинини қолдириб, Сиёсий бюро аъзолари қаторига кўшилди.

Шу кезларда “Известия” ТАССнинг расмий ахборотини босиб чиқариб, Бухаринни жосус деб эълон қилганди. Бош муҳаррир сифатида газетига Бухарин имзо чекканди.

Сталин ўз қурбонларини мушукнинг қўлига тушган сичқондек ўйнатмоқда эди... Бухарин деярли ҳалокатга маҳкум этилган пайтда Сталин уни Маркс архивини сотиб олиш учун Парижга жўнатди. Бухариннинг ёш хотинига ҳам бирга боришига рухсат беришди. Бу масалада Сталиннинг аниқ ҳисоб-китоби бор эди. Агар Бухарин у ёқда қолиб кетса, унинг тарафдорларини ҳамда Сталинга ёқмай қолган шу тоифа ва даражадаги барча одамларни йўқ қилиши учун баҳона топиларди. Бундан ташқари, Сталин ҳар қандай одамни чет элда ҳам қўлга олиш ва йўқ қилиб юборишга қодир эди. Сталиннинг режасига кўра, Бухарин қайтиб келса, судланиши ва отилиши муқаррар эди. Бухарин қайтиб келди. Ўзига зарба тайёрланаётганини сезиб, МК Пленумига боришдан бош тортди ва очлик эълон қилди. Унга Сталин сим қоқди:

— Эшит, Николай, сен кимдан хафа бўлаяпсан? Партияданми? Партияга қарши очлик эълон қилдингми? Уялмайсанми? Наҳотки биз сени хафа қилишга йўл қўйиб берсак? Эртагаёқ келиб партиядан узр сўра — ҳаммаси жойида бўлади.

Бухарин Сталинга ишонди, мажлисга келиб узр сўради, аммо уни партия МКдан чиқардилар, сўнг ҳибсга олиб отиб ташладилар.

ЭККАНИНГНИ ЎРАСАН

Сталин Павел Петрович Постишевни шахсан ўзи сўроқ қилди. Уни елкасидан силкитиб бақирди:

- Сен кимсан, Постишев?! Бўйнингга ол, кимсан ўзи?!
- Большевикман, ўртоқ Сталин, большевикман.

Бундан ўн йил олдин — партиянинг XV съездида Постишев Раковскийнинг юзига тик боқиб худди шундай қичқирган эди. Постишев ҳам, залда ўтирганлар ҳам:

— Раковский меньшевик, сотқин! — деб тасдиқлаган эдилар.

Шунга қарамай, Бухарин ва Риковни ёқлаган оз сонли одамлар қаторида Постишев ҳам бор эди.

Ана шу Постишев 30-йилларнинг бошида Украинада террор шароитини жорий этган ва жуда кўп сиёсий арбоблар ҳамда маданият ходимларининг умрига зомин бўлган. Постишевнинг айби билан сталинча 1937 йил Украинада муддатидан илгари адо этилганди. Нақл қилишларича, Постишев кутилмаганда қамоққа олинадди ва отиб ташланади, сабаби у ўзи билмаган ҳолда катта бир сирга дуч келиб қолган эди. Киевдаги НКВД ходимларидан бири 1906—1912 йилларда Сталин чор жосусхонаси билан алоқада бўлгани ҳақидаги махфий ҳужжатни топиб олади. Сирасини айтганда, Постишевнинг айбсиз қамалганларни ҳимоя қилиши ёки Сталин таржимаи ҳолига доир махфий ҳужжатдан хабардорлиги бир баҳона, холос. Қобилиятли ва машҳур шахс бўлганлигининг ўзи уни йўқ қилиш учун етарли сабаб эди.

ҚАРШИЛИК

Оржоникидзе Сталиннинг мутлақ ҳукмронликка интилишини ёқтирмас эди. Улар кўпинча қаттиқ тортишиб қолишарди.

Бир куни грузинчалаб жанжаллашиб қолишди. Хонада тасодифан Тевосян ҳам бор эди. Можарога ихтиёрсиз гувоҳ бўлишни хоҳламаган Тевосян секингина чиқиб кетишга уринади. Сталин уни тўхтатиб сўрайди.

— Ўртоқ Тевосян, ким ҳақ?

— Мен грузинчани тушунмайман, гап нимадалигини билолмадим.

Одамлар ўзига сўзсиз бўйсунушига ўрганиб қолган Сталин Тевосяннинг гапига мутлақо эътибор бермай яна сўрайди:

— Барибир, ким ҳақ?

— Сиз, ўртоқ Сталин.

Бошқа бир тортишув чоғида Сталин Оржоникидзегга деди:

— Мен номинг булганишини хоҳламайман, шунинг учун ўзинг ўлишга ҳаракат қил.

ҲАЛОКАТ ҲАҚИДАГИ ТАХМИНЛАР

Оржоникидзенинг ҳалокати ҳақида уч хил тахмин мавжуд. Тинтув ўтказиш учун ҳузурига келишганда, у Сталинга қўнғироқ қилади. Сталин эса НКВД каби жиддий ташкилот хоҳлаган кишисини, ҳатто Сталинни ҳам тинтишга ҳақли, деб жавоб қайтаради. Шундан кейин Серго ўзини отади.

Уни тинтувга келганлар — олдида кирган ёрдамчиси ёки шофёри отган бўлиши мумкин.

Телефонда гаплашгандан кейин Оржоникидзеда Сталин мутлақ ҳукмдор эканлигига шубҳа қолмайди. Оржоникидзе револьверини олиб у билан ҳисобкитоб қилгани жўнайди, шунинг оқибатида ўлдирилади.

Юрак хуружи туфайли ўлди деган тахминга ишониш қийин.

АМАЛГА ОШМАГАН ҚАМОҚ

30-йилларнинг иккинчи ярмида Будённийнинг шаҳар ташқарисидидаги чорбоғига машина келиб тўхтади. Ундан сакраб тушган аскарлар гуруҳи чорбоғни дарҳол қураб олади. Маршал ўз ординарец ва адъютантларига қаттиқ мудофаада туришни тайинлайди. Деразалар олдида пулемётларни келтиришиб ўқ уза бошлайдилар. Хужум қилувчилар ерга ётиб, дарахтлар орқасига беркинадилар. Будённийнинг ўзи телефон олдида югуриб келиб, Сталинга рўй берган аҳволни билдиради. Сталин сўрайди:

- Ярим соат ушлаб тура оласанми?
- Менимча, тура оламан.
- Яхши.

Ярим соатдан кейин бошқа машина келди ва меҳмонлар чақириб олинди.

Сталин Будённийга телефон қилди ва ишлар жойида эканини эшитгандан кейин:

- Энди пулемётларни топшириб қўй, — деди.

Будённий иккита пулемётни топширди, аммо ҳар эҳтимолга қарши тўрттасини чердакка яшириб қўйди.

ПРИМАКОВНИНГ ҚАМАЛИШИ

30-йилларнинг ўрталарида Сталин гражданлар урушининг қаҳрамони, қизил казакларнинг қўмондони Примаковни Москвага чақирди. У икки адъютанти ва ўринбосари билан йўлга чиқди. Йўлда, белгиланган режага мувофиқ, вагонга бир неча ҳарбий ва фуқаро кийимидаги кишилар кириб, Примаковни қамоққа олмоқчи бўлишди. У хитоб қилди:

- Қанақа қамоқ?! Мен ўртоқ Сталиннинг чақириғига мувофиқ кетяпман!

— Ҳеч нарсани билмаймиз, бизда қамоққа олиш ҳақида ордер ва кўрсатма бор.

— Қани, азаматлар, — Примаков ўз ҳамроҳларига мурожаат қилди, — бу кийимини ўзгартириб олган оқгвардиячиларга қизил казаклар кимлигини кўрсатиб қўяйлик.

Йигитлар қамоққа олиш учун келганларнинг ҳаммасини қўлларини қайириб, камарлар билан боғлаб қўйишди. Навбатдаги бекатда Примаков “оқгвардиячилар”ни ҳукуматга топширди.

Ўз гоёсига содиқ, аммо содда одам бўлган Примаков катта сиёсатдан узоқда эди. У шу заҳотиёқ Сталинга телефон қилиб, кийимини алмаштириб олган оқгвардиячилар унга ҳужум қилишгани, уларни қўлга олиб, НКВДга топширгани ҳақида хабар берди. У, яъни Примаков, кейинги топшириқларни кутаётганини айтди. Йўлда давом этишга буйруқ берилди, у оқгвардиячилар ҳақида ташвишланмасаям бўлади, улар билан бошқалар шуғулланишади.

Москвадаги вокзалда гражданлар урушининг қаҳрамонини “кийимини ўзгартирган оқгвардиячилар”нинг катта командаси кутиб олди. Примаков ва ҳамроҳлари қамоққа олиниб, НКВД идорасига юборилди. Шундан кейин уларни ҳеч ким кўрмади.

ИНТЕРВЬЮ

Метрополитен ишга тушиши арафасида “Вечерняя Москва” редакциясида мажлис ўтказилди. Бош муҳаррир ана шу тантана муносабати билан навбатдаги газета сони бутунлай меҳнаткашларнинг дил сўзларига бағишланишини эълон қилди. Ходимлар материал тўплаш учун тарқалишди. Муҳаррир хонасида репортёр Трофим Юдиннинг ёлғиз ўзи қолди. Бирдан унинг миясига кечагина метро билан шахсан танишган Сталиндан интервью олиш керак деган фавқуллодла мардона фикр келиб қолди. У ҳукумат телефони дастасини кўтариб, керакли рақамни терди. Сталиннинг ўзи жавоб берди.

— Салом, ўртоқ Сталин, Сизни “Вечерняя Москва” газетасининг ходими безовта қилаяпти.

- Ким-ким?

— Трофим Юдин, ўртоқ Сталин, “Вечерняя Москва” газетасидан.

- Сизга нима керак, ўртоқ Юдин?

— Сиздан интервью олмоқчи эдим, метро сизга ёқдими?

— Майли. Ёзиб олинг: метро менга ёқди. Москва метроси дунёдаги энг яхши метродир. Сталин.

— Раҳмат, ўртоқ Сталин.

— Хайр, ўртоқ Юдин.

Бу интервью ҳақида эшитган бош муҳаррирнинг эси чиқиб кетди. Босиб чиқариш хавфли. Бу сўзларни ҳақиқатан Сталин айтган бўлса, босиб чиқармаслик ҳам мумкин эмас. Муҳаррир оёғини тираб туриб олди:

— Тасдиқлайдиган биронта ҳужжат ёки имзо кўрсатасан, акс ҳолда ишдан ҳайдайман!

Шунда Юдин пайт пойлаб яна Сталинга қўнғироқ қилди.

— Ишдан ҳайдашмоқчи, гапимга ишонишмаяпти.

— Айтиб қўйинг, мен сизни ишдан ҳайдалсин деганим йўқ.

Юдин ишдан бўшатилмади, у газетада ана шу муҳаррирдан бошқа яна олти-та муҳаррир билан бирга ишлади.

ЙИГИРМАНЧИ ЗИНА

1937 йил. Инқилобнинг йигирманчи йили. Лев Кассилнинг акаси — “Известия”да ишлайдиган Ося, “Кондуит ва Швамброния”нинг муаллифи қамоққа олинди. Шу заҳотиёқ дўсти, масъул котиб Левни ўз хонасига чақирди:

— Лева, гувоҳноманг борми?

— Бор.

— Кўрсат.

Дўсти гувоҳномани олиб стол устига ташлади.

— Афсуски, сен ишдан бўшадинг.

Ёзувчи ҳар куни қамоққа олишларини кута бошлади. Ҳар эҳтимолга қарши нарсаларини ҳам тайёрлаб қўйди. У уйда ўтирар ва зинадаги товушларни санар эди. Кўча эшигидан унинг квартирасигача ўн тўққиз зинадан ўтиларди. Эшик очилгандан кейин, йигирманчи зина босилгунча жон ҳовучлаб кутар, сўнг “хай-рият” деб енгил нафас оларди. Ҳаддан ташқари асабийлашиш оқибатида сочлари тўкила бошлади. Телефон ҳам сукутга кетган: танишлари ва дўстлари қўнғироқ қилишдан чўчишади. Бир куни қўнғироқ жиринглаб қолди:

— Лева, табриклайман сени. “Ҳурмат белгиси” ордени билан мукофотландинг.

Кассил дарғазаб бўлди:

— Ҳазилга бало борми?..

Алам билан дастани ташлади.

Кўп ўтмай яна қўнғироқ жиринглади. Тағин табриклашди. Сўнг Ёзувчилар уюшмасидан қўнғироқ қилиши ва бир гуруҳ ёзувчиларга орден берилиши муносабати билан ўтказиладиган митингга таклиф қилишди.

Фадеевнинг айтишича, Сталин мукофотга тақдим этилган ёзувчилар рўйхатини кўздан кечира туриб сўраб қолибди:

— 1932 йилда Горькийнинг уйидаги учрашувда лезгинча рақсга тушган ёш ёзувчи нега кўринмайди?

Фадеев жавоб беради:

— Лев Кассилми? Ёзаяпти.

— Нега у мукофотланганлар орасида йўқ.

— Унинг акаси қамалган, ўртоқ Сталин.

— Ўртоқ Фадеев, ёзувчиларни биздан ҳимоя қилишингиз учун Ёзувчилар уюшмасини тузганмиз. Бизда аксинча бўлаяпти, ёзувчиларни сиздан ҳимоя қилишга тўғри келаяпти.

СТАЛИННИ ҚЎРҚИТГАН ҚАРИЯ

Тожик санъати декадаси тамом бўлиши муносабати билан қабул маросими ўтказилди. Унда Сталин, Тожикистон ҳукуматининг аъзолари, адабиёт ва санъат арбоблари иштирок этдилар. Сталин ўрнидан туриб қадаҳ сўзи айтди:

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

— Улуғ тожик халқи учун, унинг ажойиб санъати учун, Рудакий ва Фирдавсийнинг санъати ва...

Шу пайт столнинг охирида ўтирган паст бўйли, нимжон қария қичқириб юборди:

— Бираф! Эски адабиётшунослик капут!

Бир сония ҳамма даҳшатда қотиб қолди. Аммо Сталин ўзини ҳеч нарсани сезмагандек тутди ва қадаҳ сўзини яна қайта такрорлади:

— Тожик халқининг ажойиб санъати учун, Рудакий, Фирдавсий ва...

Қария столнинг нариги чеккасидан туриб яна қичқирди:

— Бираф! Эски адабиётшунослик капут!

Яна ҳамма даҳшатга тушди. Қария эса сакраб ўрнидан туриб, қатъият билан Сталинга қараб юрди. Доҳий қўрққанидан орқага тисарилди.

Шу онда фуқаро кийимидаги икки ёш йигит келиб қариянинг қўлидан тутди. Сталин ёнида ўтирган Тожикистон МК котиби Фафуровга мурожаат қилиб, бу беўхшов қичқариқ нимани англатади, бу ашаддий қария ким, деб сўради. Фафуров тушунтирди:

— Қария машҳур ёзувчи ва адабиётшунос Садриддин Айний бўлади. У “Қойил! Эски адабиётшунослик тамом бўлди!” деб қичқирди. Айний кўп йиллардан бери Фирдавсий тожик шоири деб таъкидлаб, эски адабий қараш тарафдорлари билан баҳслашиб келади. Ҳозир у Фирдавсийнинг тожик адабиётига мансублиги ҳақида Сталин айтган фикрларни табрикляпти.

Сталин стол ёнидан чиқиб, дамани ичига ютиб ўтирган одамлар нигоҳи остида қариянинг олдига юриб келди. Унинг имоси билан қарияни қўйиб юборишди. Сталин ундан сўради: “Сиз ким бўласиз?” Қария эгилиб таъзим қилди ва “Камтарин қулингиз Садриддин Айний” деб жавоб берди. Етарли маълумот олиб бўлган Сталин: “Айний — бу тахаллус. Ҳақиқий исми-шарифингиз нима?” — деб сўради. “Садриддин Саид Муродзода”, — деди Айний. Шунда Сталин унга қўл узатди: “Танишиб олайлик, Жугашвили”.

СОВЕТ ТЕАТРИНИНГ АЖОЙИБ ДЎСТИ

Станиславский асабий, ҳиссиётга тез бериладиган одам эди. Бир куни репетиция пайтида унга арқон керак бўлиб қолди. Театр омборидан арқон топилмади. Станиславский тутақиб кетди:

— Бундай бемаъни шароитда ишлаб бўладими?

Эҳтироси жўшиб у телефонга ташланди:

— Ўртоқ Сталин, ишлаш учун ҳеч қандай имконият йўқ, арқон керак, аммо уни театрдан топиб бўлмайди.

Сталин унинг гапларини сабр-тоқат билан хотиржам эшитиб бўлгач, сўради:

— Сизга қанча арқон керак?

Саволнинг кўндаланг қўйилганидан гангиб қолган Станиславский жавоб берди:

— Уч метр.

— Яхши, ўртоқ Станиславский, хотиржам ишлайверинг.

Икки соатдан кейин уч тонна арқон ўрами ортилган юк машинаси театр олдига келиб тўхтади.

КИРШОННИНГ “НОН”И

30-йилларда Сталин ва Сиёсий бюронинг бошқа аъзолари театрга бориб, Владимир Киршоннинг “Нон” спектаклини кўришди. Муаллиф ҳукумат аъзолари ложасига чақириб қолишармикин, деб кутди, аммо уни йўқлашмади. Эртаси куни Сталин Горькийнинг уйига борди. Киршон ҳам шу ерда эди.

- У кўпчилик олдида Сталиннинг ёнига келиб:
- “Нон” спектакли сизга маъқул бўлдими? — деб сўради.
 - Бундай спектаклни эслай олмайман.
 - Кеча сиз. “Нон” спектаклини кўрдингиз-ку. Мен муаллифман. Таассуротларингизни билишни хоҳлайман.
 - Эслолмаяпман. 13 ёшимда Шиллернинг “Макр ва муҳаббат” ини кўрган эдим, у ёдимда турибди. “Нон” спектаклини эса эслай олмаяпман.

ДОҲИЙНИНГ АЖОЙИБ СЎЗЛАРИ

Ўрта Осиёга бағишланган мажлислардан бирида 30-йилларнинг ўқувчи пахтакори — кичкина Мамлакат Сталинни табриклаб сўзга чиқди. У кулимсираган ҳолда, қизчанинг қўлидан ушлаб баланд кўтарди. Шу лаҳзадаёқ Сталин ва қизчани гулдасталарга кўмиб ташладилар, фотосуратчилар чиқиллатиб суратга туширишди. Шулардан бири “Сталин совет болаларининг энг яхши дўсти” деган ёзув остида бутун мамлакат бўйлаб тарқалди. Бу тарихнинг ўзига хос яширин қирраси ҳам бор. Сталин қизчани кўтарганича лабидан табассум аримаган ҳолда грузинчалаб Берияга: “Момашоре еч тилиани!” деди. Мамлакат нотаниш тилда айтилган бу сўзларни мамнуният билан эслаб қолди ва уни узоқ йилларгача хотирасида авайлаб сақлади. У улғайгандан кейин доҳий нима деганини суриштириб билди.

Сталин: “Йўқот бу битлиқини!” деган экан.

НОН, КОЛХОЗ ВА ПАСТЕРНАК

30-йилларнинг ўрталарида Сталин Фадеевдан шоир Пастернак нима иш қилаяпти, деб сўради.

- Шеърлар ёзаяпти, — очикқўнгиллик билан жавоб берди Фадеев.
- Бу яхши, — деди Сталин ва бир оз жим тургач, қўшимча қилди: — Нима учун шоир Пастернак колхоз ҳақида дoston ёзиши мумкин эмас? Фалла экиб, бизни боқаётган меҳнаткашларимизни улуғлашимиз керак.
- Маъқул гап, ўртоқ Сталин. Мен Пастернак билан гаплашаман, у меҳнаткашлар ҳақида ёзади.
- Шароит яратиб беринг. Пастернакни колхозга ижодий командировкага юборинг. Шоир у ёқда ҳаётни ўргансин.
- Жуда соз, ўртоқ Сталин. Ҳаётни ўрганиш, айниқса колхоз билан танишиш Пастернак учун жуда фойдали бўлади.

Фадеев шу куниёқ Сталиннинг таклифини Пастернакка етказди. Пастернак хижолат бўлди, лекин назокат билан розилик билдирди. Шунга қарамай, у ижодий сафарга бормади ва колхоз ҳақида ҳеч нарса ёзмади.

Ўз топшириғи ёдида турган Сталин кўп ўтмай Пастернак нима иш қилаяпти, деб суриштирди. Фадеев яна: шеърлар ёзаяпти, деб жавоб қайтарди. Сталин колхоз ҳақидаги шеърлар билан қизиқди.

- Ҳали ёзгани йўқ, — самимий тан олди Фадеев.
- Кўп афсус, — хафа бўлди Сталин, — шундай яхши ва муҳим мавзу...
- Ҳа, — маъқуллади Фадеев. — Мен унга эслатаман.
- Эслатинг ва колхозга ижодий сафарга юборинг, ҳаётни ўрганиб келсин. Пастернак ижодий сафарга йўлланма олди, аммо ҳеч қаерга бормади.

Сталин учинчи марта Фадеевдан шоир Пастернак нима қилаётганини сўради ва у колхоз ҳақида дoston ёзмаганини эшитгач, қаттиқ аччиқланди:

- Биз Пастернакдан меҳнаткашларимиз нонни қандай етиштиришаётгани ҳақида асар ёзсин деб сўрадик, у эса буни хоҳламади. Майли, нон қандай етиш-

тирилишини билишни хоҳламаётган бўлса, келинлар, шоир Пастернакнинг нонини яримта қилиб қўямиз.

Шундан кейин Пастернакнинг асарларини чиқармай қўйишди. У таржималар билан аранг тирикчилик ўтказди.

ҚУДРАТЛИ РАҚИБ

Шота Руставелининг юбилейини ўтказиш учун Фадеев Грузияга келди. Президиумда Берия пайдо бўлганда зал уни гулдурос қарсақлар билан олқишлади. Берия атайлаб бир неча марта ташқарига чиқиб келди, ҳар гал у пайдо бўлганда гулдурос қарсақлар янграб турди. Москвага қайтгач, Фадеев бу ҳақда Сталинга гапириб берди: шоир Шота Руставелининг эмас, шарқ князи Лаврентий Бериянинг тўйи нишонланди, деди у. Сталин Берияни чақириб сўради: “Айт-чи, Берия, Грузияда совет халқининг доҳийлари кўпайиб кетмаяптими?”

Шу кундан бошлаб Фадеев қудратли рақиб орттирди.

Берия Сийсий бюро аъзоси ва Ички ишлар халқ комиссари бўлгандан кейин Фадеевни қамоққа олишга бир неча марта уриниб кўрди. Сталин бунга йўл қўймади. Берия уч марта Фадеевга қарши суиқасд уюштирди. Шулардан бири Переделкинода юз берган эди: юк машинаси Фадеевнинг машинасини уриб зовурга ағдарди. Аммо Фадеев тирик қолди.

ГИЛАМ ВА ИЛҲОМ

30-йилларда Алексей Толстой Бутуниттифоқ Қишлоқ хўжалик кўргазмасига келди. У Ўзбекистон павильонидаги мўъжизакор гилам олдида узоқ туриб қолди. Бир неча моҳир уста уни ўн йил давомида қўлда тўқиган эди. У гиламчилик санъатининг ноёб намунасига айланганди. Ёзувчи павильон директорига учрашиб, ана шу гиламни сотиб олмоқчи эканини айтди. Директор машҳур ёзувчига юксак ҳурматини изҳор этган ҳолда, афсус билан бунинг иложи йўқлигини, гилам халқ мулки эканини, у музей дурдонаси саналишини таъкидлади.

Гиламга қаттиқ ишқи тушиб қолган Толстой уйига қайтгач, Сталинга кўнғироқ қилишга жазм этди, “Нон” романи қандай ёзилаётгани, Сталин образи устида қандай ишлаётганини сўзлаб берди. Шундан кейин Толстой иши кўнгилдагидек кетмаётганидан шикоят қилиб, ўзи ёқтирган гиламга қараб ижод қилиш имкониятидан маҳрум этилгани ҳақида сўзлади. Афсуски, бу гиламни сотиш мумкин эмас экан, деб қўшиб қўйди.

— Зарари йўқ, — жавоб берди Сталин, — биз сизнинг ижодий ишларингизга ёрдам берамиз, сиз жуда муҳим ва оғир мавзуларга қўл урмоқдасиз. “Нон” асарингиз бизга ризқи-рўзимиз бўлган нондек зарур. Сиз безовта бўлманг. Ишлайверинг.

Кечга яқин Толстойнинг квартирасига икки юк машинасида ана шу эртақлардагидек гўзал гиламни келтиришди. Бундай сталинча ғамхўрлик ёзувчини ниҳоятда илҳомлантириб юборди, тез орада у “Нон” романини эълон қилди. Асарда Сталин Россия ва инқилобни оқғвардиячилардан, очлик ва бошқа баболардан қутқарган буюк инсон сифатида мадҳ этилганди.

ШАҲАР ҚУРУВЧИЛАР

Каганович меъмор Боровскийни чақириб, Василий Блаженный ибодатхонасини бузиб ташлашни буюрди: у майдонга кириш йўлини тўсиб, техниканинг юришига халақит берарди. Меъмор рози бўлмади: майдон узун кўчага айланиб қолади, буюк меъморий обидадан айриламиз. Агар шундай қилинса, мен ўзим-

ни ўлдираман, деб қўшиб қўйди у. Боровский қамоққа олинди. Хотини ҳар гал учрашувга келганда, у: “Турибдими?” деб сўрар эди. Тасдиқ жавобини олгач, шукроналик билдирарди:

— Ҳали яшасам бўлади.

Бошқа итоаткор меъмор Сиёсий бюрода Қизил майдонни қайта қуриш режаси ҳақида доклад қилди. Кўргазма сифатида у макетдан фойдаланди.

— Сохта рус услубида қурилган ГУМни олиб ташлаймиз, ўрнига намоиш ва сайлларда тамошабин — меҳмонлар ўтирадиган минбарлар ўрнатамиз (у макетдан ГУМни олиб, ўрнига минбарни қўйди). Сохта рус готикаси услубида қурилган Тарих музейини олиб ташлаймиз ва бу ерга гумбазли дарвоза ўрнатамиз (макетда дарвоза пайдо бўлди). Василий Блаженный ибодатхонасини олиб ташлаймиз-да... (меъмор қўли билан ибодатхона гумбазини ушлаб, юқори қўтарди).

— Ибодатхонани жойига қўй, — деди Сталин.

Меъмор қўрқа-писа ибодатхона макетини жойига қўйди. Шундай қилиб, майдон бузилмасдан сақланиб қолди.

КИЧИК ШУМЛИКЛАР

30-йилларда Сталин ўз ҳузурига тўрт йирик кинематографистни чақириб, янада самарали ишлашлари учун уларга нима кераклигини билмоқчи бўлди: “Тортинмасдан бемалол сўрайверинглар. Ёрдам беришга ҳаракат қиламиз”, — деди.

Ромм кичкина хонада қийналиб яшайман, хотиним касал, квартира керак, деб кўнглини очди.

“Яхши. Сизга квартира берамиз”, — деди Сталин.

Пудовкин фақат шаҳардан ташқаридагина ишлай олишини айтди, демак чорбоғ керак.

“Яхши. Сизга чорбоғ берамиз”, — ваъда қилди Сталин.

Пирьев чорбоғим бор, аммо у ёққа бориш қийин. Йўлда чарчаб қолиб, яхши ишлай олмаяпман, деб машина сўради.

“Яхши. Машина берамиз”, — жавоб берди Сталин.

Александров дудуқланиб қолди: унинг сўрайдиган нарсаси жуда катта, ҳатто айтишга тили бормай турибди.

“Гапираверинг, тортинманг”, — далда берди Сталин.

“Мен, ўртоқ Сталин, сизнинг “Ленинизм масалалари” китобингизни дастхатингиз билан олишни хоҳлайман. У мени илҳомлантиради”.

“Яхши, Сизга дастхат билан китоб берамиз”, — деди Сталин.

Александров квартира, чорбоғ, машинани дастхат ёзилган китобга илова сифатида олди.

ПАРАПСИХОЛОГИЯ ДОҲИЙ ХИЗМАТИДА

Вольф Мессингнинг болалик йиллари асримиз бошига тўғри келади. У хилват бир чеккада яшайдиган оддий яҳудий боласи бўлиб, бирон фазилати билан тенгдошларидан ажралиб турмас эди. Бир куни хунрезлик пайтида кўз ўнгида ота-онасини ўлдиришди. Бола мебель орқасидаги қандайдир туйнукчага яшириниб, жон сақлаб қолди. Хунрезлик давом этарди. Раҳмдид бир рус оиласи болага кечаси жой берди. Аммо эрталаб, Вольфни сезиб қолишса, оқибати ёмон бўлишидан чўчиб, унга станцияга қочиш ва у ерда биринчи дуч келган поездга ўтириб, узоққа кетишни маслаҳат беришди. Бола шундай қилди. У юк қўйишга мўлжалланган учинчи қаторга чиқиб, худди синчқондек жим ўтирди. Бир неча соатдан кейин вагонга кузатувчи ҳамроҳлигида назоратчи кирди. Купедаги пассажирларнинг патталарини текшириб

чиққан назоратчи касбига хос хушёрлик билан юқори қаватларни кўздан кечирди ва кўрқиб кетган Вольфдан паттасини талаб қилди. Бир кеча-кундуз ичида кўплаб даҳшатли воқеаларни бошидан кечирган ўсмир назоратчи сиймосида ҳам катта хавф-хатарни кўриб турар ва ич-ичидан тамом бўлган эди. Шунга қарамай, у ўзини йўқотиб қўймади ва полда ётган газета парчасини қўлига олиб икки буклади-да, хотиржам қиёфада назоратчига узатди. У қоғоз парчасини синчиклаб кўздан кечиргач, қисқичи билан тешиб, болага қайтариб берди. Миясида атрофидагиларга таъсир кўрсата олувчи қандайдир қудратли яширин куч уйғонганини Вольф фаҳмлаб қолди. Шу пайдан бошлаб унда гипноз қилиш ва кўз ўнгидан узоқда бўлаётган ҳодисаларни кўриш қобилияти пайдо бўлди. Бу фазилат Вольфда умрининг охиригача сақланиб қолди.

Вольф Мессингдаги парапсихологик имкониятлардан Сталин хабар топди ва бу тенги йўқ ажойиб инсонни ҳузурига таклиф этди. Рухсатнома тайёрлаб қўйилиши ҳақида Мессингни огоҳлантиришди. “Агар ўртоқ Сталин таклиф қилган бўлса, менга рухсатнома керак эмас”, — жавоб берди Мессинг. У ҳақиқатан ҳам кучайтирилган қоровуллар орасидан рухсатномасиз ўтиб кетди.

Уруш пайтида Сталин бир неча марта Мессинг билан учрашди ва Гитлер нима ишлар қилаётгани, нималарни ўйлаётганини билиб беришни сўради. Мессинг Гитлернинг ниятлари, режалари ва хатти-ҳаракатлари ҳақида Сталинга муттасил маълумотлар бериб турди. Ривоятларга қараганда, Гитлернинг ҳам ўз немис парапсихологи бўлиб, у орқали Сталиннинг мўлжаллари ва ҳаракатларини билиб турган: немис парапсихолог ва Вольф Мессинг бири-биридаги ноёб фазилатни ишдан чиқариш учун тинимсиз зимдан кураш олиб борган.

Албатта, уруш парапсихологлар тўқнашувидан иборат эмас. Аммо душманининг режаларини билиш орқали Мессинг Сталинга ҳақиқатан ҳам ёрдам бера олганми? Унда жанггоҳнинг бирон-бир ҳудудидан нималар юз бераётганини аниқ айтиб бериш иқтидори чиндан бормиди? Бундай илоҳий иқтидор ҳақида бошқалар келтирган далилларга таяниб бирон нарса дейиш қийин. Парапсихологияга оид эстрада томошалари асосида ҳам Мессинг ҳақида ҳукм чиқариб бўлмайди. Шунга қарамасдан, унинг имкониятлари ўта кенг бўлганини исботловчи бир воқеага ишонмаслик мумкин эмас. Менинг қадрдоним, филология профессори Марк Яковлевич Поляков — шубҳаланувчан, парапсихологияга ҳам, мистикага ҳам ишонмайдиган одам — 50-йилларнинг охирида Кўктебелда дам олган эди. Дам олувчилар Волошин уйидаги айвонга тўпланишарди. Вольф Мессинг давранинг гули эди. Аёллар ҳаяжонланиб, эракалар эса вазминлик билан уни кузатишарди. Поляков бир чеккада бефарқ қараб ўтирарди. Бирдан Мессинг унга ўгирилиб:

— Истеҳзо қилишни йиғиштиринг! — деб хитоб қилди.

Ҳамма ҳайрон қолди. Сабаби, Поляковнинг ташқи қиёфасида ҳеч қандай истеҳзо аломати сезилмасди.

Бир неча дақиқадан кейин Мессинг яна қаттиқ огоҳлантирди:

— Сиз мазах қилишда давом этаяпсиз — ҳозир сизга буни исботлайман! Москвага телефон буюртмаси беринг (у пайтларда ҳали автомат алоқа йўқ эди). Сизни уйингиз билан улашгунча, мен у ерда нима қилишаётганини айтиб бераман.

Даврадошлар телефонга буюртма беринг, деб қисталанг қилишди, Мессинг эса башорат қила бошлади.

— Уй хизматчингиз котлет пишираяпти. Ўғлингиз диванда ётиб, инглиз тилидаги романнинг 230-бетини ўқияпти. Диван устида эски соат осилган. У бузилиб қолган.

Поляков эътироз билдирди:

— Ҳаммаси нотўғри, бугун якшанба, уй хизматчиси, одатдагидек, черковда бўлади. Соат юз йиллик, ҳали бирон марта тўхтаган эмас. Энг муҳими, ўғлим шу кунларда Кавказда.

Шу пайт Москвани улаб беришди. Телефонга уй хизматчиси келди. Ҳақиқатан ҳам Поляковнинг ўғли оёғини синдириб, Кавказдан қайтиб келибди, ҳозир диванда ётиб, инглизча романни ўқиётган экан. Соат бузилган.

Даврадагилар кулиб юборишди. Мессинг камтарлик билан олқишларни рад этди.

ЭРКИНЛИК ИСТАГИ

Урушдан кейин Сталин Грузияга боради. У кўп йиллардан бери бу томонларга келмай қўйган эди. Цхалтубода бодини даволайди, Боржомида дам олади ва 1949 йилда Гагра яқинидаги Рица кўлида бўлади. Соат 15 дан 17 гача у одатда ухлар эди. Бутун атроф аскарлар ва махсус қисмлар томонидан қўриқланарди. Иттифоқо, бир куни доҳий белгиланган вақтда хонасидан чиқмайди. Соат 18 да ҳам у кўринмади. Хавотирга тушадилар. Секин қарашса, у жойида йўқ, қаёққадир ғойиб бўлган. Қидирув бошланади. Худди шу пайтда у қирғоқ бўйлаб ёлғиз сайр этиб юрарди. Кейин скамейкага ўтириб дам олади. Китель кийган, фуражкадаги доҳийни ҳеч ким танимайди. Атрофда болалар ўйнаб юришарди. Қочоқ дўкон олдига келади, ёнида пул йўқ. Шунда у Сталин эканини айтиб, болаларга улашиш учун қарзга конфет сўрайди. Сотувчи қотиб қолади, сўнг конфет олиб чиқиб, “Сталин! Сталин!” деб қичқирганича болаларга соча бошлайди. Одамлар йиғилиб, Сталинни ўраб олишади. Соқчилар юғуриб этиб келишади. Доҳий икки томонлама ҳалқа: соқчилар ва мухлислар қурушовада қолади.

Афсона шу ерда тамом бўлади. Эҳтимол, бу доҳийнинг кўнглини овлаш учун атайлаб уюштирилган воқеадир, эҳтимол, бу буюк маҳбус озодликни қўмсаб, давлат ишларини, қонли можароларни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, соқчилардан қочиб, болаларга эркин конфет улашиб юришни, инсонларча ҳаёт кечиришни истаб қолгандир?

Шайх Кубро тушлари

Хуршид Даврон.

Шаҳидлар шоҳи. Тошкент, Қатортол-Камолот, 1998

Катортол-Камолот” ишлаб чиқариш нашриёт корхонаси, шоир Хуршид Давроннинг “Шаҳидлар шоҳи” номли тарихий-маърифий қиссасини чоп этди. Қисса Жалолиддин Мангуберди яшаган долғали даврдаги маънавият арбоби, халқимизнинг севимли фарзанди Нажмиддин Кубро ҳақидадир. Китоб бизни Жалолиддин Мангуберди даври маънавий дунёси билан таништиради, қаҳрамонлик ва инсонпарварликда ундан қолишмайдиган Нажмиддин Кубронинг илмий-маърифий фаолияти ҳақида ҳикоя қилади.

Ёшларимиз Хуршид Давроннинг “Самарқанд хаёли”, “Соҳибқирон набираси” номли тарихий бадиаларини севиб ўқишади. 1991 йилда унинг “Самарқанд хаёли” номли тарихий бадиалар тўплами нашр этилди. Ундан тарих шайдоси бўлган шоирнинг “Аждодлар ёди”, “Ватан чегараси”, “Тарих — боболар боғи”, “Муқаддас китобни варақла”, “Мустақиллик нима”, “Маърифат шижоатдир”, “Ҳақиқат чирогини ёқайлик” каби бадиалари, “Массагетлар маликаси ва форслар подшоҳи”, “Бибихоним қиссаси ёки тугамаган достон”, “Самарқанд хаёли” каби тарихий қиссалари ўрин олганди.

1991 йили Хуршид Даврон тўрт тарихий манбани (Абу Тоҳирхожанинг “Самария”, Муҳаммад Наршахийнинг “Бухоро тарихи”, Баёнийнинг “Шажа-райи Хоразмшоҳий”, Ибрат Тўрақўрғонийнинг “Фарғона тарихи”) ўз ичи-

га олган “Мерос” номли тўпламга муҳаррирлик қилди. У тарих ихлосмандларининг севимли китобига айланди.

1994 йилда шоирнинг Мирзо Улуғбек ҳақидаги қиссаси нашр этилди...

Нажмиддин Кубро ҳақида бир қанча илмий мақолалар эълон қилинган. Хуршид Давроннинг “Шаҳидлар шоҳи” тарихий-маърифий қиссаси тарихий маълумотга бойлиги, Кубравия тариқатининг вужудга келиши ва унинг комил инсонни вояга етказишдаги ўрни меҳр билан баён этилган. Китоб орқали биз Нажмиддин Кубронинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида тўлароқ маълумотга эга бўламиз.

Тарихий асарларда Хоразмшоҳийлар давлати ҳақида гап кетганда кўпроқ ижтимоий-сиёсий воқеаларга ўрин берилади. Хуршид Даврон эса ўз китобда маънавият ва маърифатнинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрнини ёритишга диққатини қаратган. Китоб икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда Хоразмшоҳлар давлатининг Такаш ва Аловуддин Муҳаммад даврида кенгайиши, бу давлатнинг исмоиллийлар, гурийлар, салжуқийлар, қорахитойлар билан муносабатлари, жангу жадаллари ҳақида ҳикоя қилинади. Шу ўринда маънавий ҳаётдаги ўзгаришлар ҳам муаллиф назаридан четда қолмаган. Яъни, катта-катта ҳудудларни ўз давлатига қўшиб олган Хоразмшоҳ Аловуддин Муҳаммад қуюшқондан чиқадиган ишларга қўл ура бошлади: 1206

йилда Бухорода Малик Санжар бошчилигидаги қўзғолонни бостирди.

Ваҳоланки, аҳоли садрлар зулмига, қалмиқ амалдорларнинг адолатсизликларига қарши бош кўтарган эди. 1212 йили Самарқанд аҳолиси Хоразмшоҳ зулмига қарши қорахитойлардан мадад сўраганда, Муҳаммад Хоразмшоҳ улардан қонли ўч олди. Шаҳар аҳолиси уч кеча-кундуз давомида таланди, ғорат қилинди. У Эрон ва Афғонистонни эгаллаб бўлгач, Боғдод халифасидан ўзига тобе бўлишни талаб қилди.

Шундан сўнг Аловуддин Муҳаммад давлатидаги афкор омма газабини қўзғабган яна бир жинойт содир бўлди. Мирзо Улуғбек ёзади: “Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ томонидан содир этилган носавоб ҳаракатлардан бири шу бўлдики, туҳмат воситасида Ҳазрати шайхи валитарош шайх Нажмиддин Кубро, қаддаса сирраҳумо, муриди Шайх Мажиддин Бағдодийга Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг онаси, Туркон хотун билан бир кечаси Султон мастлигида қасд қилдилар. Султон маст ҳолатида ул дин бузургининг қатлига рухсат берди. Эрта тонгда хушёр тортгач, қилмишидан пушаймон бўлди. Жавоҳир тўла бир табақ ва олтин тўла таштни ҳазрати Шайх Нажмиддин Кубро, қаддаса сарруҳу, хонақоҳи дарвешлари жамоаси ҳузурига жўнатиб, “Буни дарвешлар судра қилсунлар. Беихтиёр юз берган бу гуноҳ учун афв этсунлар”, деди.

Шайх дедилар: “Унинг хун баҳоси зару жавоҳир бўлаолмайди, балки унинг калласидур!” Яъни Султон ва бир неча минг шоҳ амалдорлари...”¹

Аловуддин Муҳаммад ўзининг халқ манфаатларига зид хатти-ҳаракатлари билан мамлакатдаги ижтимоий ва сиёсий аҳволни оғирлаштирди. Айниқса, Нажмиддин Кубро бошлиқ маънавият ва маърифат аҳлининг Султондан юз ўгиришига сабаб бўлди.

Хуршид Даврон мазкур вазиятни бадий воситалар билан баён этар экан, Шайх Нажмиддин Кубронинг “Фақирлик ҳақида рисола”сидан қуйидаги иқтибосини келтиради: “Бу йўлга кирган мурид... бутун вужуди ва қалби билан Оллоҳнинг ҳузурига юзланиши,

зоҳирдагию ботиндаги ҳамма истакларидан воз кечиши, хомуш, сокин, илтижо қилувчи, йигловчи, ожиз, ҳаёли, фақир, холис, шариатни маҳкам тутувчи, Оллоҳ таолонинг ҳукмларини билувчи, Пайғамбар алайҳиссаломнинг суннатларига эргашиувчи бўлмоғи керак”.

Шайх Нажмиддин Кубро бу сифатларга эришиш, талабларни тўла-тўқис адо қилиш ва синовлардан ўтишда тариқатда муриднинг раҳбарлик масъулияти ва заруратини алоҳида таъкидлайди. Пирга эргашган киши йўлини йўқотиб, ҳалокатга учрамайди. Шайхнинг мазкур гаплари айни қонуний, ҳақиқат эканлигини Хуршид Даврон тарихий маълумотлар ёрдамида чуқур исбот этади.

Рисоладаги тафсилотлардан шу нарса англашиладики, Аловуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ва унинг сарой аҳли Кубравия тариқатидан йироқ эдилар. Шайх Нажмиддин Кубро хонақоҳда яшашга мажбур бўлган. Шайхнинг халқ орасидаги эътиборидан воқиф бўлган Чингизхон Гурганж аҳолисини қирғин қилишдан олдин ул муборак зот ҳузурига ўз элчисини — Имом Мужтаҳиддинни жўнатади. У хонақоҳдаги “наматли тақя кийган, қовжироқ” чол — Шайхнинг ҳужрасига киради. Имом:

— Мен Сизни қутқаргани келдим, ҳазратим! — деган сўзларига Шайхнинг одамни ларзага соладиган қуйидаги жавобини эшитади:

— Йўк, йўк, имомзода, ундай демагил, сен ўзингни қутқаргани келдинг. Сен мени қутқаролмайсан, қутқаргувчи Эгамдир... Сен ўлимдан қўрқиб, куффор илкида шаҳид бўлаётган қавмининг азобларидан қўз юммоқчисан. Аммо, шунга англагил-ким, қўрқув иймонсиз бандаларнинг қисматидур. Бу дунёда ёлғиз Оллоҳдангина қўрқиш кераклигини билмаган куффордан фарқинг борму?.. Ёдингда бўлсин: Алқасосул миналҳақ! Ҳеч бир иймонсизлик интиқомсиз қолмайду. Бандасининг қўлидан келмаса, рўзи маҳшар бордур... Эвоҳ... Эвоҳким, сенинг бу азобларингга чидаб бўлмаяпти, имомзода...

Имом Мужтаҳиддиннинг шаҳарни ташлаб чиқинг, деган илтижоларига жавобан Шайх Кубро дейди:

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Тошкент, “Чўлпон” нашриёти, 1994, 128-бет.

— Мен ўз юртимни, ўз халқимни қулфатда ташлаб кетмайман. Мен умр бўйи аҳли куфру залолат бўлмиш золимлар даргоҳидан, уларнинг нопок мажлисларидан қочдим. Мен умр моҳиятини саъйи ҳаракатда кўрдим, дунё қуллигидан озод бўлмоққа интилдим. Билдимки, энг ноёб неъмат қахрамонлик, Оллоҳ йўлида қилинган фидойи жасорат экан. Ўз қавми, ўз кулбаси, ўз фарзандини куффорлардан ҳимоя қилиш эса улуг саодатдур”.

Киссадаги мазкур тўқнашув манзаралари акс этган саҳифалар ҳаяжон билан ўқилади. Муаллиф шайх Нажмиддин Кубронинг ватансеварлик фазилатларини ёрқин бўёқларда маҳорат билан тасвирлай олган.

Чингизхон 1219 йилнинг кузида Ўтрорни қамал қилиб, Самарқанд ва Бухорони босиб олгандан кейин, Аловуддин Муҳаммад Гурганжни ташлаб қочди. Унинг ишончли амирларидан икки-уч нафари ўз қўшинлари билан Чингизхон хизматига ўтганда бутун мамлакат, айниқса, ҳимоясиз аҳоли зулмат қўйнида қолгандек бўлди. Фақат Нажмиддин Кубро хонақосидан бир илоҳий нур тараларди. Қалбида Ватан меҳри, эл меҳри бўлганларгина шу хонақоҳ остонасидан нари кетмас, мудофаа чораларини кўрар эдилар. Бу муқаддас туйғудан жонини ортиқ билганлар юртни тарк этмоқда эдилар.

Кетаётганлар “Сўнги марта орқасига қаради. Сўнги марта Шайх Кубро хонақоҳи эшигида куюниб, тун кўксига сачраётган нурни — зулмат қўйнидаги олис юлдузни кўрмоқчи бўлди. Ё, Раббано, у шунча олисда туриб, ўша нурни, ўша юлдузни кўрди. Ўша нур, ўша юлдуз олис-олисларда жимирлаб турарди. У худди уни қийнаган оғриқ каби жимирлаб турарди. Оғриқ каби жимирларди бир юлдуз...”

Гурганж қамали етти ойга чўзилди.

Муаллиф Шайх Кубронинг аламли нидосини қоғозга шундай забт этади:

“Шаҳарни қамал қилганларнинг ҷаҳар деворлари, томлар устида уйқусиз кўзларини қаршидаги саноксиз гулханларга тикиб ўтирган йигитлару чоллардан, дарвозахоналарда тор чертиб, сармаст қўшиқ айтаётган ўспиринлардан, очликдан шишиб кетган набираларига эртак айтиб ўлтирган

момойлардан, кўзларини мўлтиратиб сутсиз кўкракларни беҳуда эмаётган чақалоқлардан, унинг даргоҳида давра қуриб ўтирган бу ёш-ялангдан нима истайдилар, уларга қандай қасдлари бор?..”

Хоинлик содир бўлиб, шаҳар дарвозаси душманга очиб берилгач, Шайх Кубро ўз шогирдлари ва муридларини жангга бошлади:

— Ўлим йўли муборак йўлдур. Ватан учун ўлим топмоқ эса муқаддас одатдур. Худойим элчиси ўз ҳадислариди: “Ватан сарҳадини бир кун ҳимоя қилмоқ олтмиш йиллик нафл ибодатидан ортиқроқдур” демишлар. Йилло, ўлимимиз бошқаларга ибрат бўлсин!

Шайх қўлида найза, бир мўғул аскаридан тортиб олган қилич билан икки-уч нафар душманни ер тишлатди. “Сўнг уч қадамча нарида кўзлари даҳшатдан чақнаб ёнаётган, қўлида алвон байроқни ушлаб олган мўғул навқарига тушди. У хавф-хатарни писанд қилмай, байроқни баландроқ кўтаришга уринар, бу билан сафдошларини яна шиддат билан олға босишга ундамоқчи бўларди. Шайхнинг кўзида унга хос бўлмаган нафрат ва адоват учқунлари чақнади. У бирдан олдинга ташландию, қиличини мўғул кўкрагига санчди. Туғбардор кулаб тушар-тушмас, кокилига чанг солди. Аммо, туғбардорнинг ўлимини кўрган орқадаги мўғуллар Шайхни камондан ўққа тутдилар. Навқарларнинг бири шайх кўксини тешиб ўтди. Шайх: “Оҳ!” — деди-ю, ерга кулади. У туғбардор кокилини қўйиб юбормасдан чап қўли билан кўксидидаги новакни суғуриб олди, сўнг бутун кучини йиғиб душман байроғига чанг солди...”

Мўғулларнинг бири жон бераётган шайхнинг қўлидан байроқни тортиб олишга уринди, аммо кучи етмади. Байроққа иккинчи мўғул ёпишди. Аммо, Шайх Кубронинг бармоқлари душман байроғини шундай куч билан қисиб турардики, душманлар бу куч олдида ожиз қолдилар...”

Мирзо Улуғбек Шайх ҳазратлари ҳақида шундай марҳамат қиладилар: “Муршиди аъзам Шайх Нажмиддин Кубро худо амри билан Хоразм учун бошини тикди. Бошини топширишда қотил яловига ёпишди. Дини Ҳақ

иқлимнинг шоҳи ул пийр сарпанжасидан ўн забардаст йигит яловни тортиб чиқариб ололмадилар. Сайидлар шайхи сарпанжасида кофир яловини кўриб ҳайратда қолган оқиллар бу ҳолни шарҳладилар: Ялов учини Шайх тутиб, тарих айтдики, вафотим санаси “Шоҳи шуҳадо” (“Шаҳидлар шоҳи”)дир”.

Ҳа, уруш қоидасида ҳар икки томон баҳодирларидан бири енгилса, ёки бирор мухолиф томон байроғи сарнигун этилса, яъни ерга ётқизилса, шу томон енгилган ҳисобланади. Лекин, саҳройи мўғуллар урушида боболар удумига риоя қилинармиди?..

Аловуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ шармандаларча қочган бир пайтда

Шайх Кубро тарихимизда ўзининг пири муршидлигини, ҳақиқий ватанпарварлар шоҳи эканлигини исбот этди. Чингизхоннинг яловини йиқитди!

Буюк давлат арбоби, Ватан учун жон фидо қилган Жалолиддин Мангубердининг 800 йиллик юбилеи нишонланадиган ушбу 1999 йилда Хуршид Даврон пири муршид, халқ қаҳрамони Нажмиддин Кубро ҳақидаги тарихий бадиаси билан мазкур улуғ тўйга муносиб тўхфа тайёрлади. Олис тарихимизни, буюк фидойи сиймоларимизни ҳамиша ардоқлаб келган халқимиз “Шаҳидлар шоҳи” қиссасини қўлдан қўймасдан эъзозлаб ўқишига шубҳа йўқ.

*Наим НОРҚУЛОВ,
тарих фанлари номзоди.*

ҲИКМАТЛАР

Ақл жасурликдан баланд туради.

Нодонлик — барча ёмонликлар онасидир.

Сабрли бўлмагунча — доно бўлолмайсан.

Энг яхши фикрлар — умум мулкидир.

Донолик аччиқ илдизнинг ширин мевасидир.

Оқилга бир ишора кифоя.

Ҳасадгўйга байрам йўқ!

Бойлик дўст эмас, дўст бойликдир.

Хидео ЯМАДЗАКИ

Виждон

Хикоя

Ўн тўққизинчи декабр, чоршанба, Кобе¹, Санномия тумани. Коити Такаги қаторасига ишраҳоналарни кўздан кечирди-да, қоронғи йўлакка бурилди.

Бугун унинг кайфияти жуда чоғ эди ва шунга яраша жой қидирарди. Бир яйраб ичгиси келганди.

Унга ёқадиган майхоналарнинг борлиги турган гап, лекин баъзан одамнинг кўнгли бошқа, нотаниш жойни тусаб қоларкан.

— Хуш келибсиз, марҳамат қилинг! — дея уни илиқ муомала ва табассум билан қарши олишди.

Бундай дамларни у хуш кўрарди: гўёки янги бир дунёга кириб қоларди-да. Худди қимор ўйинидагидек, ҳозир қартани тортиб оласану туз ёки олтилик чиқади...

У бош ирғаб, хизматчилар билан саломлашди-да, пештахта ёнидаги жойга ўтирди. Ўша заҳоти бир қиз югуриб келди-ю, пальтосини олиб кетди. Кўринишидан талабага ўхшайди. Официантлик қилиб пул топаётган бўлса керак.

Ўз турқи-тароватининг у қадар жозибали эмаслигини яхши билган Такаги аёл зотининг бирортаси яқинлашдими, тамом, дарров қовоғини солиб оларди. Аслида-ку, аёлларга нисбатан кўнглида сира кири йўқ эди. “Лаънати итфеъл!” — ўзи ҳақида у шундай ўйларди.

Майхоначи иш йўқлигидан пештахта ортида мудраб ўтирарди. Залда эса учта қиз хизмат қиларди. Хўрандалар ҳам бор-йўғи учтагина. Шунинг учун Такаги бу ерда вақтини хушчақчақ ўтказишга умид қилмаса ҳам бўларди.

У чўнтагидан сигарет олиб чекди. Бир вақтнинг ўзида ичиш ва чекиш зарарли дейишади. Лекин у одатланиб қолганди. Алкогол билан никотин аралашмаси унга қаттиқ таъсир қиларди.

Соат ўн иккиларга яқин Такаги иккинчи бор виски буюрганида майхоначи унга сўз қотди:

— Бу ерга биринчи бор келишингизми?

— Ҳа. Жойларингиз хўп осуда экан...

Шу пайт эшик очилиб, залга янги мижоз кирди.

— Оқшомингиз қутлуғ бўлсин! Бирам совуққотдимки, — дея у қўлларини бир-бирига ишқади-да, пештахта ёнидаги баланд ўриндиққа ўтирди.

“Майхона хувиллаб ётибди-ю, жой қуригандек менинг ёнимга ўтиришини-чи”, — энсани қотди Такагининг. Кейин ўша нусхага кўз қирини ташлади. Анча ёш экан.

¹ Кобе — Япониядаги йирик шаҳарлардан бири. Хидео Ямадзаки ана шу шаҳарда, 1957 йилда туғилган.

Майхоначига иситилган виски буюраётиб: — Сиз бу ерга энди келишингизми? — деди у.

“Ҳойнаҳой бу ерга учраган одам билан валақлашгани келган бўлса керак, лекин менга қолганда тушини сувга айтсин”, ўйлади Такаги.

Кўшниси ҳам анойилардан эмас экан:

— Жуда соз! Мен ҳам биринчи бор келишим. Бу ер жуда тинч экан, тўғрими?

Такаги гижинди. Бу шилқим қўшнидан тезроқ қутулишнинг йўлини қилиш керак. Жинни бўлса-я!

Кўшниси эса қўлидаги виски тўла стаканни сиқимлаб, ҳар замонда худди ширин шароб ичаётгандек ҳўплаб-ҳўплаб қўярди.

Кейин оғир хўрсинди-да, қайта ўзига келгандек бўлди.

— Яхши қиздиради-да, — минғирлади. Сўнг Такагига мурожаат қилди:

— Менга қаранг...

“Аҳмоқона ҳазилини бошлаяпти, шекилли”, — ўйлади Такаги.

Майхоначи уларга қараб қўйди.

Такаги қўшнисига ўгирилди: “Кўрқаяпти деб ўйламасин тагин”.

— Сизга нима керак ўзи?

Ҳалиги йигит оғзига ерёнғоқдан ташларкан, хитоб қилди:

— Сиз, тақсир, қотиллик қилдингиз, шундай эмасми?

Атрофдагиларнинг нафаси ичига тушиб кетди.

Қизғин суҳбат қилаётган учта хўранданинг овози ҳам ўчди-қолди.

Ҳатто, жананглаб турган мусиқа ҳам пасайгандек бўлди.

Такагининг стакандаги муз парчалари шарақлаб кетди.

— Бу нимаси — ҳозир шунақа ҳазиллашадиган бўлишганми? — деди у юмшоқ оҳангда.

Такагининг жанжалга тоби йўқлигини сезган майхона соҳибаси — “мама-сан” енгил нафас олди-да, кўпчиликнинг оромини бузаётган йигитга яқинлашди. Майхона яна аввалгидек сал жонланди. — Меҳмонлардан тортиб мезбонларгача — ҳамма-ҳамма ҳам тинчланиб, яна ўз иши билан машғул бўлди. Майхоначи радио қулоғини буради. Жаз йўсинидаги мусиқа янгради. Оҳанг таниш, лекин Такаги унинг номини ҳеч эслай олмади.

— Аҳмоқона гапларнинг нима кераги бор, яхши йигит, — деди майхона соҳибаси. — Бутунлай нотаниш одамга ҳам шунақа ҳазил қиладими?..

Ўз навбатида Такаги ҳам соҳибанинг ташвишини аритиш учун жилмайишга уринди. Лекин табассуми унинг ўзига қўпол туюлди. Шунда ҳам, самараси яхши бўлди шекилли, майхоначи унга яна бир қадаҳ виски қўйди.

— Парво қилманг, — деди Такаги. — Унинг гапларига мен эътибор ҳам қилганим йўқ.

Коити Такаги майхонага тўпланганларнинг кайфиятини бузгиси келмади. Чунки соҳиба уни баобрў мижозга йўяётганга ўхшарди. Боягина таранглашган асаби энди юмшаган ҳам эдики, ҳалиги овоз яна тўнғиллади:

— Шундай қилиб, сиз одам ўлдирдингиз-а? — ҳамма ўзига нафрат билан тикилаётганига ҳам парво қилмай, давом этди: — Ўз хотинингизни ўлдирган экансиз-да?!

Айланма ўриндикда ўтирган Такаги йигитга бурилди. Унинг башарасини тузукроқ кўрмоқчи эди. Ҳазаби қайнаган Такаги ўзини зўрға тутиб турарди.

Кўшниси ўттиз ёшлар чамасидаги йигит экан. Қорамтир бўз свитерда. Жинси шим кийган, оёғида кроссовка. Сочлари одатдагидан узун, лекин кишида ёмон таассурот қолдирадиган даражада эмас. Энг муҳими — қарашлари жиддий. Ҳечам жиннига ўхшамайди.

Такаги яна бир қадаҳ виски буюрди-да, ён қўшнисига мурожаат қилди:

— Афтидан, сизга бунақанги ҳазиллар ёқадиганга ўхшайди, лекин бу борада мен бошқача фикрдаман. Шу боисдан ҳам, мени кечирасиз-у, келинг, яхшиси, бемаъни гапларга чек қўяйлик.

У ҳар бир сўзини дона-дона қилиб аниқ айтди. Лекин ҳалиги йигит ўз фикрида қатъий эди. У тиржайган кўйи деди:

— Гапни чалғитмоқчимисиз? Лекин мен ҳақиқатни биламан-ку!

Такаги бу нотаниш шилқимнинг ўзида қанақа хусумати борлигини тушунолмади. Модомики, қилаётган иши билан бу йигит жанжал чиқармоқчи экан, бошқача йўл тутмоқ керак:

— Майли, бўлмаса, — деди Такаги. — Сизнинг ноғорангизга бир ўйнаб кўрайлик-чи. Фараз қилайлик, иш сиз айтгандай ҳам бўлган. Энди марҳамат қилиб айтинг-чи, нима сабабдан мен хотинимни ўлдирдим? Батафсил гапириб беринг!

— Шундай дейишингизга ишончим комил эди, — деди илжайиб Такагининг суҳбатдоши. — Кеча сиз уйга тун яримдан оққандан кейин қайтдингиз ва хотинингиз билан жанжаллашиб қолдингиз.

— Жанжалнинг сабаби? — сўради Такаги.

— Сабаби? — қайта сўради суҳбатдоши. — Сиз хотинингизга хиёнат қилдингиз. Одатда бу нарса жанжал билан тугайди. Лекин кеча бошқача бўлди.

— Хўш-хўш?

— Эҳтимол, рафиқангиз кеча сизни ўта ғазаб билан фош қилгандир. Бунинг устига, буни ўзингиз ҳам яхши биласиз, ёшлиқдан жуда жиззаки эдингиз! Кучдан ҳам худо берган! Жаҳлингиз чиқиб кетди, ўзингизни тутолмадингиз, хотинингиз овозини ўчирмоқчи бўлдингиз. Ўзингизга келиб, бундоқ қарасангиз ўлиб ётибди. Уни бўйинбоғингиз билан бўлдингиз. Уни ўз бўйинингиздан ечиб олдингиз-ку!

Шу жойга келганда ҳалиги киши бир зум жимиб қолди.

Ўртага сукунат чўкди. Шунда Такаги ишнинг пачавасини чиқарганини сезди.

— Мен гапимдан қайтдим. Бу ўйинингиз менга ёқмаяпти. Нима бу ўзи — янги ўйинми? Балки сиз ушбу майхонанинг доимий мижозидирсиз. Ҳаммангиз гапни бир ерга қўйиб, менинг устимдан куляпсизлар! Шундай эмасми?

Майхона соҳибаси дарҳол Такаги шубҳасини рад этишга тушди.

— Вой, нималар деяпсиз? Бизнинг ҳеч нарсадан хабаримиз йўқ! Мана бу мижозни ҳам илк бор кўриб турибмиз... Худо ҳаққи! Шундай эмасми, Такэси-тян?

— "Мама-сан" рост айтаяпти. Буни анавининг ўзи ҳам тасдиқлаши мумкин. Сиз ҳам ҳазилингни йиғиштиринг! Эпласангиз ичинг-да!

Ўзини қўлга олган Такаги ўзига ва нотаниш суҳбатдошига виски буюрди.

— Ташаккур, йўқ демайман! — у тutilган қадаҳни бажонидил олди.

Воқеанинг жанжалсиз барҳам топганидан ҳафсаласи пир бўлган эркаклар гуруҳи яна ўз гурунгларида давом эттирдилар. Ярашувдан кейин бор-йўғи ўн дақиқача вақт ўтди. Кулдонни диққат билан кўздан кечираркан, ҳалиги киши тагин гап бошлади:

— Бугун эрталаб ахлатни ўзингиз олиб чиқдингизми?

Худди шундай бўлган эди. Такаги қўлидаги қадаҳни четга қўйди.

— Хўш, нима қилибди?

Майхоначиларнинг ҳаммаси суҳбатлашаётганлар томон ўгирилишиди. Узилган текин томоша яна келган жойидан давом этди.

— Мана сиз, "хўш, нима қилибди?" деб мени қийин аҳволга солиб қўяяпсиз. Ахир ахлатни одатда хотинингиз олиб чиқарди, шундай эмасми? Бугун эса ўзингиз олиб чиқишингизга тўғри келди. Бу тушунарли, чунки хотинингиз тирикмас. У энди ахлатни олиб чиқолмайди. Демак, сиз эҳтиётсизлик қилдингиз — ахлат ошхонада бир-икки кун турса ҳам бўларди-ку. Сизнинг ахлат олиб чиқмаслигингизни қўшниларингиз жуда яхши билишади, ахир.

Бугун эрталаб Такагининг хотини боши қаттиқ оғриётганини айтиб, кўрпадан турмаганди. Шу боисдан ахлатни Такагининг ўзи олиб чиққан эди. Бундай жасоратга у биринчи бор қўл уриши эди. Ахлат тўла халтани кўтаргандан кўчада яланғоч юрган маъқул. Бунинг устига, аксига олгандек, унинг ахлат олиб чиққанини қўшни аёл кўриб қолганди.

Ҳозир ёнида ўтирган мана бу одам ахлат олиб чиқишдек шармандаликка қўл урганини қаердан билдиркин? Нима деб жавоб беришни билмай қолган Такаги нотаниш кишининг кўзларига тикилди. Такагининг хатти-ҳаракатидан майхонадагилар унинг суҳбатдоши рост гапни айтаётганини сезиб туришарди.

— Нима? Гапим ёлғонми?

Такаги жаҳл билан қўшнисига қаради.

— Қани гапир-чи, гапиравер! Сен буни қаердан биласан? Мақсадинг нима ўзи?

— Қаердан? Ахир гап бунда эмас-ку. Сиз менинг: “Хотинингизни ўлдирдингизми?” — деган саволимга жавоб бермадингиз-ку?

Нотаниш кишининг гапи суҳбат аввалидагига нисбатан анча ишончлироқ янгради. Ҳаммаси ўша лаънати ахлат туфайли денг! Такагини ҳар нарсадан кўра майхонадагиларнинг бу айбномага ишонишлари мумкинлиги ташвишга соларди.

У “мама-сан” билан майхоначига кўз қирини ташлади. Худди кутилганидек, улар манави муттаҳамга ишониб ўтиришибди. Бу яна қанча давом этиши мумкин? Йўқ, бунга чек қўйиш керак.

— Сен мени қўрқитмоқчи бўляпсан. Айтганларинг ҳаммаси қуруқ гап. Яхшиси, шундай қиламиз — мен уйга сим қоқаман! Тушунарлими? Гўшакни хотиним олади — гап тамом, вассалом!

Такаги гўшакни кўтариб, уйдаги телефон рақамини эшлашга уринди.

Ёнида турган йигит етти хонали рақамни айтди.

Ё тавба, ўзининг телефони!

Йигит, тиржайганча:

— Телефонингиз рақамини мен яхши биламан, жаноб Коити Такаги! — деди.

Такаги гўшакни қўйиб, бармоғини у томонга ниқтади:

— Шошмай тур, телефонда гаплашай, кейин сен билан... — Такаги чинакамига газабланди ва уй рақамини терди.

Унинг суҳбатдоши елкасини қисиб, тўнғиллади:

— Қанақа одамсиз ўзи! Бекорга телефон қилаяпсиз...

— Сабр қилинг, — деди тишини ғижирлатиб Такаги.

Бир неча сониядан сўнг гўшакдан “ду-уд, ду-уд, ду-уд” деган товуш эшитилди. Нимага? Нимага гўшакни кўтармаяпти хотини?

Ўнинчи бор “ду-уд” товуши эшитилгач, Такаги гўшакни қўйди. Ҳамманинг ўзига қараб турганини ҳис қилди.

— Қизиқ, — деди Такаги атрофдагилар эшитадиган қилиб.

Майхона бекаси ҳамдардик билан бошини чайқаб, тиржайиб тураверди.

— Қизиқ, — деди яна Такаги ва жойига қараб юрди.

Уч эркак ўтирган стол ёнидан ўтаётганда қулоғига:

— Балки ҳаммаси ростдир? — деган гап чалинди.

У бир он тўхтаб қолди, гаплашаётганларга газаб билан нигоҳ ташлади. Кейин бу воқеага алоқаси бўлмаган одамлар билан тортишиб ўтираманми деб ўйлади-да, кўзларини ерга қадаганча ўз ўрнига бориб ўтирди.

Қўшниси қувончини яширолмай гап ташлади:

— Ана, кўрдингизми? Ҳеч ким жавоб бермаслигини ўзингиз яхши била туриб, сим қоқдингиз-а?! Умуман, қойилмақом қилиб ўйнадингиз.

Майхона хизматчилари жанжалнинг олдини қандай олишни билмай эсанкираб қолишди. Аёллар гўё ҳеч нарса бўлмагандек тутишди ўзларини. Майхоначи Такэси ҳам уларга қўшилди.

— Ўзимни бошқачароқ тутишим керак, — ўйлади Такаги, эҳтимол, бу одам билан танишдирман. Балки у узоқ қариндошимиздир?

Ҳалиги йигит майхоначи келтириб қўйган шишадан қадахига тўлдириб пиво қуйди-да, бир кўтаришда сипқорди.

— Хотиним нега жавоб бермаяпти? — минғиллади Такаги.

Йигит унинг гапини эшитиб қолди.

— Хотиним нега жавоб бермаяпти, деяпсизми? — сўради у.

— Ҳа, — деди Такаги. — Бу пайтда у уйда бўлиши керак эди.

— Демак, ўйинни давом эттиряпсиз? Балки тан олиш керакдир?

— Нимани? Хотинимни ўлдирганимними?!

Суҳбатга майхоначи аралашди. Бу Такагининг аҳволини анча енгиллаштирди.

— Нима, сиз меҳмонимиз хотинини ўлдирган демоқчимисиз?

— Худди шундай! — деди нотаниш йигит. — Ишонмайсизми? Хотини телефон гўшагини олмади — бу сизга далил эмасми? У телефон қўнғироғига жавоб бермади. Чунки ўлган.

Аҳвол сира яхшиланмаётганини кўрган майхона соҳибаси Такагига ёрдамга шошилди.

— Бўлди, етар энди. Бу бир ўйин дейилган эди-ку!

Нотаниш йигит нигоҳини “мама-сан”га қаратди.

— Ўйин деяпсизми? Ҳазилга бало борми?! Телефон гўшагини олмаяптими — яна қанақа исбот керак? Энди бир жаноб Такагига қаранглар, менинг гапим ростлигига ишонасизлар.

Майхонадагиларнинг жим бўлишганидан Такаги ғалати аҳволга тушиб қолганини тушунди. Нимадир қилиш лозим. Қандай бемаънилик, деб ўйлади у. Умуман, жавоб бериш шартмикин? Терлаб кетди.

Исиб кетдим, деб ўйлади Такаги, бўйинбоғини бўшатаркан. Ҳеч ким чурқ этмади. Шу онда “хотинини бўйинбоғи билан бўғиб ўлдирди” деган гапни ҳамма эслади.

Унинг суҳбатдоши яна тилга кирди, секин, мулоҳаза билан гапирарди.

— Кеча Такаги-сан уйдан эрталаб соат олтида чиқди... Шундайми? Ишни тахминан еттидан йигирма дақиқа ўтганда тамомлади ва майхонага йўл олди. Аввалига у билан қўл остида ишлайдиганлардан иккитаси бор эди, кейин бир ўзи қолди. Ҳозирча ҳаммаси тўғрими?

Майхонадагилар Такаги қандай жавоб бераркин деб, нафасларини ичга ютиб ўтиришарди.

— Тўғри...

Такаги бунақанги жавоб унинг аҳволини сира яхшиламаслигини тушунарди. Лекин нима қилсин, феъли шунақа — ёлғон гапиришни ёмон кўради.

— Демак, мен давом этаман... соат ўн бирда ўйнашиникига йўл олди...

— Тўхтанг, мана шу ерда ёлғон гапирдингиз, — қатъий норозилик билдирди Такаги.

— Мен вақтни чалкаштирдимми?

— Йўқ, йўқ... Ўйнаш борасида... Бу ҳақиқатга зид...

— Аммо тан олинг-да, худди шу нарса қотилликка сабаб бўлди! — деди йигит кулиб, Такагининг елкасига шাপатилаб қўяркан.

— Мен ўлдирганим йўқ деяпман-ку, — столга муштлаб деди Такаги.

— Ундай бўлса телефон гўшагини нега ҳеч ким кўтармайди?

Такаги индамади. Ўрнидан туриб телефонга йўл олди. Телефон рақамларини зўрға терди. Бир неча бор уринганидан кейингина гўшак “ду-уд, ду-уд” қилишга ўтди.

— Кетадиган вақт бўлди, — орқароқда ўтирган уч мижоз ўрнидан туриб эшикка йўналишди. — Бу иш нима билан тугаганини эртага айтиб берарсизлар.

Уларнинг шивирлашгани Такагининг қулоғига чалинди, лекин у ўзини босди, шайтонга ҳай берди.

Телефон эса ҳамон жавоб бермасди.

Нотаниш йигит яна Такагига мурожаат қилди.

— Гўшакни олмаяптими? Вақтни бекорга кетказаяпсиз...

Майхоначи ташвишланиб Такагига қаради. Бу пайтда меҳмонларни кузатгани чиққан қизлар қайтиб киришди. Янги мижоз ҳануз уйига қўнғироқ қилолмаганини тушуниб ҳиринглаб кулишди.

Такагининг ўрнига қайтиб ўтиришдан бошқа иложи қолмаганди. Ростини айтганда у қарахт бўлиб қолганди. Аксига олиб телефон жавоб бермаётганини қаранг.

— Балки хоним чўмилаётгандир? — деди бўғиқ овозда меҳмонхона соҳибаси. У дарҳол полиция чақирмаганига афсусланарди. Энди эса кеч бўлди — можарони ўзи тинчителиши керак.

— Бўлиши мумкин! — қувватлади уни майхоначи.

Яна нотаниш йигит аниқлик киритди.

— Жаноб Такагининг ҳаммомида сув қувури тармоқли...

— Тўхта-чи, сен ўзинг эмасми?..

Кутилмаганда бу фикрдан ўзиям кўрқиб кетди: “Хотинимни шунинг ўзи ўлдирган бўлса-я?!”

— И-е, ҳали шунақами? — деди нотаниш йигит босиқ товушда. — Энди мени қотилликда айбламоқчи бўляпсизми? Сизнинг хонадонингизни жуда яхши билганим учун миянгизга шунақанги бемаъни ўй келган бўлса керак. Рафиқангиз менга сизни кузатишни топширган бўлса-чи? Мен айғоқчи бўлишим ҳам мумкин-ку? Сиз содир қилган қотилликнинг тасодифий гувоҳи бўлган хусусий изкувар бўлсам-чи?! Бунга нима дейсиз?!

Тахминлари анча ишончли кўринарди. Айниқса, майхона хизматчилари учун.

— Ундай бўлса сиз айтганларингизни тасдиқлайсизми? — бу саволи билан Такаги кўпол хатога йўл қўйди.

Унинг рақиби майхонадагиларга ўтирилди:

— Эшитдиларингми? Далил талаб қиляпти. Демак, жиноятини тан оляпти, шундайми?

Бундай мантиқ кино ва теледетективларда кенг тарқалган.

Такаги дарҳол ўзини ўнглаб олди.

— Йўқ, мен буни айтаётганим йўқ. Қидирув маҳкамасида ишлаётганингизни қандай исботлайсиз?

— Барибир! Нега менинг касбимни суриштириб қолдингиз? Ўз жиноятингизни тан олганингиз учунми? Агар бирор айбингиз бўлмаганида мен билан гаплашиб ҳам ўтирмасдингиз. Шундай эмасми?

Далил-исботлар қанчалик содда, аҳмоқона бўлмасин, лекин Такагининг аҳволи борган сари танглашмоқда эди.

У нима дейишни билмай, сукут сақлаб тураркан, елкаси оша аёл кишининг товуши жаранглади:

— Жаноблар! Бу ерда бир чатоқлик борга ўхшаяпти. Балки, полицияни чақириш керакдир? Меҳмонларимиз қарши бўлишмаса, албатта.

Бу сўзлар аниқ Такагига қаратилган эди.

“Мама-сан” аччиқланди:

— Эсингни едингми?

Ҳалиги ёш хоним сал-пал отиб олган бўлса керак, бўш келмади:

— Полицияни чақирсак нима қилибди?! — Шу пайт Такаги ҳайрат билан сўраб қолди:

— Қизиқ, нега энди шу пайтгача мен сенинг кимлигингни сўрамабман. Исминг нима?

Унинг суҳбатдоши яна бир қадаҳ пивони бўшатди-да, бепарво бир тарзда минғирлади:

— Биз адашлармиз, ота исмларимиз ҳам бир хил. Мен — сизнинг виждонингизман!

— Мен ўлдирганим йўқ дедим-ку!

— Унда нега хотинингиз телефон гўшагини кўтармаяпти?

У гапни нуқул нозик жойидан оляпти. Оддий, лекин хотин негадир телефонга жавоб бермаётган бир вазиятда анча самарали усул.

— Яна бир кўнғироқ қилиб кўрай-чи, — деди Такаги телефонга яқинлашаркан.

Бу пайтда унинг суҳбатдоши майхона соҳибаси ва сотувчига қараб гапида давом этарди:

— Энди мен жаноб Коити Такаги виждони сифатида эътироф этмоқчиман: кеча кечурун мен хотинимни бўғиб ўлдирдим. Далил керакми? — Марҳамат. Мана — бўйинбоғи. Мен бўйинбоғимни қарийб алмаштирмайман. Улар менда бор-йўғи учтагина. Мана, бугун кечаси бошқасини тақдим.

Телефон гўшагини қулоғига босганича, Такаги ўз “виждони”нинг “эътирофи”ни ҳам тинглаётганди.

Бўйинбоғининг нечталиги хусусида у рост гапираётганди. Бўйинбоғни алмаштиргани ҳам рост. Чунки хотини ўрнидан туролмади ва бўйинбоғини ўзи ўзгартириб тақишига тўғри келди.

“Виждон” эса ҳамон ўша руҳда давом этарди:

— Бўйинбоғни алмаштирганим боиси шундаки, шу пайтгача тақиб юрган хотинимнинг бўйнида қолган. Эрталаб то бошқа бўйинбоғни топгунимча бутун кийим жавонини титиб чиқди. Авваллари бу ишни хотиним қиларди.

Бу ҳам қисман рост эди.

Лекин буларни у қаёқдан билиб олган экан? Буни кейинроқ аниқлаш мумкин, ҳозир эса телефон қилиш лозим.

Ташвиш уни бутунлай эсанкиратиб қўйганди. Хотини жавоб бермасди!

— Нимадир бўлганга ўхшайди, — минғирлади Такаги.

— Агар ростдан ҳам ташвишланаётган бўлсангиз, полицияга хабар беринг, — деди ҳалиги аёл.

— У полицияга телефон қилолмайди, — деди “виждон”. — Чунки қотиллиги маълум бўлиб қолади.

Такаги ҳатто қичқириб юборди, гўшакни жойига илди-да, ўтирган жойига шошилди.

— Қани гапир-чи, мақсадинг нима ўзи?

“Виждон” сира тап тортмади:

— Бу жуда жўн нарса-ку. Унинг режаси шундай — ўзи шу ерда, майхонада ўтираркан, кимдир, албатта у томонидан сотиб олинган биттаси бунинг хонадонига ўт қўяди. Кейин жиноят содир бўлган жойда куйиб кулга айланган жасадни топишади.

Бу ҳар қанча даҳшатли бўлмасин, жуда ишончли изоҳлар эди. Буни қарангки, ҳатто Такагининг ўзи ҳам унга ишонишга тайёр эди.

Ҳамма шубҳа билан Такагига тикилганди.

Такаги барибир ошкора баҳсни давом эттиришга қарор қилди.

— Бунинг барини бутунлай бошқача тушунтириш ҳам мумкин. Масалан, бу ерга келишдан олдин сен менинг уйимга кириб, хотинимни ўлдиргансан. Энди айбни менга тўнкамоқчи бўляпсан.

— Шошманг-чи! — унинг гапини бўлди нотаниш йигит. — Агар мен қотил бўлсам, бу ерга келишимнинг нима кераги бор эди? Сизга иқроп бўлиш учунми? Ўзимни балога гирифтор қилганими? Ўта бемаъ依лик-ку, бу!

Такаги хотинининг ўлдирилиши ҳақидаги суҳбатнинг кечишига изн бериб, хатога йўл қўйганини ҳис этди. Лекин жим турадиган бўлса, бу унинг мағлубияти сифатида тан олинishi мумкин.

— Лекин сен... — эътироз билдирмоқчи бўлди-ю, керакли сўз топилмай қолди. У ўрнидан туриб яна телефонга борди. Ахир хотинининг биргина сўзи ҳар қандай далиллардан ишончлироқ эди-да. Ҳолбуки, майхонада ҳозир бўлганлар рақибининг ҳақлигига ишонишган эди.

— Қаёқда қолди экан? — йиғламоқдан бери бўлиб Такаги хотинини койиди.

“Мама-сан” нотаниш йигитга юзланди:

— Нега энди сен қотиллик ҳақида полицияга хабар бермадинг?

Такаги даҳшатга тушди — уни қотил деб айтишяпти-я!

— Мен бундай қилолмайман! Ахир мен — унинг виждониман. То унинг ўз айбига иқроп бўлиб, полицияга бормагунча, кутишдан бўлак чорам йўқ.

Нотаниш йигит телефон қилишга уринаётган Такагидан кўз узмасди. Бошқаларнинг нигоҳи ҳам Такагида эди.

— Гўшакни олмаяпти, — хўрсинди Такаги. Унинг кайфи бутунлай тарқаган эди. Елкасини совуқ тер босганини сездди. Гўшакни оҳиस्ताгина жойига илди. Тушкун бир ҳолатда майхона соҳибасига юзланди:

— Кетишим керак. Ҳисобни бера қолинг.

Нотаниш йигит кескин бурилди:

— Кетяпсизми? Тўғри полицияга борарсиз, албатта.

Такаги унга жавоб қайтарадиган аҳволда эмасди. Фойдасиз. Барибир уни қотил деб ҳисобляпти.

Такаги илғичдан пальтосини олди. Умрида илк бор ўзини мағлуб ҳис этди...

Кўчага чиққач, гандираклар телефон будкасига борди. Эшигини очиб, ичига кирди-да, гўшакни кўтарди. Шу пайт кимдир будкани қаттиқ-қаттиқ тақиллатди.

Такаги гўшакни жойига илиб, орқасига ўгирилди. Нотаниш йигит!

— Мени кечиринг, — деди у.

Такаги унинг гапини бўлди:

- Энди менга айтиб берарсан?
- Нимани?
- Телефонга нима бўлганини?

Йигит кулди.

— Э, бу жуда жўн-ку. Бугун кечкурун уйингизга қўнғироқ қилиб, рафиқангизга қуйидагиларни айтиб қўйишимни сиз менга тайинлаганингизни айтдим. Яъни: “Бугун менга бир киши сим қоқади. Кўнгилсиз воқеа. Мен унга кечкурун уйда ўзим ҳам, хотиним ҳам бўлмаймиз деганман. Лекин у жуда ўжар одам, қайта-қайта сим қоқиб, текшириб кўриши мумкин. Мен эса бугун чиндан ҳам ушланиб қоламан, илтимос, гўшакни кўтара кўрма. Агар менинг ўзимга уйга қўнғироқ қилиш керак бўлиб қолса, телефон уч бора жиринглагандан кейин гўшакни кўяман-да, шу заҳоти яна сим қоқаман”.

Буларнинг ҳаммасини мен сизнинг номингиздан гапирдим. Рафиқангиз сизга ўта садоқатли эканини яхши биламан, шунинг учун у айтганингизни, албатта, бажаради. Шундай эмасми?

Ҳа, у ҳақ. Ҳаммаси жўнгина.

Хотиним, албатта, унинг гапига ишониб, “менинг” айтганларимни бажонидил бажарган.

— Менинг хонадоним қандайлигини қаердан биласиз?

Бу нарса Такагини айниқса қизиқтирарди.

— Э-э, бу шу қадар жўн-ки, сизга айтиб бериш ҳам ноқулай. — Нотаниш йигит терлаган бурнини артди. — Кеча куннинг иккинчи ярмида мен сизнинг уйингизга борган эдим. Ўзимни телефон алоқаси хизматиданман, деб таништирдим. Тан оламан — алдаб, ёмон иш қилдим. Лекин рост, уйингизга бостириб кирганим йўқ, ишонинг. Рафиқангизга: — Агар хўп десангиз, телефонингизни текшириб кўраман, дедим. “Бепулми?”. “Албатта”, — дедим мен. “Ундай бўлса кириб, текшира қолинг”, — деди хотинингиз ва мени уйга бошлаб кирди. Бунчалик ишим ўнгидан келади, деб сира ўйламагандим. Хотинингиз жавондаги буюмларни тахлаётган экан. Зериккан кўринадилар, роса гапирдилар. Анча-мунча нарсани гапириб бердилар. Шунда мен бўйинбоғингиз учта эканини билиб олдим.

— Хўш, ахлат-чи, ахлат?

Нотаниш йигит ўнғайсизланди:

— Бундан осони йўқ...

— Сиз менинг уйимни пойлагансиз, шундайми?

— Худди шундай.

Бир оз жимликдан кейин у тушунтира кетди:

— Демак, сиз уйингиз ёнида турган оқ “пикап”га эътибор бермабсиз-да? Мен ўша машинада ўтириб, кеча уйингизни пойладим. Уйга қачон қайтиб келганингизни ўшанда билиб олдим. Эрталаб эса ахлат олиб чиққанингизни кўриб ҳайрон қолдим. Қўшни аёллар сизга ҳайратланиб қарашганидан авваллари бу иш билан шуғулланмаганингизни билиб олдим. Сиз кетганингиздан кейин анча вақт ўтгач, яна хотинингиз билан боғландим. Гаплашмоқчи эканимни айтдим.

— У мазам йўқ, деб рад этди, шундайми?

— Шундай! — хитоб қилди нотаниш йигит. — Яна саволингиз борми? Ҳаммасини айтиб бўлдим, шекилли?

— Яна битта, энг сўнгги савол: бу машмаша сизга нима учун керак бўлди?

Нотаниш йигит яна тиржайди:

— Жаноб Коити Такаги! Ишонинг, майхонага мен биринчи бор келишим, у ерда мени ҳеч ким танимайди. Худди сиз каби, мени ҳам танишмайди. Иккаламиз ҳам бир хил аҳволда эдик. Шунга қарамай, менинг гапларимга осонгина ишонишди. Улар сизни, Такаги-санни жиноятчи, қотилга йўйишди.

Йўқ, мен сал ошириб юбордим, шекилли. Яхшиси, сизни қотиллик содир этганликда гумон қилишди, дея қолайлик. Яна денг, биттагина далил — уйда телефонингиз жавоб бермаганига асосланиб, шундай ўйлашди.

Шундай воқеа содир бўлиши мумкин. Аниқроғи, шундай бўлди ҳам. Ҳаётда “ҳақиқат нима?” ва “кишилар нимани ҳақиқат деб ҳисоблайдилар?” деган са-

волларга жавоблар ҳамиша ҳам мос келавермайди. Мен сизни шунга ишонтирмақчи бўлдим. Ушбу томоша ҳам худди шу мақсадда қўйилди.

— Лекин нега энди айнан мени шунга ишонтирмақчи бўлдингиз?

Нотаниш йигит жавоб бермади.

— Бугун ҳаво совуққа ўхшайди, — деди у ва қоронғилик қаърига сингиб кетди.

Такаги унинг изидан бир неча қадам босди-да, тўхтади. Телефонга қайтиб келди ва уйига кўнғироқ қилди. Ҳалиги йигит айтганидай, уйда телефон уч бор жиринглагач, гўшакни илди ва рақамни қайта терди.

Гўшакдан хотинининг ташвишли овози эшитилди.

Такаги хотинига бугун уйга боролмаслигини айтди, энди телефон жиринглаши билан гўшакни кўтаришни илтимос қилди. Унинг миясида ҳамон нотаниш йигит айтган гаплар чарх урарди. У катта йўлга чиқди. Лекин дарҳол телефон будкасига қайтиб кириб телефон қилди:

— Сасаки? Бу менман. Эртага Митихико Акамацу иши бўйича ҳибсга олиш ҳақида рухсат бўлиши керак эди. Яна бир оз кутайлик. Уйлаб кўришим керак. Гувоҳларни яна бир бор сўроқ қилиш керакка ўхшайди. Мен ҳозир полиция маҳкамасига қайтаман. Бир оз ишламоқчиман, сен эртага барвақтроқ келгин. Йўқ, йўқ. Ҳозир келишинг шарт эмас. Очиғини айтсам, бу кеча ўзимга жуда ҳам керак — ўзим бош қотирмоқчиман.

* * *

Орадан ярим йил ўтгач, вилоят суди маҳкамасининг биноси олдида полиция инспектори Такаги Митихико Акамацу билан учрашди. Акамацу уйда йўқлигида хотинини бўғиб ўлдиришган экан. Такаги унга ҳақиқий жиноятчи қўлга олинганини хабар қилди. Акамацу бир йигит ҳамроҳлигида етиб келди.

— Салом алайкум!

Акамацу саломга жавобан бош эгиб таъзим қилди.

— Ҳаммаси учун раҳмат!

Акамацу бу иш юзасидан тергов олиб борган полиция инспекторига миннатдорчилик билдириб, ўз шеригини таништирди.

— Бу йигит менинг дўстим. Талабалик йилларидан оғайнимиз. Қачонлардир биз уччаламиз вақтни жуда қувноқ ўтказардик — хотиним ҳам талаба эди. У бўлса, бу ердаги ҳаваскорлик театрига раҳбарлик қиларди. Ҳозир у артист, лекин жуда ҳам машҳур эмас.

Такаги қўлини чўзиб, ўзини таништирди.

— Биз танишимиз! — тиржайди артист. Инспектор Такаги бирдан уни таниб қолди. Бу ўша — тунги майхонадаги унинг “виждони” эди!

Файзи ШОҲИСМОИЛ
таржимаси

Парижда ўзбек наволари

Франция жаҳон халқлари этнографик институтининг Марказий Осиёдаги Тошкент бўлими ташаббуси билан ўтган йилнинг ноябр ойида Париж шаҳрида “Ўрта Осиё халқларининг маросим қўшиқлари” деб номланган халқаро фестивал бўлиб ўтди. Фестивалда Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистондан таклиф этилган санъаткорлар иштирок этдилар.

Ўзбекистонлик санъат аҳли таркибида таниқли ва машҳур қўшиқчилар, бас-такорлар, хусусан, Ўзбекистон халқ артисти Шерали Жўраев, Ўзбекистон халқ артисти Турғун Алиматов, шунингдек, Ўлмас Расулов, Абдурахим Ҳамидов, Мавлуда Самандарова ва бошқалар бор эди.

Уч кун давом этган фестивалда асосан Ўрта Осиё халқларининг турли маросим, тўй-маъракаларда ижро этиладиган куй-қўшиқлари янгради. Хусусан, Ўзбекистон халқ артисти Шерали Жўраевнинг “Наврўзи ажам” концерт дастури йиғилган шинавандаларнинг завқи-шавқини тошириб юборди. “Ўзбегим”, “Соҳибқирон”, “Ғайра-ғайра”, “Лазги”, “Тўйлар муборак” қўшиқлари ижроси ва тўртликлар мажмуи асосида хонишлар француз, араб, инглиз, эрон, турк, афгон миллати вакилларида иборат шинавандаларда кучли таассурот қолдирди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, қўшиқларни катта маҳорат билан ижро этган ширадор овоз соҳиби гўёки тингловчиларни ўзига ром қилиб қўйгандек эди.

Ҳофизни томошабинлар қайта-қайта саҳнага чорладилар, ўзбек тилида янграган қўшиқ учун хорижлик тингловчилар ҳам уни узоқ олқишладилар.

Франция пойтахтида бўлиб ўтган қўшиқ ва оҳанглар байрами бутун дунёда ўзбек миллий маданияти ва санъатига катта қизиқиш билан қаралаётганлигидан далолат берди.

Турли миллат халқлари мусиқа маданиятини ўрганиш, унинг бойликларидан баҳраманд бўлиш, халқларнинг бир-бирига яқинлашувига, дўстлашувига олиб келиши шубҳасиз, албатта. “Ўрта Осиё халқларининг маросим қўшиқлари” фестивали ҳам айнан шу йўлда қўйилган қутлуг бир қадам бўлди.

Улуғбек РАҲИМОВ